

Muzeul de Istorie Națională
și Arheologie Constanța

BIBLIOTHECA TOMITANA

- X -

Constantin NICOLAE

DUNĂREA DE JOS ȘI NORDUL PONTIC INTERFERENȚE ISTORICE

(cu privire specială în secolele IV-VII)

Academica

Constantin NICOLAE

DUNĂREA DE JOS ȘI NORDUL PONTIC. INTERFERENȚE ISTORICE
(cu privire specială în secolele IV-VII)

Colecția Academica®
Editura Top Form

Cuvânt înainte:
Tehnoredactare:
Editor:
Coperta:

Constantin Nicolae
Alexandrina Nițu
Cecilia Munteanu
dr. Vasile Simileanu

Formulările și prezentarea materialului nu reprezintă întotdeauna poziția Editurii Top Form.

Autorul este responsabil atât de alegerea și prezentarea datelor conținute în lucrare, cât și pentru opiniile exprimate, care nu sunt întotdeauna identice cu cele ale editorului și nu angajează în nici un fel răspunderea acestuia.

În lipsa acordului scris al Editurii Top Form reproducerea integrală sau parțială a oricărui material scris sau ilustrativ din această ediție este interzisă.

CIP nr. 22959 / 15.12.2013

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

NICOLAE, CONSTANTIN

Dunărea de Jos și Nordul Pontic: interferențe istorice / Constantin Nicolae; cuvânt înainte: Constantin Nicolae. - București: Top Form, 2013.

Bibliogr.

ISBN 978-606-8550-09-1

I. Nicolae, Constantin (pref.)

94(498.1)

Copyright © 2013

Editura Top Form

www.top-form.net; www.geopolitic.ro

editura@top-form.net; editura.topform@yahoo.com; geopolytyka@yahoo.com

BIBLIOTHECA TOMITANA
- X -

Constantin NICOLAE

DUNĂREA DE JOS ȘI NORDUL PONTIC
INTERFERENȚE ISTORICE
(cu privire specială în secolele IV-VII)

Editura Top Form
București 2013

În amintirea părinților mei, Reveica și Andrei Nicolae

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE.....	p. 11
 Capitolul I	
REPERE ISTORICE LA DUNĂREA DE JOS ȘI NORDUL PONTIC ÎN PERIOADA ROMANO-BIZANTINĂ (SECOLELE IV-VII).....	p. 17
A. Schiță istorică a secolelor IV-VII.....	p. 17
B. Romano-bizantinii și Dunărea de jos	p. 28
1. Sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea. Situația în <i>epoca Tetrarhiei</i>	p. 29
2. Epoca împăratului <i>Constantin cel Mare</i> și a urmașilor săi	p. 33
3. Secolul V la Dunărea de Jos. De la <i>Theodosius</i> la <i>Anastasius</i>	p. 36
4. Epoca împăratului <i>Iustinian</i> și a urmașilor săi	p. 37
5. Dunărea de Jos sub amenințarea barbarilor în secolele VI-VII	p. 41
C. Nordul Pontic în perioada romană și romano-bizantină.....	p. 44
1. Romanii în Nordul Pontic.....	p. 45
2. Despre istoria politică a statelor nord-pontice	p. 55
3. Despre limesul nord-pontic	p. 62
4. Unele probleme privind cronologia Nordului Pontic	p. 69
 Capitolul II	
ASPECTE ALE VIEȚII ECONOMICE LA DUNĂREA DE JOS ȘI ÎN NORDUL PONTIC. PRIVIRE COMPARATIVĂ	p. 73
A. Agricultură	p. 75
1. Cultivarea pământului	p. 75
2. Creșterea animalelor.....	p. 80
3. Vânătoarea și pescuitul.....	p. 81
B. Meșteșugurile	p. 82
1. Metalurgia fierului	p. 83
2. Metalurgia bronzului.....	p. 84
3. Producția de sticlă.....	p. 88

4. Prelucrarea pietrei și activitatea de construcție.....	p. 89
5. Exploatarea sării.....	p. 91
6. Prelucrarea lemnului.....	p. 91
7. Prelucrarea osului	p. 91
8. Torsul și țesutul.....	p. 92
9. Producția ceramică.....	p. 92
a. <i>Producția materialelor de construcție</i>	p. 101
b. <i>Producția vaselor de uz curent</i>	p. 102
10. Unele probleme privind producția și circulația amforelor	p. 105
a. <i>Tipologia amforelor</i>	p. 107
b. <i>Tipologii pe regiuni având drept criteriu principal forma corpului</i>	p. 107
c. <i>Locul sau aria de proveniență</i>	p. 109
d. <i>Tipologii utilizate în analizele pe situri</i>	p. 110
11. Producția ceramicii de lux. Imitații locale.....	p. 113
12. Producția de opaițe.....	p. 114
13. Capacele de vase.....	p. 116
14. Reprezentările antropomorfe	p. 116
C. Particularități ale dezvoltării comerțului	p. 116
1. Despre drumuri comerciale	p. 116
2. Măsuri administrative. Forme de organizare a comerțului	p. 122
3. Zone comerciale și de tranzit	p. 125
4. Tipologia produselor care fac obiectul schimbului	p. 127
5. Comerțul cu produse ceramice. Importul.....	p. 128
a. <i>Ceramica de lux</i>	p. 128
b. <i>Importul amforelor</i>	p. 130
c. <i>Circulația opaițelor</i>	p. 131
d. <i>Vasele tip mortarium</i>	p. 132
e. <i>Figurinele din faianță</i>	p. 133
6. Importul obiectelor din metal	p. 133
7. Importul produselor din sticlă	p. 135
D. Caracteristici privind circulația monetară	p. 137
1. Mijlocul secolului al III-lea - începutul secolului al IV-lea.....	p. 140
2. Secolul al IV-lea. Epoca lui <i>Constantin cel Mare</i> și a urmașilor săi.....	p. 141
3. Sfârșitul secolului al IV-lea - secolul V	p. 144
4. Sfârșitul secolului V - secolul al VI-lea	p. 146
5. Circulația monedei în secolul al VII-lea.....	p. 148
6. Despre moneda locală în Nordul Pontic.....	p. 149

Capitolul III

ORAȘE ȘI CETĂȚI LA DUNĂREA DE JOS ȘI ÎN NORDUL PONTIC.

PRIVIRE GENERALĂ	p. 151
A. Fortificații la nord de Dunăre.....	p. 153
B. Fortificații la sud de Dunăre.....	p. 156
1. În <i>Moesia Prima</i>	p. 156
2. Fortificații în <i>Dacia Ripensis</i> și <i>Moesia Secunda</i>	p. 161
C. Orașe și cetăți pe <i>limesul scythic</i>	p. 165
D. Orașe și cetăți în Nordul Pontic	p. 169
ÎNCHEIERE.	p. 179
LOWER DANUBE AND NORTH PONTIC. HISTORICAL INTERFERENCES (with special regard to the 4th-7th centuries)	p. 183
ABREVIERI	p. 189
BIBLIOGRAFIE	p. 197
ILUSTRĂȚIE	p. 243

CUVÂNT ÎNAINTE

A cuprinde într-o sinteză elementele de continuitate, dar mai ales cele de unitate, de la Dunărea de Jos și din nordul Mării Negre, în perioada romană și romano-bizantină, ni se părea, în urmă cu peste cincisprezece ani, când am început cercetările în acest domeniu într-un program doctoral, un demers greu de realizat, aproape imposibil. Pentru că a pune cap la cap problematica istorică a celor două regiuni, într-o perioadă istorică delicată, este, până la urmă, o chestiune de îndrăzneală. Aceasta, deoarece spațiul este unul vast, procesele istorice petrecute aici sunt de o complexitate deosebită, dificil de analizat în toată profunzimea lor într-o lucrare, cum ne-am propus de față, ci doar numai de semnalat. Trebuie să adăugăm faptul că istoriografiile naționale din fosta Iugoslavie, mai târziu Serbia, din Uniunea Sovietică și mai apoi Rusia și Ucraina, din Bulgaria și România, s-au situat, de multe ori, pe poziții diferite în abordarea aceluiași fenomen și procese istorice. Nu trebuie neglijate nici dificultățile inerente de ordin lingvistic. Ca să nu mai vorbim de bibliografia vastă și greu de procurat, despre faptul că « liberalizarea » științei, inclusiv a celei istorice, închide, uneori, drumul către informare și cunoaștere.

Dacă ar fi să discutăm despre problemele pe care le-am întâlnit, de-a lungul timpului, în documentarea noastră, putem spune că sunt multe și din sfere diferite. Cu toate acestea nu vom ezita să amintim câteva, mai importante și raționale în egală măsură.

În primul rând evaluarea problematicii istorice în raport cu aria supusă atenției a constituit o problemă serioasă. De la Porțile de Fier până pe coastele nordice ale Mării Negre este un spațiu mare, cu particularități fizico-geografice bine individualizate, dar cu multe elemente de unitate din punct de vedere istoric.

Astfel, perioada romană dar mai ales cea romano-bizantină se află, constant, sub semnul unor puternice transformări cu consecințe dintre cele mai mari, atât pentru cei din granițele Imperiului, cât mai ales pentru populațiile din afara acestuia. Și într-o parte și în cealaltă, la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic, în cele două spații pe care le-am supus atenției, se petrec fenomene și procese politico-militare, socio-economice, cultural-religioase și etnice, ce vor marca întregul bazin mediteranean, în epocă și cu atât mai mult în perspectiva istorică. Noua lume apărută la debutul erei creștine, dar mai cu seamă la sfârșitul secolului al III-lea și începutul celui următor, sub semnul destrămării civilizației clasice romane, cu puternice infuzii care plămădesc epocile care aveau să vină, se află într-un permanent proces de schimbare. Apariția unor populații străine la granițele invizibile ale Imperiului, în "barbaricum", a animat mult lucrurile. Tentativele repetate de a pătrunde în provincii generează o instabilitate acută. Pentru a face

față acestor pericole era nevoie de reforme structurale, adânci, care să cuprindă toate articulațiile statului, ale căror efecte să se răsfrângă atât în interior dar și în exteriorul granițelor. Ca să se ajungă aici s-a recurs la o nouă formulă de organizare politico-administrativă care avea misiunea de a eficientiza noile instituții, de a le da flexibilitatea necesară într-un context în care trebuiau adoptate decizii majore în timp scurt. Așa se face că monarhia capătă contururi noi. Împăratul este supradimensionat în centrul puterii politice având imaginea eroului salvator, a pacificatorului, a celui care restituie vechile valori ale lumii romane. Celelalte demnități statale reprezintă oglinda fidelă a suveranului. Cu toții se impun încet, încet, iar societatea capătă o nouă structură și un nou sistem de valori bazat pe principiul piramidal. În acest context se acordă o atenție tot mai mare apărării. Arhitectura trupei și a fortificației are ca fundament noua filosofie defensivă. Se utilizează toate mijloacele pentru menținerea păcii la frontiere: plata unor sume mari de bani către migratori; acceptarea acestora în spatele granițelor sau înrolarea, fapt ce va avea ca efect barbarizarea armatei la cote alarmante; descurajarea prin întărirea granițelor, atragerea populațiilor în schimbul de mărfuri, și în ultimă instanță, în cazuri extreme, ofensiva. Economia și societatea epocii romano-bizantine pot fi considerate, în anumite componente și cu particularitățile specifice secolelor IV-VII ale lumii Răsăritene, ca fiind într-un proces de tranziție spre evul mediu. În acest context, rolul tot mai crescut al agriculturii în detrimentul meșteșugurilor și comerțului, scăderea ponderii populației urbane în favoarea celei din mediu rural, noile structuri ale societății, toate, anticipează feudalismul. Dimensiunea cultural-religioasă a epocii este marcată de evoluția creștinismului de la ideologie și religie interzisă la cea tolerată, acceptată, și mai apoi, oficială. Din această perspectivă se produc salturi spectaculoase. Răspândit de jos în sus, prin consimțământul liber, în ciuda eforturilor uneori disperate ale împăraților de a împiedica fenomenul ori de a-l stârpi, creștinismul se impune, în cele din urmă, sădind în conștiința oamenilor sâmburele de speranță și putere care le-a permis să străbată o lume nouă, în continuă schimbare, ce părea mai mult potrivnică decât prielnică. Semnificativă pentru perioadă este și componenta etnică. Se continuă procesele începute la sfârșitul mileniului I a. Chr. prin cucerirea celor dintâi teritorii din spațiul mediteranean de către romani, și încep altele noi din momentul în care pătrund populațiile barbare în interiorul Imperiului. Secolele IV-VII, ca o prelungire a celor care s-au succedat înaintea lor, surprind interferențele etno-culturale în plin proces de afirmare. Pe măsură ce se înfăptuiesc, apar noile popoare din Europa și din orizontul înconjurător.

În acest tablou amplu se încadrează spațiul care s-a aflat în centrul preocupărilor noastre. Aici se înscrie a doua dificultate majoră întâlnită în demersul nostru. Mărimea acestuia, caracteristicile fizico-geografice, complexitatea evoluției istorice, elementele de unitate dar și cele care le oferă individualitate, multitudinea fenomenelor și proceselor care se produc aici, ne-au impus o anumită selecție în abordarea subiectelor. Așa se face că ne-am însușit, de bună voie și cu riscurile de rigoare, varianta evidențierii unor aspecte, lăsând deschisă calea către aprofundarea acestora, ori ne-am mulțumit să surprindem anumite puncte de

vedere de cele mai multe ori divergente. În mod inevitabil au rămas în afara analizei noastre alte probleme pe care, sperăm cu toată convingerea, cercetările viitoare le vor aborda cât mai curând posibil.

Vastitatea temei și spațiul analizat, neobișnuit de mare, de la Porțile de Fier până în Caucaz, ne-au condus, cum era firesc, la o bibliografie amplă. O altă problemă cu adevărat serioasă și delicată. S-a impus, aici, selectarea și utilizarea celor mai importante lucrări, nu de puține ori, a celor la care am avut acces. Pentru a pătrunde în miezeul anumitor probleme am recurs la numeroasele periodice ale instituțiilor de cercetare sau muzeelor din țările riverane. Am apelat la materialele unor conferințe, simpozioane, mese rotunde, de interes local sau regional, cu tematică legată de cercetarea noastră, ale căror rezultate au fost publicate, și care, într-un fel sau altul, ne-au fost utile. În conturarea cadrului istoric în care s-au derulat multe evenimente, din perioada secolelor IV-VII, un rol deosebit l-au avut scrierile autorilor antici, *Ammianus Marcellinus*, *Priscus Panaites*, *Zosimos*, *Iordanes*, *Procopius din Caesarea*, *Teophilact Simocatta*, *Theophanes Confessor*, în mod deosebit, referirile la spațiul aflat în atenția noastră. Acestea ne-au fost accesibile în bibliotecile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, din București și Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța. Unele publicații, de dată recentă, le-am găsit pe Internet, după cum se vede în lista bibliografică.

Este nevoie să atragem atenția, mai departe, prin câteva precizări, asupra structurii lucrării. Pentru început dorim să motivăm titlul acesteia. Am ales, în cele din urmă, după lungi ezitări, varianta prezentă, deosebit de sugestivă, deoarece am considerat că sintetizează cel mai bine unitatea dintre cele două regiuni, atâta cât există, cât se poate vedea și desprinde din paginile ce urmează. Ne-am inspirat, trebuie să spunem deschis, în alegerea lui, din *Istoria Românilor*, vol. II, ediția 2001, capitolul VII, intitulat chiar *Moesia nord-dunăreană și nord-pontică*, și am găsit aici un îndemn curajos în abordarea nouă a problemelor comune celor două regiuni. Cu precizarea că am încercat să extindem acest spațiu mai mult în nordul Mării Negre, spre Crimeea, atât cât am găsit suficiente argumente din punct de vedere arheologic, elemente de unitate și continuitate caracteristice.

Cât privește economia lucrării, în ansamblul ei, se impun, de la început, câteva lămuriri. Am optat pentru structura de față din mai multe considerente. În primul rând, aceasta ne-a permis să abordăm o problemă mai largă și să răspundem, în consecință, mai bine cerințelor impuse de nevoia de a demonstra elementele de unitate și continuitate la Dunărea de Jos și din Nordul Pontic. Apoi, configurația aleasă ne-a ajutat să echilibrăm cantitatea și complexitatea aspectelor generale cu cele particulare ale dezvoltării istorice, pentru a da cursivitatea necesară înțelegerii demersului nostru. În acest fel au fost scoase la lumină, mult mai pregnant, aspectele locale. După o succintă schiță istorică a secolelor IV-VII, utilă pentru a înțelege mai bine contextul istoric al epocii, s-a întreprins, în primul capitol, o analiză a evoluției celor două regiuni. Dunărea de Jos a fost prezentată, din a doua jumătate a secolului al III-lea, până în cea de-a doua jumătate a secolului al VII-lea. Un loc aparte îl ocupă etapele marcate de personalitățile împăraților *Constantin cel Mare* și *Iustinian*. În același timp sunt evidențiate și atacurile populațiilor migratoare. Analiza Nordului Pontic a urmărit să contureze

prezența autorității romane în regiune și cu deosebire impactul asupra structurilor politice de aici. Factorul roman și în mod special armata va genera, în cele două regiuni, numeroase elemente de unitate pe care lucrarea noastră încearcă să le surprindă. Cel de-al doilea capitol este destinat analizei aspectelor evoluției vieții economice. Sunt supuse atenției ramurile de bază ale acestei activități (agricultura, meșteșugurile, comerțul). Am insistat mai mult pe activitatea de producție ceramică deoarece multe tipuri, mai ales din categoria vaselor destinate transportului, prezintă asemănări mari, în zonă, de la un capăt la altul, existând posibilitatea confectionării în același atelier sau reprezentând mai degrabă începutul unui proces de standardizare. În egală măsură, analiza poate pune într-o lumină nouă și schimburile de mărfuri dintre comunitățile umane care au trăit în cele două spații. Circulația monetară, pătrunderea emisiunilor mărunte până în extremitatea nordică a spațiului pontic, reprezintă o realitate deosebit de importantă care întărește, după opinia noastră, caracterul și conținutul culturii materiale și spirituale de aici în perioada analizată. Ultimul capitol este destinat trecerii în revistă a evoluției orașului și cetății. Au fost luate în calcul doar aspectele majore care le conferă distincție acestora: etape de construcție, caracteristici de bază.

În măsura în care, pentru înțelegerea anumitor aspecte, a fost nevoie, s-a coborât în evaluarea Nordului Pontic până la nivelul primelor veacuri creștine.

S-a impus aceasta, în mod particular, în analiza problemelor politice și militare, pentru că deschide calea înțelegerii corecte a raporturilor cu lumea romană și permite, în același timp, abordarea unor direcții de cercetare noi. Legătura dintre comunitățile umane de aici și lumea greco-orientală, elementele elene atestate prin inscripții ori particularitățile vieții economice și spirituale, prezența factorului uman roman în toată complexitatea lui, aducerea soldaților romani, existența unor structuri militare și administrative unice pentru regiunea dunăreană și nord-pontică, facilitează accesul la teme cum ar fi, evoluția vieții cultural-religioase, apariția și dezvoltarea creștinismului, procese etnice noi în spațiul nord-pontic, ș.a.m.d., subliniate doar în treacăt de noi din economie de spațiu. În ultima perioadă de timp zona nord-pontică se reasează pe locul binemeritat în istoria epocii, cum vom avea prilejul să arătăm.

Simțim nevoia, la încheierea acestei introduceri, să mărturisim câteva gânduri care ne-au urmărit în permanență. Sperăm ca efortul nostru să fie primit cu înțelegere. Am încercat să aducem în atenția specialiștilor, mai ales a celor tineri care se vor ocupa de spațiu, probleme de importanță deosebită de care depinde nu numai înțelegerea istoriei trecute comune dar și cea prezentă. Din acest punct de vedere am deschis, practic, calea spre o mulțime de subiecte care necesită aprofundare.

Îi invităm la lectură și pe cei ce știu mai puțin despre legăturile dintre Dunărea de Jos și Nordul Pontic și sunt dornici să afle cât mai multe. Pentru ei am supus atenției anumite probleme.

Nu putem sfârși aceste rânduri fără a-i aminti pe cei care ne-au susținut, ne-au fost alături cu sfaturi, cu îndemnuri și mai ales ne-au încurajat, atunci când am fost în cumpănă.

Un omagiu regretatului prof. univ. dr. Adrian Rădulescu care ne-a propus această temă și ne-a îndrumat pe parcursul pregătirii.

Mulțumiri distinșilor prof. univ. dr. Petre Roman, prof. univ. dr. Alexandru Barnea, regretatului conf. univ. dr. Mihai Irimia, cercet. șt. I dr. Crișan Mușețeanu, membrii comisiei în fața căreia am susținut teza la Universitatea „Ovidius” Constanța.

Toată gratitudinea doamnei conf. univ. dr. Maria Bărbulescu pentru revederea lucrării în ultima fază de redactare.

Mulțumim conducerii Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța pentru înscrierea lucrării în seria *Bibliotheca Tomitana* ajunsă la nr. X, pe care o dorim cât mai îndelungată.

Gânduri bune colegilor și prietenilor, de la MINA Constanța, dr. Gabriel Custurea, dr. Constantin Chera, dr. Livia Buzoianu, Vitalie Bodolică, Georgeta Hașotti, pentru îndrumări, corecturi, acces la bibliografie, Alexandrina Nițu, Rica Panait, pentru procesarea textului, și nu în ultimul rând dr. Oana Damian de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București.

CAPITOLUL I

REPERE ISTORICE LA DUNĂREA DE JOS ȘI NORDUL PONTIC ÎN PERIOADA ROMANO-BIZANTINĂ (secolele IV-VII)

Perioada romano-bizantină prezintă anumite trăsături ce vor influența, în mod decisiv, istoria Dunării de Jos și a Nordului Pontic.

Mutarea capitalei Imperiului, pe locul vechii colonii *Byzantion*, are drept consecință deplasarea centrului de greutate al întregii vieți economice, politico-administrative, militare, către Orient spațiu istoric de care aparțin și cele două zone care stau în atenția noastră. Reformele întreprinse de împărații epocii au stopat pentru o perioadă scurtă de timp declinul societății. Deznodământul final a fost doar amânat nu și evitat. Sistemul uriaș de impozite, necesar întreținerii aparatului de stat din ce în ce mai birocratic, a generat, în epocă, o stare de neliniște, corupție, numeroase răcoale (BLOCH 1924, p. 236-310). Ce a încercat să facă *Iustinian* în Răsărit și mai ales acțiunea de refacere a unității lumii romane a fost un act efemer. Istoria Imperiului apusese de multă vreme iar noua creație nu era altceva decât „o împărăție de limbă greacă” (DID II, p. 21). Economia occidentală decade măcinată de cauze interne dar și sub acțiunea migrațiilor care va da, vechiului sistem, lovitura decisivă. În Răsărit, însă, se păstrează, câteva secole în plus, o viață urbană înfloritoare și se deschide, mai târziu, calea trecerii spre economia naturală. În același timp creștinismul devine, treptat, factorul de bază care va defini fizionomia noii societăți. Transformat în religie oficială de stat, în lupta cu cultele păgâne și ereziile, și-a pus cu putere amprenta asupra tuturor manifestărilor vieții atât în Imperiu cât mai ales în afara acestuia.

A. SCHIȚĂ ISTORICĂ A SECOLELOR IV-VII

O privire generală asupra evoluției istorice a lumii romano-bizantine este cu atât mai interesantă, dar și necesară, cu cât Dunărea de Jos și Nordul Pontic ocupă, nu numai geografic dar și politico-administrativ, poziții aparte, speciale, în cadrul Răsăritului. Cele două spații au jucat și vor juca, în epocă, rolul unei plăci turnante între lumea romană din sud și populațiile aflate spre nord care așteptau, tot timpul, momente de slăbiciune din partea autorităților pentru a pătrunde în granițele imperiului marcând astfel începutul unor procese de importanță majoră pentru continentul european. Dintre toate, de departe, aspectele etnice capătă o semnificație cu totul specială (PETOLESCU 2000, p. 337-376). Nici celelalte nu pot fi însă trecute cu vederea. În Peninsula Balcanică, ca și în regiunile dunărene, încă

din secolul al III-lea, se puteau observa trăsăturile caracteristice ale unui spațiu bine romanizat. Până în secolul al VI-lea aici se vor produce mutații etnice, lingvistice, culturale și religioase considerabile. Rezistența în fața invaziilor din secolele IV-VI, cea mai grea perioadă din istoria acestor locuri, a reprezentat pentru romanitatea orientală, în curs de formare și afirmare, piatra de temelie a vitalității excepționale și suportul militar pentru Imperiul de Răsărit (CONDURACHI 1988, p. 8-9). În același timp, pentru a se menține pe un spațiu atât de vast, de la Dunărea de Jos până în îndepărtatul Caucaz locuit de *abasgi* și *abhazi*, au fost construite fortărețe și așezări comerciale atestate prin cercetări arheologice, iar în nordul Mării Negre, Crimeea completează acum, în secolele IV-VII, ca și în epoca precedentă, sistemul de apărare împotriva populațiilor germanice, hunilor, avarilor, slavilor, bulgarilor, chazarilor, care au ocupat, pe rând, stepele din regiune constituind astfel o amenințare permanentă pentru Răsărit (BREHIER 1969, p. 10-22).

În momentul în care criza lumii romane se adâncește, către a doua jumătate a secolului al III-lea, împărații vor încerca soluții care trebuiau să salveze, cel puțin aparent, declinul. Anarhiei politice i se opune despotismul oriental; economiei romane în decădere i se administrează reglementări și interdicții, în fapt un soi de dirijism etatist; marii proprietari încep să se retragă pe domeniile lor și să ofere protecție, în schimbul unui omagiu, celor aflați pe treptele inferioare în ierarhia socială ca o reacție de autoapărare în lipsa autorității unor instituții incapabile să le garanteze securitatea (BRĂTIANU 2003, p. 90-93).

Toți împărații își asumă, într-un fel sau altul, sarcina rezolvării problemelor cu care se confruntă Imperiul.

Astfel, *Lucius Domitius Aurelianus* (270-275), fiu al unui țăran colon, născut într-o provincie dunăreană (DID II, p. 271), remarcat ca un excelent militar și bun administrator, după victoria împotriva iutungilor, sarmaților, carpilor și goților, va adopta măsuri de consolidare a limesului dunărean. El și-a luat titlul de *Dominus et Deus*, încercând să guverneze fără Senat deoarece membrii acestuia l-au sprijinit, în ocuparea tronului, pe adversarul său *Quintillus*. Deși scurtă, domnia sa a avut urmări dintre cele mai benefice: s-a stopat criza economică, au fost curmate specula și abuzurile funcționarilor superiori. Ultima l-a costat chiar viața (HOMO 1904, *pass.*). A manifestat o deosebită exigență față de armată, prin instituirea unui regulament de aplicarea căruia răspundea unul din ofițerii săi inferiori, care urmărea să-l impună cu strășnicie soldaților, dacă doreau să ajungă tribuni ori să trăiască (GIBBON, I 1976, p. 206).

O nouă epocă în evoluția lumii romane, la hotarul dintre cele două civilizații, romană și bizantină, o deschide împăratul *Caius Aurelius Valerius Diocletianus* (284-305). El descinde dintr-o familie mărunță, mama fiind originară din *Dioclia* (*Illyria*). A reprezentat o personalitate cu totul remarcabilă, eclipsată, însă, de „era constantiniană”. A fost mai degrabă un tată decât un stăpân, cum avea să-l caracterizeze *Aurelius Victor* (GIBBON, II 1976, p. 7-8). *Diocletianus* este proclamat împărat la 20 noiembrie 284. Fondează un sistem politic în centrul căruia se află suveranul. *Principatul* este transformat în *Dominat*, numit așa deoarece împăratul devine *dominus* în raport cu supușii, fără excepție, indiferent de clasa ori rangul acestora. El apare în public îmbrăcat cu haine strălucitoare, într-o ceremonie

care capătă aspectul unei solemnități religioase (EUTROPIUS, IX, 26). Acum monarhia este pătrunsă de spiritul asiatic, curtenii îndoind genunchii în fața divinității și majestății imperiale (DURUY 1876, p. 524; SESTON 1946, p. 211-230; STEIN, I, 1959, p. 66). Mecanismul politico-administrativ impus se baza pe conducerea în patru (*tetrarhie*). În fruntea statului se aflau doi auguști, *Diocletianus* la *Nicomedia* și *Maximianus* (286-305) la *Mediolanum*, secondăți de doi cezari, *Galerius* la *Sirmium* și *Constantinus Chlorus* la *Treveri*. Treptat, sistemul se transformă în hierarhie, *Diocletianus* devenit „*lovius*” își domină colegul, „*Herculius*” (FREDOUILLE 1992, „*tetrarhie*”).

Aurelius Victor explică cel mai bine supranumele auguștilor. În timp ce mișcarea universală este menținută de înțelepciunea atotștiutoare a lui *Iupiter*, brațul invincibil al lui *Hercules* elibera lumea de monștri și tirani, -avea să noteze acesta (GIBBON, II 1976, p. 9).

În maniera în care a fost concepută, reforma politică a avut un obiectiv dublu: pe de o parte apărarea frontierelor cu eficiență, de cealaltă parte transferul pașnic al puterii și asigurarea succesiunii (BLOCH 1924, p. 19). Concomitent, Imperiul este supus unei reorganizări administrative (SESTON 1946, *pass.*; BEDREM 1952, *pass.*; STEIN 1959, p. 71) în care se integrează și regiunile dunărene (ZAHARIADE 1988, cap. II, III). Sunt create 4 prefecturi, 14 diocenze, și 119 provincii (DURUY 1876, p. 542-544). În literatura istorică întâlnim însă și alte date: 4 prefecturi, 13 diocenze și 117 provincii (HOZEL 1887, p. 27); 4 prefecturi, 12 diocenze, aprox. 100 provincii (BARNEA, ILIESCU 1982, p. 16-17). În cazul provinciilor diferențele apar atunci când acestea au același nume, primesc numere de ordine distincte, *Belgica*, I, II; *Germania* I, II; *Pallestina* I, II, III, etc., și sunt citate de surse o singură dată.

Praefectura Orientalis era împărțită în diocenzele *Aegyptus*, *Oriens*, *Pontus*, *Asia* și *Thracia*. Cea din urmă avea în componență provinciile *Europa*, *Rhodope*, *Haemimontus*, *Thracia*, *Scythia* și *Moesia Secunda*. Pe segmentul superior al Dunării de Jos, în *Praefectura Illyrici*, se aflau provinciile *Moesia Prima* și *Dacia Ripensis*.

Reforma a instituit noi demnități: vicarii, agenți ai împăratului și praesides, care executau în diocenze ordinea vicarilor, cu deosebire în materie fiscală. Autoritatea civilă praeses, se delimitează de cea militară dux. În armată sunt concepute măsuri structurale (MOMMSEN 1889, p. 195-279). Sunt create unități de graniță, milites ripenses (*limitanei*), instalate în fortificațiile de pe *limes*, și unități mobile, milites comitatenses (*palatini*), pentru interior, puse la dispoziția directă a împăratului.

În Dobrogea sunt instalate legiuni noi: *Legio I Iovia Scythica* la *Noviodunum* și *Legio II Herculia* la *Troesmis* (ITINERARIA, p. 32-33, 225, 226). În ultima sursă sediul celor două unități este inversat, cel mai probabil dintr-o eroare, după cum este posibil ca pentru o scurtă perioadă de timp să fi fost așa (ZAHARIADE 1988, p. 63). În NOTITIA (XXXIX, 29, 32) sunt plasate însă corect (DID II, p. 371-372; ARICESCU 1977, p. 110-114). adoptate de împărat nu sunt neglijate nici cele de ordin financiar. Se bat din nou monedele din aur și argint, se reia emisiunea celor din bronz. Creșterea exagerată a prețurilor a impus adoptarea actului din anul 301, *Edictum de pretiis rerum venalium* (OSTROGORSKY 1956, p. 66-68; GIACCHERO 1974, I, *pass.*). Se fixau, astfel, prețuri maxime la trei categorii de mărfuri:

alimente, materii prime, produse finite, precum și la salarii. Măsura rămâne în istorie ca un exemplu elocvent de substituire a legilor economice cu un act administrativ. A fost urmată de o constituție imperială care revizua reforma monetară întreprinsă mai înainte și dubla valoarea monedelor existente în circulație. Edictul s-a aplicat doar în Orient, și aici în parte pentru că diferențele de valoare de la o regiune la alta erau sensibile iar prețurile arbitrare. Efectele nu au fost cele scontate. Negustorii și-au ascuns rezervele de produse și lipsurile au continuat. Edictul va fi, în cele din urmă, abrogat de împăratul *Constantin*.

Mai mult decât în timpul predecesorilor, acum monoteismul și filozofia creștină intră în conflict deschis cu ideologia cultului imperial și morala păgână. Conducătorul dorește să sublinieze originea divină a puterii imperiale, *Diocletianus* încearcă să restaureze vechile moravuri și să reformeze viața religioasă. Cultul lui *Iupiter* devine obligatoriu în întregul stat. În același timp tot mai mulți sprijinitori ai săi vedeau în creștinism, care s-a răspândit din ce în ce mai mult în structurile societății, cu deosebire în cele de jos, dar și în armată, administrație și chiar în familia imperială, cauza cea mai importantă a crizei prin care trece Imperiul. Din aceste motive, instigat și de *Galerius*, împăratul pornește una din cele mai aprige campanii anticreștine prin edictele din anii 303-304 (STEIN 1959, p. 80-81). Se decreta dărâmarea lăcașurilor de cult, arderea cărților sfinte și a arhivelor creștine, se interziceau adunările creștine. Toți cetățenii erau chemați să practice cultele romane, în caz contrar își pierdeau bunurile și erau transformați în sclavi. Un al doilea edict impune clericilor să facă sacrificii. Decretul de amnistie promulgat cu ocazia sărbătorii *vicenalliei* nu se aplică în cazul creștinilor. Mai mult, persecuțiile se amplifică cu un nou edict. În sfârșit, în anul 304, ultimul act obliga la sacrificii pe toți creștinii, indiferent de condiția socială, pentru cei ce nu se supuneau urmând să se aplice pedeapsa capitală. Se declanșează, astfel, un adevărat război împotriva creștinismului, fără precedent și în provinciile dunărene unde noua religie s-a răspândit mult după cum atestă numeroasele descoperiri arheologice (BARNEA 1977, a, *pass*; BARNEA 1979, *pass*; BARNEA 1985, a, p. 92-106; POPESCU 1987, p. 34-36; GUDEA, GIURCO 1988, p. 108-112; BARNEA 1989, p. 168-169; RUSU 1991, p. 81-112; TEODOR 1991, b, cap. III; BARNEA 1995, p. 23-32; POPESCU 1994, *pass*; TROFIN 2005, p. 309-383; MILOŠEVIĆ 2007, p. 321-328 etc.). În aceste circumstanțe efectele măsurilor anticreștine asupra societății romane provinciale, în plin proces de transformare, sunt considerabile. Numai în Dobrogea cele patru edicte au costat viața a peste o sută de martiri (ZEILLER 1918, p. 53-128; DID II, p. 379-381; BARNEA 1975, a, p. 95-99; BARNEA 1975, c, p. 131-146; BARNEA 1981, p. 489-505; POPESCU 1989, p. 194; ZUGRAVU 1997, p. 215-217).

La 1 mai 305, împăratul *Diocletianus*, aflat la *Nicomedia*, împreună cu *Maximianus* de la *Mediolanum*, au abdicat, de bună voie, retrăgându-se din viața politică. Se sfârșea, astfel, *epoca primei tetrahii*. *Flavius Valerius Constantius* (293/305-306), cunoscut și sub numele de *Constantinus Chlorus* și *Caius Galerius Valerius Maximianus* (293/305-311) au fost proclamați auguști în Occident, și respectiv Orient. În calitate de cezari sunt numiți *Maximinus Daia*, nepotul lui *Galerius*, și *Severus*. În 306 *Constantinus Chlorus* moare și fiul său *Flavius Valerius Constantinus* (306/307-337), cunoscut mai târziu sub numele de *Constantin cel Mare*, este

proclamat, de trupe, împărat în luna iulie a aceluiași an. *Galerius* îl recunoaște *caesar* pe acesta, și-l numește *augustus* pe *Flavius Valerius Severus* (305/306-307). *Roma* respinge numirea, proclamându-l împărat pe *Maxențius* fiul lui *Maximian* (CHRISTOL, NONY 1974, p. 209-210). Forțat de împrejurări *Maximian* este obligat să se retragă și este numit *augustus* al Occidentului *Valerius Licinianus Licinius*. Situația nou creată însemna, practic, război civil. La 23 octombrie 312, la *Roma*, *Constantin* îl înfrânge pe *Maxențiu* sub semnul providenței creștine. Istoricii *Eusebius* din *Caesarea* și *Lactantius* relatează că, în ajunul luptei, împăratul a văzut pe cer o cruce luminoasă și inscripția *IN HOC SIGNO VINCES*, iar noaptea, în somn, i s-a arătat *Iisus Hristos* cerându-i să pună crucea pe steaguri pentru a servi ca semn protector. Urmând îndemnul divin, deși în inferioritate numerică, *Constantin* iese victorios (BARNEA, ILIESCU 1982, p. 33-36).

Împăratul a înțeles că seria persecuțiilor nu poate rezolva problemele cu care se confruntă Imperiul amenințat, tot mai mult, atât din interior cât și din exterior. Dimpotrivă, creștinismul înrădăcinat, adânc, în toate structurile societății, poate servi întăririi statului. Pornindu-se de la aceste rațiuni, din inițiativa lui *Constantin*, la *Mediolanum*, într-o întâlnire cu *Licinius*, s-a luat hotărârea de a acorda deplina libertate religioasă pentru toate cultele din Imperiu. Creștinilor li se restituiau lăcașurile de închinăciune și bunurile confiscate. Nu se știe dacă pentru Occident, unde religia se bucura de deplină libertate, rezultatul înțelegerii dintre cei doi auguști s-a concretizat într-un act oficial. Pentru Orient *Licinius* a emis un edict de toleranță, al cărui text a fost preluat de *Lactantius* (*De mortibus persecutorum*, 44, 5-6) și *Eusebius* din *Caesarea* (Εκκλησιαστική ιστορία, X, 5, 2-154), intrat în istorie sub numele de *Edictul de la Mediolanum* (STEIN 1959, p. 82-93; BARNEA, ILIESCU 1982, p. 37-39).

Ceva mai târziu, în anul 317, la *Serdica*, *Constantin* în înțelegere cu *Licinius* acordă titlul de *caesar* celor doi fii ai săi, *Flavius Iulius Crispus* și *Flavius Constantinus Claudius*, precum și copilului acestuia. În anul 335 se ajută de patru cezari: *Constantin II*, *Constans*, *Constant* și *Dalmas*. După înfrângerea lui *Licinius*, în 324, *Constantin* rămâne stăpânul absolut al Imperiului.

La 8 noiembrie 324 pune piatra de temelie a noului oraș *Constantinopol* pe care îl inaugurează la 11 mai 330. Orașul s-a numit „*Noua Romă*”, „*a doua Romă*” sau „*Orașul regină*”. S-a construit după modelul Romei (DIEHL 1935, pass.) Cel mai important este că, prin aceasta, se mută centrul de greutate al vieții economice, politico-administrative și culturale a Imperiului în Orient. Regiunile Dunării de Jos, ca toată Europa Răsăriteană, se vor afla în permanență sub înrăurirea noii capitale.

Procesul de transformare al instituției imperiale în monarhie continuă. *Constantin* devine *pontifex maximus*. *Dies solis* este transformată în *Dies domini*. Împăratul se declară chiar investit de *Dumnezeul* creștinilor. Pe monede este reprezentat cu o *Mână* care-i întinde coroana de pe cer. *Eusebiu* din *Caesarea*, în discursul de la *tricenallia*, explica acest semn astfel: „*Dumnezeu întinde mâna lui Constantin din înaltul cerului..., și îl face învingătorul dușmanilor săi*” (CHRISTOL, NONY 1974, p. 212). Prin aceste simboluri tronul devine o autoritate de drept divin. Monarhul este înconjurat de toate splendorile costumului, diademe, purpure și tot fastul curții de la palat (DIEHL 1920, p. 3). Persoana împăratului rămâne omniprezentă

și după moarte. Când a trecut în neființă trupul lui *Constantin* a fost așezat pe un pat din aur, în palatul de la *Nicomedia*, prin fața căruia treceau curtenii, în fiecare zi, pentru a-i aduce omagiul lor. Un contemporan a exclamat că a fost singurul împărat care a domnit chiar și după moartea sa (GIBBON, II 1976, p. 51-52).

Împăratul *Constantin cel Mare* a continuat reformele începute de *Diocletianus*. Prin acestea, a vizat abordarea întregii problematice a vieții economice, politico-administrative, militare, sociale, religioase, care trebuia armonizată cu realitățile determinate de procesul de destrămare a lumii antice și trecere la civilizația medievală (PIGANIOL 1947, p. 12-13). Împăratul devine *dominus noster*. *Consilium princeps*, organism cu caracter temporar, este transformat în *sacrum consistorium*. Membrii acestuia, *comites*, stau în picioare în fața suveranului sacru. Prefectul pretoriului este înlocuit de *magister officiorum* (șeful cancelariei), iar *quaestor sacri palatii* este a doua persoană în stat după el (BARNEA, ILIESCU 1982, p. 56-58).

Sub raport administrativ se păstrează împărțirea în diocese și provincii. Acum se crează cele patru prefecturi: *Orientul*, *Illyricum*, *Italia* și *Gallia*, având în frunte câte un *praefectus pretorio*. Diocesele sunt conduse de *vicarii*, iar provinciile de *praesides provinciarum*. Se separă definitiv puterea civilă de cea militară, ultima instituție în care se mai păstrau cele două atribuții fiind *prefectura pretoriului* (PIGANIOL 1947, p. 12-15). În domeniul militar se produc transformări legate direct de reformele din vremea *primei Tetrarhii* (BERCHEM 1952, *pass.*). Între anii 306-324 se crează o armată de campanie, *comitatus*, în cadrul căreia se diferențiază două funcții: *magister militum* (infanterie) și *magister equitum* (cavalerie). Între *comitatus* și *limitanei* se produce o demarcație netă sub raport juridic. Constituirea armatei se face prin recrutări în cadrul unor structuri teritoriale bine definite, *capitulum*, fiecare trebuind să dea un număr de tineri. În caz contrar ofereau bani pentru cumpărare de mercenari germani care erau cei mai buni luptători. Durata serviciului militar se fixează la 25 de ani pentru *limitanei* și 20 pentru *comitatenses*. Se reduce numărul soldaților dintr-o legiune la 1000. Unitățile mai mici vor purta numele de *numeri*. Sporesc mult atribuțiile armatei de graniță (*limitanei*) constituită din țărani sedentari ce trăiau din munca pământului, bucurându-se de scutiri de impozite în schimbul apărării frontierelor. O trăsătură caracteristică a măsurilor din acest domeniu o constituie faptul că acum se permite intrarea pe scară largă a barbarilor germanici în armata romană. Așa se întâmplă și cu vechile cohorte pretoriene înlocuite de *scholae palatinae*, recrutate din noii veniți (PIGANIOL 1947, p. 67; STEIN 1959, p. 122-124; CHRISTOL, NONY 1974, p. 214; BARNEA, ILIESCU 1982, p. 61-64).

Raporturile cu populațiile barbare de la Dunărea de Jos s-au aflat, după anul 315, într-o permanentă stare de război. Sunt respinse atacurile goților și carpilor, în Imperiu, din anii 315-316. Acțiunea îi oferă împăratului prilejul să-și adauge titlurile de *Gothicus maximus* și *Carpicus maximus*. După începutul conflictului cu *Licinius*, în 323, goții (*thervingii*) conduși de *Rausimodus* au prădat *Moesia Inferior* și *Thracia*. Trupele romane îi alungă la nord de Dunăre unde conducătorul barbarilor este ucis (ZOSIMOS, II, 21). Înlăturarea lui *Licinius* i-a permis împăratului *Constantin cel Mare* să se concentreze asupra relațiilor cu migratorii. În primul rând fortifică malul Dunării, apoi le respinge atacurile din iarna anilor 331-332. Înfrânți,

goții cer pace. Se încheie, cu aceștia, un *foedus* prin care li se acordă subsidii anuale (*annona*), iar cei de la nord de fluviu primesc statutul de *foederati*. Împăratul își ia titlul de *Gothicus victor ac triumphator*. De acum se îndreaptă cu toată forța împotriva sarmaților. Anonymus Valesii scrie că 300.000 de oameni au fost mutați în Imperiu cu această ocazie (ANONYMUS VI, 31-34).

Expresia monarhiei constantiniene și a absolutismului divin o constituie faptul că împăratul nu a asociat pe nimeni la tron. Înainte de moarte a împărțit Imperiul astfel: *Constantin II* este lăsat în *Gallia, Britannia, Spania*; *Constans* în *Asia* și *Egipt*; *Constant* în *Africa, Italia, Pannonia*; *Dalmatius* în *Thracia, Macedonia, Ahaia*, iar *Hannibalianus*, fratele lui *Dalmatius*, este făcut rege al regilor populațiilor pontice (BLOCH 1924, p. 201).

Era de pace pe care *Constantin* o lasă urmașilor este de scurtă durată. Un război civil între succesori, *Flavius Valerius Claudius Constantinus* (*Constantin II*, 337-340), *Flavius Valerius Iulius Constans* (*Constant*, 337-350) și *Flavius Valerius Iulius Constantius* (*Constantiu II*, 337-361), -redeschide problema monarhului unic. În 340 *Constantin II* este învins de *Constant* care anexează părțile vestice ale Imperiului. La rândul său, în anul 350, acesta este răpus de uzurpatorul german *Magnus Magnentius*, devenit stăpânul Apusului, în timp ce în Răsărit domnea *Constantiu II*. În anul 353 *Magnentius* se sinucide, iar *Constantiu* rămâne singurul conducător al Imperiului. În 361 după moartea lui este ridicat, ca împărat, de către trupele din *Gallia*, *Flavius Claudius Iulianus* (361-363) cunoscut sub numele de *Iulian Apostatul*. Acesta intenționează să reintroducă cultele păgâne adoptând o atitudine ostilă față de creștinism. Pentru scurt timp sunt reluate persecuțiile. Urmările se resimt și pe limesul dunărean. În Dobrogea, acum, se petrece ultimul act martiric (DID II, p. 392; BARNEA 1989, p. 169-170). Împăratul inițiază reforme cu conținut economic și cu deosebire financiar (CONDURACHI 1941, p. 85-143). Sfârșește, în timpul unei campanii din Mesopotamia, în luptele împotriva perșilor.

După o scurtă perioadă de timp în care pe tron s-a aflat *Flavius Iovianus* (363-364), este proclamat împărat *Flavius Valentinianus* (364-375) cunoscut sub numele *Valentinian I*. El îi asociază la domnie pe fratele său, *Flavius Valens* (364-378), căruia îi transferă toată autoritatea Răsăritului. Domnia lui corespunde cu reluarea atacurilor gote pe linia Dunării. Unele măsuri adoptate de împărat au creat o stare de nemulțumire speculată de un pretendent la tron, *Procopius*, care se considera descendent din *Constantin cel Mare*. Acesta cere ajutorul goților de la nord de Dunăre, în virtutea tratatului din 332, și primește, după cum spun sursele antichității, un număr destul de mare de soldați: 3000 după Ammianus Marcellinus și 10.000 potrivit lui Zosimos (AMMIANUS, 26, 10, 4; ZOSIMOS, 4,7). După ce uzurpatorul este înfrânt și ucis se pornește împotriva goților o mare campanie de represiune. Cei prinși au fost colonizați în dreapta Dunării (PIGANIOL 1947, p. 153-156; STEIN 1959, p. 175-176). Acum are loc martirajul Sfântului Sava (BARNEA 1989, p. 170-171). Împăratul conduce armata romană în dezastrul de la *Adrianopolis*, la 9 august 378, unde este ucis. La sfârșitul secolului al IV-lea, se remarcă, prin reformele elaborate, împăratul *Theodosius I* (379-395) (BĂNESCU 1971, p. 20-35). Este considerat ultimul occidental pe tronul Imperiului Roman de Răsărit (DID II, p. 402). A urmărit întărirea capacității de rezistență a statului, a reformat sistemul

fiscal și financiar. La Dunăre se confruntă cu atacurile goților, alanilor și hunilor, pe care le respinge. Raportul de forțe cu lumea barbară este oglindit în tratatul de alianță din 382, completat de acordul încheiat cu goții, la 3 octombrie 383, prin care cei care au fost așezați la granițe în timpul lui *Valens*, ca supuși, devin acum *foederati*. Ei dobândesc o largă autonomie, se bucură de scutiri de impozite și primesc stipendii anuale în schimbul apărării graniței dunărene. În acest fel, se accentuează barbarizarea armatei și mai ales pătrunderea străinilor în ierarhia ofițerească (OSTROGORSKI 1956, p. 43-44; STEIN 1959, p. 192-195). Pe plan religios, creștinismul se impune ca religie oficială de stat. În anul 380 *Theodosius* primește botezul, iar în 381 convoacă sinodul de la *Constantinopol* unde se formulează credința creștină. În anul 392 interzice sacrificiile, libațiile, ofrandele de parfumuri și suprimă altarul zeiței *Nike* din Senat (BĂNESCU 1971, p. 28). Aceasta este momentul care marchează, de fapt, impunerea oficială a creștinismului.

La 17 ianuarie 395, la moartea lui *Theodosius*, Imperiul este împărțit între cei doi fii ai săi: *Flavius Arcadius* primește *Pars Orientis*, iar *Flavius Honorius* *Pars Occidentis*. În timpul împăraților *Arcadius* (395-408) și *Theodosius II* (408-450) s-a manifestat tendința de tutelare a tronului de către femei. Ultimul, reușește să strângă toate legile în codexul theodosian publicat în 438-439 (DIEHL 1920, p. 10-11).

După stingerea dinastiei theodosiene, din anul 450 până la *Heraclius*, în 610, Imperiul este condus, cu întreruperi (474-491-518 și 582-602), de împărații traco-romani (RUSSU 1976, p. 78). Secolul al V-lea este unul de adânci tulburări din cauza migrațiilor barbare cu deosebire a hunilor (RUNCIMAN 1934, p. 3).

Începând cu anul 476 în Răsărit rămân numai 64 provincii sau eparhii, organizate în două provincii pretoriene: *Oriens* și *Illyricum*. Administrația este organizată după modelul roman, separându-se puterea civilă de cea militară. În ansamblu, Imperiul capătă o puternică culoare orientală (DIEHL 1920, p. 14-15).

Cu *Anastasius* (491-518) începe o nouă perioadă de înflorire a Imperiului. Se adoptă Constituția care reorganizează sistemul fiscal al statului, se decretează transformarea micilor proprietari în coloni (STEIN 1949, p. 207-208) și se introduce un sistem monetar nou. În politica sa se înscriu măsurile de înlocuire a impozitului în natură cu cel în bani, vânzarea produselor agricole la prețuri fixate de administrație, mult mai mici, fapt care nemulțumește țărănimea, precum și desființarea impozitului în bani (*chrysargyron*), care a dus la stimularea meșteșugurilor și comerțului. A înconjurat capitala cu un zid lung de 78 km (OSTROGORSKI 1956, p. 54-55) și a întărit cetățile, după cum ne relatează Malalas (MALALAS, 16, p. 409, 46-49). De la începutul domniei lui *Anastasius*, frontiera dunăreană a început să fie amenințată de bulgari. În anii 493, 499 și 509 aceștia ajung în *Thracia* și o devastează (MARCELLINUS COMES, a. 493; 499; 502). Presiunea dar și pagubele făcute l-au îndemnat pe împărat să ia măsuri de întărire a garnizoanelor de pe limes și să refacă zidurile fortificațiilor. Politica internă, atât reformele economice cât și disputele creștine, au alimentat numeroase revolte, între care, cea condusă de *Vitalianus* a fost mai importantă (MARCELLINUS COMES, a.514, 519; RUSSU 1965, p. 133-139; DID II, p. 412-414). La mișcare s-au aflat, alături de *foederati* și țărani. Ridicarea a oglindit și frământările religioase, participanții fiind apărătorii creștinismului ortodox, împotriva monofiziților, sprijiniți de împărat. Plasarea în disputele

creștine va umbri activitatea reformatoare a împăratului *Anastasius*. În timpul său, se ridică, vertiginos, parcurgând treptele ierarhiei militare, -soldat, ofițer, general apoi om politic, viitorul împărat.

Iustin (518-527) a fost total lipsit de cultură cărturărească (RUSSU 1976, p. 95-99) dar și de urmași. Unul din nepoții săi, *Germanus*, ajuns *magister militum per Thraciam*, produce anților o mare înfrângere, instalând, pentru o perioadă de timp, pacea la hotarele dunărene (STEIN 1949, p. 105-106). Cu scopul de a-și asigura succesiunea, împăratul îl aduce la *Constantinopol* pe fiul sorei sale, născut în *Dacia Mediteranea*, la *Tauresium*, lângă *Bederiana* (DIEHL 1969 a p. 357). Pe numele său *Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus*, acesta primește educația pătrunsă de spiritul Greciei antice. În tinerețe s-a aflat sub influența *Teodorei*, o curtezană renumită. Pentru legalizarea cuplului *Iustin* anulează o lege, mai veche, care interzicea demnitarilor să se căsătorească cu femei de condiție servilă.

Iustinian (527-565) este asociat la domnie la vârsta de 44 ani (DIEHL 1917, p. 59; PROCOPIUS 1963 „Introducere”). Cu aceasta se deschide, în istoria Bizanțului, o pagină nouă, aceea a Imperiului aflat sub semnul împăratului divin. În epocă erau consemnate următoarele: „*Ce există mai mare, mai sfânt decât majestatea imperială*” (DIEHL 1969 a, p. 373). Împăratului *Iustinian* i-au fost atribuite numeroase epitete: *Imperator Caesar Flavius Iustinianus, Alemanicus, Gothicus, Francicus, Germanicus, Anticus, Alanicus, Vandalicus, Africanus, Pius, Felix, Inclytus, Victor ac Triumphator, Semper Augustus, cupidae legum iuventuti* (ORTOLAN 1876, p. 13). Opera sa legislativă rămâne de referință pentru istoria modernă a Europei. Acum se realizează o codificare a dreptului roman în *Corpus iuris civilis* alcătuit din patru părți: *Codex, Digesta, Institutiones* și *Novellae*. O culegere a constituțiilor imperiale, sub numele de *Codex Justiniani*, este realizată în anii 528-529 și se reeditează în anul 534. Sub conducerea lui *Trebonianus*, consilierul juridic al împăratului, o comisie de juriști alcătuiește o culegere de texte, din perioada Republicii și a Imperiului, adaptate la realitățile secolului al VI-lea. Paralel, s-a elaborat un manual de drept, destinat studenților, intitulat *Institutiones*. La acestea se adaugă *Novellae Constitutiones*, reunind 158 legi emise între anii 535 și 565 (STEIN 1949, p. 402-417; GAUDEMMENT 1967, p. 754-778; DAŠKOV 1999, p. 70-90). Legislația este completată de măsuri, care vizează și alte aspecte ale societății, cum sunt cele referitoare la pregătirea tinerilor în scopul dezvoltării și înfloririi artelor. Nu este neglijat nici tratamentul ce trebuie aplicat profesorilor de gramatică, retorică, medicină și drept (RICHE 1992, p. 509). Se pun în practică decizii pentru dezvoltarea anumitor activități economice. Așa de exemplu, pentru că importurile de mătase din China se desfășurau cu dificultate, nu numai din cauza traseului lung dar și a instabilității militare, s-a introdus creșterea viermilor de mătase. Între anii 552 și 559 călugării i-au adus împăratului *Iustinian* „ouă de gândaci” (viermi de mătase) și s-a introdus, astfel, creșterea acestora în Imperiu (BĂNESCU 2000, p. 677). În împrejurimile orașului *Niceea* s-au înființat cele mai mari plantații de dud. Între preocupările suveranului un loc special l-au ocupat acțiunile pentru reorganizarea armatei și reconstrucția cetăților pe toate frontierele. În afara populației băștinașe în armată pătrund, prin recrutări, populații barbare. La acestea se adaugă soldații recrutați de comandanți pe cont propriu (DID II, p. 419). *Iustinian* reface unitatea Imperiului. Cu ajutorul

generalilor *Belizarie* și *Narses* au fost cucerite *Africa, Spania, Italia*; în același timp se poartă războaie cu ostrogoții, perșii și avarii (STEIN 1949, p. 275-280; BREHIER 1969, p. 30-43; DIEHL 1969 b, p. 11-13, IORGA 1974, p. 137-140; BREZEANU 1981, p. 24-34). Malalas și Theophanes Confessor relatează despre acțiunea întreprinsă de *Baduarius, magister militum* și duce al *Scythiei*, împotriva hunilor care au cucerit orașele din nordul Mării Negre, *Chersonesos* și *Bosporus* (MALALAS, 18, p. 431-433; THEOPHANES, 6020, p. 175-176; EVANS 2000, p. 23-41). Împăratul acordă o atenție specială și regiunilor dunărene (HAD, p. 327-329; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 171-173). Aici cea mai importantă problemă o reprezintă presiunea tot mai crescândă a noilor migratori. În anul 528, după ce se întoarce din Crimeea, *Baduarius* împreună cu *Iustinus, magister militum* și *dux* al provinciei *Scythia*, s-au împotrivit cetelor de „huni” amestecate cu bulgari (în realitate huni, bulgari, cete de sclavini și anți care atacau deseori la sud de Dunăre). *Iustinus* cade pe câmpul de luptă. Bizantinii sunt înfrânți iar comandanții lor, prizonieri, au fost duși la nord de fluviu (MALALAS, 18, p. 437-438; THEOPHANES, 6031, p. 217-218). Imediat, în anul 529, grupuri de sclavini, bulgari și anți pătrund în Imperiu și sunt înfrânți de trupele conduse de *Mundus*. Timp de trei ani, după 530 perioadă în care *Chilbudios*, ofițer de origine slavă, a îndeplinit funcția de *magister militum per Thraciam*, barbarii sunt ținuti departe de Dunăre (PROCOPIUS, *De bello...*, p. 155-156; STEIN 1949, p. 308). La 540, în două atacuri, bulgarii ajung în extremitatea sudică a Peninsulei Balcanice. Primul se soldează cu intrarea în *Constantinopol*, iar în cel de-al doilea invadatorii pătrund până în Grecia (STEIN 1949, p. 309-310). După cum relatează *Procopius*, în 546, *Iustinian* le-a promis anților și sclavinilor cetatea *Turris* de la nord de *Istru*, cu teritoriul înconjurător, pentru a-i împiedica pe „huni” (în realitate, bulgari și kutriguri) să treacă la sud (PROCOPIUS, *De bello...*, 3, 14, 32-33). În anii 550-551 sclavinii au jefuit provinciile de la sud de Dunăre apoi au fost respinși (STEIN 1949, p. 521-525). Urmează o perioadă de relativă liniște până la invazia kutrigurilor din anul 559. Conduși de *Zabergan*, aliați cu bulgarii și slavii, kutrigurii au trecut Dunărea, jefuind *Moesia* și *Scythia Minor*, până la *Constantinopol*. *Iustinian* îi promite șefului utigurilor, *Sindilikh*, majorarea subsidiilor dacă invadatorii sunt înfrânți. Însă, de lupta dintre cele două triburi vor profita avarii [AGATHIAS, 5, 11-25; MENANDER, 3; MALALAS, 19, p. 490; THEOPHANES, 6051 (559)]. La 562 are loc ultima invazie a hunilor și bulgarilor din timpul lui *Iustinian*, respinsă de trupele bizantine [THEOPHANES, 6054 (562)]. În anii 561-562 avarii, conduși de *Baian*, cer să intre în Imperiu. După tratative îndelungate sunt ținuti la frontiere în calitate de *foederati* (MENANDER, 9; AGATHIAS, 4, 22).

La moartea lui *Iustinian* situația Imperiului era departe de a fi bună. Moștenirea lăsată după el este deosebit de grea. Presiunea migratorilor devine tot mai stăruitoare iar forța de apărare a Imperiului din ce în ce mai mică.

Urmașii săi, *Iustin II* (565-578) și *Tiberiu II Constantin* (578-582), au fost copleșiți de strălucirea ilustrului predecesor. Mai ambițios *Tiberiu* și-a adăugat numelui său pe cel al lui *Constantin cel Mare* pe care l-a admirat deosebit de mult. În contrast, succesorul lui, *Mauricius Tiberiu* (582-602) a dus o politică austeră fapt ce i-a atras impopularitatea. Acum presiunea migratorilor asupra frontierelor este în creștere. *Iustin II* a suprimat cu energie subsidiile plătite kutrigurilor, utigurilor

și avarilor. Drept urmare, *Baian* trimite solii la *Constantinopol* și cere plata banilor. Este refuzat și în anul următor (566) avarii trec Dunărea și pătrund în Imperiu. (MENANDER, 14; DIEHL, MARÇAIS, 1936, p. 126). După ce-i înving pe gepizii din Câmpia Pannonică, în alianță cu longobarzii, în anul 567, avarii devin stăpânii întregii regiuni a Dunării de Jos controlând toate cetățile de aici (MENANDER, 27-28).

Profitând de angajarea armatei bizantine în luptele contra perșilor, *Baian* a pustiit din nou regiunile dunărene în 573. *Tiberius II Constantin*, numit coregent, încheie pace cu aceștia, dându-le subsidii uriașe. În schimbul lor, avarii urmau să pornească împotriva sclavinilor din Câmpia Munteniei. În anul 578 hanul avar a declanșat campania spre *Singidunum-Novae-Durostorum*, până în Dobrogea, apoi i-a atacat pe sclavini în stânga Dunării, supunându-i (MENANDER, 48). Prin această acțiune avarii își consolidează stăpânirea la nord de Dunăre. La *Sirmium* se stabilește reședința temporară a hanului. În anii 579-580 urmează una din cele mai mari expediții de jaf de la sud de Dunăre relatată de *Ioanes din Efes* (DIEHL, MARÇAIS 1936, p. 132). Acum slavii se vor afla vreme de mai mulți ani în regiune. Se poate spune că, practic, din acest moment începe procesul de așezare a acestora aici în număr mare (DID II, p. 433). În continuare urmează expedițiile avaro-slave, din anii 586-587, în urma cărora orașele din *Scythia* și *Moesia Secunda* (*Ratiaria*, *Bononia*, *Aquis*, *Dorostolos*, *Zaldapa*, *Panassa*, *Marcianopolis* și *Tropaeum*) au fost cucerite (SIMOCATTA, I, 8).

Ultimul deceniu al domniei lui *Mauricius* a fost marcat de continuarea războaielor grele cu avarii și sclavinii. Generalul *Priscus*, comandantul armatei bizantine, a organizat o acțiune la nord de Dunăre, în teritoriile locuite de sclavini, mulți fiind uciși [(SIMOCATTA, VI, 6; THEOPHANES, 6085(593)]. Un an mai târziu, *Priscus* a trecut iar Dunărea. Ordinul de a ierna acolo nu este ascultat de teama barbarilor și a frigului din regiune. În locul comandantului este numit fratele împăratului, *Petru* [(THEOPHANES, 6086 (594)]. El pornește, în anul 596, o campanie împotriva sclavinilor. Din *Pistos* ajunge la *Zaldapa*, apoi la *Iatros* și *Novae*, după care trece în nordul fluviului înaintând până la râul *Ilivakia* unde bizantinii sunt înfrânți (SIMOCATTA, VII, 1-5). *Petru* este înlocuit cu *Priscus*. Acesta se retrage cu resturile armatei spre *Novae*. Acum are loc campania hanului avar împotriva orașului *Tomea*, din ținutul *Remesiane*i (ȘTEFAN 1967, p. 253-258). Probabil la 600 războiul cu avarii se sfârșește prin stabilirea frontierei pe Dunăre și plata unor stipendii considerabile (DIEHL, MARÇAIS 1936, p. 133). În anul 601 conflictul se redeschide. *Priscus* a luat mii de prizonieri pe care îi restituie în cele din urmă hanului. Comandantul bizantin este înlocuit iarăși cu *Petru*. În anul 602 împăratul a ordonat ca trupele să ierneze la nord de Dunăre. Nemulțumiți, soldații se răscoală sub comanda centurionului *Phocas* proclamat împărat. Evenimentul nu rămâne fără consecințe. Limesul dunărean se prăbușește, iar slavii trec în masă în Peninsula Balcanică. *Mauricius* se refugiază la *Nicomedia* dar este prins și ucis. Se spune că la moartea sa ar fi rostit următoarele: *Drept ești Doamne și dreaptă-Ți este judecata!* (SIMOCATTA, 1985, VIII, 11,3).

Domnia lui *Phocas* (602-610) a reprezentat o perioadă grea pentru Imperiu, atât pe plan intern cât și extern, amenințându-i-se chiar existența (DIEHL 1969 b, p. 14). El se concentrează pe luptele împotriva avarilor, cărora le mărește subsidiile

[(THEOPHANES, 6096 (604)]. Nu a luat măsuri împotriva slavilor pentru că aceștia nu reprezentau, deocamdată, un pericol pentru Imperiu (DID, II, p. 441). G. Ostrogorski a opinat, pe bună dreptate, că așezarea slavilor în Peninsula Balcanică s-a făcut în grupuri cu totul izolate abia după anul 580 (OSTROGORSKI 1956, p. 77-78). Este, prin urmare, destul de timpuriu pentru ca ei să reprezinte o amenințare.

Cu *Heraclius* (610-641) începe istoria Imperiului grec medieval (DID II, p. 440; BREZEANU 1981, p. 41). Acesta devine o autentică monarhie. În Orient, după ce inițial persii au ocupat o bună parte din vechile posesiuni, la care se adaugă și Egiptul, grănarul Imperiului, *Heraclius* reușește să zdrobească armata invadatorilor, în anul 627, cu ajutor din partea chazarilor (DAȘKOV 1999, p. 127-128). În fața *Ninivei* împăratul i-a depășit cu mult pe înaintașii săi *Belizarie* și *Iustinian* (IORGA 1974, p. 189). La Dunăre este de reținut pacea cu avarii, în urma incursiunilor acestora din *Thracia*, în anul 619. După respingerea atacului de la 626 asupra *Constantinopolului*, slavii se răspândesc, în număr mare, în Tracia, Macedonia, până în Peloponez și pe țărmurile Adriaticii (OSTROGORSKI 1956, p. 85-86).

Până la sfârșitul secolului VII, Imperiul se află într-un permanent proces de instabilitate: pe plan intern, au loc lupte pentru succesiune în timpul împăraților *Heraclonas* (641), *Constant II* (641-668), *Iustinian II* (685-695) și *Leontius II* (685-695), iar pe plan extern se întreprind acțiuni pentru menținerea controlului asupra tuturor provinciilor.

Sub *Constant al II-lea* are loc, practic, prima acțiune directă împotriva sclavinilor, unii au fost luați prizonieri, alții supuși [(THEOPHANES, 6149 (656)]. După cum relatează cronicarul, împăratul nu-i alungă la nord de Dunăre ceea ce înseamnă că locuiau aici, pe spații largi, de mai mult timp, fiind legați deja de aceste pământuri. Prin actul supunerii li se recunoștea dreptul de a trăi în interiorul Imperiului. Chiar *Constant* îi strămută pe unii în Asia Mică iar pe alții îi primește în armată (OSTROGORSKI 1956, p. 97-98).

Un eveniment cu semnificații deosebite pentru istoria întregii Europe are loc în timpul împăratului *Constantin IV* (668-685). După războaiele împotriva arabilor el pornește, pe mare și pe uscat, împotriva bulgarilor de la gurile Dunării. Punându-se în mișcare aceștia trec la sud de Dunăre cum relatează, mai pe larg, Theophanes Confessor. Urmările acțiunii vor fi dintre cele mai mari pentru istoria Răsăritului.

B. ROMANO-BIZANTINII ȘI DUNĂREA DE JOS

Evoluția vieții politice, schițată în paginile anterioare, a avut implicații dintre cele mai profunde asupra regiunii Dunării de Jos. Limesul dunărean s-a aflat permanent sub semnul atacurilor popoarelor migratoare. Au urmat, de fiecare dată, acțiunile împăraților de înlăturare a efectelor distructive, atât prin reconstrucții cât și prin măsuri de ordin militar sau administrativ. În funcție de această situație cea mai mare parte a cercetătorilor împart, în linii mari, timpul cuprins între secolele IV-VII după evenimentele produse și domniile cele mai semnificative. Alexandru Barnea distinge pentru istoria Dobrogei șapte etape, valabile și pentru Dunărea de Jos: retragerea romană din Dacia cu urmări pentru întregul limes; epoca lui *Diocletianus* și *Constantin cel Mare* cu urmașii săi; sfârșitul secolului al IV-lea -până la mijlocul secolului al V-lea; de la mijlocul secolului al V-lea până la *Anastasius*; organizarea Imperiului sub *Anastasius* și *Iustinian*; a doua jumătate a secolului

al VI-lea (domniile lui *Iustin II* și *Tiberiu II Constantin*); sfârșitul secolului al VI-lea și prima parte a secolului al VII-lea (SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 204-208).

Pentru a putea surprinde toate manifestările istorice, pe toată întinderea limesului Dunării de Jos, analiza noastră se va realiza după următoarea structură: sfârșitul secolului III și începutul secolului IV cu *epoca tetrarhiei* în prim plan; epoca împăratului *Constantin cel Mare* și a urmașilor săi; sfârșitul secolului IV și secolul V (de la dezastrul de la *Adrianopolis* până la înfrângerea puterii hunilor); epoca împăraților *Anastasius*, *Iustin*, *Iustinian*; a doua jumătate a secolului VI și secolul VII.

La rândul său, fiecare perioadă se subîmparte în funcție de anumite particularități determinate, în principal, de acțiunile împăraților sau caracteristicile politico-militare generale (perioade mai scurte sau mai lungi de criză având drept cauze lupte interne pentru succesiune, mișcări sociale, atacuri ale popoarelor migratoare etc.).

1. Sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea. Situația în *epoca Tetrarhiei*

Istoria Dunării de Jos și a limesului de la începutul secolului al IV-lea nu se poate rupe de ultima jumătate a secolului al III-lea. În acest timp s-au consumat importante atacuri ale populațiilor germanice (LOT 1935, p. 34-36) soldate cu distrugerea unui număr mare de cetăți și așezări civile (DID II, p. 218-290).

Încă de la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al III-lea debutează acțiunea de refacere a limesului, afectat serios după atacurile din anii 245-247 și 248, împărații acordând o atenție specială atât cetăților de la sud de Dunăre cât și celor de la nord.

Astfel, la nord de Dunăre, din ordinul împăratului *Filip Arabul* (244-249), cetatea *Sucidava* este înconjurată cu ziduri (TUDOR 1965, p. 33). La *Drobeta*, în secolul al III-lea, s-a aflat *Cohors I Sagittariorum milliaria equitata* (CIL, III, 8.074, 23; IGLR, 402) și s-a presupus, de către Gr. Florescu și M. Davidescu, că fortificația a fost refăcută de *Aurelian* în timpul părăsirii Daciei (TUDOR 1978, p. 448; TOROPU 1976, p. 14; TOROPU 1987, p. 71-73). Pe linia sudică a fluviului *Valerian* reface o serie de cetăți începând de la Porțile de Fier până la vărsare (BARBU 1978, p. 149). Cercetările au evidențiat eforturile constructive ale lui *Gallienus* și în Dobrogea. Miliarii descoperiți aici, datați din perioada *Gallienus-Valerian*, reprezintă o dovadă certă a activității desfășurată în acest sens (BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1980, p. 155).

Până la *epoca tetrarhiei*, s-au remarcat, în refacerea și întărirea liniei de la sud de Dunăre, împărații *Probus* și *Aurelian*. În timpul lor sunt atestate lucrări importante la *Novae* și *Durostorum* (IVANOV 1999, p. 507).

Despre refacerea cetății *Durostorum* vorbește o inscripție pusă în cinstea împăratului *Aurelian*, (CIL, III, 12.456) care i-a învins pe carpi *...inter Ca]rsium et Sucid[avam...* Victoria asupra acestora a avut loc, dacă este vorba de cele două localități, pe un spațiu mare de peste 80 km, lucru normal dat fiind circumstanțele evenimentelor. În acest caz oastea romană a urmărit și învins grupurile de invadatori, care se retrăgeau spre vadul Dunării de la *Carsium*, în încercarea de a trece pe malul stâng, în grabă (DID II, p. 274). Despre unul din cele două toponime din inscripția în cauză, și anume *Ca]rsium*, Andrei Aricescu a avut o altă opinie. După părerea sa, *...]rsium* poate fi lecturat mai bine *Que]rsium*, localitate care

apare, în sudul Dobrogei, la *Procopius* din *Caesarea*, sub forma *Questris*, alături de alte trei (*Palmatis*, *Adina*, *Tilicon*) (PROCOPIUS, De aed., IV, 12-14, în FHDR II, p. 469; 471). Lectura propusă de A. Aricescu se bazează cel mai mult pe nevoia de a reduce substanțial aria unde ar fi avut loc lupta împotriva carpilor în condițiile în care, evident, a fost vorba de o confruntare decisivă (ARICESCU 1970, p. 304; ARICESCU 1972, p. 331-333). După opinia noastră lectura inițială este mai aproape de adevăr existând toate probabilitățile ca trupele romane să se fi deplasat de la *Sucidava* spre *Carsium* pentru a zdrobi cetele inamice care se precipitau, în goană, să ajungă pe partea stângă a Dunării.

În secolul al IV-lea obiectivul împăraților romani a fost continuarea asigurării liniștei și securității provinciilor, *securitas aeterna*, (CIL, III, 12.483; HAD, p. 307; DID II, p. 390-391; IGLR, 238) față de *barbarum gentium populi* (CIL, III, 13.734; HAD p. 292; DID II, p. 384; IGLR, 170). Acum se trece, pe scară largă, la refacerea vechilor caestre pe baza unei noi arhitecturi inspirată din cea urbanistică, având anumite caracteristici tipice pentru sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea (FELLMAN 1976, p. 173-191), oglindită în evoluția generală a limesului (ZAHARIADE 1994 a, *pass.*) și bine reprezentată în *Scythia Minor* (CONDURACHI 1967, p. 162-174).

Vasta operă de reconstrucție este, fără îndoială, rezultatul multor analize făcute, în anumite situații, direct la fața locului. Pentru aceste motive, probabil, s-a deplasat împăratul *Diocletianus* de la *Serdica* la *Philipopol*, și mai pe urmă la *Viminacium* și *Sirmium*, între 5 și 15 iulie 293. În anul următor face o expediție de recunoaștere a limesului de la *Singidunum*, de unde pleacă la 8 septembrie spre *Ratiaria*. Aici rămâne până pe 10 octombrie. În continuare este prezent la *Cebura* pe 11 octombrie, *Variana* la 13 octombrie, *Apiaria* pe data de 17, pe 18 la *Transmarisca*, pe 21-22 la *Durostorum*, iar pe 25 octombrie ajunge la *Marcianopolis* (VELKOV 1959, p. 28-29).

Pentru această perioadă una din problemele cele mai importante ale istoriei Dunării de Jos este organizarea militară. În primul rând se atestă, în continuare, prin toate categoriile de izvoare, prezența unor efective militare, -legiuni și trupe auxiliare pe limes, în virtutea unei mai vechi tradiții strategice valabilă, de la *Augustus* până acum, în tot Imperiul (FILOW, 1906, *pass.*). Legiunilor rămase aici, din epoca *Principatului*, li se adaugă cele stabilite din a doua jumătate a secolului al III-lea, din timpul împăratului *Aurelianus* cu schimbările efectuate de *Diocletianus* (Fig. 1). De prezența și activitatea acestora se leagă, direct, fortificațiile existente de-a lungul fluviului, unele refăcute, altele construite acum, în care erau încartiruite unitățile respective (VLĂDESCU 1971-1972, *pass.*; ZAHARIADE 1988, p. 100-142). În *Moesia Prima* și *Dacia Ripensis*, pe sectorul superior al Dunării de Jos, în fortificațiile de la *Singidunum* și *Viminacium*, staționau *Legio IV Flavia* și *Legio VII Claudia* (MIRKOVIĆ 1998, p. 118-119). Între *Sapaja/Ram* și *Drobeta/Pontes* se aflau un număr mare de fortificații (Fig. 2-6). Aici au fost refăcute caestrele și castelele de la *Lederata* (*Sapaja*), *Novae* (Cezava), *Gratiana* (Saldum), *Bosman*, *Smorna* (Boljetin), *Campsă* (Ravna) și *Taliata* (Veliki Gradač) (VASIĆ 1994-1995, p. 41-55). În *Dacia Ripensis*, după retragerea aureliană, *Legio XIII Gemina* a fost cantonată la *Ratiaria* (Arçar), iar *Legio V Macedonica* la *Oescus* (Ghighen). Au fost reconstruite cetățile de la *Egeta* (Brza-Palanka), *Aquae* (Prahovo), *Bononia* (Vidin), *Kastra Martis* (Kula),

Almus (Lom), *Variniana* (Selanovič), *Valeriana* (Dolni Vadin) (VETTERS 1950, *pass.*). Toate unitățile staționate aici controlau și fortificațiile de la nord de Dunăre, cum sunt cele de la Pojejena, *Dierna*, *Drobeta*, *Hinova*, *Desa*, *Insula Banului*, *Puținei* (TUDOR 1978, p. 451-453; TOROPU 1976, p. 30) precum și spațiul din adâncimea lor.

În *Moesia Secunda*, la *Novae*, își menține sediul *Legio I Italica* (SARNOWSKI 1985, p. 107-125). La *Durostorum* se atestă, în continuare, prin numeroase materiale, *Legio XI Claudia* (CULICĂ 1970, p. 365-377; CULICĂ, 1971 b, p. 193-197; MUȘȚEANU, ZAHARIADE, ELEFTERESCU 1980, p. 85-105; ZAHARIADE 1988, p. 55-61).

Pe segmentul inferior al Dunării de Jos au activat tot două legiuni: *Legio II Herculia* la *Troesmis* și *Legio I Iovia Scythica* la *Noviodunum* (ARICESCU 1977, p. 110-113; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 210-211). Misiunea lor aici era aceea de a împiedica, cu orice preț, pătrunderea cetelor de invadatori, spre orașele din *Scythia Minor*, prin vadul de la *Aliobrix-Noviodunum*.

În ultimele două provincii au fost refăcute numeroase fortificații: *Novae* (Sviștov), *Iatrus* (Krivina), *Sexaginta Prista* (Ruse), *Apiaria* (Rjahovo), *Transmarisca* (Tutrakan), *Nigrinianus-Candidiana* (Mal'k Prestaveč), *Durostorum* (Silistra), *Cimbriane*, *Altium* (Oltina) (VELKOV 1977, *pass.*; ZAHARIADE 1988, p. 100-119) pentru *Moesia Secunda*, iar în *Scythia Minor* au fost reconstruite cetățile de la *Sacidava* (Muzait), *Flaviana* (Rasova), *Axiopolis* (Cernavodă), *Capidava*, *Carsium* (Hârșova), *Cius* (Gârliciu), *Beroe* (Piatra Frecăței), *Troesmis* (Iglița), *Arrubium* (Măcin), *Dinogetia* (Garvăn), *Noviodunum* (Isaccea), *Aegyssus* (Tulcea), *Salsovia* (Mahmudia), *Gratiana*, *Iplateypegiae* (CONDURACHI 1967, p. 162-174; DID II, p. 369-381; BARNEA, ȘTEFAN 1974, p. 15-25; ZAHARIADE 1988, p. 119-142) (Fig. 7-8). Cercetările arheologice au pus în evidență la *Sacidava* și *Noviodunum* reparații, la *Axiopolis*, *Capidava* și *Troesmis* reconstrucția fortificațiilor din temelii, iar la *Dinogetia* se ridică, practic, o nouă cetate (ZAHARIADE 2007, p. 298-301).

Așa cum rezultă din *Notitia Dignitatum* (NOTITIA, *pass.*; FHDR II, p. 207-213), pe *ripa* au fost așezate un număr mare de unități militare, *cunei* și *milites*.

Astfel, în *Dacia Ripensis* se consemnează *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* la *Drobeta* (XLII, 16); *auxilium miliarensium* la *Transdalba* (XLII, 23); *auxilium primorum Daciscorum* la *Drobeta* (XLII, 24); *auxilium secundorum Daciscorum* la *Burgo-Zeno* (XLII, 28). În *Moesia Secunda* își desfășurau activitatea *cuneus equitum stablensianorum* la *Sucidava* (XL, 17); *milites Dacisci* la *Mediolana* (XL, 21); *milites Novenses* la *Transmarisca* (XL, 23); *milites primi moesiaci* la *Candidiana* (XL, 24); *milites Moesiaci* la *Tegulicium* (XL, 25); *milites quarti Constantiniani* la *Durostorum* (XL, 26) și *milites cimbriani* la *Cimbriana* (XL, 27).

Un mare număr de unități au fost create în *Scythia Minor* aflate sub „*dispositione viri spectabilis ducis Scythicae*” (SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 212-215). Din categoria escadroanelor de cavalerie (*cuneus equitum*), cum rezultă din *Notitia*, au fost create cele de tip *scutariorum* la *Sacidava* (XXXIX, 12); *equitum solensium* la *Capidava* (XXXIX, 13); *equitum solensium* la *Cius* (XXXIX, 14); *equitum stablensianorum* la *Beroe* (XXXIX, 15); *equitum catafractariorum* la *Aegyssus* (XXXIX, 17); *equitum Arcadum* la *Talamonium* (XXXIX, 19). Dintre unitățile de tip *milites* au fost înființate următoarele: *superventores* la *Axiopolis* (XXXIX, 21); *scythicii* la *Carsium* (XXXIX, 22) și *Dinogetia* (XXXIX, 24); *secundi Constantini* la *Troesmis* (XXXIX, 23);

primi Constantini la *Noviodunum* (XXXIX, 25); *quinti Constantini* la *Salsovia* (XXXIX, 26); *primi Gratianenses* la *Gratiana* (XXXIX, 27).

Armata de uscat este susținută de flota dunăreană. *Notitia Dignitatum* plasează la *Viminacium* *praefectus Classis Histricae* (XLI, 38); la *Margum* *praefectus Classis Stradensis et Germensis* (XLI, 39); la *Aegate* *praefectus Classis Histricae* (XLII, 42); la *Ratiaria* *praefectus Classis Ratiarensis* (XLII, 43). Unitățile navale de pe ultimul segment al limesului sunt *milites naucarii la Flaviana* (XXXIX, 20) și *legionis primae-loviae cohortis...et secundae Herculiae musculorum Scythicorum et classis Inplateypegiis* (XXXIX, 35). La Oltina activau *milites naucarii Altinenses* (XL, 28), iar la *Durostorum* este nominalizat un *praefectus navium amnicarum et militum ibidem deputatorum* (XL, 36). Cercetările efectuate pe limes au arătat că unități ale flotei dunărene staționau la *Ratiaria*, *Novae*, *Oescus*, *Transmarisca*, *Durostorum*, *Noviodunum*, *Plateypegiae*, (STARR 1960, *pass.*) iar pe ultimul segment au fost identificate, ipotetic, mai multe instalații portuare, fapt ce reprezintă o dovadă a intensei activități a subunităților navale în majoritatea fortificațiilor (MATEI 1991, p. 147-157; BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 22-28).

În același timp cu reformele economice, politico-administrative, militare, *epoca Tetrarhiei* a însemnat începutul unui proces de refacere a limesului dunărean care se va prelungi pe tot parcursul secolului al IV-lea. Ansamblul transformărilor din lumea romano-bizantină a dus la schimbarea strategiei la Dunărea de Jos, trecându-se, în secolele IV-VI, la una ofensivă (ZAHARIADE 1994 a, p. 6). Aceasta a fost impusă de complexitatea pericolelor din exterior, din *barbaricum*, care au reclamat măsuri sporite de protecție acum, în etapa actuală, mai mult față de cea precedentă când limesul avea rolul de separație (OPREANU 1998, p. 18). Reconstrucția fortificațiilor și așezărilor, în secolele IV-VI, reprezintă cea de-a patra etapă din istoria Dunării de Jos (ȘTEFAN, 1974, p.99-100) care s-a manifestat constant pe toată întinderea de la *Singidunum* până la vărsare.

Zona clisurii, foarte importantă pentru autoritățile bizantine care au continuat să-și întărească pozițiile la nord, a devenit o verigă de legătură a romanității Daciei postauréliene cu romanitatea din vestul peninsulei Balcanice, ce trebuia menținută și chiar întărită. La nordul Dunării au fost descoperite peste 130 de localități cu urme de civilizație din secolele III-IV, dezvoltate în mare parte în jurul castrelor romane (BOZU 1990, p. 158). La sud au fost întărite vechile cetăți de la *Singidunum*, *Tricornium*, *Margum*, *Viminacium*. Au fost reparate cele de la *Cuppae*, *Novae*, *Boljetin*, *Transdierna*, iar în fața acestora, cele de la *Drobeta* și *Pojejena*. S-au construit fortificații noi la *Lederata*, *Ravna*, *Malo-Golubinje*, *Haidučka-Vodenica*, *Sip*, *Kladova*, iar la nord de Dunăre cele de la *Gornea* și *Puținei* (GUDEA 1977, p. 40, fig.1; CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1982-1983, p. 342-343).

În *Dacia Ripensis* și *Moesia Secunda* limesul a fost întărit, pe toată întinderea sa, în timpul împăratului *Diocletian* (BIERNAČKA-LUBANSKA 1982, p. 63). Mai multe construcții se pot data la sfârșitul secolului III și începutul secolului IV, cum sunt cele făcute la *Oescus* și la *Durostorum*, pentru care s-a ridicat zidul de apărare de pe malul Dunării, sau *Transmarisca*, unde, după 292 și înainte de 309-310, cel mai probabil între 298-299, s-a construit zidul nordic (IVANOV 1999, p. 507-512).

În *Scythia Minor* au fost atestate, arheologic, eforturile constructive ale lui

Diocletian care au avut ca scop să mențină în stare de funcționare drumurile de pe limes (BĂRBULESCU, CATEIA 1998, p. 195-203). Miliarii descoperiți la Rasova, *Carsium*, *Arrubium*, *Dinogetia* se datează între 293-305 (BĂRBULESCU, CATEIA 1997, p. 183-198; PANAITE, ALEXANDRESCU 2009, p. 429-455). Rezultatele cercetărilor confirmă informațiile din *Notitia Dignitatum* care a pus în operă refacerea tuturor așezărilor de-a lungul Dunării. Acestea sunt transformate în puternice centre economice, asigurând legăturile între provincii și în interiorul lor, cum rezultă din analiza făcută de Alexandru Barnea despre care vom vorbi în capitolul următor (BARNEA A 1997 b, p. 31).

2. Epoca împăratului *Constantin cel Mare* și a urmașilor săi

Constantin cel Mare duce, mai departe, activitatea începută în *epoca Tetrarhiei* domnia sa fiind una din cele mai importante din istoria lumii romano-bizantine. Acum se construiesc, ca și în timpul predecesorului său *Diocletian*, fortificații de tip *quadriburgium* pe tot parcursul Dunării de Jos, se refac orașele și cetățile distruse, se construiesc altele noi.

În *Moesia Prima* sunt atestate, arheologic, lucrările întreprinse la Sapaja, Ravna, Sip, *Ducis Praetum*, Porecika, în dreapta Dunării, iar la nord cele din fortificațiile de la Gornea, *Orșova-Dierna*, Puținei și Insula Banului (DIMITRIJEVIĆ 1982-1983, p. 59-62). La *Castrum Novae* a fost identificată o fază de construcție, datată în anul 317, care se prelungește până în a doua jumătate a secolului al IV-lea când cetatea este distrusă (VASIĆ 1982-1983, p. 121-122). Ravna (*Camps*), construită tot în acest timp, suferă mari distrugerii după dezastrul de la Adrianopol (KONDIĆ 1981-1982 b, p. 249-251).

Constantin cel Mare acordă o atenție deosebită regiunilor nord-dunărene, după cum s-a văzut. Sistemul alcătuit din numeroase fortificații este dublat cu *brazda lui Novac* de nord construită acum (CROITORU 2004, p. 38-55). Se poate observa că aceasta pornește din vecinătatea *Drobetai*. Aici se aflau cetățile de la Ostrovul Banului, Pojejena, Gornea, și ceva mai la nord, cea de la Puținei, toate ridicate în secolul al IV-lea, și întărite cu trupe care aveau baza la sud de Dunăre. Valul urcă până la *Pietroasele*. Neexistând un drum paralel cu acesta și nici fortificații care să-l întărească, construcția se poate data, după aceste trăsături, în timpul lui *Constantin cel Mare* (TUDOR 1978, p. 244-249). Întregul sistem este contemporan cu rezidirea fortificației de la *Drobeta*, podul peste Dunăre de la *Sucidava* și drumul, spre nord, pe valea Oltului. Așa se explică și prezența la *Sucidava* a funcției de *praefectus legionis quintae Macedonicae* pusă sub comanda unui *Dux Daciae ripensis* (NOTITIA, Or. XLII, 39; FHDR II, p. 210). Toată organizarea aceasta s-a încadrat în politica Imperiului de a stăpâni regiunile nord-danubiene și s-a menținut neschimbată, în linii mari, până la venirea hunilor (TOROPU 1974, p. 71-81). Cercetările arheologice, întreprinse în acest spațiu, au relevat existența așezărilor populației romanizate, aflate în același proces de evoluție ca cele din Muntenia în secolul al IV-lea (BICHIR 1984, *pass.*; MITREA, PREDA 1966, *pass.*), dezvoltate în jurul unor fortificații ca cele de la *Turris*, *Constantiniana Dafne*, *Pietroasele*, Barboși (TOROPU 1976, p. 26). Efortul împăratului, în regiunea extracarpatică, a avut ca obiectiv nu numai stăpânirea malului Dunării dar și construirea unui sistem de drumuri menit să faciliteze legătura cu romanitatea carpato-dunăreană. Acesta este demonstrat de

identificarea lângă Celei, la o mie de pași de Dunăre, a unui miliar, pe care apare numele *Flavius Valerius Constantinus*, ce marca drumul de la *Sucidava* la *Romula*, dar și de construirea podului care asigura trecerea de la *Oescus* la *Sucidava* dat în folosință în anul 328 (AURELIUS VICTOR, 41, 13, în FHDR II, p. 27; CHRONICON PASCHALE, I, 526, p. 16-17, în FHDR II, p. 585; THEOPHANES, 5820 (328); FHDR II, p. 591; TUDOR 1974 a, *pass.*; TUDOR 1978, p. 416-422). În același timp, legăturile de o parte și cealaltă a Dunării sunt menținute prin funcționarea „capetelor de pod,” cum sunt cele de la *Transmarisca-Dafne*, *Altium-Dichiseni*, Spanțov, Ciocănești, Hârșova-Piua Pietrii, *Noviodunum-Barboși* (VULPE 1961, p. 375-373). Între toate problemele legate de fortificațiile existente în aceste locuri, identificarea în teren a cetății *Dafne* a suscitat un interes aparte în rândul cercetătorilor. După cum rezultă din datarea emisiunilor monetare *CONSTANTINIANA DAFNE*, bătute în cinstea construirii acesteia, evenimentul s-a petrecut în anii 328-329, rezultând o probabilă inaugurare împreună cu podul de la *Sucidava*. Localizarea în teren a noii așezări întâmpină dificultăți dintre cele mai serioase. Cum se știe, Procopius (*De Aed.* IV, 7, 7, în FHDR II, p. 469) o plasează clar în fața cetății *Transmarisca*, în timp ce Ammianus Marcellinus (AMMIANUS, XXVII, 5, 2; FHDR II, p. 125), vorbind despre expediția lui *Valens* împotriva goților, precizează că la începutul primăverii (anul 369), după ce a făcut tabăra lângă fortăreața *Dafne*, a construit un pod de vase și a trecut *Istrul* fără să întâlnească nici o împotrivire. Prin urmare, Ammianus localizează cetatea *Dafne* la sud de Dunăre. Tot aici este plasată și în *Notitia Dignitatum* unde se consemnează prezența militarilor din *Constantini Dafnenses* și *Balistari Dafnenses* (NOTITIA, VIII, 45, 46; FHDR II, p. 209). Aceste nepotriviri l-au îndemnat pe Petre Diaconu să se întrebe dacă nu cumva cetatea trebuie să fie căutată în dreapta Dunării (DIACONU 1971, p. 311-318), fapt cu care alți cercetători nu sunt de acord (ARICESCU 1977, p. 164-165; TUDOR 1978, p. 450-451; BARNEA, ILIESCU 1982, p. 115-117; 136-139).

Activitatea constructivă a împăratului *Constantin cel Mare* la nord de Dunăre este bine documentată arheologic la *Sucidava* în turnurile A, B, C, D, E și H, precum și la poarta tăiată în curtile dintre turnurile A-B, la care se adaugă alte construcții (TUDOR 1978, p. 430) împreună cu refacerile de la *Drobeta* și cu fortificația nouă de la Puținei (TUDOR 1978, p. 290, 292; TOROPU 1976, p. 23). În fața *Sucidavei*, din aceeași epocă, datează refaceri importante la *Novae* (CICIKOVA 1977, p. 281), *Oescus*, *Dimum* (IVANOV 1999, p. 507-509), dar și în toate celelalte orașe și cetăți, cum vom vedea într-unul din capitolele următoare.

Pentru *Scythia Minor* opera lui *Constantin cel Mare* este asociată cu cea a lui *Diocletian* formând, împreună, o parte distinctă al perioadei romano-bizantine (SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 204-208). Au fost atestate arheologic importante refaceri la *Tropaeum*, *Dinogetia*, *Noviodunum*, *Ulmelum*, *Histria*, *Tomis* (DID II, p. 385-387). Cercetări au scos în evidență posibile refaceri și la *Carsium* (ARICESCU, 1974, p. 191; CANTACUZINO, 1992, p. 66). Recent aici a fost identificată chiar poarta de nord a cetății romano-bizantine, ceea ce deschide o nouă perspectivă asupra cercetării fortificației necunoscută până acum (NICOLAE 2010, fig. 4; 7).

După ultima invazie a goților în Imperiu, din anii 331-332, respinsă strălucit de împăratul *Constantin cel Mare*, urmează încheierea păcii (EUTROPIUS, X, 7, 1;

FHDR II, p. 39). Aceasta a adus o perioadă de relativă liniște cu consecințe dintre cele mai benefice pentru regiunile dunărene. Pe segmentul superior al limesului monedele descoperite din timpul împăraților *Constantiu II*, *Iovian*, *Valentinian* și *Valens*, demonstrează refaceri la Haiducika Vodenica, -chiar dacă unii cercetători sunt de părere că acestea au avut loc mai târziu, în timpul lui *Iustinian* (JANKOVIĆ 1982-1983, p. 331), și la Tekija (*Transdierna*) (CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1982-1983, p. 342-343).

În cadrul aceluiași eforturi constructive se înscrie ridicarea bazilicii de la Slăveni, probabil în timpul lui *Constantiu II* (337-361) sau *Valens* (364-378), fiind cel mai vechi lăcaș de cult din Dacia nord-dunăreană (TUDOR 1979, p. 457). Spre ultimul segment al Dunării de Jos *Constantiu II* întărește limesul prin instalarea de unități, care-i vor purta numele, la *Noviodunum* (*milites primi Constantiniani*) și *Salsovia* (*milites quinti Constantiniani*). Același împărat se remarcă și prin reconstrucția unor cetăți, așa cum este cazul la *Capidava* (SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 162).

Fără să fie atestată din punct de vedere arheologic rămâne deosebit de importantă informația, dată de *Claudius Mamertinus*, despre *Iulian Apostatul* care, în scurtă sa domnie, a vizitat toate orașele de la Dunăre urmând să ia măsurile ce se impuneau acolo unde situația o cerea (DID II, p. 392-393; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 163).

Perioada împăraților *Valentinian* și *Valens* este mult mai bine documentată la Dunărea de Jos grație izvoarelor epigrafice. Pe o inscripție descoperită lângă *Tomis*, dar provenind de aici, s-a citit „...*Valentiniano [Triv]mpfatori semper fellici Augusto*] ...”(RĂDULESCU 1978, p. 151-154; ISM II, 115). Prezența acestuia la Dunăre, în lupta pentru apărare împotriva goșilor care forțau intrarea în Imperiu, nu trece neobservată istoricilor bizantini. Împinși de huni, barbarii cer permisiunea să se așeze la sud de Dunăre, în *Thracia*, pentru a se ocupa cu agricultura. *Valens* îi stabilește în *Moesia* ca un zid împotriva celorlalți migratori (IORDANES, *Getica*, 131-132; SOZOMENOS VI, 5-6; ZOSIMOS, IV, 20). Luptele cu goșii sunt plasate în *Moesia Inferior* și *Scythia Minor*. Pentru a înlătura pericolul, *Valens* trece Dunărea pe un pod de vase ridicat la *Constantiniana Dafne* și îi înfrânge pe invadatori la 367. În anul următor, după cum scrie Ammianus, împiedicat de apele umflate ale Dunării, împăratul rămâne în apropiere de „satul carpilor”, lângă *Carsium* după toate probabilitățile, unde a ridicat o tabără de vară, iar în anul al treilea trece fluviul, pe un pod de vase, lângă *Noviodunum*, învingându-i (AMMIANUS, XXVII, 5, 2). În timp ce se afla în Dobrogea *Valens* a luat măsuri pentru întărirea cetăților. Themistios relatează că acum au fost clădite întărituri noi, s-au înălțat zidurile groase, au fost îngroșate cele care erau prea subțiri, a fost dusă apa peste tot, s-au făcut magazine și porturi, ceea ce înseamnă o veritabilă operă de refacere. Același izvor consemnează participarea împăratului la construirea unei cetăți (THEMISTIOS, X, 133-140). *Valens* a găsit o limbă de pământ, îngustă, ce înainta într-o mlaștină și sfârșea pe o colină înaltă, de pe care se putea vedea întregul ținut de jur împrejur, unde a înălțat o fortăreață. Pentru că nu exista în zonă nici piatră, nici cărămidă arsă, nici nisip, toate au fost aduse de la mare distanță. Am insistat pe aceste amănunte oferite pentru a sublinia că exactitatea informației, coroborată cu textul inscripției de la Gârliciu (IGLR, nr. 233) și datele topografice, întăresc

convingerea că descrierea făcută de istoric a fost inspirată de construirea cetății *Cius*, nu departe de *Carsium*, pentru a controla eficient vadul de trecere al Dunării spre Câmpia Munteniei. Pacea încheiată de împărat nu a fost, însă, de lungă durată. Forțați de huni, goții trec Dunărea în masă. Distrugerile provocate de aceștia sunt așa de mari încât, printr-un decret din anul 377, *Moesia Secunda* și *Scythia* sunt scutite de plata impozitului anual (VELKOV 1983, p. 180-181). Trecerea goților în masă la sud de Dunăre a dus la invadarea *Scythiei*, *Moesiei*, *Thraciei* și *Macedoniei*. Pe acest fond, încercând să-i înfrângă, la 3 august 378, la *Adrianopolis*, armata lui *Valens* a fost măcelărită iar împăratul a rămas fără suflare pe câmpul de luptă [THEOPHANES, 5870 (378), 34, 17-26; DID II, p. 399-400].

La sfârșitul secolului IV se remarcă, în Dobrogea, împăratul *Gratian* (367-384) prin construirea cetății care îi poartă numele, fapt despre care vorbesc izvoarele epocii (NOTITIA, XXIX, 27 ; PROCOPIUS, *De Aed.*, IV, 11, 20, în FHDR II, p. 475), dar greu de localizat în teren (PARVAN 1906, p. 41-43; HAD 1938, p. 312; DID II, p. 377, 396; ARICESCU 1977, p. 118-119).

3. Secolul V la Dunărea de Jos. De la *Theodosius* la *Anastasius*

Este o perioadă deosebit de complexă fiind marcată de atacurile hunilor. După cum scriu istoricii epocii, acum *Attila* a pus stăpânire pe teritorii întinse *din Pannonia, până la Novae, în Thracia* (PRISCUS, 5, p. 579). Distrugerile au fost atât de mari că, după decenii întregi, limesul a fost refăcut, în totalitate, abia în timpul lui *Iustinian*, cum se va vedea mai jos. Izvoarele nu au scăpat ocazia să consemneze orașele care au căzut pradă invadatorilor. Între acestea se află *Ratiaria* (PRISCUS, 3, p. 146) și *Margum* (PRISCUS, 1, 2, p. 575). În ansamblul său întreaga provincie *Moesia Prima* a fost greu încercată, iar refacerea s-a făcut după mult timp. Pe bună dreptate, cercetătorul Miloje Vasić și-a pus întrebarea în legătură cu situația dintre atacurile hune din anii 441 și anul 535, când *Iustinian* a emis *novela XI*, prin care anunța impunerea autorității imperiale pe ambele maluri ale Dunării, atât la *Viminacium* cât și la *Recidiva* și *Literata*, considerând că vreme de mai bine de 80 de ani limesul nu a fost refăcut în această zonă (VASĆI 1994-1995, p. 41). Așa se explică de ce la conciliul de la *Calchedon*, la chemarea Papei *Leon I*, nu au participat episcopii de aici și nici cei din *Dacia Ripensis* (BJELAJAC 1991, p. 121-124). Pe acest sector distrugerile au fost atestate arheologic la *Taliata* (Gradač), printr-un nivel cu incendii din primele decenii ale secolului al V-lea (POPOVIĆ, MILANOVAC 1982-1983, p. 281-282), la *Boljetin* (*Smorna*) (ZOTOVIĆ 1982-1983, p. 223), sau *Ravna* (*Campsă*) (KONDIĆ 1982-1983 a, p. 249-251).

Despre invaziile hunilor asupra regiunilor dunărene vorbește și Cassiodorus. Atacurile din 442 s-au soldat cu devastarea *Traciilor* și *Illiriei* (CASSIODORUS, 1238; 1239, 442). Această situație s-a datorat faptului că în trecerea lor prin Imperiu, năvălitorii au ajuns până la *Roma* și *Constantinopol* (CHRONICON PASCHALE, I, 587, 7-12, 558, 1-6), jefuind cu această ocazie toate așezările din *Moesia Secunda* (VELKOV 1983, p. 182) dar și pe cele din *Scythia Minor*. În aceasta din urmă, bizantinii au fost obligați să le cedeze *fortăreața Karsos* din *Thracia*, așa cum rezultă din tratatul de pace încheiat de *Theodosiu al II-lea* în anul 434. Majoritatea cercetătorilor sunt de acord că aceasta este, cel mai probabil, cetatea *Carsium* (DID II, p. 407 cu nota 15; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 169). Nu este exclus ca

fortificația să se fi aflat în mâinile hunilor la mijlocul secolului al V-lea, așa cum demonstrează distrugerile masive puse în evidență cu ocazia cercetărilor de la Hârșova în zona de vest a cetății (DAMIAN 1997, p. 321-238) cu toate că originea acestora nu a fost încă suficient lămurită.

După încheierea invaziilor urmează o nouă epocă de refacere și reconstrucție. Este ultima de acest fel de la Dunărea de Jos care începe cu *Theodosiu* (408-450), continuă cu *Anastasius* (491-518), și atinge punctul culminant în timpul lui *Iustinian* (527-565) (PETROVIĆ 1994-1995, p. 66).

Atât cercetările mai vechi cât și cele mai noi au arătat că reconstrucția limesului a început cu *Anastasius* încă din 510. În *Moesia Prima* s-au atestat lucrări la *Singidunum* și *Ratiaria*. Din ultima localitate provine o inscripție, care evocă eforturile împăratului, cu textul ANASTASIANA RATIARIA SEMPER FLOREAT (VASIĆ 1994-1995, p. 42). Activitatea lui *Anastasius* este bine documentată și în Dobrogea. La *Dinogetia* s-au descoperit mai multe cărămizi ștampilate cu numele împăratului (ȘTEFAN și colect. 1959 b, p. 643-646; BARNEA 1960, p. 365-374). Un rest de ștampilă din care se mai păstra doar... *TIN*... a fost citit, inițial, de editorii săi, *T(urma) I(uniorum) N(ovioduno)*. Cercetările din 1966, din bazilică, au identificat însă tegulele cu ștampilele + *PIUS IMPE(RA)TOR ANASTASIUS*+ și mențiunea *ALTINA*, ceea ce a generat îndelungi discuții. Prezența localității din urmă se poate lega, fie de exportul țiglelor pe Dunăre de la *Altinum* (Oltina) la *Dinogetia*, fie de detașarea unei unități militare de aici la refacerea a cetății în care au fost găsite (BARNEA, 1967 b, p. 355-356). Nu sunt argumente obiective care să susțină una sau alta dintre opinii. Transportul pe Dunăre, pe o distanță așa de mare a materialelor de construcție, este greu de admis în condițiile în care în toate așezările riverane existau resursele necesare realizării cărămizilor. La această constatare se adaugă faptul că, nu departe, la *Noviodunum* au fost descoperite ateliere de producție care puteau acoperi necesarul și pentru *Dinogetia*. Mai plauzibilă este ipoteza detașării unor subunități de la *Altinum*, pentru executarea lucrărilor de refacere în aval, nefiind exclusă însă nici eventualitatea transportului de astfel de produse pe distanțe mai mici însă. Și la *Histria* au fost descoperite ștampile asemănătoare cu numele împăratului *Anastasius* fără nici o altă mențiune cu privire la localitatea în discuție (PARVAN 1916, p. 701-702 ; IGLR, 113).

Activitatea lui *Anastasius* în Dobrogea s-a aflat și în atenția istoricilor. Ioannes Malalas relatează că în provincie au fost ridicate ziduri, apeducte, instalații portuare (MALALAS XVI, 409, 46-49). Arheologic, toate aceste eforturi au fost documentate la Oltina, *Capidava*, *Ulmetum*, *Tropaeum*, *Callatis*, *Tomis* (SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 171).

4. Epoca împăratului *Iustinian* și a urmașilor săi

Prin realizări și problematică, secolului al VI-lea marchează una din cele mai importante perioade nu numai pentru Dunărea de Jos ci și pentru întregul Imperiu. La scurt timp de la preluarea puterii, *Iustinian* a instaurat un climat de liniște și a cucerit numeroase cetăți la nord de Dunăre prin acțiunile militare ale comandantului *Chilbudios* (PROCOPIUS, *Despre războaie*, VII, 14, 1-15). Așa se face că imperiul și-a reluat stăpânirea asupra capetelor de pod de aici: *Pontes-Dierna*, *Sucidava-Oescus*, *Transmarisca-Dafne*, *Carsium-Piua Petrii*, *Noviodunum-Barboși* (DID

II, p. 418-419; TUDOR 1978, p. 459-460; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 173-174; KONDIĆ 1992-1993, p. 50). S-a urmărit întărirea pozițiilor la frontiere și prin măsuri administrative. În acest scop se crează, în anul 536, o nouă unitate administrativă, *quaestura justiniana exercitus* (STEIN 1949, p. 474-475; DID II, p. 428; POPESCU 1989, p. 193; BĂNESCU 2000, p. 574), care cuprindea *Moesia Secunda*, *Scythia*, *Cicladele*, *Caria* și *Ciprul*. Toate erau unite de faptul că aveau ca numitor comun activitatea comercială și maritimă prin ieșirea la Marea Neagră și Marea Mediterană.

Cea mai importantă dar și cea mai bine documentată activitate întreprinsă de *Iustinian*, la Dunărea de Jos, rămâne cea constructivă. Prin *Novela XI* (FHDR II, p. 379), se aducea la cunoștință că *statul nostru s-a mărit, așa că amândouă țărmurile Dunării sunt populate acum cu cetăți de ale noastre și atât Viminacium cât și Recidiva și Litterata...au fost supuse din nou stăpânirii...* Rezultă din document, cu destulă limpezime, că până la emiterea sa în anul 535 fortificarea Dunării în *Moesia Prima* era deja încheiată. Acest lucru a întărit stăpânirea bizantină asupra regiunii. Așa se face că între anii 535 și 541 episcopia de la *Iustiniana Prima* și-a exercitat autoritatea asupra cetăților, pomenite mai sus, de la nord de fluviu (ȘTEFAN 1974, p. 65-70; BEJAN, MARE 1993, p. 222-229). Două decenii mai târziu, prin monumentală sa operă *De Aedificiis*, Procopius din Caesarea ne transmite lista cu cetățile reconstruite de împărat, așezând într-o lumină poate prea exagerată această activitate dat fiind caracterul panegeric al lucrării (PROCOPIUS, *Despre zidiri*, IV; FHDR II, p. 463-475). În *Moesia Prima* trei fortificații sunt transformate în orașe: *Pinci* (*Pincum*-V. Grădiște), *Cupi* (*Cuppae*-Globulaț), *Novae* (Čezava) (IV, 6, 1-2). Mai departe istoricul ne oferă o informație confuză precizând că în fața cetății *Novae* se găsește *Literata* transformată, acum, într-o cetate întărită (IV, 6, 3-4). Distanța între cele două așezări este însă prea mare ca să corespundă celor spuse de Procopius și acest fapt a stârnit controverse. D. Tudor localizează *Literata* la Palanka Nouă (TUDOR 1978, p. 466), în timp ce în literatura sârbă este plasată, pe malul drept, în amonte, la Ram unde s-a identificat un fort în fața căruia se plasează *Translederata* (DIMITRIJEVIĆ 1982-1983, p. 59-62). În continuare lista lui Procopius cuprinde fortărețele *Cantabaza*, *Smornes*, *Campses*, *Tanata*, *Zernes* și *Ducepratu*, toate refăcute, iar pe malul stâng se precizează că au fost construite, din temelii, mai multe fortărețe fără să fie numite (IV, 6, 5). Sunt probabil aceleași cetăți care au activat aici, încă din secolul al IV-lea, despre care am vorbit mai sus. Funcționarea lor nu trebuie să mai fie pusă la îndoială deoarece într-un document, din anii 538-539, *Edictul XIII*, adresat lui *Ioannes*, *eparh* al comandamentelor militare din Orient, se atrăgea atenția că în cazul în care militarii și tribunii nu strâng dările către fisc, vor fi pedepsiți prin mutarea întregii unități dincolo de *Istru* pentru a păzi hotarele. Aceasta însemna că la nord de Dunăre existau fortificații și unități militare, că aici armata și administrația își exercitau oficial autoritatea. Cercetările din zonă au identificat cele mai importante fortificații (unele au activat din epoca romană timpurie, altele cu începere din secolul al IV-lea), cum ar fi cele de la *Drobeta*, *Arcidava*, *Literata* (Palanka), Insula Banului sau, mai jos, *Sucidava* (TOROPU 1976, p. 37). La acestea trebuie adăugate așezările rurale a căror evoluție se îndrepta, în această perioadă, firesc, către noua civilizație medievală. Revenind la informațiile

date de Procopius cu privire la construcțiile realizate de *Iustinianus*, urmează, în listă, fortificațiile de la *Caput Bovis*, *Zarnes* (IV, 6, 6) care au fost înconjurate cu ziduri puternice, *Pontes* (IV, 6, 8-18) unde s-a realizat o construcție nouă, și *Teodora* (probabil numele de acum al cetății *Drobeta*), pe malul opus, care s-a reconstruit doar ca un turn. Mai departe sunt nominalizate șapte fortificații, probabil turnuri (IV, 6, 19), neidentificate în teren. În ansamblu, efortul constructiv în provinciile *Dacia Mediteranea* și *Dacia Ripensis* este considerabil. Procopius înregistrează aici peste o sută de așezări. La *Naissus* se vorbește de 39 *castella*, din care 7 renovate și 32 reconstruite în întregime, la *Remesiana* 38 *castella*, toate reconstruite, iar la *Aquae* 38 *castella* din care 37 renovate și unul construit din nou (PETROVIĆ 1994-1995, p. 55). Cercetările arheologice au scos în evidență faptul că orașele din această zonă s-au dezvoltat foarte mult, au fost înconjurate cu *suburbia* unde veteranii și populația autohtonă au dat naștere unei noi culturi. Au fost construite edificii religioase cum ar fi, spre exemplu, basilicile de la Čezava, Boljetin, Veliki Gradač, capele în turnuri la Saldum și Ravna, baptisterii la Čezava, Boljetin, Veliki Gradač (BOŠKOVIĆ 1982-1983, p. 24). În același timp, s-au atestat refaceri substanțiale la *Transdierna* (CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1982-1983, p. 342-343), Čezava (VASIĆ 1982-1983, p. 121-122), Boljetin-Smorna (ZOTOVIĆ 1982-1982, p. 233), Ravna (KONDIĆ a 1982-1983, p. 249-251), ceea ce confirmă izvorul istoric.

În *Dacia Ripensis* lista lui Procopius începe cu *Aquae*, unde au fost reparate părțile ruinate (IV, 16, 19), apoi sunt pomenite localitățile *Burgonovore* și *Locoburgu* (neidentificate), precum și *Dorticum* (Racoviča) transformată într-o cetate puternică. După câteva turnuri (*Iudaeus*, *Burgualtu* și *Gombes*) (IV, 6, 21-22), *Iustinian* a zidit cetățile *Crispa*, *Longiniana* și *Potenserium* (IV, 6, 23). Urmează, mai departe, *Bononia* (Vidin) și *Novum*, unde au fost refăcute meterezele, apoi orașul *Ratiaria* (Arčar) (IV, 6, 24). Turnul de la *Mocatina* a fost transformat în cetate (IV, 6, 25), iar la *Almus* (Lom) fortificația a fost micșorată. În locul unor turnuri au fost clădite cetățile de la *Tricesa* și *Putedis* (între *Almus* și *Cebrus*) (IV, 6, 27). Cetatea de la *Cebrus* (Gorni Zibar) a fost înălțată, s-a construit cea de la *Bigrame* și turnul *Onos* (IV, 6, 28), iar orașul *Augustus-Augusta* (Hirlec) a fost rezidit din temelii (IV, 6, 29, 30). S-a refăcut, în același timp, cetatea *Aidava*, a fost reconstruit orașul *Variana* (Selanovič) și înconjurat cu ziduri *Valeriana* (Dolni Vadin) (IV, 6, 31). Împăratul s-a preocupat și de cetățile aflate la distanță mai mare de *Istru*, cum ar fi, *Castra Martis* și *Zetnucortu*, precum și de *Iscus* (IV, 32-33). Mai departe sunt amintite două posturi: *Palatiolum* în *Illyria* și *Sucidava* de cealaltă parte, oprind astfel trecerea barbarilor peste *Istru* (IV, 6, 34-35). Urmează, în continuare, acțiunea de transformare a unei cetăți vechi într-una nouă, numită *Utos* (Milkoviča). Cele din urmă referiri, pe acest segment din limes, sunt cetatea *Lapidaria*, zidită acum, și turnul *Lucernariaburgu*, transformat în fortăreață (IV, 6, 36). În afară de construcții, aici au mai fost aduse garnizoane care au respins atacurile popoarelor barbare (IV, 6, 37), după cum scrie autorul. Cercetările arheologice au pus în lumină, pe acest sector, lucrări de refacere la *Bononia*, *Castra Martis*, *Ratiaria*, *Oescus*, (BIERNAČKA-LUBANSKA 1982, p. 219; MANSUELI 1984, p. 13-36). *Ratiaria*, care este centrul administrativ al provinciei *Dacia Ripensis*, s-a bucurat de o atenție sporită din partea autorităților imperiale (GIORGETTI 1983, p. 19-39). Orașul a fost înzestrat cu o bazilică împodobită cu mozaic policrom

(GEORGETTI 1980, p. 18). Intensa activitate constructivă se demonstrează, arheologic, și la *Oescus* (IVANOV 1974, p. 60-65; IVANOV 1977, p. 339-350).

Lista construcțiilor din *Moesia Secunda* începe cu o nouă fortăreață, *Securisca* (Cerkoviča) (IV, 7, 4), apoi urmează *Quintodemu*, renovat, iar în continuare este nominalizat un oraș nou, *Theodoropolis*, după numele împărătesei (IV, 7, 5). Mai departe au fost refăcute *Iatron* (*Iatrus*-Krivina), *Tigas* (*Tegra*-Marten), și s-a rezidit cetatea de la *Quinton*, care nu a existat înainte (IV, 5, 6). Urmează, apoi, să se consemneze în listă, fortificația de la *Transmarisca*, cu *Dafne* în față pe malul opus (IV, 7-8), după care sunt amintite cetățile de la *Altium*, *Candidiana*, (IV, 7, 9) *Saltupyrghos*, *Dorostolos* și *Sucidava* (IV, 7, 10). În continuare au fost refăcute cetățile *Questris* și *Palmatis* (IV, 7, 12) și a fost zidită o cetate nouă, *Adina* (IV, 7, 13) și portul *Tilicion* (IV, 7, 14). Alte fortificații din această provincie cum ar fi *Appiaria*, *Sexaginta Prista*, *Novas* (*Novae*) apar la sfârșitul listei (IV, 11, 20). Cercetările întreprinse în așezările menționate în text au evidențiat importante acțiuni constructive pentru secolul al VI-lea. La *Novae* s-a demonstrat că poarta vestică a fost refăcută sub *Iustinian*, iar în turnul nr. 8, în forma literei „U,” s-a descoperit ceramică de secolele IV-VI (DIMITROV și colect. 1965, p. 86-90; CICIKOVA 1983, p. 11-19; VELKOV 1983, p. 184-185). La *Sexaginta Prista* au fost identificate lucrări de consolidare la un zid de pe malul Dunării (IVANOV 1999, p. 510), iar la *Durostorum* s-a cercetat un turn, cu 5 colțuri, pe partea de sud-est a zidului, construit în timpul lui *Anastasius* și *Iustinian* (IVANOV 1999, p. 512), iar în ultimii ani a fost dezvelit traseul incintei înălțată acum (ATANASOV 2009, p. 246-247)*. Edificatoare sunt și construcțiile religioase: bazilica de la *Iatrus* (IVANOV 1976, p. 9) și cea episcopală de la *Novae* (PARNIŢKI-PUDELKO 1983, p. 241).

În *Scythia Minor*, Procopius începe enumerarea cetăților refăcute de *Iustinian* cu cea de la *Sf. Ciril*, după care sunt prezentate cele din interiorul Dobrogei, de pe „drumul regal”, de la *Marcianopolis* la *Aegyssus*. Pornind de la această prezentare, A. Aricescu a încercat să demonstreze că *Sf. Ciril* poate fi chiar *Tropaeum Traiani* (ARICESCU 1970, p. 297-309). În continuare este menționată cetatea *Ulmetum*, ruinată din cauza barbarilor sclavini care și-au făcut loc de pândă în ea (IV, 7, 17-18), apoi orașul *Ibida* renovat și întărit, (IV, 7, 19) dincolo de care se află orașul *Aegyssus*, unde s-a construit o fortăreață nouă și în sfârșit *Halmyris*, restaurată și refăcută în mare parte (IV, 7, 20).

Abandonarea limesului și alegerea acestei rute a fost explicată de V. Pârvan prin faptul că, în secolul al VI-lea, apare o nouă strategie care trebuie căutată pe „drumul regal” (DID II, p. 422). Punctul acesta de vedere nu poate satisface pe deplin, cu atât mai mult cu cât așezările de pe limes sunt enumerate de Procopius într-o ordine total confuză. Maniera de prezentare se poate explica, cel mai bine, prin faptul că drumul din interiorul *Scythiei* îi era mult mai cunoscut scriitorului. După cum se poate constata de la sfârșitul listei, așezările refăcute de *Iustinian* (ARICESCU 1972, p. 334-347), pe ultima porțiune a Dunării, sunt înscrise într-o formă care sugerează, mai degrabă, necunoașterea zonei sau preluarea acestora din

* Cercetarea incintei construită în timpul împăratului *Iustinian* nu s-a încheiat. Rezultatele vor fi publicate în curând. Mulțumim, și pe această cale, profesorului Georgi Atanasov pentru informațiile oferite.

alte surse, nesigure (IV, 11, 20). Cât despre noua strategie a secolului al VI-lea aceasta nu putea să conducă la scăderea rolului fortificațiilor de pe linia Dunării și creșterea celor din interiorul provinciei. Sectorul dunărean al limesului va rămâne, mai departe, cel mai expus năvălitorilor, ceea ce va necesita lucrări de întărire, cum s-a întâmplat pe *drumul regal*. Fără să intrăm în alte detalii pentru a încerca să lămurim de ce apar erorile din lista lui Procopius, lucru dificil de făcut în absența unor argumente obiective, mai adăugăm doar că este surprinzătoare lipsa unor cetăți care au funcționat la Dunărea de Jos vreme de mai multe secole, cum ar fi: *Capidava*, *Cius*, *Arrubium*, *Dinogetia*, *Salsovia* pe limes, *Tropaeum* în interiorul provinciei, și *Histria* pe litoralul vest-pontic. Aceste omisiuni se pot datora fie faptului că unele din ele nu mai funcționau, fie că fuseseră refăcute cu mult mai înainte cum s-a întâmplat cu *Capidava* și *Tropaeum*. Cercetările arheologice, mai vechi, din Dobrogea, au confirmat acțiunile de refacere din vremea lui *Iustinian* la *Ulmetum*, *Tomis*, *Callatis*, *Troesmis*, *Axiopolis*, *Aegyssus*, *Dinogetia* (DID II, p. 423-428).

5. Dunărea de Jos sub amenințarea barbarilor în secolele VI-VII

Popoarele migratoare ale secolului al VI-lea au avut o contribuție decisivă în procesul stabilității și al evoluției social-politice în regiune. Atât limesul cât și sistemul de apărare din nordul sau sudul Dunării au avut misiunea de a împiedica pătrunderea barbarilor în Imperiu. Presiunile acestora s-au manifestat în forme diferite, mergând de la cererea de a se așeza la sud de Dunăre, până la atacuri și invazii violente.

În timpul împăratului *Anastasius* herulii au obținut aprobarea să se stabilească în vecinătatea orașului *Singidunum* alături de ostrogoți și bizantini (BJELAJAC 1991, p. 124). Cercetările au identificat chiar o necropolă, în afara fortificației, cu inventar specific populațiilor barbare (IVANISEVIĆ, KAZANSKI 2002, p. 102, fig. 1). Tot acum se înregistrează și prima incursiune a anților în această regiune. Prin politica sa, *Iustinian* a reușit să stopeze, pentru o scurtă perioadă de timp, aceste atacuri care devin din ce în ce mai amenințătoare.

În anul 559 kutrigurii, conduși de *Zabergan*, au trecut Dunărea, spre capitala Imperiului, pustiind ținuturile străbătute [IOAN DIN ANTIOHIA, *Cronica*, 218, în FHDR II, p. 357; AGATHIAS, *Istorie*, V, 11, 6; THEOPHANES, 6051(559), 4-8].

Iustin II a refuzat să mai plătească tribut avarilor, conduși de *Baian*, care la 566 au trecut în Imperiu (MENANDER, 27), cu consecințe dintre cele mai nefaste.

Urmează apoi marile invazii, din anii 586-587, ale avarilor și slavilor soldate cu distrugerea mai multor orașe de pe linia Dunării: *Ratiaria*, *Bononia*, *Aquis*, *Durostorum*, *Zaldapa*, *Panasea* (?), *Marcianopolis*, *Tropaeum Traiani* (SIMOCATTA, I, 8; THEOPHANES 257, 269). Barbarii sunt înfrânți, primesc stipendii anuale și liniștea este restabilă. Dar este o pace fragilă gata să se stingă la cea mai neînsemnată mișcare.

Limesul dunărean va fi greu încercat, mai departe, de atacurile avaro-slave din ultimul deceniu al secolului al VI-lea (SIMOCATTA, VI, 7). În zona Porților de Fier multe așezări au fost afectate într-o măsură considerabilă, unele au fost părăsite de populația autohtonă, apoi și-au încetat activitatea din această cauză (BOŠKOVIC 1982-1983, p. 25). Cercetările au confirmat distrugerile la Ravna (KONDIĆ 1982-1983 b, p. 249-251), Bosman (KONDIĆ 1982-1983 a, p. 137-145), Haidučka-Vodenica (IVANOVIĆ 1982-1983, p. 331), Veliki Gradač (*Taliata*)

(POPOVIĆ, MILANOVAC 1982-1983, p. 281-282). Orașele mari rezistă mai bine acestor atacuri și le găsim în viață în primii ani ai scolului al VII-lea. Este cazul la *Viminacium* a cărui activitate se prelungește până în 602 (MIRKOVIĆ 1998, p. 125), *Singidunum* (BJELAJAC, IVANISEVIĆ 1991, p. 124), sau *Felix Romuliana* (Gamzigrad) (SREJOVIĆ și colect. 1980, p. 65-80) până în anii 614-615, când toată provincia *Illyria* cade sub ocupația triburilor avaro-slave.

Situația pare să fie tot așa de dramatică pe limesul *Moesiei Secunda*. Perioada 583-601 este ultima din existența sistemului de organizare urbană când fortificațiile au continuat să joace rolul de frontieră între Imperiu și lumea barbară. Acum, slavii au trecut în masă la sud de Dunăre (VELKOV 1983, p. 185) în urma răscoalei generale a soldaților conduși de centurionul *Phocas* împotriva deciziei împăratului *Mauricius* de a ierna la nord de Dunăre (SIMOCATTA, VIII, 6-11; THEOPHANES, 6094, (602).

Stipendiile plătite de noul împărat *Phocas* (602-610) au asigurat pacea și liniștea, fapt ce a condus la îmbunătățirea vremelnică a situației provinciilor dunărene. În același timp, prin tratatul de pace cu avarii, împăratul a renunțat la fortificațiile din stânga Dunării. La începutul domniei lui *Heraclius*, în anii 614-615, se constată urme de distrugeri în cetățile dunărene (SAMPETRU 1971, p. 227-230). Acestea se pot pune în corelație cu atacurile de pe cursul superior al limesului, care au avut ca rezultat încetarea stăpânirii bizantine asupra *Illyriei*, ale căror urmări s-au repercutat până aici.

În Dobrogea, cele din urmă decenii ale secolului al VI-lea se caracterizează prin atacuri masive și distrugeri la *Axiopolis*, *Capidava*, *Dinogetia*, *Noviodunum* (BARNEA, ȘTEFAN 1974, p. 15-25; MADGEARU 1998, p. 586; ZAHARIADE 2000, p. 199). După 602 viața a continuat să se manifeste, dar nu în formele ei din secolele anterioare, considerate clasice (DIACONU 1993, p. 291-300), ci cu anumite particularități, până în ultimul sfert al secolului VII.

Evenimentele politice și militare din această perioadă au condus la prăbușirea limesului dunărean.

În *Moesia Prima*, după părerea cercetătorilor, cele din urmă monede marchează și sfârșitul activității fortificațiilor de aici. Evenimentul acesta este legat de invazia avarilor și slavilor după anii 582-585. La *Novae* ultimele emisiuni sunt datate în anii 593-594, la Kantabaza în 592-593, la *Bosman* în anii 595-596, la *Taliata* în 594-595. În general, limesul provinciei cade în anii 595-596, ceea ce a permis instalarea noilor veniți la sudul Dunării (VASIĆ 1994-1995, p. 53).

Pentru a da un răspuns, mai complet, în legătură cu evenimentul în discuție în *Moesia Secunda* și *Scythia*, trebuie să vedem ce spun izvoarele istorice despre întâmplările din 602 de la Dunăre. Un episod atât de important nu putea să treacă neobservat și fără să fie prezentat în detaliu.

Theophilact Simocatta și Theophanes Confessor au rezumat, după cum s-a văzut mai sus, episodul de la 602 când soldații bizantini nu au dorit să ierneze la nord de Dunăre, în pământ barbar, și s-au răscolat. Ei au trecut fluviul și au venit la *Palastolon* (să fie același *Palatiolum* pomenit de Procopius în fața *Sucidavei* ?) plini de mânie. Rămasă fără apărare, linia Dunării a fost invadată de slavii care s-au revărsat nestingheriți în Peninsula Balcanică. Plecarea soldaților la răscoală în

frunte cu centurionul *Phocas*, ridicat la rangul de *exarh*, nu a însemnat neapărat retragerea armatei de pe limes și nici părăsirea acestuia. Theophanes Confessor (THEOPHANES, 6096-604) spune că noul împărat a mutat din Europa în Asia oștirile după ce a sporit stipendiile plătite „hanului avar”, dar această informație este, fără îndoială, exagerată și nu trebuie acceptată de-a întregul. Este vorba, mai curând, de retragerea unei părți a armatei, în primul rând a celei de la nord de Dunăre, prezentă în acest spațiu, cum am arătat mai sus, și probabil chiar a unor efective din garnizoanele sudice care au fost dislocate pentru a fi duse în Orient.

Controlul asupra Dunării de Jos, cel puțin pe **segmentul** său de mijloc și inferior, s-a manifestat până mai târziu în timpul împăratului *Constantin al IV-lea* (668-685) cum au susținut mai mulți cercetători.

În această chestiune există puncte de vedere diferite. Astfel, cercetătorii bulgari, între care D. Angelov, susțin căderea definitivă a limesului în anul 602 urmată de o masivă strămutare a populației romanizate, fie la nord de Dunăre, fie spre regiunile sudice ale peninsulei Balcanice. Acest proces va conduce, treptat, la dispariția romanității sud-dunărene (cf. PETRE 1981, p. 555-556). Și V. Velkov este de acord că evenimentele din 602 marchează sfârșitul limesului (VELKOV 1983, p. 185-186). Mai mult, după părerea acestuia, în regiunile *Thraciei*, unde avuseseră loc, în secolele IV-VI, în perioada marilor invazii, transformări etnice majore, s-a produs chiar „masacrarea populației locale”. Drept urmare, structura etnică din provincie se schimbă, astfel, în favoarea ultimilor veniți. Acesta reprezintă, de fapt, fundamentul teoriei potrivit căreia elementul autohton romanizat a dispărut în contextul evenimentelor politice petrecute la această dată.

În România, cercetarea arheologică a permis să se formuleze ideea continuității vieții bizantine pe limes până în ultimul sfert al secolului VII, pornindu-se de la premisa că această perioadă este total necunoscută, iar unele puncte de vedere mai vechi, unanim acceptate la vremea respectivă, devenite chiar oficiale, cum ar fi raporturile cu Bizanțul în timpul lui *Phocas* și *Heraclius* (IR, I, 1960, p. 606) trebuie revizuite (SAMPETRU 1971, p. 227-230). Reinterpretarea descoperirilor arheologice, date în secolul VII, i-a determinat pe mulți cercetători să considere că prăbușirea limesului nu a însemnat și încetarea dominației Imperiale, sau ruperea legăturilor cu Răsăritul, cel puțin în teritoriile dintre Dunăre și Mare (SAMPETRU 1971, p. 217-245), dacă nu cumva chiar și în regiunile extracarpătice. Este vorba în primul rând de descoperirile monetare datate în secolul VII. Pe tot **segmentul** nord-dunărean cantitatea de monedă bizantină, restrânsă în primii ani ai secolului al VII-lea, expresie a evenimentelor prilejuite de „căderea limesului”, tinde să crească la mijlocul și spre a doua jumătate a secolului (OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU 2002, p. 121-172). Într-o oarecare măsură, circulația monetară în această regiune se poate explica prin tributul plătit de bizantini populațiilor barbare pentru a-și asigura liniștea (BUTNARIU 1983-1985, p. 131-133; 199-235). Însă, chiar și așa stând lucrurile, materialul numismatic descoperit în acest spațiu nu se poate pune numai pe seama stipendiilor, ci reprezintă, mult mai bine, oglinda unei activități comerciale înfloritoare a lumii bizantine cu autohtonii romanizați din regiunile nord-dunărene, extracarpătice (OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU, PĂPUȘOI 1992, p. 224) sau cu cei din Dobrogea (BORDEA, OCHEȘEANU 1980, p. 378; OCHEȘEANU

1981, p. 309; HARHOIU 2000, p. 349-354).

Pentru Dobrogea, rediscutarea unor descoperiri arheologice mai vechi a permis avansarea ipotezei prelungirii funcționării limesului, după 602, până la mijlocul secolului VII, în timpul împăratului *Heraclius*, încă de acum o jumătate de secol (PETRE 1963, p. 352). I. Barnea, după o analiză temeinică a datelor, a putut să tragă concluzia că stăpânirea bizantină asupra fortificațiilor de pe limes a continuat chiar până la venirea bulgarilor (DID II, p. 442-445). În urmă cu trei decenii, s-a demonstrat că limesul dunărean a funcționat încă în timpul lui *Heraclius* sau după domnia acestuia, când sunt urme sporadice, dar certe, ale continuității, până către anul 680 (SCORPAN 1978 a, p. 20), iar mai recent, se consideră că în timpul lui *Constant II* se poate vorbi chiar de existența limesului pe acest segment (SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 177; MADGEARU 1996, p. 35-61; MADGEARU 1997, *pass.*; MADGEARU 1998, p. 221-225).

C. NORDUL PONTIC ÎN PERIOADA ROMANĂ ȘI ROMANO-BIZANTINĂ

Nordul Pontic, în perioada romană și romano-bizantină, se constituie într-una din cele mai interesante, și în același timp speciale, probleme din istoria Europei Răsăritene.

Descoperirile arheologice și cercetările efectuate în așezările din nordul Mării Negre relevă o viață, cu multe caracteristici de tip provincial-roman, în plin proces de dezvoltare, deosebit de intensă în primele secole ale erei creștine, comparabilă cu cea din marile orașe ale Imperiului, apropiată mult de particularitățile și specificul regiunii dunărene și mai ales vest-pontice.

Întreaga istorie a Nordului Pontic a stat la baza elaborării de studii cu caracter monografic și a unui număr impresionant de mare de articole, dedicate în majoritate epocii arhaice. În mod excepțional unele analize au luat în calcul, de cele mai multe ori, numai problematica secolelor I-III p. Chr., și cel mult prima parte a secolului al IV-lea. În același timp, este de precizat că, deși a fost abordată o tematică vastă de cercetare, anumite probleme s-au aflat prea puțin în atenția specialiștilor. Între acestea, le considerăm, insuficient cunoscute pe cele referitoare la raportul dintre civilizația provincial-romană și cea a autohtonilor, continuitatea în secolele antichității târzii, problema statutului regiunii, în ansamblu, în cadrul Imperiului Roman, sau evoluția statelor nord-pontice în strânsă legătură cu fenomenele economice, cultural-religioase, politice, specifice primei jumătăți a mileniului creștin, ca să rămânem doar la câteva dintre cele mai sensibile. Altfel spus, istoriografia din perioada sovietică, dar și cea de după prăbușirea regimului comunist, a evitat să dea răspuns unor întrebări fundamentale ocolindu-le de fiecare dată ori trecându-le într-un plan secundar ca obiective de viitor (ZUBAR 1998, p. 3-6). De cele mai multe ori au fost preferate aspectele specifice epocii arhaice, iar cele din perioada antichității s-au oprit la începutul epocii romano-bizantine. Ca să nu mai vorbim de faptul că analizele, în majoritatea lor, priveau unilateral fenomenele vieții economice, social-politice, administrative sau cultural-religioase, subsumându-le conceptelor de „sarmatizare” ori „barbarizare” care, de fiecare dată, atunci când au fost folosite, au ghilotinat adevărul istoric. Această particularitate, ne-a creat serioase probleme, și va marca încă decenii bune

cercetarea, motiv pentru care am fost obligați să extragem și să identificăm, din vasta bibliografie accesibilă, tocmai elementele de unitate și continuitate ce ne-au permis să înțelegem legăturile dintre nordul Mării Negre și Dunărea de Jos, să abordăm problema dintr-o cu totul altă perspectivă, cu riscurile de rigoare pe care suntem nevoiți să ni le asumăm. Trebuie să subliniem că transformările generale survenite după '90 se fac simțite și în domeniul arheologiei. La aceasta contribuie decisiv faptul că în regiune sosesc echipe de arheologi străini care imprimă cercetării un suflu nou: francezi la Lucistoe și Feodosia, danezi în Crimeea de vest, americani la *Chersonesos*, polonezi la Mangup și Bosporul Cimerian, englezi în Bosporul Cimerian asiatic (CARTER et alii 2000, p. 707; KAZANSKI, SOUPAULT 2000, p. 253).

Este remarcabilă și inițiativa recentă a lui Victor Cojocaru de a reaseza zona nord-pontică în contextul istoriei epocii antice (COJOCARU 2012, p. 65-76).

Diversitatea și seriozitatea chestiunii, în ansamblul ei, ca și nevoia înțelegerii corecte a evoluției raporturilor dintre comunitățile umane din nordul Mării Negre și lumea romano-bizantină, ne-au obligat să coborâm, sub raport cronologic, de cele mai multe ori, în primele secole ale erei creștine.

1. Romanii în Nordul Pontic

Analiza complexității fenomenelor economice, sociale, politice administrative, etnice și religioase, în epoca romană și romano-bizantină, nu se poate asigura dacă nu se urmărește, în primul rând, prezența romană în spațiul din nordul Mării Negre încă de la începuturi. Aceasta datează din prima parte a secolului I a. Chr., când regele *Pontului*, *Mithridates VI Eupator* (132-63 a. Chr.), și-a extins autoritatea asupra orașelor din regiune fapt ce a atras intervenția romană (BLAVATSKI 1947, p. 20; ŠELOV 1956, p. 103-104; HAINEN 1993, p. 24-31). Sub conducerea *Phanagoriei* orașele bosporane se răscoală iar regele *Pharnaces* (63-47 a. Chr.) obține din partea *Romei* recunoașterea autonomiei statale. În anul 17 a. Chr., regina *Dynamis* va instala la *Panticapaeum* și *Phanagoria* statuile lui *Augustus* și ale *Liviei*, ceea ce marca, practic, începutul unui nou sistem de relații între cele două entități. Termenul de suzeranitate, utilizat de istorici pentru a defini natura relațiilor dintre cele două state, pare oarecum depășit dacă luăm în calcul tot ansamblul de legături politico-militare, administrativ-financiare, economice care se instaurează treptat în regiune. O inscripție descoperită la mijlocul secolului al XIX-lea o numește pe *Dynamis* „prietena romanilor” (KOBYLINA 1989, p. 85). După opinia lui Th. Mommsen în timpul împăratului *Tiberius* s-au instalat și cele mai multe unități romane în Crimeea. Ele trebuiau să elimine cetele de pirați care, venind de pe coastele orientale, au debarcat pe țărmurile nordice ale Mării Negre jefuind satele și orașele (MOMMSEN 1991, p. 118). Mai târziu, în anul 40 p. Chr., în timpul împăratului *Claudius*, romanii s-au amestecat și în problemele interne ale regatului bosporan ajutând la alungarea regelui *Mithridates III* și urcarea pe tron a lui *Cotys I* (BLAVATSKI 1954, p. 131). Acum se înființează chiar o unitate de recruți locali, *ala I Bosporanorum*, prezentă în secolul I la *Dura-Europos*, iar în secolul al II-lea în Dacia (BLAVATSKI 1973 b, p. 215). În spațiul intracarpatic, la Cristești, jud. Mureș, unitatea este atestată, prin diverse materiale arheologice, cu sigla *AL BOSPOR* (GUDEA, ZRINY 1977, p. 223-232; PETOLESCU 2002, p. 65-66). În timpul lui *Nero*

sosește în Crimeea, legatul Moesiei, *Plautius Silvanus Aelianus* care s-a instalat la *Chersonesos* pentru a apăra orașul de sciți. După această acțiune în toată peninsula și-au făcut prezența armatele romane. Au fost construite garnizoane pentru cca. 3000 soldați, iar la *Chersonesos* s-a înființat baza escadrei navale compusă din 40 de corăbii (ZUBAR 1988 a, p. 19-27). Pe epitaful său, demnitarul roman era numit *Scytharum quoque rege(m) a Cherronensi (sic!), quae est ultra Borustenen (sic,) opsidione summoto* (CIL XIV, 3608; PIPPIDI 1967, p. 322-328; BLAVATSKI 1985, p. 231; SARNOWSKI 2006, p. 85-92). Rezultatul acestor acțiuni l-a constituit instalarea treptată a regimului dominației romane în nordul Mării Negre. Astfel, s-au impus aici structuri militare, administrative, economice de factură romană cu consecințe profunde asupra întregii zone. Au fost construite, în toată Crimeea, fortificații de tip *castellum*. Regiunea muntoasă a provinciei a devenit, în anumite perioade, o veritabilă frontieră a Romei antice (NOVIČENKOVA 2008, p. 300). În regatul Bosporan sub fiul lui *Cotys I, Rhescuporis I* (69-92 p. Chr.), s-a instaurat sistemul de relații cu Roma care a ținut mai bine de două sute de ani. Regii se intitulau „*prieteni ai cezarului, prieteni ai romanilor*”. Dinastia bosporană și-a luat nume roman, - *Iulia Tiberia*. Pe monedele emise aici apare pe avers numele regelui local, iar pe revers cel al împăratului roman (ŠELOV 1956, p. 156-158). De fapt, din a doua jumătate a secolului I, până la mijlocul secolului al II-lea, se instaurează un ansamblu de raporturi între Nordul Pontic și Imperiu bazat pe acordarea dreptului de cetățenie romană regilor bosporani și staționarea unităților militare romane în „orașele grecești” din regiune (ZUBAR 1998, p. 37-87). Practic întreaga zonă trece sub autoritatea imperială, aceasta fiind „ocupată” de romani. Termenul este acceptat și folosit azi de majoritatea istoricilor din răsărit (KADEEV 1981, p. 21, cu nota 92). Realitatea este, așa cum vom arăta ceva mai jos, că nu avem de-a face cu un regim de ocupație ci mai exact cu un protectorat activ menit să asigure, pe termen scurt, integrarea zonei în Imperiul Roman. Cum s-a văzut, prezența romană aici nu este rezultatul războiului de cucerire. Acest proces s-a petrecut pe cale pașnică. Aristocrația locală a polisurilor a fost factorul decisiv care a permis acest lucru. Așa s-a întâmplat la *Tyras* și *Olbia* (IONIȚĂ 1992, p. 17), așa se întâmplă și la *Chersonesos* care a cerut ajutorul romanilor împotriva războinicilor sciți, precum și în orașele regatului Bosporan, cum a rezultat din cele de mai sus. Regimul roman, s-a impus, s-a menținut în zonă, cu acordul autorităților locale și al mării aristocrații greco-elenistice la care se adaugă elementele romanice stabilite aici. Teama de populațiile din stepele nordice, care în permanență reprezentau un pericol pentru orașe, dar mai ales superioritatea civilizației romane și avantajele ce decurgeau din raporturile politico-militare și economice, au obligat nu numai elita conducătoare ci chiar populația activă din fostele colonii grecești să accepte, și probabil chiar să susțină, acest tip nou de relații. Practic, aici, acum, se derulează un proces complex de asimilare în aria valorilor culturii materiale și spirituale romanice care își va pune cu putere amprenta asupra specificului local. Acesta are la bază sistemul de relații politice, impozite și acordarea de scutiri, circulația monetară, extinderea dreptului de cetățenie romană în zonă, prezența legiunilor moesice și activitatea structurilor unice de comandă militară, arhitectura militară, civilă și religioasă, activitatea cultelor romane și a bisericii creștine.

În anii '80 ai secolului I p. Chr., în timpul luptelor cu dacii, o parte din unitățile cantonate în nordul Mării Negre au fost retrase pentru a participa la cucerirea spațiului nord-dunărean, iar în secolul al II-lea, sub *Antoninus Pius*, importante detașamente militare au fost readuse în zonă. Practic, toate legiunile moesice sunt reprezentate aici, iar istoria Europei Răsăritene, din care fac parte cele două spații, Dunărea de Jos și Nordul Pontic, va căpăta un caracter unitar încă din prima jumătate a mileniului I p. Chr. (BRAIČEVSKII 1994, p. 13-18). Din acest moment se derulează simultan, pentru Nordul Pontic și Dunărea de Jos, o etapă istorică comună, în care se vor regăsi, ca un liant, numeroase elemente de civilizație provincială romană. Aceste legături sunt cu atât mai puternice cu cât *Tyras* și *Olbia* au fost încadrate în structurile administrative și militare ale provinciei *Moesia*, iar Crimeea, practic, a aparținut și ea imperiului cel puțin în primele secole creștine (ROSTOVȚEV 1915, p. 1-16; ROSTOVȚEV 1926, p. 239; ZLATKOVSKAJA 1951, p. 4). Pornind de la această realitate istoriografia românească a impus, în ultima perioada de timp, conceptul de Moesie nord-dunăreana și nord pontică, evident, pentru un spațiu geografic ceva mai restrâns (IR, II, 2001, Cap. VII). Efectele acestei acțiuni nu au rămas însă fără urmări. În consecință, au apărut lucrări ce abordează, din punct de vedere militar, cu mult curaj, zona (METEI-POPESCU 2010, p. 50; 85-87; 137-138).

În menținerea noului regim autoritățile romane au folosit, în primul rând, armata. Rolul acesteia a fost, mai întâi, să descurajeze tentativele de pătrundere în regiune a „barbarilor...”. În nordul Mării Negre au fost aduse subunități ale legiunilor moesice și trupe auxiliare, cum rezultă din bogatul material descoperit în așezările din zonă (Fig. 9-10). Sunt atestate, prin inscripții, cele trei legiuni dunărene: *legio I Italica* (IOSPE I², 547, 548); *legio V Macedonica* (IOSPE I², 549) și *legio XI Claudia* (IOSPE I², 550-552). În centrele mari de comandă soldații acestora au fost organizați în vexilații împreună cu cei din trupe auxiliare. Pe o inscripție de la *Olbia*, descoperită în anul 1914, apare ...*vexil(latio) leg(ionum) XI Cl(audiae) I Ital(icae) V Mac(edonicae) / [e]t c(ohortis) VI m(illiariae) A(sturum) [sub...Ita]lico (centurione) leg(ionis) XI Cl(audiae)* (IOSPE, I², 322). V. M. Zubar și N. A. Son într-o încercare de reinterpretație mai recentă a unor documente epigrafice nord-pontice, revin asupra prescurtării din rândul 3, *CVIMA* și propun o nouă lectură care exclude cohorta în discuție (ZUBAR, SON 1995, p. 183-184), însă atestarea legiunilor moesice nu poate fi pusă sub semnul întrebării. O vexilație a celor trei legiuni se află și la *Tyras*, fiind înscrisă în cartușul unei ștampile pe care apare *LEG(io) I IT(alica) LEG(io) V M(acedonica) LEG(io) XI CL(audia) E(t) AUX(ilia) SMTPL (centurio) L(egionis) I I(talicae)*. Aceasta a fost condusă, după cum se citește ștampila, de un centurion al legiunii italice (KLEJMAN 1976, p. 110; KRYJITKIJ, KLEJMAN 1979, p. 33; ZUBAR, SON 1995, p. 182, fig. 1, p. 186, fig. 2). De la *Chersonesos*, unde s-a aflat centrul comandamentului roman pentru nordul Mării Negre, provin mai multe materiale tegulare, cu prescurtarea *VEMI*, lecturate de V. V. Borisova *VE(xillatio) M(oesiae) I(nferioris)* (BORISOVA 1961, p. 43-44). Acestea au suscitat un interes deosebit, cu atât mai mult cu cât au fost descoperite și la *Charax* încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Aici, pe o ștampilă, apare sigla *VEXMOESI* mult mai explicită, citită, fără a mai ridica probleme ulterioare, de I. I. Rostovțev, *VEX(illatio)*

MOES(iae) I(nferioris) (ROSTOVȚEV 1900, p. 143-157). Lotul a fost îmbogățit mai târziu cu aceleași ștampile, *VE(xillatio) M(oesiae) I(nferioris)*, datate diferit. El Solomonik este de părere că materialele provin din perioada secolelor III-IV, iar V. V. Borisova le identifică chiar până în secolul al V-lea. Se admite că acestea pot fi o dovadă a activității pentru o *vexillatio chersonesitana*, atestată deja epigrafic (IOSPE I², 404), cantonată probabil aici din secolele II-III, cu activitate până în epoca romano-bizantină, în componența căreia intrau subunități ale legiunilor moesice (KUTAIISOV 1986, p. 140-141). Evidența deosebire dintre cele două tipuri de abreviere, și mai ales exactitatea celor de la *Charax*, care corespund cel mai bine formulelor utilizate în epigrafia latină, i-a îndemnat pe unii cercetători să pună sub semnul întrebării soluția propusă în cazul celor de la *Chersonesos* și să avanseze o nouă lectură. Astfel, s-a optat pentru varianta desemnării, de către cele patru litere, a unor grupuri de veterani retrași din serviciul militar: *[opus] VE(teranorum) MI(ssiciorum)* care, probabil, trăiau în canabele garnizoanei de la *Chersonesos*. Cum, la sfârșitul secolului III și începutul secolului al IV-lea, în oraș staționa o subunitate din trupele regulate, este de presupus, în această situație, că *VE(terani) MI(ssici)* puteau fi soldați din flota moesică care și-au satisfăcut stagiul militar aici (ZUBAR, ANTONOVA 1991, p. 85-88). Trebuie luată în calcul și lectura propusă de O. Ia. Savelja și T. Sarnowski care au văzut în ștampilă o *V(exillatio) E(xercitus) M(oesiae) I(nferioris)* (SAVELJA, SARNOWSKI 1999, p. 42-45). Nu cu mult timp în urmă s-a descoperit la *Chersonesos* o plintă din marmură pe care s-a utilizat o formulă de abreviere mai apropiată de cea de la *Charax*, pomenită mai sus, *VEXILLAT(io) [MOESIAE] INF(erioris)* (ZUBAR, SAVELJA, SARNOWSKI 1997, p. 69), fapt ce îndeamnă către o revizuire a celorlalte încercări de citire a acestui tip de ștampilă. De dată mai recentă, publicarea tegulelor ștampilate descoperite la *Charax* face lumină nu numai asupra organizării dar și asupra structurii militare. Este vorba despre vexilații ale flotei navale sau legiunii I Italica (NOVIČENKOVA, NOVIČENKOVA 2009, p. 61-71). *Vexilații* sunt atestate și la Dunărea de Jos. În Dobrogea, la *Salsovia*, pe o placă din marmură, datată între anii 322-323, citim „...*praep(ositis) et vexillat(ionibus)*...” (IGLR, nr. 271), iar pe segmentul superior al limesului Dunării de Jos, la Ocnița, apare într-o inscripție, *Buridavae in vexilla[tione]* (TUDOR 1978, p. 334). Tot de la Ocnița provin ștampilele VEMI pe care editorul le datează în secolele IV-V (BICHIR 1985, fig. 11). Inscripțiile descoperite permit urmărirea structurii vexilațiilor în cele două mari centre militar-administrative din Crimeea. La *Charax* a funcționat *vexil(larii) a[lae] Arrava[corum]* și *alae I Gallorum Atectorigiana* (ZUBAR, SARNOWSKI 1997, p. 50-59), iar la *Chersonesos* au fost alcătuite din *legio I Italica*, *XI Claudia*, *equitum Dalmatarum*, *cohors II Flavia Brittorum*, *alae I Atectorum* (ZUBAR 1990, p. 111, fig. 4; ZUBAR 2000, p. 84; ZUBAR, ANTONOVA 2000, p. 66-70).

Materialul tegular care atestă prezența vexilațiilor celor trei legiuni moesice la *Chersonesos* și împrejurimi este foarte numeros și a făcut obiectul multor analize semnate de V. M. Zubar (ZUBAR 2000 a, p. 252-264).

În legătură cu dispunerea unităților, atât materialul tegular cât și inscripțiile urmează traseul drumului care mergea de la Dunărea de Jos spre nordul Mării Negre. Acesta este absolut normal în condițiile existenței structurii unice de

comandă pentru subunitățile cantonate în regiune. De la *Dinogetia* se trecea la Barboși unde exista un *castellum*. Materialele scoase la lumină aici atestă prezența militarilor din *legio V Macedonica*, *I Italica*, *cohors II Mattiacorum*, *Classis Flavia Moesica* (SANIE 1981, p. 79-81). Prin vadul de la *Noviodunum* se deschide, la nord, drumul spre Orlovka-Kartal, și de aici mai departe către *Tyras* și *Olbia* (BONDAR 1996, p. 9-11). La Orlovka au fost descoperite ștampilele celor trei legiuni și ale flotei moesice (BONDAR, ZAGINAILO, GOLOVKO 1965, p. 77; KRUGLIKOVA 1984, p. 130; ZUBAR 1995, p. 136-138), iar de la *Tyras*, în afară de atestarea legiunilor care apărau limesul dunărean, mai sunt prezente *cohors II Hispanorum Veterana* și *cohors I Cilicum* (NICORESCU 1924, p. 378-415; NICORESCU 1933, p. 557-601; MAKSIMOV 1955, p. 80-82; FURMANSKAJA 1963, p. 47; KLEJMAN 1965, p. 180-181; ZUBAR, SON 1995, p. 186). Ultima a fost identificată prin ștampilele cu sigla *CIC* descoperite, cu prilejul săpăturilor arheologice, încă de la mijlocul secolului trecut de către Paul Nicorescu. Luînd în discuție forma propusă inițial, Dumitru Tudor a optat pentru lectura *C(ohors) I C(laudia) (e)[quitata]* (TUDOR 1956, p. 59). La *Dinogetia*, pe două tegule, apare ștampila adâncită pe care Gh. Ștefan a citit-o *C(ohors) I C(ilicum)*, lectură considerată însă nesigură (ISM V, nr. 264). Materiale asemănătoare, dar sub semnul incertitudinii, au fost descoperite și la *Sacidava* (Muzait) (SCORPAN 1973, p. 320; SCORPAN 1977 a, p. 230). După părerea lui Andrei Aricescu *Cohors I Cilicum* a fost una din cele mai bine atestate unități în *Moesia Inferior*, cu o rază mare de acțiune, așa că lectura ștampilelor de la *Tyras*, *Dinogetia* și *Sacidava* poate fi considerată corectă din acest punct de vedere (ARICESCU 1977, p. 58-59; MATEI-POPESCU 2001-2002, p. 201). O ștampilă retrograd de la *Tyras* ridică însă numeroase semne de întrebare. Aceasta conține următoarele litere: *CIC>LI*. S-a presupus că poate reprezenta numele unui centurion al legiunii italice: *C(aius) I(ulius) C(enturio) L(egionis) I(italicae)* (KRYJITKIJ, KLEJMAN 1979, p. 43) aflat în fruntea garnizoanei de aici. Lectura poate fi luată în seamă dar cu serioase rezerve. Dacă se admite că *CIC*, din primul tip, desemnează o chortă, indiferent care ar fi aceasta, în al doilea caz nu mai poate fi vorba de numele unui centurion după părerea noastră. Mai repede se poate admite că reprezintă ștampila unei vexilații alcătuită de militari din *C(ohors) I C(ilicum)* și *L(egio) I I(italicae)*, formațiune care avea misiunea de apărare a orașului în secolele II-III. În continuare, la *Olbia* sunt atestate cele trei legiuni moesice (KRAPIVINA 1993, p. 148-152). Pe un fragment de marmură, cu reprezentarea cavalerului trac, descoperit în săpăturile de aici, în anul 1998, s-a reîntregit o parte a inscripției unde apare ...*COH(ortis) I CILICUM DE/(CI)ANAE*.... (ZUBAR, KRAPIVINA 2004, p. 166-178). Unitatea mai este atestată la *Chersonesos* (SOLOMONIK 1985, p. 64-65, nr. 39). În Crimeea armata romană este cantonată în cele două mari centre: *Charax* și *Chersonesos*. La *Charax* și în imediata apropiere, la Ai-Todor, au fost descoperite tegule cu sigla *legio I Italica* și *XI Claudia* (KRUGLIKOVA 1984, p. 126-127; ZUBAR, SARNOWSKI 1997, p. 50-59), iar de la *Chersonesos*, unde s-a aflat baza comandamentului roman, provin mai multe materiale epigrafice care atestă *legio I Italica* (ZUBAR 1990, p. 110-112; ZUBAR 1993 a, p. 133-137; ZUBAR, SAVELJA, SARNOWSKI 1997, p. 69; SAPRYKIN, D"JAČKOV 1999, p. 74; ZUBAR 2000, p. 84), *legio V Macedonica* (SAPRYKIN 1981, p. 58-62; DURUȚIU-BOILĂ 1990, p. 251-271; ADVEEV 1993, p. 112-122;

KUZYŠČIN, IVANČIUK 1998, p. 213-214), *legio XI Claudia* (SAPRYKIN 1981, p. 58-62; ZUBAR, SAVELJA, SARNOWSKI 1997, p. 74-75; ZUBAR, ANTONOVA 2000, p. 66-70).

Nu cu mult timp în urmă, pe o bucată dintr-o plintă din marmură, descoperită fragmentar la *Chersonesos* în săpăturile mai vechi, au fost reîntregite două legiuni, ...[*LE/GIONES.../*] *ITALICA ET [II HE]RCULIA* (ZUBAR 2000, nr. 3). Este foarte posibil să ne aflăm în fața unei noi *vexillatio*, și în acest caz ar fi prima atestare pentru *legio II Herculia* în nordul Mării Negre. Activitatea unității în regiune este absolut normală și nu poate fi pusă sub semnul îndoielii, din moment ce își avea tabăra la *Troesmis*, iar cea mai sudică atestare este cea de la *Sacidava* (ARICESCU 1977, p. 112-114). Dacă prezența acestei legiuni în nordul Mării Negre va fi susținută în continuare și de alte materiale, atunci s-ar putea demonstra că acțiunile de întărire ale limesului, începute de *Constantin cel Mare* și continuate sub *Constantius II*, au avut în vedere și spațiul de care ne ocupăm acum, ceea ce pare normal și explicabil în condițiile date.

Tot atât de bine sunt reprezentate în spațiul nord-pontic și unitățile auxiliare. Cum am arătat mai înainte, este posibil ca la *Tyras* să fi activat *cohors I Cilicum*, la *Olbia* *cohors milliaria Asturum*, iar la *Charax*, *ala Arravacorum* și *ala I Gallorum Aetorigiana*, toate în cadrul unor vexilații cu cele trei legiuni moesice. În plus, la *Chersonesos* este atestată *cohors II Flavia Brittorum* și *ala I Aetorum* (ZUBAR, ANTONOVA 2000, p. 66-70), *cohors III Gallorum* și *II Lucensium* (ZUBAR 1993 a, p. 134-135) și *cohors I Bracaraugustanorum* (ZUBAR 1990, p. 109-110, nr. 2), *cohors I Cilicum* (CIL III, 13. 751 b), în timp ce la *Panticapaeum*, capitala statului bosporan, s-a aflat *cohors Thracica*, cum rezultă din textul inscripției funerare pentru *Dad*, fiul *Beifiei*, centurion în această unitate (IOSPE II², 290; BLAVATSKI 1964, p. 210).

Cum este ușor de presupus și unitățile navale sunt bine atestate în regiune. Aceasta se explică prin faptul că legăturile dintre litoralul vestic, nordic și chiar cu Dunărea de Jos se făceau și pe apă, iar în momentele de criză numai pe rutele maritime. Apare aproape firesc ca materialele arheologice ce atestă flota să urmeze aceeași cale ca și a unităților terestre. Prezența unităților navale s-a făcut, de la începutul dominației romane asupra regiunii, mai exact, după expediția lui *T. Plautius Silvanus Aelianus* pentru apărarea *Chersonesului*. Acum și-a făcut apariția *escadra Ravenmată* cu baza la *Charax* (Ai-Todor). Aici s-au descoperit materiale cu ștampilele *vex(illatio) C(lassis) Rav(ennatis) s(umptu) p(ublio)* (ROSTOWTZEFF 1902, p. 93; BLAVATSKI 1954, p. 132; REDDE 1986, p. 263). O inscripție de la *Chersonesos* (CIL III, 14.214, 34; ANTONOVA, JAJLENKO 1995, p. 61-74) amintește prezența celor două flote în oraș: *Titus Aurelius*, fiul lui *Titus*, din tribul *Camilia*, a îndeplinit funcțiile de *secundus Ravenna(tis)* și *trierarchus Classis Flaviae Moesicae*, fapt ce ar putea sugera aici una din cele mai puternice baze navale din Marea Neagră. Împreună cu celelalte dovezi se demonstrează arheologic că la *Chersonesos*, în mod special, dar și în alte centre din Crimeea, au staționat unități navale (SOLOMONIK 1966, p. 165-171; SOLOMONIK 1973, p. 142-145). Despre o stație a flotei maritime în oraș vorbește și *Arian* în periplul său în jurul Pontului Euxin. De la Gurile Dunării, spre nord, flota este atestată la Barboși (SANIE 1981, pl. 4/4; 4/5), Orlovka (BONDAR, ZAGINAILO, GOLOVKO 1965, p. 77) și *Tyras* (KARYŠKOVSKI 1987,

p. 52-56). În Crimeea cele mai multe dovezi ale prezenței soldaților flotei s-au descoperit la *Chersonesos*. Mai sus a fost pomenită deja o inscripție. O alta, datată în secolul al IV-lea, este pusă în cinstea lui *Caius Valer(ius) Vale(n)s miles clas(sis) [Fl]avia(e) Misi(cae) liburna Sagit(t)a* (SOLOMONIK 1963, nr. 189; SOLOMONIK 1985, nr. 7; SOLOMONIK 1988, p. 96). Inscripția este importantă deoarece atestă, pentru prima dată, numele unei nave de luptă în regiune. La gurile Dunării, la *Noviodunum*, se cunoaște numele liburnei *Armata* pe un altar din prima jumătate a secolului al III-lea (ISM V, nr. 273).

Multă vreme, majoritatea specialiștilor au considerat că unitățile navale au reprezentat cele mai stabile trupe din nordul Mării Negre, singurele care ar fi putut staționa aici și în secolul al IV-lea. În stadiul actual al cercetărilor au fost identificate, cum s-a văzut mai sus, dovezi certe că în timpul *tetrarhiei* au fost dislocate unități noi, cu toate că informațiile sunt mult mai sărace în comparație cu regiunea dunăreană. Un fapt rămâne cert: armata romană este prezentă constant în Nordul Pontic, ca în oricare provincie a imperiului. Continuarea vieții romane, la *Tyras* și *Olbia*, pe care majoritatea covârșitoare a specialiștilor o admit, implică și prezența unităților militare până la invazia hunilor. La *Chersonesos*, cum a rezultat din cele prezentate mai sus, o *vexillatio chersonesitana* activa între secolele III-V.

Există însă și alte categorii de izvoare care atestă prezența militarilor în această perioadă în nordul Mării Negre. Astfel, în *Viața episcopilor din Chersonesos* se relatează că în anul 325, când a sosit în oraș, episcopul *Capiton* a fost apărat de un detașament de 500 soldați (IAKOBSON 1964, p. 9). Aceștia se puteau încadra în categoria *milites limitanei et ripensis* (ANOHIN 1977, p. 92), unități alcătuite din autohtoni romanizați, în serviciul militar imperial, cunoscuți deja și pe limesul dunărean. Informația este sprijinită epigrafic. Trei fragmente ale aceleiași inscripții, datată în timpul lui *Constantin* și *Licinius* (anii 317-324), arată existența unei *vexi(illatio)* (ZUBAR 2000, p. 86). O inscripție mai veche, din care se păstrează 8 fragmente, cuprinde la început „*Max[imino]*” apoi „*...vixi[llatio]...[legi]onis le[gatus] [.....]/ Ital(icae) et [Pann]oni(a)e*”, se datează în timpul lui *Valentinian* și *Valens* (ZUBAR 1990, p. 111, fig. 6). Din această perioadă, o altă inscripție îl evocă pe *Domitius Modestus*, conducătorul unei unități de balistari, cu funcția de „*magister militum per Orientem, magister militum per Thracias*” (ZUBAR 2000, p. 89). Din acest motiv, se crede, pe bună dreptate, că *Chersonesos* este unul din cele mai mari centre din Răsăritul Imperiului la sfârșitul secolului al IV-lea (ČIČIUROV 1991, p. 5). Acum, orașul joacă un rol important în exercitarea autorității romano-bizantine în nordul Mării Negre, fiind integrat sistemului defensiv alături de celelalte așezări din zonă, situație despre care s-a vorbit chiar cu aproape o jumătate de secol în urmă (IAKOBSON 1964, p. 11). În legătură cu unitatea militară de aici, de la sfârșitul secolului al V-lea, o mărturie relevantă o reprezintă inscripția dedicată împăratului *Zenon*, *autocratul*, care a mărit orașele, le-a întărit cu ziduri și turnuri noi, în timpul comitelui *Diogene*, *vicarul credincios al ballistarilor*. Datarea inscripției este diferită. V. F. Gaidukevici o plasează cel mai târziu în anul 512 (GAJDUKEVIČI 1955, p. 94-95), V. A. Anohin la 480 (ANOHIN 1977, p. 67), iar V. Danielenko și R. Tokareva la 488 (DANIELENKO, TOKAREVA 1974, p. 46-49). A fost descoperită în zidurile turnului XVII, numit și „turnul Zenon”. O unitate de balistari este atestată

în oraș și printr-o inscripție datată între anii 370-375 (SOLOMONIK 1985, n. 3). La Dunărea de Jos sunt cunoscuți *Balistari Dafnenses* (NOTITIA, VIII, 146), așezați aici din timpul reformelor primei *tetrarhii*. Nu este exclus ca și cei de la *Chersonesos* să aibă aceeași vechime. În adâncimea granițelor, spre regiunea caucaziană, în castelul de la *Pithys*, unde puteau sta 500 de soldați, se afla cantonată, după cum rezultă din *Notitia Dignitatum Orientis, ala Felix Theodosiana* (LEKVINADZE 1968, p. 54).

O problemă importantă, legată de prezența unităților militare în nordul Mării Negre, este aceea a evoluției regimului roman. Aceasta s-a aflat în strânsă legătură cu evenimentele politico-militare de la Dunărea de Jos și din Răsărit. După retragerea parțială a efectivelor militare, în a doua jumătate a secolului I p. Chr. și revenirea acestora din timpul lui *Antoninus Pius*, amintită într-una din paginile anterioare (SELOV 1956, p. 156-158), la mijlocul secolului al III-lea, orașele au fost distruse de goți fapt ce va afecta serios raporturile cu Roma. Armata este obligată să se retragă în mare parte (BLAVATSKI 1959, p. 38-39). Din a doua jumătate a secolului al III-lea se înregistrează, însă, o nouă etapă a revenirii romane (JAKOBSON 1964, p. 6), ceea ce înseamnă implicit și o sporire a efectivelor militare. Situația înregistrată la *Tyras* și *Olbia* este edificatoare. După atacurile gote din anii 269-270 garnizoana romană din *Olbia* se retrage spre *Moesia Inferior* (KRAPIVINA 1993, p. 153) pentru ca în scurt timp să revină. La fel se întâmplă și la *Tyras* a cărui istorie, cel puțin pentru aceste secole, se încadrează perfect în cea a limesului dunărean cu toate evenimentele cunoscute (KARYŠKOVSKIJ 1980, p. 72-73). După părerea unor cercetători, în aceste orașe au activat, în perioada următoare, unități militare. P. O. Karyškovskij considera că la sfârșitul secolului al III-lea și începutul celui următor, la *Olbia* a staționat o garnizoană militară (KARYŠKOVSKIJ 1968, p. 169-179). Acum orașul avea o strânsă legătură cu lumea dunăreană, după cum o demonstrează inscripția de la *Tropaeum Traiani* în care *Nevius Palmas Theotimianus*, grec romanizat din *Olbia*, face o dedicație în cinstea lui *Iupiter Olbiopolitanus* și pentru sănătatea auguștilor *Diocletianus* și *Maximianus* (IGLR, nr. 169). Într-un studiu dedicat orașului Valentina Krapivina, analizând toate datele problemei, nu exclude eventualitatea ca la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea *Olbia* să se fi aflat „sub ocupație romană”, fără să precizeze, cu exactitate, care a fost natura raporturilor cu Imperiul (KRAPIVINA 1998, p. 189). După cum se știe, aici există dovezi certe ale continuității vieții, prin circulația monetară, de la *Constantiu II* (337-361), la *Iustin II* (565-578) (GAJDUKEVIČI 1955, p. 65). Situația este identică cu cea de la *Tyras* unde, în secolul al IV-lea, viața romană continuă să se manifeste dar la cote ceva mai reduse (SON 1986, p. 149).

Spre nord de gurile Dunării, și poate mai departe, în spațiul din împrejurimile marilor orașe, situația din secolele IV-VI este oarecum asemănătoare cu cea de la nord de Dunăre, unde romanii au creat și întreținut mai multe „capete de pod”, cum sunt cele de la Pietroasele, *Drobeta*, *Sucidava*, Slăveni. În zona pruto-nistreană s-au dezvoltat, acum, numeroase așezări, veritabile centre ale civilizației romane provinciale, înființate încă din primele secole creștine. Atât cercetătorii din România, dar mai ales cei din Ucraina, în analiza și interpretarea materialelor arheologice de aici, dintre limanurile Nistrului și Niprului, până la Bug, au identificat zeci de puncte a căror viață s-a prelungit până în al treilea sfert al secolului al IV-lea. Se

pune, astfel, în evidență caracterul romanic al acestor comunități, prin materialele descoperite și un nivel arheologic roman care, în unele cazuri, ajunge la 1,5 m grosime (RIKMAN 1974, p. 1-3; BUJSKIĖ, JEVLEV 1986, p. 69-71; GUDKOVA 1989, p. 69-70; KRYJITĖKIĖ, BUJSKIĖ, OTREŠKO 1990, cap. III; IONIȚĂ 1992, p. 99; KRYJITĖKIĖ și colect. 1994, p. 41).

Pentru Crimeea situația nu este cu mult diferită. *Chersonesos* a continuat să joace rolul de centru al romanității nord-pontice. Comandamentul militar care s-a aflat aici a staționat în apropierea orașului, la vila ΒΑΣΙΛ, în *territorium chersonesitane*, cum par să demonstreze mai multe fragmente de tegule cu sigla LEG(io) V MAC(edonica) (KUZYŠČIN, IVANČIUK 1998, p. 213-214). Prezența unităților militare în oraș s-a aflat sub influența evenimentelor din regiune. Armata a jucat și aici același rol pe care l-a avut în oricare parte a Imperiului. Cum se știe din a doua jumătate a secolului al II-lea *legio V Macedonica* a fost retrasă de pe limesul dunărean pentru a fi dusă în Dacia. La mijlocul secolului al III-lea o inscripție de la *Chersonesos* pomenește un centurion al legiunii italice comandant al vexilației de aici. Este posibil ca după 224 și *legio XI Claudia* să se fi retras din oraș pentru a face loc, în jurul anului 250, militarilor din *legio I Italica* (ZUBAR, ANTONOVA 2000, p. 66-70). Invaziile de la mijlocul secolului al III-lea se resimt cu putere iar autoritatea romană este obligată să se retragă pentru a reveni în scurt timp (AGOSP 1984, p. 57). Nu există îndoială că la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea, *Chersonesos* este dependent de Imperiu. În secolul al IV-lea aici au staționat soldații din flota moesică, iar invazia hunilor, începută la finele acestui veac, nu a lăsat urme prea adânci deoarece poziția geografică a reprezentat un excelent factor de apărare (ŠELOV 1956, p. 190-191).

Din a doua jumătate a secolului al III-lea viața și-a reluat cursul și la *Panticapaeum*. O inscripție din timpul împăratului *Tiberius Iulius Teiranus* (275-278) îl numește pe acesta „prieten al cezarului, prieten al romanilor” (φιλόκαισαρ καὶ φιλορώμαιος) (BLAVATSKI 1964, p. 210). Orașul va rămâne în secolele următoare un important centru bizantin în nordul Mării Negre (BLAVATSKI 1964, p. 227; TREISTER 1993, p. 50-74).

Deosebit de interesantă poate fi o scurtă discuție asupra sistemului de comandă al unităților militare din regiunile nord-pontice. Acesta a fost asigurat de ofițeri superiori, cu atribuțiuni la nivelul garnizoanelor locale sau pe întreaga regiune.

Comandanți locali sunt întâlniți la *Tyras*, unde este atestat un [(centurio)] *leg(ionis) I Ital(icae)* (KARYŠKOVSKIĖ 1987, p. 52-56) aflat în fruntea unităților de aici. La *Olbia* comanda era asigurată de un centurion din *legio XI Claudia* (SAPRYKIN 1981, p. 62). Cel mai mare număr de comandanți sunt atestați la *Chersonesos*. Între 224-234, se cunoaște aici un [prae]p(ositus) vex(illationis) din *legio XI Claudia*, iar între 249-251, la comandă s-a aflat un centurion din *legio I Italica* (ZUBAR, ANTONOVA 2000, p. 66-70). Pe o inscripție, descoperită în anul 1995, apare *Aurel(ius) Claudi(...)/ [prae]p(ositus) prot(ector)/ vex(illationis) mil(itum)/ [leg(ionum) XI] [C]l(audiae) et Ital(icae) [et eq(uitum)].../ [D]almat(arum)*. Protectori se mai întâlnesc pe linia Dunării la *Novae*, în timpul lui *Gallienus*. Ei sunt identici cu *comitatenses* din epoca *tetrarhie* (ZUBAR 2000, p. 84). Un *praep(ositus) vex(illationum) Moes(iae) Inf(erioris)* se găsește și la *Charax*, făcând parte din *legio I Italica* (ZUBAR,

SARNOWSKI 1997, p. 58 nota 62). Tot aici a fost descoperit, fragmentar, un altar pentru „*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doliche[no]/*”, ridicat de militarii din *vexillat(io) M[oesiae] /Inf(erioris)*... aflați sub conducerea lui *Antonius Valens tribunus [milit(um) leg(ionis) I Italicae]*... (ZUBAR, SAVELIJA, SARNOWSKI 1999, p. 205). Nu cu mult timp în urmă, în zona centrală a orașului *Chersonesos* s-a descoperit un altar pe care apare *vir cla(rissimus) L(ucius) Iul(ius) Muc[az]enus trib(unus) [mi(litum)]*, asupra căruia merită să ne oprim puțin. Un personaj cu nume identic s-a descoperit la *Montana*, la sud de Dunăre. Aici a îndeplinit funcția de *beneficiarius consularis* al *legio I Italica* (SAPRYKIN, D’JAČKOV 1999, p. 74). Editorii textului nu exclud posibilitatea să fie două personaje diferite sau cu un grad de rudenie apropiat. Dacă se admite, însă, că avem de-a face cu același individ, aflat pe două trepte ale carierei sale militare, atunci acesta a servit prima dată în armata de la sud de Dunăre, apoi a fost detașat în nordul Mării Negre, după ce *legio I Italica* a preluat, aici, sarcinile de la *legio V Macedonica*, fiind avansat și în grad. Cum se poate vedea, după nume, suntem în fața unui traco-dac romanizat, detașat, dacă se va dovedi că este același militar, să îndeplinească serviciul de comandă într-o regiune în care mai existau astfel de elemente etnice. Aici au fost atestați alături de greci și scito-tauri, care formau populația locală, legionari și veterani romani, nu atât italici, cât mai ales traci din regiunile dunărene, veniți cu unitățile militare (ANTONOVA și colect., 1985 p. 41-42), care și-au lăsat puternic amprenta în viața materială și spirituală a orașului (PJATYŠEVA 1967, p. 185). Din inscripții, procentul de nume italice din oraș se cifrează la 25%, cele grecești la 70%, iar restul intră în categoria numelor „barbare” (ZUBAR 1982, p. 119). Din această perspectivă, venirea unui *Muczenus*, din regiunile dunărene, în nordul Mării Negre, nu trebuie să ne surprindă. În Dobrogea, spre exemplu, sunt frecvente nume cu rădăcina comună celui de mai sus, cum ar fi: *Mucatrio, Mucaporus, Mucatrallus, Muca(tralis)* (ISM I, nr. 308, 327, 330, 342) *Mucatra, Mussianus [Mu(ca)ssianus]* (ISM V, nr. 124; 137, VIII).

Tot de la *Chersonesos* provin trei inscripții care amintesc de un *beneficiarius consularis* (SOLOMONIK 1964, nr. 59, 69, 70). După cum se știe, aceștia se aflau în serviciul de cancelarie al unui ofițer, în cazul de față, al comandamentului vexilațiilor de aici. Prezența lor indică existența unor posturi de pază ale rețelei rutiere publice (EAIVR, I, p.174).

Despre comanda unică a trupelor din nordul Mării Negre nu se știe prea multe lucruri. Sigur, comandant al acestora, către sfârșitul secolului al II-lea, a putut fi *Tiberius Plautius Felix., trib(unus) milit(um) leg(ionis) I Italicae, praepositus vexillationibus Ponticis apud Scythia(m) et Tauricam* (CIL, VIII, 619; BELJAEV 1968, p. 133-142). Se poate presupune că și alte personaje, amintite deja mai sus, în inscripții, să fi jucat un rol în această direcție. Este poate cazul lui *Domitius Modestus*. Întrebarea care se pune este dacă, în calitate de fost *magister militum* pentru *Orient* și *Thracia*, și actual comandant al unei subunități de *ballistarii*, putea să aibă comanda unică la nivelul regiunii. Existența unor titluri precum *praepositus vexillationis, beneficiarius consularis, sau vir clarissimus*, nu exclude implicarea personajelor care le-au deținut în funcții de comandă centralizată la nivelul regiunii nord-pontice. Cercetările viitoare și mai cu seama rediscutarea unor descoperiri mai vechi, cum s-a întâmplat în multe cazuri, vor face mai multă

lumină în această problemă.

Prezența militară este completată în regiune și cu ajutorul altor categorii de materiale arheologice. În afara pieselor de inventar, specifice trupelor operative, abundente în cazul descoperirilor din necropole, mai semnificativă este înzestrarea orașelor cu ziduri puternice și turnuri, fapt ce atestă implicit existența unor forțe armate. Cercetările arheologice au evidențiat că după invaziile din secolul al III-lea, toate orașele au fost refăcute și întărite. În Regatul bosporan astfel de lucrări s-au făcut la *Tiritake*, *Kimerik*, *Tanais*, *Ilurat*. La *Tanais*, pe mai multe inscripții, este evocată reconstrucția orașului și întărirea cu turnuri, fiind menționat numele arhitectului *Aurelius Antonius* sub îndrumarea căruia s-au executat lucrările (KRUGLIKOVA 1963, p. 78). În urma atacurilor populațiilor barbare, toate așezările din regiunea Azov vor fi fortificate. Cercetările din Peninsula Taman, de la *Zamors'ke*, *Ghenerals'ke-Shidne*, *Zelenyi-Mys*, *Mys-Ziuk*, *Zamj'anka*, *Kozaka*, au scos în relief acest lucru (MASLENIKOV 1989, p. 46). La *Panticapaeum*, o inscripție din anul 632 era bosporană (335 d. Hr.), din timpul regelui *Rhescuporis VI*, arată ridicarea în direcția orașului a unor ziduri de apărare sub îndrumarea arhitectului *Eutyches*. La 483 un document epigrafic în cinstea familiei domnitoare, *Iulia Tiberia*, reinstaurată în scaun, o numește după binecunoscuta formulă *φιλόκεσαρος και φιλορώμειος* (VINOGRADOV 1998, nr. 2), ceea ce deschide perspective noi în înțelegerea raporturilor dintre orașele de aici și Imperiu în epocă.

Numărul așezărilor fortificate din Crimeea este însă mult mai mare. Unele au fost înființate din primele secole creștine, în timp ce altele s-au construit mai târziu. Au fost descoperite chiar așezări rurale cu bogate materiale romane, cu analogii la Dunărea de Jos, în satul *Ceatyr-Dag* (5 așezări din primele secole creștine) și morminte din secolul al IV-lea, cu materiale care circulă până în secolul al V-lea (MYȚ 1983, p. 153-156). Materiale romano-bizantine au fost scoase la lumină și la *Eupatoria* (IAȚENKO 1983, p. 55). Mult mai sugestive sunt construcțiile, cu caracter militar, din munții *Tas-Tepe* cu materiale din secolele II-III până în secolele IV-V (KUTAIISOV 1983, p. 144-148). În secolul al VI-lea, epoca lui *Iustinian* este cel mai bine documentată, din acest punct de vedere, atât arheologic cât și istoric. Cercetările au demonstrat refaceri masive la construcțiile militare de la *Eski-Kermen*, *Kalamita*, *Fulak* (*Cifut-Kale*). După cum spune Procopius din *Caesarea* (*De Aed.* III, 7), împăratul *Iustinian* a ridicat în Crimeea două cetăți, *Aluston* și *Gorzuviti* (IAKOBSON 1964 p. 11; AGAKSINA 1994, p. 10-15).

În spațiul caucazian au fost întărite fortificațiile necesare staționării trupelor militare. *Arheopolis* rămâne centrul puterii bizantine din *Lazica*. Aici au apărut alte orașe și cetăți precum cele de la *Abasgis*, *Sebastopolis*, *Phazis*, *M̃theta*, *Suhumi*, *Apsar*, *Garni* etc., centre ale dominației bizantine, despre care vorbesc istoricii Procopius (*Bello goth.* VIII, IV, 4) sau Agathias (III, 19, 9) (HISARD, 1981, p. 143; KRUGLIKOVA 1984, p. 147-156).

2. Despre istoria politică a statelor nord-pontice

Istoria politică a statelor din nordul Mării Negre, marcate puternic de evoluția spațiului mediteranean, s-a aflat în strânsă legătură cu doi factori hotărâtori: presiunea puternică a populațiilor din stepele euro-asiatice și civilizația romană și romano-bizantină care pătrundea aici dinspre bazinul danubian și pontic.

În acțiunea de conservare a propriilor valori, comunitățile din regiune s-au îndreptat fără rezerve către civilizația romană de la care au preluat o sumedenie de elemente de viață materială dar și spirituală, păstrând în același timp forme de organizare politică și administrativă dar și tradițiile proprii. Noua orientare a urmărit nu numai ridicarea standardului de viață, dar și apărarea în fața pericolelor „barbare”, nimicitoare, care veneau de pretutindeni.

Din aceste rațiuni, cu toate că aici s-au aflat entități politice separate, evoluția lor se poate încadra, după opinia noastră, fără dificultăți, ținând cont de particularitățile specifice, până la un anumit moment, în aria provincial-romană, în strânsă legătură cu lumea răsăriteană și în special cu cea vest-pontică și dunăreană.

Regatul Bosporan va fi dependent de Imperiu, conducătorii acestuia luându-și titlatura, cum s-a arătat în repetate rânduri, de „prieteni ai cezarului, prieteni ai romanilor” care reflectă cel mai bine natura raporturilor. Conținutul acestor legături nu a fost analizat încă, în toată profunzimea lui, așa că nu se pot spune multe pe această linie. V. D. Blavatski aprecia că în momentul în care pătrunde autoritatea romană în *Bospor*, se produce o schimbare fundamentală a vieții aici. Potrivit unor cercetători, pe bună dreptate, Regatul Bosporan a fost unul din punctele cheie ale puterii romane din nordul Mării Negre (KAZANSKI 1991, p. 487-526). Astfel, aparatul funcționează după modelul roman, iar în domeniul militar se impun demnități noi, cum ar fi cele de strateg, navarh, tribun militar. (BLAVATSKI 1947, p. 44). Deseori romanii s-au amestecat în problemele interne ale statului, cu deosebire în lupta pentru succesiune. Lista regilor locali nu se cunoaște fiind întregită, cu rezervele de rigoare, pe baza descoperirilor numismatice (tezaurile de la Taraktaşsk, Tiritaksk, Feodosia, Vtoroi Patreiski, din anii 1909, 1946, 1951, 1961). Ultimii suverani sunt *Rhadamsades* și *Rhescuporis VI*. Cel din urmă își încheie domnia la 341 sau 342, cum pare să indice circulația staterilor bosporani (GAJDUKEVIČI 1949, p. 439-484; GOLENKO 1964, p. 176-183). O analiză a ultimilor emisii, realizată de I. A. Frolova, a demonstrat că *Rhadamsades* a domnit între 606-615 e. Bosp. (309-318 p. Chr.), iar urmașul său și-a încheiat domnia la ΘΛΧ = anul 639 e. Bosp. (342 p. Chr) cum apare pe monedele din urmă (FROLOVA 1975, p. 45-56). Deosebit de sugestiv, și nu cu totul întâmplător, ni se pare faptul că vreme de câteva sute de ani (438-37 a. Chr.) la conducerea statului s-a aflat dinastia *Spartocids*, de origine tracă, multe nume de regi fiind grecești sau tracice. Prezența elementelor trace aici nu a găsit încă explicații acceptabile în istoriografia epocii și mai ales în cea din regiune. Potrivit unor puncte de vedere recente, dinastia tracă de pe tronul regatului a încurajat migrarea tracilor de la sud de Dunăre aici (ZAHARIADE 2009, p. 25-26). I. I. Russu, într-un studiu mai vechi, a avansat cu mult curaj ipoteza existenței unui fond autohton tracic în arealul nord-pontic, până pe valea Kubanului, fapt care ar putea fi susținut numai printr-o reanalizare temeinică a descoperirilor arheologice (RUSSU 1959, p. 303-335). Greu de imaginat, dacă nu cumva imposibil, că acest lucru se va realiza prea curând. Este foarte adevărat că din ultima jumătate a mileniului I a. Chr. provin cele mai multe inscripții care atestă numele trace descoperite în orașele grecești ale regiunii, cu deosebire la *Chersonesos*. La acestea trebuie adăugate și descoperirile de vase din ceramică, de certă factură tracică, lucrată cu mâna, din așezările Regatului

Bosporan. Elocvente sunt și reprezentările Cavalerului trac, descoperite în așezările din regiune, datate în primele secole creștine (VOLOŠINOV 2004, fig. 1-5). Din secolele III-IV prezența tracilor este mai greu de demonstrat. Această situație se explică prin fenomenele de intercultură cu caracter ireversibil care au avut loc și în nordul Mării Negre ca pretutindeni în lumea romană (COJOCARU 2004, p. 416-421). Cercetătorii care s-au ocupat de problemele etnice ale zonei admit această prezență numai în baza unor argumente greu de combătut. Apoi, din primele secole creștine situația etnică din regiune se va modifica. Aici pătrund romanii dinspre Asia Mică, dar și din regiunile dunărene. Ei sunt antrenați de activități militare sau economice, așa că numărul lor va fi din ce în ce mai sporit. A. A. Maslenikov a arătat, la nivelul anilor '80, că din cele 2636 de nume menționate în inscripții (la *Panticapaeum*, *Gorgippia*, *Theodosia*, *Phanagoria*), 9,3% sunt tracice, 13,2% romane, 65% grecești și 12,5% iraniene (MASLENIKOV 1990, p. 112-113). Prin comparație, procentul este diferit față de Dacia romană, spre exemplu, unde din 3150 nume, pe inscripții, 70-75% sunt romane, 15-16% sunt nume greco-orientale, 4% ilirice, 3% tracice, 3% celtice (IR II 2001, p. 162). Aici se cuvine să precizăm că am luat în calcul două teritorii în care politica Imperiului s-a axat pe strategii diferite: în Dacia s-a urmărit integrarea rapidă a autohtonilor în civilizația romană prin metode diversificate și o colonizare masivă și ca o consecință a războaielor grele, în timp ce în Nordul Pontic elementul grecesc, din fostele colonii, a garantat și asigurat stabilitatea relațiilor nefiind nevoie de o infuzie etnică prea puternică. Însă, cumulând numele romane și grecești din regiune ajungem la procente importante ceea ce nu trebuie neglijat dacă ținem cont de conținutul și complementaritatea culturii materiale și spirituale a celor două popoare antice.

Criza generală a lumii romane și atacurile migratoare sunt resimțite în istoria orașelor de aici. Între 250-275 invaziile gotice au lovit *Panticapaeum*, *Phanagoria*, *Ilurat*, *Mirmekion*, *Tiritake*, *Tanais*, *Gorgippia*, *Kepoy*, *Nimphaeum*. După anul 275 se observă o oarecare stabilizare (KRUGLIKOVA 1963, p. 70). Aceasta se poate pune pe seama măsurilor întreprinse de împăratul *Aurelian*, ale căror efecte se fac simțite, nu numai pe limesul dunărean, dar și în îndepărtatul nord-pontic. În linii mari, informațiile despre istoria politică și raporturile cu romanii în secolul al IV-lea sunt sărace. La 362, potrivit lui *Ammianus Marcellinus*, bosporiții sunt prezenți la *Constantinopol*, la împăratul *Iulian*, prin *bosporanes legationes*, oferind daruri în schimbul îngăduinței de a trăi la granițele imperiului, contra unui tribut anual (GAJDUKEVIČI 1949, p. 464-465). Mai precis, prin această acțiune, orașele bosporane cereau protecție imperială atât de necesară în condițiile dificile ale acestui secol. În schimb, raporturile economice cu lumea romană sunt intensificate, acum, în perioada secolelor III-IV. Dovadă stau materialele arheologice, produse în centrele romane, descoperite în așezările și necropolele aparținând „culturii scitice târzii” din Crimeea: amfore, farfurii și castroane din ceramică, pahare de sticlă, fibule cu capete în formă de bulbi de ceapă (YUROČIKIN 2005, p. 383-415).

La apariția hunilor, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, istoria Regatului Bosporan se sfârșește. De acum înainte, *Panticapaeum*, capitala statului, se va numi *Bosporus*. Noii veniți vor rămâne în regiune până la începutul secolului al VI-lea. O inscripție îl evocă pe regele *Diptun*, din vechea dinastie *Iulia Tiberia*, într-o tentativă

de restaurare a autorității monarhice (IOSPE II, p. 491; GAJDUKEVIČI 1955, p. 147). Datarea acesteia, și implicit a evenimentului, s-a făcut diferit. O discuție ceva mai nouă pare să lumineze problema. Sfârșitul inscripției- „ΘΟ[Υ]”, a fost citit 779, anul erei bosporane, adică 483 p. Chr. (VINOGRADOV 1998, nr. 2). Soluția pare să fie cea mai corectă, cu atât mai mult cu cât se leagă de activitatea împăratului *Zenon* în Nordul Pontic. În timpul acestuia au fost întărite zidurile mai multor orașe și cetăți din regiune, cum este cazul la *Chersonesos*, asupra căruia vom reveni ceva mai jos. De la sfârșitul secolului al V-lea, la *Panticapaeum* datează mai multe inscripții care evocă personaje cu funcții administrative de factură bizantină, cum ar fi *eparh*, *comite*, *protocomite* (KHRAPUNOV 2011, p. 352-369). Așa se poate explica foarte bine natura noilor raporturi dintre orașele nord pontice și autoritatea imperială, la sfârșitul secolului al V-lea și în secolul al VI-lea, când acestea au funcționat ca veritabile centre bizantine integrate administrativ în Imperiu. Pentru a înțelege cel mai bine locul capitalei statului în istoria lumii romano-bizantine, este suficient să amintim că pentru Ștefan din Bizanț, orașul era socotit „metropola tuturor orașelor milesiene din Bospor” (AgoSP, p. 59).

Descoperirile arheologice și cu deosebire circulația monetară demonstrează continuitatea în *Bosporus*, *Tiritake*, *Phanagoria* în secolele IV-VII (FROLOVA 1998, p. 260), ceea ce reprezintă un pas important în cercetarea zonei și o nouă viziune față de cea de la mijlocul secolului XX, când se considera că viața romano-bizantină se încheie, aici, la venirea hunilor (BLAVATSKI, 1959, p. 36-37). În acest interval se produc modificări în structura așezărilor bosporane. Populația se deplasează spre mediul rural, fapt rezultat de cercetări mai vechi (KORPUŠOVA 1973, p. 27-45), dar și din cele mai târzii (MASLENIKOV 1992, p. 69-84). Se desfășoară, astfel, același fenomen întâlnit în toată lumea europeană: centrul de greutate al vieții se mută din marile orașe, care concentră la un moment dat cea mai mare parte a populației, către așezările sătești. De fapt, aceasta înseamnă, și pentru Nordul Pontic, apariția zorilor istoriei evului mediu.

Pentru **Chersonesos** secolele II-III au reprezentat cea de-a doua eliberare de sub influența bospoană (ZUBAR 1987, p. 118-129). Orașul s-a aflat, în această perioadă, efectiv, sub controlul autorității romane. Între anii 145-268 evoluează ca *civitas libera* iar pe monede apare formula *ΧΕΡΣΟΝΕΣΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ* (ANOHIN 1977, p. 80). În *epoca Tetrarhiei*, pentru poziția pe care o ocupă în ansamblul raporturilor cu Nordul Pontic, *Diocletianus* îi acordă eliberarea și scutirea de dări (ANOHIN 1977, p. 91). Există dovezi că viața orașului se dezvoltă în cadrul instituțiilor proprii de inspirație greacă. Fiind liber, își păstrează *colegiul arhonților*, *colegiul monophilactilor*, *demiurgii*, *agoramonii* (KADEEV 1981, p. 73-79). Interesantă este și structura etnică a orașului. Sunt consemnați, potrivit inscripțiilor, greci, sciți, tauri, grupuri de sarmați, romani (legionari și veterani) și traci din regiunile dunărene, care au primit aici sarcini militare (ANTONOVA și colect. 1985, p. 41). Făcând o analiză asupra acestui aspect, V. I. Kadeev a reținut dintr-un lot de 400 inscripții, 287 (70, 5%) nume grecești, 103 (25, 5%) romane, 17(4%) barbare, 3 iraniene, 3 tracice (KADEEV 1981, p. 86-87). În secolele V-VII pe inscripții apar numele unor funcționari imperiali: *comitele Diogene*, *tribunul Flavius Vita*, *comitele Euterius*, *ducele Eupatorius* (ANOHIN 1972, p. 38; ANTONOVA și colect. 1985 p.

46). Ca și *Bosporus*, despre care am vorbit în rândurile din față, *Chersonesos* este integrat structurii administrative a Imperiului.

Prezența împăraților în inscripții este de natură să ilustreze cel mai bine raporturile cu lumea romană. În secolele IV-V sunt evocați *Diocletianus*, *Maximianus*, *Constantin*, *Licinius*, *Valentinian*, *Valens*, *Gratian*, *Honorius*, *Arcadius* (SOLOMONIK 1985, nr. 3, 4, 5, 53, 55, 56, 59).

În perioada târzie orașul a fost folosit de autorități și ca loc de surghiun și refugiu. În timpul lui *Leon I*, aici a fost deportat patriarhul din *Alexandria*, *Timotei* (ANOHN 1977, p. 93). În anul 695, după ce a fost alungat de la tron, *Iustinian II* s-a ascuns la *Chersonesos* după care, cu ajutorul chazarilor și bulgarilor, și-a recăpătat domnia (DIEHL II 1969, p. 386; ROMANČIUK 1973 a, p. 44).

Potrivit opiniei unor cercetători, care cunosc foarte bine istoria regiunii și s-au desprins de interpretările mai vechi, orașul *Chersonesos* nu numai că a fost cel mai important centru roman și romano-bizantin din Crimeea, dar chiar a aparținut, fără întrerupere, Imperiului. O reevaluare a „secolelor sumbre,” (veacurile VII-VIII), cum a fost apreciată această perioadă de către istoriografia din regiune, a demonstrat, pe baza izvoarelor istorice, că nu poate fi vorba nicidecum despre o decădere a vieții urbane cum s-a lăsat să se înțeleagă până nu demult (KAZANSKI, SOUPAULT 2000, p. 254).

La gurile Bugului, *Olbia* își păstrează instituțiile proprii evoluând ca *civitas libera*. Într-o locuință, de secolele III-IV, s-a descoperit o inscripție, datată în secolul al II-lea, care conține 11 nume între care cel al *arhontelui Manakos* (KRAPIVINA 1996, p. 60-61). Numele altor demnitari a fost aflat de pe monede: *Satiros* fiul lui *Artemidoros*, *Guiseki* fiul lui *Maiakos*, *Dados* fiul lui *Satiros*, *Kalistenes* fiul lui *Kalistenes* (KARYŠKOVSKIJ 1986, p. 34).

În cazul orașului *Tyras* problema aceasta este mai puțin cunoscută. Se presupune că ar fi avut același statut ca și *Olbia* (ZUBAR, SON 1987, p. 12). Datele de până acum indică o diminuare considerabilă a raporturilor cu lumea romană, orașul neavând o poziție strategică precum celelalte din regiune. Numai dacă luăm în considerare circulația monetară putem observa această schimbare (PAVLENKO, SON 1991, p. 9-10).

Mentținându-și autonomia internă orașele nord-pontice au evoluat, în prima parte a mileniului I p. Chr., după modelul orașelor romane. Au fost înconjurate de alte așezări urbane și rurale organizate într-un *territorium*, numit, în cele mai multe cazuri, de majoritatea cercetătorilor, din motive lesne de înțeles, după formula greco-elenistică (*chora*). Așa este cazul, de exemplu, la *Olbia*, (BUJSKI 1979, p. 89, 94) sau *Chersonesos* (KUZYŠČIN, IVANČIUK 1998, p. 205). La ultimul oraș, publicarea a două materiale epigrafice descoperite nu cu mult timp în urmă, ca și reluarea altora mai vechi, a prilejuit rediscutarea anumitor elemente de topografie specifică orașului roman, care au făcut și obiectul preocupărilor lui V. M. Zubar. Astfel, în apropierea orașului sunt plasate *canabae*-le garnizoanei romane, iar la Balaklava, la 16 km, s-a descoperit un templu ridicat de soldații romani în cinstea lui *Iupiter Dolichenus* (SARNOWSKI, SAVELJA 1998, p. 15-54) și un vicus (SAVELJA, SARNOWSKI 1999, p. 42-45). La acestea se adaugă și vila *Βαζιλ*, pomenită deja mai înainte, la 7 km de oraș.

Toate celelalte centre urbane au fost organizate după modelul orașelor romane, cu arhitectură tipică, de inspirație provincială (KRUGLIKOVA 1963, p. 74-75). Un rol important în configurarea fizionomiei orașelor din regiune, cât și integrării acestora în aria spiritualității comune, tipice secolelor IV-VII pentru lumea răsăriteană, revine creștinismului. Unii cercetători analizând etapele dezvoltării acestuia în Rusia, acordă o atenție sporită „legendei” apostolatului Sf. Andrei, potrivit căreia, acesta a trecut prin orașele nord-pontice și a rămas mai mult timp la *Chersonesos* (ZUBAR, PAVLENKO 1988, p. 49; FOMIN, 2012, p. 72-73). După alte păreri, creștinismul a fost adus aici de prizonierii de război din Orient, soldații romani, și mai târziu s-a răspândit prin convertirea goților (LAVROV 1996, p. 62-64). La *Chersonesos* și *Panticapaeum* (*Bosporus*) se vor organiza primele episcopii din regiune, avându-i în frunte pe *Capiton*, și respectiv *Cadmus* (ARSENEVA 1963, p. 192-203; FHDRCh, p. 171-177). *Sinaxarul Bisericii din Constantinopolis* menționează „În *Chersonesos*, pătımirea sfinților Părinți cei care au fost episcopi, *Basileus, Eugenios, Agathodoros, Capiton, Elpidios, Aitherios și Ephraim*”. (FHDRCh, p. 753; VINOGRADOV 2010, p. 18-88; MOGARICĖV și colect. 2012, p. 42-52). Dimensiunea și amploarea creștinismului în zonă duce la construirea unui număr mare de basilici, cum sunt cele de la Sobari, *Tyras* (MOCANU 2012, p. 7, 10), Doros, Ciufut-Kale, *Partenitah, Tiritake* (IAKOBON 1964, p. 12-14), Eski-Kermen (PARȘINA 1988, p. 37), *Mangop* (BARMINA 1975, p. 30-40; MÎȚ 1984, p. 57-66), *Panticapaeum* și *Chersonesos* (LOSIȚKII 1990, p. 33-47). Cele mai multe mărturii arheologice despre prezența creștinilor în Nordul Pontic se inventariază la *Chersonesos*. Aici s-au descoperit materiale tipice în morminte, în cantități apreciabile, cum ar fi opaițe, platouri cu cruci stampate, catarama cu placă cruciformă, inscripții etc. (KOLESNIKOVA 1974, p. 53-64; SOZIUK, TUROVSKI, IVANOV 1997, p. 327-343; TUROVSKI, FILIPENKO 2008, p. 45-48; ZUBAR 2009, fig. 1, 2; NVH 2011, fig. 5-10, 13-15, 18-21, 97-101). Trebuie amintite și inscripțiile din oraș și peninsulă, unele, descoperite încă de la începutul secolului trecut (SOLOMONIK 1986, p. 210-218; ZUBAR 2009, p. 18-23). Pe o plintă aflată la muzeul din Ialta se află monograma lui Hristos și formula IC-XC NH-KA. Aceasta își găsește analogii pe crucile relicvar de secolul al XIII-lea de la Păcuil lui Soare (IGLR, 185, 186). O dimensiune majoră a răspândirii credinței o reprezintă arhitectura religioasă de-a dreptul impresionantă și neegalată, dintre care basilicile, înzestrate cu mozaicuri unice, se detașează în chip deosebit (ANOHIN 1972, p. 36-81; BELJAEV 1979, p. 114-126; ZUBAR, PAVLENKO 1988, *pass.*; ZAVODSKAJA 1997, p. 327-343; VINOGRADOV 2005, p. 91-93; ZUBAR 2006, p. 25-41; NVH 2011, p. 409-415; MOGARICĖV și colect. 2012, p. 142-202).

Invaziile barbare reprezintă unul din factorii care vor influența decisiv istoria așezărilor din spațiul nord-pontic. Un rol important l-au avut populațiile germanice. Mișcarea acestora s-a făcut pe axul care lega stepele pontice de Dunărea de Jos și a început să se simtă cu putere de la mijlocul secolului al III-lea. În anul 238 *Olbia* va fi distrusă de goți (ZUBAR 2001, p. 132-133). În realitate este vorba de o invazie, a carpilor în colaborare cu triburile gotice, care s-a făcut simțită pe o arie largă și la nivelul așezărilor de la Dunărea de Jos (DID II, p. 230-231). Atacurile se repetă asupra orașelor *Tyras* și *Olbia*, cu regularitate, în anii 258, 260, 266, 267, 275 (RUMENIKOV 1958, p. 266-275). Impactul a fost așa de violent încâ a obligat

garnizoanele romane să se retragă, pentru o scurtă perioadă de timp, spre *Moesia*. După 280 viața reintră în normalitate (KRAPIVINA 1993, p. 153). Ambele orașe vor fi „reocupate” simultan în timpul împăratului *Diocletian* (KRAPIVINA 2009, p. 204).

Invaziile s-au resimțit și în Crimeea. Singurul oraș care rezistă atacurilor este *Chersonesos*, mai bine apărat de garnizoanele romane dar și de poziția geografică. Migratorii se răspândesc în peninsula, o parte dintre ei se așează alături de autohtoni și încep procese etnice noi, interpretate de specialiști ca „barbarizare” a populației autohtone (IAKOBSON 1964, p. 6). Și așezările din regiunea bosporană sunt, în mare măsură, afectate de invaziile gotice. La 230 *Gorgippia* este ruinată, iar mai târziu, după raidurile din anii 260-270, cea mai mare parte a orașelor de aici vor avea de suferit (KOŠELENKO, KUZNEȚOV 1993, p. 39). Ca urmare, între 238-240, la *Panticapaeum* monetăriile și-au încheiat activitatea dar pentru o scurtă perioadă de timp (LAVROV 1999, p. 180).

Pentru litoralul de nord-est al Mării Negre, la mijlocul secolului al III-lea, se înregistrează invazia triburilor borane asupra orașului *Pithys*. Comandantul cetății, romanul *Successianus*, a respins atacul însă migratorii escaladează zidurile și pradă așezarea (MOMMSEN 1991, p. 119).

La sfârșitul secolului al III-lea presiunea năvălitorilor este mai mică și viața așezărilor se reia cu mare greutate (GONČAROVSKII 1996, p. 31-32). *Olbia*, spre exemplu, se reface numai pe teritoriul sudic, unde se reconstruiește „orașul de sus” sau „cetatea” (ZUBAR 2001, p. 133-134).

Revenirea vieții romane, în orașele nord-pontice, în anii '70 ai secolului al III-lea, se leagă de măsurile adoptate de *Aurelian* pentru consolidarea sistemului de apărare din regiune.

În secolul al IV-lea, în anii 370-380, a urmat, în spațiul de care ne ocupăm, marea migrațiune a hunilor. Aceștia au plecat din stepele Priazovului și au ajuns în Peninsula Taman și *Bospor* (ŠELOV 1978, p. 82). Toate orașele au fost devastate. Cel mai mult au avut de suferit *Panticapaeum*, *Phanagoria*, *Kepoy*, *Tiritake*, așezările de la Batareika I, Batareika II, Krasnoarminskaja, Tiramba, Illicevsk (SOKOL "SKII 1963, p. 97-114; KRUGLIKOVA 1966, p. 24; ZASEȚKAJA 1977, p. 12). Stăpânirea hunilor asupra regiunii, cu consecințele de rigoare, se prelungește până în secolul al VI-lea. La 534 are loc o nouă invazie a lor asupra *Bosporului* (SAZANOV, 1991, p. 21).

Secolul al VI-lea deschide seria altor deplasări de triburi în spațiul nord-pontic. Din stepele Caspice pătrund, spre sud, hunii sabiri (ARTAMONOV 1962, p. 69-78). Utigurii și kutrigurii, separați de Marea de Azov și râul Don, se deplasează spre sud (ARTAMONOV 1962, p. 81). Tiurcii, care vin din stepele asiatice, își întind stăpânirea asupra nordului Caucazului și pătrund în stepele nord-pontice (ARTAMONOV 1962, p. 133-141). Slavii, considerați de unii cercetători populații războinice, coboară spre nordul Mării Negre pe direcția *Olbia*, *Tyras* și de aici, mai departe, spre Dunărea de Jos (KOZAK 1993, p. 33, 39). Bulgarii, conduși de *Kubrat*, ocupă *Bosporul*, iar în secolul al VI-lea sunt învinși de vechii *turci* din zonă (ARTAMONOV 1962, p. 116; DIMITROV 1978, p. 101-127). În fine, ca să ne rezumăm numai la cele mai importante populații, din a doua jumătate a secolului al VII-lea, chazarii se organizează în regiunea Mării Caspice și pătrund în Crimeea (ARTAMONOV 1962, p. 170; PLETNJOVA 1976, p. 3; ZUKERMAN, 2006, *pass.*).

Populațiile puse în mișcare, după ce vor ataca și distruge așezările din Nordul Pontic, își îndreaptă forțele, în bună parte, către Dunărea de Jos și Peninsula Balcanică. Toate acestea vor influența puternic istoria regiunii, o vor marca, decisiv, acum și pentru secolele următoare.

3. Despre limesul nord-pontic

În epoca romană, în nordul Mării Negre, au existat numeroase căi de comunicație menite să asigure legătura, pe uscat, dintre marile centre de producție și consum riverane. Se vorbește chiar despre *via militaris* ca o prelungire a drumurilor care veneau dinspre Asia, de la *Dura-Europos*, și a celor de la Dunăre, de la *Noviodunum* spre *Taurida* (BULKIN 1997, p. 286). De-a lungul acestuia, au fost construite fortificații în care s-au instalat trupe militare, s-au dezvoltat așezări urbane sau rurale cu o viață mai mult sau mai puțin provincial-romană.

Întrebarea care se pune, în mod firesc, este dacă avem de-a face aici cu un *limes*. Termenul este utilizat, deseori, de unii dintre cercetătorii regiunii, știindu-se că acesta reprezintă, în sensul clasic, o limită despărțitoare a unei frontiere fortificate, pe care se afla drumul ce marca linia hotarului, trupele, fortificațiile și valul de pământ din fața acestora, așa cum este definit un sistem complet (EAIVR, II, p. 313). Limesul urma să se desfășoare de-a lungul unui obstacol natural, un curs de apă. În cazul de față lipsind acestea, singurele elemente de cadru natural ce pot fi luate în calcul rămân țărmul maritim și munții.

Înțelegerea problemei, pentru regiunea analizată de noi, este ușurată de demonstrarea existenței sistemelor de fortificații de pe litoralul est-pontic (LEKVINADZE 1969, p. 75-93), și mai nou, pe cel vest-pontic (IONESCU, PAPUC, 2005 p. 47-135).

Pentru desemnarea legăturilor dintre Gurile Dunării și orașele nord-pontice, dar și pentru sistemul de apărare al regiunii în fața pericolelor ce veneau dinspre nord, au fost folosiți termeni diferiți. Astfel, A. L. Iakobson și S. B. Buiskih vorbesc despre „limes” (IAKOBSON 1954, p. 26-27; IAKOBSON 1964, p. 11; BUJSKIH 1989, p. 73); la rândul său I. Iu. Bulkin integrează acest segment în „drumul militar” care vine, spre *Chersonesos*, din regiunile dunărene sau din Orientul Mijlociu (BULKIN 1997, p. 286). V. M. Zubar respinge categoric utilizarea termenului „limes”, din pricina sărăciei izvoarelor cât și a faptului că spațiul acesta s-a aflat în afara granițelor oficiale ale Imperiului, orașele de aici având statutul de aliate ale Romei (ZUBAR 1998, p. 171-172). Astfel, se poate vorbi, cel mult, despre un „drumul roman” (ZUBAR 1999, p. 136).

O analiză detaliată a chestiunii trebuie să aducă în centrul atenției toate elementele componente ale sistemului. Despre unitățile militare am vorbit deja în paginile de mai sus. Celelalte vor fi luate în calcul mai departe. Pentru a înțelege problema, mai întâi, este necesar să facem unele precizări cu privire la particularitățile geografice ale regiunii în raport cu cerințele unui astfel de mod de apărare.

Disponerea limesului nord pontic, dacă se admite conceptul, nu se putea face de-a lungul unui curs de apă, cum este cel dunărean, spre exemplu, cu toate că regiunea era brăzdată de numeroase fluvii. Zona ce trebuia apărată era cea litorală, unde Imperiul avea interese directe. Situația nu putea conferi râurilor, ce curgeau de la nord către sud, rolul pe care trebuia să-l joace într-un atare sistem. Întreaga regiune este reprezentată de o uriașă zonă joasă, *Câmpia Pontică*. Ea începe imediat

după Gurile Dunării și ține până la Marea de Azov; este tăiată de cursurile râurilor Nistru, Nipru, Don (COTEȚ 1967, p. 162). De la un capăt la altul întinderea nu are un caracter unitar; între Dunăre și Nistru este în general netedă marcată de limanurile Nistrului, Bugului și Niprului, iar la răsărit este fragmentată de o rețea deasă de torenți. Spațiul în discuție este completat de Peninsula Crimeea, o zonă înaltă de podiș cu câmpii litorale și un lanț muntos în sud. Așa stând lucrurile, Nordul Pontic nu putea fi întărit de la un capăt la altul printr-un sistem de fortificații unic. Pentru prevenirea eventualelor pericole din nord au fost create segmente de apărare, adaptate la particularitățile geografice, în funcție de strategia autorităților locale și imperiale, pe care le vom aduce în discuție mai departe.

a. Încă din primele secole creștine, drumul care merge de la *Dinogetia* la *Noviodunum*, apoi la *Aliobrix* și mai departe spre *Tyras* și *Olbia* (Fig. 11), cunoscut și istoricilor antici (BONDAR 1973, p. 150; ZUBAR 1999, p. 67-76) a fost întărit cu fortificații. Cercetări efectuate în ultimele decenii au identificat, aici, mai multe cetăți încadrate într-un sistem militar defensiv. În zona Bugului, spre Berezan, au fost descoperite un număr de 13 fortificații (Fig. 12), cele mai importante fiind cele de la Dneprovka, Petuhovka, Ociarovskoe, Berezanyi-Mys, Didova-Hota III, Staraja Bogdanovka, Popova Balka, Semenov-Rog, Skel'ka, Stanislava, Zoloty Mys (BUJSKIĖ, JEVLEV 1986, p. 65, fig. 1). Întreaga zonă se înscrie într-un context istoric mai larg, cu un rol precis, încă de la începutul epocii romane, fiind integrată provinciei *Moesia Inferior*. Ea a fost intens populată cu elemente romanizate cuprinse în zeci de așezări ale veteranilor, dezvoltate alături de cele ale populației geto-dacice. Aici se vor întâlni, mai târziu, și populații germanice, formând împreună cu autohtonii componentele de bază ale culturii *Cerneahov* care se întinde, spre nord, pe o distanță de cca 500 km depărtare de Marea Neagră (RIKMAN 1974, p. 2-11). Prin urmare, în zonă se întâlnesc atât așezări urbane cât și fortificații (KRYJITĖKIĖ și colect. 1990, p. 76, fig. 14). La capătul acestui sector se află orașele *Tyras*, care ocupă un loc bine definit în istoria romană a limesului dunărean (KARYŠKOVSKIĖ 1980, p. 72-83), și mai departe *Olbia*. În împrejurimile ultimului s-au făcut cercetări, cu rezultate deosebite între anii 1973-1977, în „castrele” de la Mys, Dedova-Hota III, Petuhovka II, Staraja Bogdanovka I, Zoloty Mys (BUJSKIĖ 1979, p. 88) și s-a putut preciza rolul lor pe acest segment al limesului nordic (KRYJITĖKIĖ și colect. 1990, p. 84-88). S. B. Buiskih vorbește despre existența aici, încă din primele secole creștine, a „castrelor” de la Dedova-Hota, cu dimensiunile de 60 x 65m și de la Dareuki, de 60 x 66m (BUJSKIĖ 1989, p. 73-74), care, împreună cu celelalte, se încadrează în sistemul de fortificații de la Dunărea de Jos și nordul Mării Negre. Aceștia li se adaugă, din anul 1993, „castrul” de la Hadgibeisk (BULKIN 1997, p. 286). Față de descoperirile de mai sus, prezentate de cercetători cu termenul de „castre”, trebuie să precizăm că deși au ziduri din piatră și sunt plasate în zone strategice importante, cu material arheologic de factură romană, după cum rezultă din datele publicate (descriere și planuri), arhitectura nu este caracteristică unei fortificații romane din această categorie (Fig. 13) cum sunt, de pildă, cele în care au staționat unitățile ce apărau orașele *Tyras* și *Olbia*, de formă patrulateră și cu turnuri rotunde la colțuri. Ele pot reprezenta mai degrabă un tip de așezare autohtonă întărită, aflată sub controlul administrației și armatei romane.

Dificil de precizat, după părerea noastră, cărei etape de construcție aparțin toate fortificațiile amintite mai sus.

La limanul Bugului se încheie primul tronson al acestei linii de apărare nord-pontică. După distrugerea din secolul al III-lea, în fața *Olbiei* au fost ridicate valuri de pământ și s-au întărit toate cele 13 fortificații menite să o apere (BUJSKIĤ, JEVLEV 1986, p. 74-75).

În spațiul dintre gurile Dunării și limanul nistrean, în adâncimea lui, spre nord, se află un ansamblu de apărare compus din mai multe valuri de pământ. Când au fost construite acestea, de către cine, și cu ce scop, - sunt întrebări care își vor găsi cu mare greutate răspunsul. Nu există nici o îndoială că, așa cum sunt dispuse, toate fac parte din sistemul de apărare al Gurilor Dunării (Fig. 14) și a primei părți a regiunii nord-pontice, cele mai expuse atacurilor popoarelor migratoare. Valurile acoperă o suprafață mare care dublează, practic, întinderea dintre Prut și Limanul Nistrului. Cel din nord, „valul superior”, dintre Leova și Kopanka, are o lungime de 120 km și este numit și „valul greuthung”; cel sudic, „valul inferior”, construit între Vadul lui Isac și Tatarbounar se întinde pe 126 km, la care se adaugă segmentul dintre Tulucești și Șerbești sau dintre lacurile Cahul și Cartal. Despre cel de-al doilea, care ne interesează cel mai mult, deoarece apăra drumul spre Tyras, Radu Vulpe spunea că a putut fi construit între domniile lui *Aurelian* și *Constantin cel Mare* (VULPE 1961, p. 191; VULPE 1977, p. 273), acțiune ce s-ar lega de refacerea întregului limes dunărean de la un capăt la altul. Ion Ioniță consideră că a fost construit între anii 106-275, nu între secolele III-IV, și a funcționat în secolele II-VI (IONIȚĂ 1992, p. 32). O analiză meritorie, de dată mai recentă, care a avansat o serie de puncte de vedere, fără a fi susținute arheologic, nu a rezolvat însă această problemă controversată a valurilor (CROITORU 2004, p. 79-124). Pentru argumentarea temeinică a nici uneia din opiniile exprimate nu există dovezi puternice. Însă dacă ținem seama de contextul istoric în care ar fi putut fi ridicat valul, care nu trebuie rupt de existența tuturor fortificațiilor din zonă, pare mai verosimilă cea de-a doua ipoteză, adică funcționarea lor între secolele II-IV. M. Kucera și-a publicat cercetările personale făcute pe porțiunea fortificată dintre Prut și Nistru în regiunea Cernivețk. După părerea lui, aici se află un număr de 17 segmente de val dispuse neregulat și fără legătură unele cu altele. În tradiția locului acestea alcătuiesc „valul lui Traian”. El nu exclude probabilitatea ca toate să fie construite chiar la începutul secolului al II-lea (KUCERA 1992, p. 43-55), fără însă să poată demonstra acest lucru. Toate fortificațiile de la nordul gurilor Dunării pot fi încadrate, în general, în tradiția „valului lui Traian.” Să nu uităm că aceasta există în Dobrogea, iar studiile asupra construcției de aici plasează valul mare de pământ din secolul al II-lea până în secolul al X-lea. Gr. Tocilescu leagă valul de războaiele daco-romane (TOCILESCU 1900, p. 172-175), Radu Vulpe îl datează în secolul al V-lea (HAD, p. 373), Eugen Comșa, pe baza săpăturilor efectuate, plasează valul la sfârșitul secolului IV și începutul secolului al V-lea (COMȘA 1951, p. 233-235), Ion Barnea presupune că a fost construit, probabil, în secolele IV-V și refolosit de bizantini în secolul al X-lea (DID III, p. 115), părere împărtășită și de Petre Diaconu (DIACONU 1973-1975, p. 204) și A. Panaitescu (PANAITESCU 1978, p. 241-245). În Oltenia *Brazda lui Novac de Sud* este numită de

localnici și „Troianul”. Construcția poate fi datată în secolele II-III (TUDOR 1978, p. 249-251). Revenind la valul din sudul Moldovei, este cert că acesta a fost ridicat, pentru a apăra așezările dintre gurile Dunării și Nistru, împotriva unor pericole care vin din nord (MEDNIK 1988, p. 34). În spațiul care urma să fie protejat existau, încă din primele secole creștine, zeci de așezări ale autohtonilor, multe cu elemente romanizate sau în plin proces de romanizare (RIKMAN 1972, p. 86-87). Dan Teodor este de părere că valurile din Moldova se înscriu în ansamblul strategiei militare romane de apărare a teritoriului până la *Tyras* în primele secole creștine, în secolul al IV-lea, dar și mai apoi în perioada împăraților *Anastasius* și *Iustinian*, când spațiul nord-pontic redevine posesiune romano-bizantină (TEODOR 2001, p. 43-52). Cum granițele lumii romane se întindeau până aici, este firesc ca linia de fortificații din piatră, populată cu militari ai legiunilor dunărene, să fie dublată, în față, în lipsa unui obstacol natural, cu valul de pământ, punct de vedere pe care îl găsim satisfăcător deocamdată. Astfel privity, acestea căpătau rolul unor hotare convenționale (CROITORU 2004, p. 126).

Nu se poate spune cât a funcționat acest segment de limes. Se poate presupune că în ultimul sfert al secolului al IV-lea era încă activ. Cu ocazia invaziei hunilor, Ammianus Marcellinus scrie că *Athanaric*, șeful *thervingilor*, după ce și-a așezat tabăra între țărmul râului *Danastium* (Nistru) și „valul greutung,” l-a trimis pe *Munderich*, până la miliarul al douăzecilea, pentru a vedea dacă vin dușmanii (AMMIANUS, XVI, 3, 45). Existența bornei reprezintă dovada funcționării drumului din regiune. Cât despre activitatea orașelor și a cetăților din zonă în secolele următoare, mărturiile arheologice sunt cât se poate de zgărcite. Sunt dovezi ale activității acestora, care se desprind din paginile de față, cu referire specială numai la *Tyras* și *Olbia*. Un izvor târziu, care trebuie luat serios în seamă, din care întrezărim o anumită stare de lucruri în regiune, este relatarea lui Constantin VII Porfirogenetul care spune că dincolo de Nipru existau șase cetăți părăsite: *Aspron*, *Tungate*, *Cracnate*, *Salmacate*, *Saracate*, *Giuncate*, rămase, din păcate, neidentificate până acum. Ele trebuie căutate în rândul așezărilor din prima jumătate a mileniului I p. Chr. Potrivit textului citat aici existau urme de biserici, cruci tăiate în piatră, ce au aparținut romanilor care au locuit cândva aici (CONSTANTIN VII, 37, 58-67).

b. De la *Olbia* la *Chersonesos* drumul merge pe mare sau pe uscat. Linia țărmului trece prin istmul Perekop spre Kalos-Limen, *Kerkinitis*, *Chersonesos* și *Charax* (Ai-Todor) (Fig.15), unde se află punctul *terminus* al acestui sector al limesului nord-pontic. La *Charax* a fost atestată o *statio*. Zona este apărată de o fortificație de tip *castellum* (BLAVATSKI 1973 b, p. 215-222) alături de care s-a dezvoltat o așezare, *canabae* sau poate chiar *vicus canabarum* (ORLOV 1988, p. 19-21). Sectorul este cunoscut și definit de unii cercetători sub numele de *limes tauricus* (BULKIN 1997, p. 287). Aici, malul mării, *ripa maritima*, a jucat rolul de apărător natural în fața eventualelor atacuri dinspre apă, de unde veneau cele mai multe pericole. Singurele fortificații, mai bine documentate, care se pot încadra în categoria specifică, sunt cele în care au fost cantonate unitățile militare de la *Charax* și *Chersonesos*.

c. În sudul Crimeii, unde există o veche tradiție a așezărilor fortificate din epoca postgreacă, au fost clădite, de către populațiile autohtone, cetăți încă din primele secole ale erei creștine (KOLTUHOV 1991, p. 78) pentru a se asigura

legătura cu așezările din Regatul Bosporan, dar și pentru apărare. Astfel, drumul, care vine de pe coastele vestice ale Tauridei, de la *Chersonesos* continuă spre est până la *Panticapaeum*. Atât cercetările arheologice cât și scrierile istorice demonstrează existența acestei legături, mult mai mult acum, în epoca romano-bizantină, decât în primele secole ale erei creștine și cu deosebire, în secolul al VI-lea, în timpul împăraților *Iustin I* și *Iustinian*. Din inițiativa lor, în sud și sud-vest, au fost construite mai multe cetăți. Procopius din Caesarea spune că *Iustinian* a reconstruit în peninsula cetățile *Chersonesos*, *Bosporus*, a ridicat orașele *Aluston* și *Garzuviti*, precum și „țara goților *Dori*” sau „zidurile lungi”. Localizarea celor din urmă a oferit prilejul exprimării mai multor puncte de vedere. E. I. Solomonik și O. I. Dombrovski cred că „zidurile lungi” trebuie să se găsească spre sud, acolo unde există un număr mare de fortificații, la Eklezi-Buruna, Ceatyr-Dara, Demirdzi, Taș-Habax, Bogoz, Cighenitra-Bogoz (SOLOMONIK, DOMBROVSKI 1968, p. 11-44). La rândul său E. V. Veimarn face o analiză a tuturor fortificațiilor din sud și sud-vestul peninsulei, acolo unde există o zonă largă cu un bogat material arheologic rezultat din cercetarea mai multor cetăți, așezări întărite și necropole. În repertoriul său apar un total de 23 de puncte, de la sud-vest de râul Cernaja, până la nord-est de râul Ialma. Pe traseu sunt două cetăți mari, Eski-Kermen, Kyz-Kermen, și cinci mai mici, Kalamita, Mangop, Siureni, Tepe-Kermen și Bakla (Fig. 16). Ele păstrează caracteristicile unor fortificații târzii cu conturul zidurilor de formă neregulată, adaptat la particularitățile formelor de relief. Între acestea se află mai multe așezări și necropole (VEIMARN 1980, p. 19-33). El crede că spre sud există o linie de separare de așezările scito-sarmate care urmează traseul Rodnikovski - Aromatinsk - Peșcern - Gorianka - Verhorecensk - Jujno Baklinsk. Sistemul se încheie spre nord-est cu cetatea de la Bakla. Săpăturile arheologice au arătat că aici se află o fortificație după modelul celor autohtone care se dezvoltă, din secolele IV-V, până în secolele XII-XIV. Rezultatele cercetării sunt tipice pentru întregul sistem de fortificații din Crimeea (TALIS 1969, p. 57-63; RUDAKOV 1981, p. 73). Pentru V. E. Rudakov fortificația de la Bakla se înscrie în cadrul limesului bizantin. În extremitatea sudică, spre zona litorală, unde se află cele două orașe construite de *Iustinian*, se deschide zona *Munților Iaila*. Aceștia au jucat rolul unei veritabile *ripa*. În mai multe defilee, care permit trecerea de pe litoralul sudic spre interior, se observă resturi de ziduri care au făcut parte dintr-un sistem unic menit să împiedice accesul năvălitorilor și să apere lanțul de fortificații din vestul peninsulei prezentat mai sus (Fig. 17). Cercetări de amploare s-au făcut pe înălțimile de la Ceatyr Dag (MYȚ 1983, p. 153-156) și Tas-Tepe (KUTAIISOV 1983, p. 144-148). Aici, ca și în celelalte, au fost evidențiate refaceri, s-au descoperit așezări și necropole cu materiale tipice, ceea ce sugerează o continuitate neîntreruptă a vieții romanice pentru secolele IV-VI. Existența acestui grup de fortificații a făcut ca în partea centrală a peninsulei, în așezările scitice, materialele de factură romană să fie prezente așa după cum au demonstrat cercetările de la Dimitrova și Neizaț (VYSOTSKAJA, MALENEVA 1983, p. 69). Unele fortificații prezintă caracteristicile arhitecturii romane, cum este cazul celei de la *Sugdei-Sudak* (BUS 2013, p. 102-115). Din nefericire, studiile doar le semnalează, nu le supune unei analize sistematice.

d. Spre Marea de Azov descoperirile arheologice au scos la lumină mai

multe fortificații ale populației autohtone, dateate în marea lor majoritate în secolul al III-lea: Seminevka, Misivka, Zolote, Kul-Tepe, Heral'ske-Shidne, Brezkova-Buhta, Zelenyi-Mys, considerate de unii cercetători ca făcând parte din limesul moetic (MASLENIKOV 1989, p. 45). Despre participarea armatei romane la apărarea regiunii vorbește Zosimos. El relatează că, înainte de lupta în care urma să-și piardă viața împăratul *Decius*, *Gallus* era ocupat cu paza râului *Tanais*, stând aici cu trupe pentru a face față împrejurărilor (ZOSIMOS, I, 23). Chiar dacă există riscul unei confuzii între *Tanais* și *Danubius*, lucru asupra căruia editorii români ai textului antic atrag atenția (FHDR II, p. 301), prezența lui *Gallus* în regiunea Moetică nu poate fi considerată o exagerare, deoarece apărarea împotriva goșilor trebuia să înceapă, în primul rând, chiar de aici.

Nu se știe ce soartă au avut fortificațiile de mai sus în secolele IV-VI. Foarte probabil este că, datorită atacurilor popoarelor germanice, acestea să fi fost distruse de timpuriu și sistemul a fost primul abandonat.

e. La capătul răsăritean al „limesului moetic” s-au aflat orașele bosporane *Panticapaeum* și *Phanagoria*. Acestea au avut legături mai mult cu lumea asiatică decât cu cea dunăreană. Cu toate că în Peninsula Taman au fost cercetate zeci de așezări și fortificații, nu s-a avansat încă, de către cercetătorii regiunii, ipoteza organizării unui sistem unitar de apărare, mai precis a unui limes. Fără îndoială că nici nu poate fi vorba de așa ceva. Regatul Bosporan s-a bucurat de o autonomie mai largă în comparație cu celelalte state nord-pontice și a avut o poziție strategică mult mai avantajoasă. Cu toate acestea, la *Panticapaeum* a funcționat un castru, în care a staționat cohorta tracică cât timp a apărât capitala statului, identificat, parțial, în urmă cu câteva decenii. Sursele istorice arată că influențele romane din oraș și împrejurimi au fost deosebit de puternice. Descrierea pe care o face *Evagrius Scolasticul*, în opera sa, *Istoria bisericească*, între anii 431-594, referitoare la situația Bosporului cimerian, este relevantă. Acesta consemnează că aici se aflau mai multe neamuri barbare, dar romanii au întemeiat orașe, tabere militare, stațiuni de veterani și coloniști (FHDR II, p. 527). Cercetările au arătat că era organizat după modelul unui veritabil oraș roman. Dincolo de strămoșii Kerki, la *Phanagoria*, în celelalte centre învecinate, s-au descoperit importante mărturii de civilizație romană (HARKO 1968 b, p. 94-99).

În Peninsula Taman, unde concentrarea așezărilor urbane dar mai ales a celor rurale este foarte mare, au fost construite mai multe valuri de pământ (Fig. 18). Acestea datează din epoca greacă, însă unele au continuat să fie utilizate până în secolul al VII-lea. Cel mai important este „*valul Cimerian*”, dintre *Kepoy* și *Kimeria* (Tiramba), care se păstrează, din păcate, pe o lungime modestă (SOKOL”SKII 1976, fig. 1; MASLENIKOV 1992, p. 83, fig. 13). În ce măsură a fost legat de eventuale fortificații, care fără îndoială au existat, este greu de spus deocamdată.

f. Ultimul segment al sistemului de apărare al regiunii Nord Pontice are punctul terminus la *Fazis* și *Aspar*. De aici se face legătura cu cel sud-estic și cu limesul caucazian. Spațiul poate fi considerat, privit dinspre Orient, o continuare a limesului asiatic cu deschidere spre litoralul estic (malul SE și NE al Marii Negre) și de aici, mai departe până în Crimeea (LEKVINADZE 1969, p. 76, harta 1). Se compune din orașe-cetăți, cum sunt *Kolhida*, *Aspar-Fazis*, Sebastopolis, Pitiund-

Pithys, organizate toate după modelul roman: fortificații apărate de trupe romane, cu *canabae* în imediata apropiere (LEKVINADZE, HVEDELIDZE 1981, p. 120-121). Din nord, sistemul de fortificații coboară spre litoralul estic cu cetățile de la Baga-Bata, Mamai-Kala, Traheja, Sebastopol, Ziganis. Acestea sunt atestate și de *Notitia Dignitatum* (LEKVINADZE 1969, *pass.*). La *Pithys* a fost construit un castru roman având, în secolul al IV-lea, suprafața de 2, 4 ha și o capacitate de 500 soldați. Este, mai precis, un *castellum* ridicat după toate regulile arhitecturii militare romane (LEKVINADZE 1968, p. 54). Unul din cele mai importante puncte ale „limesului caucazian” este orașul *Arheopolis*. Cele mai vechi urme romane se datează la începutul secolului al II-lea, dar viața continuă până în timpul împăraților *Iustin II* și *Sofia* (LEKVINADZE, HVEDELIDZE 1981, p. 122). Aici s-a construit un *castru* cu un *territorium* în jurul său (GVINČIDZE 1987, p. 272). Din limesul caucazian mai fac parte fortificațiile de la Suhumi (GUNBA, HRUŠKOVA 1990, a, p. 39-53; GUNBA, HRUŠKOVA 1990, b, p. 35-39), *Mțheta* (APAKIDZE 1963, p. 131), și mai departe, spre nord, cetatea de la Aral-Tepe în Fergana (GORBUNOVA, OBALDUEVA 1988, p. 82-96). Toate sunt așezate de-a lungul unor căi fluviale și legate între ele cu drumuri (Fig. 19).

În concluzie, se impun unele precizări. Limesul nord-pontic este o realitate istorică pe care cercetările arheologice și izvoarele nu îl contestă dar nici nu îl probează suficient, așa cum se întâmplă cu cel de la Dunărea de Jos, ori din alte provincii în care fenomenul a fost temeinic investigat. În stadiul actual al cercetărilor, acesta reprezintă mult mai bine un amestec de elemente de apărare, în care, alături de componente tradiționale, locale, - cetăți, orașe, drumuri, trupe neregulate autohtone, valuri, unele de inspirație greco-elenistică, apar și componente tipic romane: castre, vexilații, cohorte, drumuri romane etc. El este compus din mai multe segmente, mai mult sau mai puțin legate între ele, deci bine individualizate, cu sarcini precise de apărare a statelor clientelare, cât și a părților anexate Imperiului (Fig. 20). Este și foarte posibil ca acesta să nu fi fost cercetat suficient din rațiunile despre care am vorbit mai sus, ceea ce lasă loc aprofundării problemei într-o perspectivă viitoare.

Raportul dintre limesul nord-pontic și cel dunărean este evident. În primul rând, cum rezultă din cele prezentate, apărarea Nordului Pontic s-a realizat de către legiunile moesice; pe aici se asigura circulația în vederea rezolvării problemelor militare și controlului administrativ. Tot pe aici se asigura o parte însemnată a legăturilor de ordin economic și nu în ultimul rând, cele de ordin spiritual, religios.

Despre relația dintre Dunărea de Jos și Nordul Pontic istoricii de la sfârșitul antichității romano-bizantine au făcut numeroase precizări, ceea ce constituie încă o dovadă în plus a faptului că cele două spații au aparținut, într-un fel sau altul, mai mult sau mai puțin, lumii provinciale bizantine. Procopius scria că de la *Chersonesos* la gurile Dunării se ajunge în 10 zile (*Despre războaie*, VIII, 5, 29). La rândul său, Geograful din Ravenna nota că din regiunea *cimeriană*, de-a lungul țărmului, până la *Mesembria* sunt treizeci și patru de orașe și 1020 mile (*Cronografia*, 4, V, 11, în FHDR II, p. 581). Traseul este cunoscut și cronicarilor Theophanes Confessor și Nicephoros în diferite împrejurări. Ei relatează că, încercând să-și redobândească tronul, *Iustin II* a pornit din *Bosporul cimerian*, de la *Phanagoria* la

Chersonesos și de aici, mai departe la *Necrophila* (neidentificată), ajungând la gurile Dunării unde s-a înțeles cu *Tervel* asupra ajutorului pe care bulgarii urmau să i-l dea (THEOPHANES, 6196 (704); NICEPHOROS, *Breviarium*, 673, 702, 15-27 în FHDR II, p. 627, 629). Călătoria aceasta s-a făcut pe un traseu pe care existau, în mod firesc, orașe și cetăți, cum se înțelege și din relatarea ceva mai târzie a lui Constantin VII Porfirogenetul despre care am amintit deja.

4. Unele probleme privind cronologia Nordului Pontic

O discuție, chiar sumară, pe această temă poate fi deosebit de importantă și utilă. Numai relevând anumite aspecte privind cronologia regiunii se va asigura înțelegerea corectă a istoriei sale, mai ales raporturile cu alogeni și în mod deosebit cu lumea romană. Tema este cu atât mai interesantă, cu cât în istoriografia răsăriteană și-au făcut loc diferite încercări de periodizare a spațiului în discuție, care au luat drept criteriu, unilateral, numai anumite aspecte ale vieții economice, politice, sau uneori etnice.

Întreaga problemă s-a aflat mult timp sub semnul concepțiilor unor personalități ale vieții științifice din secolul al XX-lea, între care V. Latyšev, I. N. Sokol'skii, V. D. Blavatski, Iu. Kulakovski, A. L. Iakobson. Aceștia au imprimat discuțiilor amprente ce au rămas întipărite adânc în conștiința celor care le-au urmat.

În cronologia regiunii, s-a operat, cu precădere, pe bază de criterii rezultate din trăsături caracteristice ce țin de cele mai multe ori, în exclusivitate, mai mult de istoria Nordului Pontic decât de cea a Europei Răsăritene sau universale. S-a răspuns, în acest fel, sarcinilor impuse de ideologia regimului politic (CREȚU 2006, p. 182-184).

V. D. Blavatski împarte istoria spațiului având la bază „invaziile barbare” și obține următoarea periodizare pentru prima parte a mileniului creștin:

1. secolele II-I a. Chr. reprezintă epoca năvălirii geților care cuceresc orașele din zonă (aluzie la *Tyras* și *Olbia* în timpul lui *Burebista*);
2. a doua jumătate a secolului I a. Chr. - secolul I p. Chr., când are loc distrugerea orașelor din nord-vestul Pontului; *Tyras*, *Olbia*, *Chersonesos* ajung sub puterea romanilor;
3. mijlocul secolului al III-lea, orașele sunt distruse de goți. În al treilea sfert al secolului al IV-lea cea mai mare parte a orașelor sunt distruse de huni și se sfârșește epoca antică (BLAVATSKI, 1959, p. 38-39). Se admite că singurul oraș în care viața a continuat să existe este *Chersonesos*, intrat la mijlocul mileniului în componența Imperiului bizantin. O cronologie mai târzie a aceluiași cercetător are la bază situația etno-politică. Evoluția organizării statale cuprinde perioadele: *cimeriană*, *a polisurilor*, *elenistică* și cea *sarmatică*, ultima între secolele I-IV p. Chr. (AGOSP, 1984, p. 59). Cea mai mare parte a cercetătorilor își însușesc acest punct de vedere.

A. L. Iakobson realizează o cronologie mult mai flexibilă care lasă loc unei abordări globale a fenomenelor și proceselor istorice. După el istoria statelor din Nordul Pontic se împarte în două epoci mari: - istoria antică (secolul al V-lea a. Chr. - secolul al IV-lea p. Chr.) și „veacurile târzii” (secolul al V-lea p. Chr. - secolul al XV-lea) (IAKOBSON 1964, p. 3). Periodizarea este preluată și de alți istorici, numai că, se propune separarea celor două epoci încă de la mijlocul secolului al III-lea, odată cu debutul invaziile germanice (ŠČEGLOV 1978, p. 135), iar secolele

următoare, cum propunea și A. L. Iakobson, sunt integrate „veacurilor târzii”.

Accentuarea rolului migratorilor în cronologia Nordului Pontic lasă loc unor interpretări subiective cu consecințele de rigoare în înțelegerea fenomenelor și proceselor istorice. De exemplu, conceptul de „barbarizare,” utilizat frecvent pentru a desemna transformările începute din secolul al III-lea, sau de „sarmatizare” pentru secolele I-III, direcționează cercetarea către evidențierea rolului populațiilor migratoare, sau anumitor grupuri în istoria regiunii, lăsând fără rezolvare probleme de bază, cum ar fi de exemplu, procesele etnice rezultate în urma conviețuirii autohtonilor cu alogenii, din care nu trebuie neglijat factorul roman.

Din aceste orientări izvorăsc alte încercări în cronologia statelor nord-pontice.

Astfel, pentru istoria Regatului Bosporan se propun 6 etape de evoluție, dintre care două pentru mileniul I p. Chr.: (5) -Bosporul în primele secole ale erei noastre și (6) -descompunerea statului Bosporan (mijlocul secolului al III-lea-anii '70 ai secolului al IV-lea) (GAJDUKEVIČI 1949, p. 20). Schema urmează să se aplice, mult timp, în cazul tuturor orașelor din acest stat.

Deosebit de interesantă este cronologia așezărilor din spațiul apropiat celui dunărean. La Tyras se surprind 8 nivele cronologice, dintre care pe noi ne interesează niv. 5 -secolele II-III; niv. 4 -secolele III-IV și 3 -secolele XIII-XIV (KLEJMAN 1979, p. 62). N. A. Son reinterpretează cercetări mai vechi și pe baza materialelor descoperite precizează că la sfârșitul secolului al IV-lea viața orașului nu este înfloritoare dar continuă să existe, fapt ce lasă loc altei perspective asupra înțelegerii evoluției sale în perioada următoare (SON 1986, p. 149). Spre această concluzie duc și cercetările mai noi, cu deosebire, descoperirea „clădirii 610” cu absidă, (la est de „turnul 68”), o foarte probabilă bazilică creștină, datată preliminar în spațiul cuprins între secolele IV-XIII, perioadă complet necunoscută, până acum, în evoluția orașului. Prezența bazilicii, sub raport strict cronologic, se poate lega de evoluția orașului în secolele IV-VII, de când se datează aici o serie de materiale tipice de factură romano-bizantină (sticlă, amfore, monede bizantine) (SAMOILOVA și colect. 2002, p. 68-70).

Periodizarea istoriei *Olbiei* este sugestivă pentru a exprima sintetic întreaga problemă. La începutul secolului al XX-lea, B. V. Farmakovski împarte istoria orașului, după cele 15 straturi de cultură, în cinci etape: *ioniană* (al doilea sfert al secolului al VII-lea a. Chr. - până în primul sfert al secolului al VI-lea a. Chr.); *attică* (a doua treime a secolului al VI-lea-secolul al IV-lea a. Chr.); *elenistică* (secolele III-II a. Chr.); *greco-barbară* (secolul II a. Chr. - secolul I p. Chr.), *romană* (secolele I-IV p. Chr.). După V. D. Blavatski viața orașului se concentrează în trei mari etape, din care primele două între secolele VII-I a. Chr. iar cea de-a treia, etapa „sarmatizării”, între secolele I-IV. Pentru L. M. Slavin aceasta se măsoară în 5 perioade, din care a 4-a, de la începutul secolului I p. Chr., până la mijlocul secolului al III-lea, și a 5-a, este perioada de slăbire a puterii orașului, de la mijlocul secolului al III-lea, până la sfârșitul secolului al IV-lea. La granița dintre secolele IV și V „chora olbiană”, (cum denumește L. M. Slavin teritoriul orașului în epoca romană) își încetează activitatea (SLAVIN 1959, p. 88-89; 99-107). Și astăzi opinia sa este acceptată de specialiști. Valentina V. Krapivina, într-o analiză detaliată a materialelor descoperite, a înregistrat 4 etape ale dezvoltării așezării în mileniul I p. Chr.

mijlocul secolului I a. Chr. -prima jumătate a secolului I p. Chr; a doua jumătate a secolului I - prima jumătate a secolului al II-lea; a doua jumătate a secolului al II-lea - al treilea sfert al secolului al III-lea și din ultimul sfert al secolului al III-lea până în al treilea sfert al secolului al IV-lea (KRAPIVINA 1993, p. 140-145). Cronologia este îmbrățișată de alți cercetători (KRYJITKIJ și colect. 1994, p. 41).

Cercetarea arheologică din ultimii 20-25 de ani, descoperirea unor noi dovezi ale civilizației în Nordul Pontic, la care se adaugă o mai mare deschidere a cercetărilor către spațiul mediteranean, cu deosebire în ultimele două decenii, au condus la apariția unor noi orientări în cronologia spațiului.

În primul rând, s-a pornit de la nevoia armonizării istoriei statelor din nordul Mării Negre cu istoria romanității orientale. Pentru aceasta, s-au supus atenției descoperiri arheologice mai vechi, mai ales cele ceramice, dar și circulația monetară, accesorii vestimentale, unelte etc., și s-a ajuns la o nouă cronologie care ia în calcul toate realitățile economice, politico-administrative, religioase cu începere din secolul al IV-lea, când, așa cum a rezultat din cercetările mai vechi prezentate până acum, viața părea că s-ar fi sfârșit aici. Pornind de la toate acestea, s-a ajuns la concluzii mult mai apropiate de realitatea istorică și la o nouă cronologie pentru Crimeea.

A. V. Sazanov reanalizează problema la *Tiritake* și *Chersonesos*, constatând că materiale date anterior în secolele III-IV, în studii vechi, din rațiuni lesne de înțeles, pot fi încadrate fără probleme în perioada secolelor IV-V, prin analogie cu cele din centrele sudice ale Imperiului, unele mergând chiar în al doilea sfert al secolului al VI-lea. Așa este cazul cu ceramica de la *Phanagoria*, *Ilicevsk*, *Batareika I*, *Batareika II*, *Hermonassa*, *Panticapaeum*. Astfel, s-a demonstrat că viața romano-bizantină se prelungește până în secolul al VI-lea (SAZANOV 1989, p. 56-57). La *Tiritake* săpăturile arheologice din anii 1983-1985, în sectoarele XXIV și XXV, au identificat chiar nivelele de secolele IV-VI, ceea ce a permis formularea ipotezei continuității vieții până în secolul al VII-lea (SAZANOV, IVAȘČENKO 1989, p. 84-102). Și cercetările de la *Panticapaeum* au dus la același rezultat. I. P. Zasețkaja a luat în discuție și alte descoperiri anterioare și a ajuns la concluzia că viața orașului se împarte, în ultima perioadă, astfel: sfârșitul secolului al IV-lea -mijlocul secolului al V-lea; a doua jumătate a secolului al V-lea - prima jumătate a secolului al VI-lea; a doua jumătate a secolului al VI-lea -începutul secolului al VII-lea (ZASEȚKAJA 1990, p. 99).

Analizând istoria Regatului Bosporan, pe baza ultimelor rezultate, în contextul legăturilor cu lumea romană și romano-bizantină, A. A. Maslenikov propune trei mari perioade ale dezvoltării acestuia: 1-a stabilității (secolul al II-lea a. Chr. - secolul I p. Chr.); 2-a ascensiunii și amplificării statului (secolele II-III); 3-perioada crizei (secolul al III-lea - mijlocul secolului al VI-lea) (MASLENIKOV 1990, p. 6). Într-o analiză mult mai amănunțită, A. V. Sazanov datează prin analogie o serie de materiale mult mai târziu, fapt care-i permite să împartă numai intervalul dintre secole IV-VII în patru perioade: -secolul al IV-lea; -secolul al VI-lea; -al treilea sfert al secolului al VI-lea; -sfârșitul secolului al VI-lea-prima parte a secolului al VII-lea (SAZANOV 1991, p. 16-20).

În concluzie, în raport cu vechile concepții, majoritatea impuse și din

considerente politico-ideologice, noile orientări în cronologia Nordului Pontic oferă plasticitatea necesară pentru abordarea altor problemele fundamentale ale istoriei regiunii. În plus, acestea integrează spațiul din nordul Mării Negre celui dunărean și mediteranean care aparțin aceleași civilizații și în secolele IV-VII, așa cum rezultă din periodizarea istoriei Europei Răsăritene propusă, acum aproape două decenii, de M. Iu. Braițevskii (BRAIȚEVSKII 1994, p. 13-18).

CAPITOLUL II

ASPECTE ALE VIEȚII ECONOMICE LA DUNĂREA DE JOS ȘI ÎN NORDUL PONTIC. PRIVIRE COMPARATIVĂ

Economia regiunii se încadrează în caracteristicile generale ale perioadei secolelor IV-VII tipice Europei de Răsărit. Încă din a doua jumătate a secolului al III-lea se înregistrează o puternică alterare a sistemului tradițional roman, semnele acestui proces fiind vizibile, de fapt, cu mult mai devreme. Criza declanșată în timpul migrațiilor afectează, direct, în primul rând agricultura și apoi celelalte ramuri de activitate. Se poate vorbi de o criză generală a mâinii de lucru, de criza în domeniul transporturilor, și nu în ultimul rând, de cea monetară. Toate accelerează drumul spre economia naturală.

Crește importanța lumii rurale cu trăsăturile specifice stadiului de trecere de la antichitate la evul mediu. Reformele, care au statuat regimul juridic al proprietății cât și raporturile sociale, au influențat decisiv epoca. Constituția împăratului *Theodosius I*, din anul 392, prin care colonii erau legați de pământul pe care-l lucrau, cât și sistemul de relații *capitatio-iugatio* [*Codex Justinianus*, XI, 52 (51), 1, în FHDR II, p. 374-375] vor servi ca bază pentru transformările economice și sociale de la sfârșitul antichității. Fenomenul creșterii numărului așezărilor fortificate, în secolele V-VI, este direct legat de modificarea sistemului de exploatare agricolă din epoca anterioară. Ele se transformă, treptat, în centre ale viitoarelor domenii funciare. Fortificațiile mici, deosebit de numeroase, devin nuclee întărite ale colectivităților militar-agrare. Orașul se restructurează ca centru de producție și schimb, politico-administrativ, militar și religios, lăsând loc unei realități noi. Aceste transformări sunt reflectate cel mai bine de ritmurile vieții economice.

Cercetările, efectuate în ultimele decenii, au permis formularea unor concluzii care să elucideze, cel puțin parțial, problematica economică a secolelor IV-VII. Astfel, se înregistrează o creștere a producției în ansamblul ei, contactele dintre așezări cunosc o dinamică strâns legată de factorii politici, alternanța perioadelor de stabilitate cu cele de instabilitate va marca decisiv întreaga epocă.

Menținerea legăturilor cu lumea romano-bizantină înseamnă continuarea procesului de romanizare în cadrul „frontierelor invizibile” (TEODOR 1994-1995, p. 357-358), atât în masa autohtonilor, dar mai ales în rândul migratorilor care se așează în împrejurimi și sfârșesc prin a fi asimilați.

Nu trebuie neglijat faptul că, în afara granițelor, mai ales în rândul populațiilor migratoare, legătura cu economia Imperiului a dus la mari transformări. Bunăoară,

cercetările în așezările goților au demonstrat o preferință a acestora pentru mărfurile romane, pe care le achiziționau prin expediții de jaf dar și prin schimburile comerciale.

Ammianus Marcellinus spune că *Valens* le-a dat voie conducătorilor triburilor germane, *Alaiv* și *Fritigern*, să treacă Dunărea, în Imperiu, împreună cu supușii lor, ca să lucreze pământurile din *Thracia*, dar aceștia au fost de acord numai dacă li se permite să pună stăpânire pe vitele și roadele de acolo (AMMIANUS, XXXI, 4, 1-13). Informația dezvăluie o realitate istorică, anume că, migratorii nu erau legați de pământ, acest atribut fiind tipic populațiilor autohtone care se ocupau cu agricultura în mod sistematic (PALADE 1989, p. 213-214).

O caracteristică comună, a spațiului de care ne ocupăm, o constituie faptul că schimburile economice s-au făcut pe arii largi, în adâncimea limesului, în așa numitul *vorlimes*, acolo unde se derula, anevoios, integrarea lumii barbare în civilizația romană, asigurându-se, astfel, liniștea Imperiului. Privind lucrurile din această perspectivă, *vorlimes*-ul apare ca o prelungire a zonei de demarcație a economiei romane (OPREANU 1998, p. 19-20). Aici, în profunzimea spațiului de la nord de Dunăre, dar și în Nordul Pontic, intrau mărfuri realizate în atelierele romane din vest, în primele secole ale erei creștine, pentru că în secolele IV-VII să predomine numai cele din orașele răsăritene.

În regiunile dunărene și cu deosebire în Dobrogea, centrele de producție și schimb rămân orașele de pe limes. Rolul lor se menține aproape constant în primele secole ale erei creștine și într-o poziție egală în raport unul cu celălalt (SUCEVEANU 1977 a, *pass.*).

În nordul Mării Negre se produc însă transformări semnificative. În secolele III-IV toate orașele vor ocupa un loc bine definit în peisajul vieții economice. Din secolul al V-lea, sub presiunea atacurilor migratoare, unele decad ireversibil, altele își diminuează considerabil ponderea în regiune. Singurul centru veritabil al vieții economice, care le întrece în anumite domenii chiar și pe cele de pe litoralul vest-pontic, rămâne *Chersonesos*.

Mai trebuie adăugat, aici, faptul că un rol important în dezvoltarea economică l-au jucat legăturile tradiționale dintre așezările de pe axul Dunării și cele de pe litoralul Mării Negre. Apartenența la spațiul comun reprezintă o trăsătură de bază a activității economice din această parte a continentului (BRĂTIANU 1988, p. 93-95). Caracteristica va influența în mod decisiv istoria așezărilor mari din nordul Mării Negre, care s-au legat de la început de istoria Europei Răsăritene prin geneza lor ca centre de civilizație greacă (LAPIN 1966, *pass.*), devenind mai târziu centre romane, urmând un curs unic al dezvoltării, până la un moment dat (STRŽELEŢKII 1959 b, p. 63-85), în cadrul aceluiași proces, care se derulează, simultan, în spațiul dunărean și pontic, din prima jumătate a mileniului I p. Chr. (RIKMAN 1974, p. 1-11).

Structura activităților economice rămâne în linii mari comună pentru întregul spațiu, însă cu unele aspecte particulare. Într-o lume atât de diversă, agricultura va continua să fie ramura de bază a economiei, consolidându-și poziția în raport cu celelalte activități. Micșorându-se proprietatea privată se dezvoltă cea obștească, trăsătură ce definește noul sistem social-politic. Meșteșugurile și comerțul suferă schimbări, își reduc, treptat, ponderea în raport cu cultivarea

pământului și creșterea animalelor.

O privire comparativă asupra fenomenelor economice, care au loc pe întregul spațiu, în această perioadă, este de natură să completeze cel mai bine elementele de unitate și continuitate ale civilizației la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic.

A. AGRICULTURA

Regiunea de care ne ocupăm oferă condiții deosebit de favorabile acestei activități. Relieful este compus din mai multe unități geografice, alternând între câmpii joase de o parte și alta a Dunării (*Câmpia Română, Câmpia Moesică, Câmpia Pontică*), podișuri și munți (*Podișul Dobrogei, Podișul Moesic, zona de platou și Munții Iaila* din Crimeea) (COTEȚ 1967, cap. IV-VI). Aici sunt soluri, cu mare productivitate, propice cultivării cerealelor, de tipul cernoziomurilor, sau cele caracteristice silvostepii, favorabile cultivării viței de vie și pomilor fructiferi. Câteva zone înalte, de podiș, cu pășuni abundente și păduri de foioase și conifere, ofereau condiții optime pentru creșterea animalelor.

1. Cultivarea pământului

Cercetările arheologice în așezările rurale din întreaga regiune au arătat faptul că, pentru această perioadă, comunitățile se ocupau în egală măsură cu cultivarea pământului și creșterea animalelor în Dobrogea (FLORESCU 1959, p. 149-164; BAUMANN 2000, p. 231-240), Muntenia (BICHIR 1984, p. 20-21), la est de Carpați (TEODOR 1983, p. 16-24), precum și în nordul Mării Negre în așezările culturii *Cerneahov* (MAGOMEDOV 1987, p. 64-66). Cercetătorul rus a analizat agricultura în cadrul unui eșantion de 250 de așezări tipice acestei culturi și după numărul mare al inventarului specific: -unelte agricole, râșnițe, instalații pentru păstrarea cerealelor, a ajuns la concluzia că, în cadrul acestei activități, pe primul loc se afla cultivarea pământului, urmată de creșterea animalelor. Aceasta este o caracteristică atât pentru așezările de la est de Carpați (PALADE 1992, p. 203), cât și pentru cele din Oltenia (TOROPU 1976, p. 140-141).

Dezvoltarea agriculturii a dus la restructurarea habitatului. Multe orașe mici, din epoca anterioară, devin acum centre importante ale activității în domeniu. În mare parte, ele își păstrează și caracterul meșteșugăresc, jucând, în același timp, și rolul de centru administrativ, social, religios (BARNEA 1996, p. 227). Dezvoltarea unitară a agriculturii este influențată de faptul că toate așezările sunt plasate în locuri favorabile, de-a lungul câmpiilor dunărene și celei pontice, chiar pe malul apelor (TEODOR 1989, p. 201-202; COMȘA 1988, p. 259-268; COMȘA 1994, p. 303-312). Aici se dezvoltă, în primele secole creștine, sub înrăurirea directă a civilizației romane, forme de viață specifice, -*villae, vici*, a căror existență se prelungește până mai târziu. Alte așezări sunt rezultatul colonizărilor masive practicate de împărații romani sau ca urmare a efectelor legislative din epocă. Sunt cazuri speciale în care fermele de producție rurală au oscilat între economia agricolă și cea meșteșugărească, cum este cazul celei de „La Pod”, Telița, din teritoriul orașului *Noviodunum* (BAUMANN 1984 a, p. 58).

Mediul natural din regiune dispune de soluri bune pentru cultivarea cerealelor ori plantelor tehnice, a pomilor fructiferi, viței-de-vie, pentru grădinărit. Apare, în același timp, o nouă repartizare a proprietății. În general, sunt preponderente

suprafețele mici de 12,5-25 ha. Structura activităților agricole nu se diferențiază prea mult în primele secole creștine, după cum s-a demonstrat, acest fenomen, în Dobrogea romană (BĂRBULESCU 2001, p. 201-203).

O formă tipică de organizare și exploatare agricolă, strâns legată de lumea romană, o reprezintă *villa rustica*. Aceasta a funcționat atât la Dunărea de Jos cât și în Nordul Pontic, fiind specifică primelor veacuri creștine. În nordul Mării Negre este mai puțin studiată, istoricii folosind, pentru a desemna această realitate, termenul de „conac”, sau „fermă”, într-o cu totul altă accepțiune. Cercetările au arătat, în tot spațiul de care ne ocupăm, că acestea au cunoscut maxima dezvoltare în primele secole, după care vor intra într-o perioadă de criză determinată de atacurile popoarelor migratoare, dar și de noile transformări din lumea provincial-romană. În nordul Mării Negre au fost identificate *villae* la *Tiritake*, *Ilurat*, *Semenovski* (KRUGLIKOVA 1963, p. 81), *Oirat*, *Akci-Serai*, *Okunevka I*, *Panskoe III*, *Groti* (ŠČEGLOV 1978, p. 53-56). Cu toate că au fost încadrate în această tipologie, cercetătorii nu le analizează ca pe forme de organizare a muncii agricole de inspirație romană, ci ca pe exploatații ale pământului din epoca greco-elenistică a căror activitate se prelungește până la mijlocul mileniului I p. Chr.

La sudul Dunării sunt mult mai bine documentate și cercetate (DREMSIZOVA-NELCHINOVA 1969, p. 503-525; POULTER 1979, p. 729-744; BĂLTĂC 2011, p. 166-169), ca și în nordul Dobrogei (BAUMANN 1977 a, p. 155-161).

În ce privește limita superioară până la care au funcționat acestea, cercetări recente au arătat că și-au prelungit viața până în secolul al V-lea. În această categorie trebuie inclusă și vila descoperită lângă *Chersonesos*, cu activitate până la mijlocul secolului al V-lea, după cum demonstrează monedele de la *Leon I* (454-474). Pe mai multe fragmente ceramice s-au descoperit resturi de inscripții cu vopsea roșie care conțineau numele *ΒΑΣΙΛ*, *ΒΑ....*, *ΒΑΣ...* (*Βασιλικός*), fără îndoială, numele proprietarului fermei. Tot aici, au fost descoperite și multe fragmente de țigle cu sigla legiunii a V-a Macedonica. Teritoriul vilei avea o suprafață de 300-400 ha (KUZYŠČIN, IVANČIUK 1998, p. 205-233). Și unele exploatații din Dobrogea au funcționat până mai târziu. V. H. Baumann le-a împărțit, după perioada de funcționare, în trei categorii: tipice secolelor II-IV, cu activitate în secolele IV-V, și altele între secolele II-V. După părerea cercetătorilor, această formă nu ajunge în secolul al VI-lea, deoarece acum se intră într-un nou proces de organizare a muncii pământului, bazat pe colonat, care duce automat la dispariția ei (BAUMANN 1977, p. 161; OPAIT 1989, p. 364). Cât despre cele de la sud de Dunăre, majoritatea specialiștilor, care s-au ocupat de problemă, sunt de acord că și-au încheiat activitatea în cea de-a doua jumătate a secolului al IV-lea. Dezastrul de la Adrianopole a marcat, de fapt, sfârșitul lor. Unele s-au dezvoltat în imediata vecinătate a zidurilor orașelor, cum a fost cazul celei de la *Novae*, aflată la 75 m de incinta cetății. Aici s-a cercetat un complex arhitectural în suprafață de 1500 m² care a funcționat până la mijlocul secolului al IV-lea (POULTER 1983, p. 85-90; VLADKOVA 1997, p. 114-123). Cele de la nord de Dunăre se leagă de prezența administrației romane și se întâlnesc mai mult în preajma centrelor urbane (TUDOR 1968, p. 289-375; IAROSLAVSKI 1975, p. 355-365; PROTASE 1975, p. 349-353). Pentru perioada secolelor III-VI baza activităților agrare o reprezintă așezările

rurale. La nord de Dunăre acestea sunt compuse din locuințe modeste, cu cuptoare, vetre, gropi de provizii, gropi menajere și alte materiale tipice pentru acest habitat (BENEA 1998, p. 101-117). Acum multe își încetează activitatea datorită invaziilor migratoare cum se întâmplă la Hodoni (BEJAN 1981, p. 153-171). Același fapt se întâlnește și în *Moesia Inferior* și *Thracia* (VELKOV 1983, p. 179). În Nordul Pontic situația lor este cu totul specială. În primul segment, la nord de Gurile Dunării, în spațiul pruto-nistean, se înregistrează o continuitate neîntreruptă a vechilor așezări *Sântana de Mureș-Cerneahov* locuite de o populație romană. Aceasta duce mai departe tradiția organizării social-politice și a vieții economice din perioada primelor secole ale erei creștine (CORMAN 1998, *pass.*). Spre limanurile Nistrului și Bugului, în zona de stepă, continuă seria așezărilor modeste cu economie exclusiv agricolă (LAPIN 1963, p. 31-39). Urmează, mai departe, comunitățile rurale din jurul marilor orașe dezvoltate în teritoriul acestora (*Tyras* -187-206 km²; *Olbia* -375-494 km² (Fig. 21); *Chersonesos* -300 km², *Bosporus* -1093 km²), a căror activitate de producție este strâns corelată cu nevoile locale de consum (KRYJITKIJ, ŠČEGLOV 1991, p. 53-54). În Crimeea și Peninsula Taman numărul așezărilor rurale crește considerabil în secolele IV-VII (Fig. 22). Acest fapt se explică prin depopularea marilor orașe, dar și „sedentarizarea” maselor barbare. Cele din urmă pătrunzând în „statele clientelare romane” și în contact cu populația autohtonă au trecut la activități economice, specifice, renunțând la jaf ca sursă de bunuri pentru asigurarea vieții. Este un fenomen care se observă și în alte părți ale lumii romane.

În toate așezările rurale practicarea agriculturii este atestată de numărul mare de unelte agricole descoperite. Cel mai frecvent, și relevant în același timp, este brăzdarul de plug de *tip vomer*, larg răspândit în lumea romanizată, cu deosebire la Dunărea de Jos, mai puțin prezent în Nordul Pontic unde este întâlnit cel în formă de săgeată (POPOVIĆ 1986, fig. 7, 11). Astfel de unelte au fost scoase la lumină, în unele situații, sub forma depozitelor cum este cazul celui de la Ghidici-Dolj (TĂTULEA 1982, p. 47-85), sau din Dobrogea, în vila de la Amza, împreună cu alte unelte agricole (BAUMANN 1995, p. 46), la Derwent (DIACONU 1992, p. 271-272) și în alte așezări. În spațiul nord-dunărean și est-carpatic se cunosc peste o sută de astfel de descoperiri (TEODOR 1996, p. 26). Pentru executarea altor lucrări agricole era folosită o gamă largă de unelte: săpi, săpăligi, cazmale, lopeți, seceri, cum au arătat descoperirile din Oltenia (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 109-111), Moldova (PALADE 1990, p. 203), iar în nordul Mării Negre cele de la *Olbia* (KRAPIVINA 1993, p. 81; 83), *Tanais* (ŠELOV 1963, p. 130; ŠELOV 1972, p. 77-84) și alte așezări din regiune, unde inventarul, scos la suprafață, demonstrează importanța mare a cultivării pământului în raport cu celelalte ramuri ale activității economice (ŠČEGLOV 1978, p. 87, fig. 43). Semnificativ pentru această caracteristică este și faptul că pe monedele străvechi, din Regatul Bosporan, se afla un plug și un spic (POPOVIĆ 1986, p. 80, fig. 5).

Cultivarea pământului este atestată, în mod indirect, și de numărul mare de gropi de provizii descoperite în toată lumea dunăreană și nord pontică. La *Dinogetia* au formă tronconică sau de butoi și se datează în secolul al VI-lea (ȘTEFAN, BARNEA, MITREA 1962, p. 678), iar la *Durostorum* se cunosc cele din canabele castrului (DIACONU, ANGELESCU 1968, p. 349). În mediul autohton daco-roman

de la nord de Dunăre, în gospodării, proviziile erau păstrate, sub podeaua locuințelor, în gropi mici, ori în afara acestora, în gropi mari (BICHIR 1984, p. 13). În multe așezări cercetate aici, tipologia gropilor constituie un element de continuitate al populației autohtone după retragerea aureliană (BEJAN 1983, p. 13-22). Pentru nordul Mării Negre le exemplificăm pe cele de la *Olbia* (KRAPIVINA, BUJSKI 1977, p. 127) destinate păstrării rezervelor orașului în condițiile de criză.

Vasele de provizii completau, alături de gropi, necesarul recipientelor pentru depozitarea cerealelor. Sunt așezări unde acestea devin predominante între celelalte descoperiri arheologice. În nordul Mării Negre, la Gavrilovka vasele tip *dolium* reprezintă 72% din ceramica scoasă la lumină (ABIKULOVA, BYLKOVA 1994, p. 237). Ele sunt prezente și în mediul urban, cum arată descoperiri mai vechi de la *Kerkinitis* (DRACIUK, KARA, CELYȘEV 1977, p. 26) sau din alte orașe din zonă, în aceste cazuri nefiind dovezi ale cultivării plantelor cât, mai ales, ale consumului.

La *Noviodunum* au fost cercetate, în anii 1970-1971, mai multe gropi de provizii, iar în încăperea 40 au fost descoperite, *in situ*, jumătăți de chiupuri. În mod cu totul excepțional s-a putut arăta că turnul mare, pe nivelul 4, a fost utilizat, la un moment dat, pentru depozitarea cerealelor (BAUMANN 1999, p. 74). La *Capidava* au fost descoperite astfel de vase în campaniile anilor 1982-1992 (COVACEF 1996, p. 21-22). Cele de la *Durostorum*, din locuința nr. 2, sunt datate în a doua jumătate a secolului III și prima jumătate a secolului al IV-lea (MUȘETEANU, DAMIAN și colect. 1999, p. 79-80). În sfârșit, cum se știe, și în celelalte așezări ale limesului dunărean, mai bine cercetate (*Halmyris*, *Novae*, *Oescus*, *Sucidava*, *Drobeta*), au fost descoperite vase mari pentru păstrarea cerealelor.

O categorie aparte de dovezi arheologice, nu atât privind producția agricolă, cât mai ales consumul la nivelul fortificațiilor, sunt magaziiile și depozitele. Aici pot fi incluse și cele destinate aprovizionării soldaților (*horreum*). Se cunosc astfel de edificii, în nordul Mării Negre, la *Olbia* (KRAPIVINA 1993, fig. 22, 23). În regiunile danubiene s-au descoperit în majoritatea fortificațiilor. Lucrările de refacere a limesului, la începutul secolului al IV-lea, au vizat și aceste construcții. Un exemplu este *horreum*-ul de la *Sucidava*, datat în vremea lui *Constantin cel Mare*, care a fost reparat, în timpul lui *Valens*, în anii 365-366 (TOROPU 1992, p. 31). În nordul Dobrogei, la Telița-Amza, a existat o așezare agricolă, după cum s-a putut constata în urma descoperirii unor cantități mari de inventar agricol, cu o magazie destinată păstrării cerealelor (BAUMANN 2000, p. 231-240). Aceasta funcționează până către cea de-a doua jumătate a secolului IV când tot complexul își încetează activitatea. Mai pot fi invocate, ca dovezi indirecte ale cultivării pământului și mai ales ale consumului, cuptoarele de pâine. Un astfel de obiectiv, de mari dimensiuni, a fost identificat la *Olbia* și avea 2,12 m lungime și 1,83 m înălțime. Volumul sugerează o activitate intensă și întrebuințarea unei cantități mari de făină (BLAVATSKI 1961, p. 39).

Dificultatea conservării boabelor de plante restrânge la maximum dovezile cu privire la soiurile de cultură utilizate. Interpretarea descoperirilor arheologice și o viziune coerentă asupra nevoilor umane duc la concluzia că baza agriculturii o reprezenta cultivarea cerealelor (grâu, mei, orz), a inului, cânepii, legumelor, pomilor fructiferi, viței de vie. Acestea sunt atestate la *Drobeta*, *Sucidava*, *Oescus*,

Novae, Durostorum, Dinogetia și în marile orașe nord-pontice.

Una din cele mai importante plante de cultură din regiunea noastră, cu profunde implicații în planul activității economice, este vița de vie. A existat o preocupare constantă, din partea autorităților și a cultivatorilor, față de aceasta, așezările de pe limesul dunărean și din spațiul pontic fiind, în același timp, și centre de producție dar și de consum (VACARCIUC 2001, p. 117-122). În primele secole creștine, cultivarea viței de vie s-a desfășurat pe suprafețe mici, deoarece împăratul *Domitian* a ordonat să se distrugă cultura, total sau parțial, în diferite provincii. *Hadrian* a reintrodus-o pe terenurile aflate în paragină, iar *Iustinian*, prin *novela* 65, a luat măsuri speciale pentru sporirea suprafețelor viticole. Este atestată, direct sau indirect, în nordul Dobrogei (BAUMANN 1989, p. 53-59) prin cuțitele curbate necesare efectuării lucrărilor de întreținere, reliefurile dionisiace, ori reprezentările sculpturale (COVACEF 1998, p. 262-265; BAUMANN 2000, p. 231-240). La *Sucidava* un teren cu viță de vie este lăsat moștenire (IDR II, nr. 187), iar la *Potaissa* se cunoaște, din primele secole creștine, singura instalație de vinificație de la nordul Dunării (BĂRBULESCU 1994, p. 27). La sud de Dunăre sunt atestate astfel de sisteme la Tolbuhin, Varna, Brestnik, unde s-au descoperit componente fixe, cât și mobile, ale teascurilor (CONCEV 1963, p. 121-131).

Cultura viței de vie este documentată, cel mai mult, în așezările Nordului Pontic. Probabil că erau condiții mult mai favorabile, ori măsurile de reducere a suprafețelor despre care am vorbit mai sus nu s-au aplicat în zonă, din care cauză culturile s-au extins pentru a face față cererilor mari de consum propriu sau pentru comerțul cu regiunile dunărene. Astfel, s-au constituit, aici, până la sfârșitul antichității, mari centre viticole, compuse din podgorii și instalații de vinificație, unele înființate încă din epoca greacă (GRACI 1979, p. 93-103).

La *Olbia* au fost identificate 6 instalații de vinificație, din care 3 date în secolele II-III, dar există indicii că activitatea lor s-a prelungit până în secolul al IV-lea (KRAPIVINA, KUBRENKO 1986, p. 54-59; KRAPIVINA 1993, p. 59-64, fig. 25-26). Sunt instalații fixe, așezate pe un fundament solid, categorie în care intră toate descoperirile de mai sus, similare celor de la *Mirmekion* (LEVIN 1964 a, p. 20-21). Ele sunt formate din două părți distincte: instalația de stors și bazinele (cisternele) (SLAVIN 1964, p. 219, fig. 21).

La *Tyras* nu au fost identificate instalații de acest fel, în schimb numărul amforelor destinate transportului vinului, deosebit de mare, poate sugera existența unui centru de vinificație (KARYŠKOVSKIJ, KLEJMAN 1985, p. 107).

Cel mai important centru viticol din regiune este *Chersonesos*. După amploarea capacităților de producție descoperite este posibil ca în împrejurimi să fi existat mari podgorii, iar în oraș să se facă industrializarea. Instalații au fost descoperite încă de la mijlocul secolului trecut (BELOV 1953, p. 225-237; STRŽELETKII 1959 a, p. 121-159). Multe din ele funcționau în secolul al IV-lea. Criza generală a orașelor nord-pontice a întrerupt pentru scurt timp producția, după care, în secolul al V-lea este reluată (BELOV 1963, p. 67-68). Un centru de vinificație care funcționa în oraș era amplasat într-o casă: la parter se aflau trei instalații, iar la etaj locuințele proprietarului (ANOHIN 1972, p. 77). Descoperirile au permis chiar reconstituirea unor utilaje de vinificație (ANDRUŠČENKO 2005,

fig. 1-8). O instalație de vinificație, care a funcționat în primele secole creștine, a fost descoperită, nu cu mult timp în urmă, în teritoriul orașului (KOVALEVSKAJA, SUHANOVA 2008, p. 11-15).

La *Mirmekion* au fost identificate 10 instalații de vinificație. Acestea prelucrau strugurii din zona înconjurătoare (AgoSP, p. 67). Primele au fost identificate încă din 1934. Se presupune că au funcționat în perioada secolelor I-IV. Asemănătoare cu acestea sunt cele de la *Panticapaeum* și *Phanagoria* (MIHAILOVSKI 1958, p. 134-145; GAJDUKEVIČI 1959, p. 20-21; BLAVATSKI 1961, p. 42; KRUGLIKOVA 1963, p. 76; KOBYLINA 1989, p. 89).

Producția din podgoriile de pe pantele nordice ale *Munților Mitridat*, din împrejurimile orașului *Panticapaeum*, era prelucrată în propriile instalații ale orașului (GAJDUKEVIČI 1958, p. 457; MARCENKO 1962, p. 316). Descoperiri similare s-au realizat în orașele *Nimphaeum* (AgoSP, p. 64), *Hermonassa* (KORONINA 1987, p. 62-65), *Tiritake* (GAJDUKEVIČI 1949, p. 358, fig. 60) și în așezarea rurală de la Bakla, în partea centrală a peninsulei (TALIS 1981, p. 66).

Această activitate a transformat orașele din regiune nu numai în centre de producție ci și de schimb. Numai așa se poate explica numărul extrem de mare de recipiente destinate transportului de vin, descoperite atât aici, cât și la Dunărea de Jos, de origine nord-pontică.

2. Creșterea animalelor

Necesarul de hrană se completa cu produse de origine animală: carne, lapte, ouă dar și prin activități complementare de vânătoare și pescuit. Această caracteristică a ieșit în evidență cu prilejul cercetărilor, mai avansate, în anumite situri.

La *Dinogetia* analiza resturilor osteologice, din săpăturile mai vechi, efectuate de Maria Comșa, în anii 1958-1960, a arătat că pentru acest tip de habitat, alături de produsele de la bovine, porcine, ovicaprine, oamenii consumau cantități mari de pește (exemplare mari) precum și gasteropode (scoici, melci) (HAIMOVICI 1991, p. 355-360).

În anumite zone, cum sunt cele din nordul Dobrogei, cu relief tipic și pășuni bogate, creșterea animalelor ocupa un loc preponderent. Acest aspect a fost demonstrat la vila de la Niculițel, unde au fost descoperite spații mari pentru adăpostul animalelor. Pe baza materialelor scoase la lumină, la Capaclia, s-au putut face chiar unele statistici privind structura activității. Potrivit acestora, 37, 6% din materialul osteologic descoperit îl reprezenta taurinele, 18, 51% ovicaprinele, 16,8% porcinele, 7,4% cabalinele, în timp ce la Sărătura ponderea o dețineau bovinele cu 30,6% și ovicaprinele cu 28% (BAUMANN 1995, p. 189; 191; BAUMANN 2000, p. 237). Studiile de specialitate, asupra resturilor de animale din așezările de la Sarichioi și Telița precum și din vilele de la Niculițel și Horia, făcute de Sergiu Haimovici, au demonstrat că pentru primele secole ale erei creștine exista o grijă deosebită pentru selecția animalelor (bovine, ovine, cabaline), fiind posibilă aducerea de exemplare, cu calități de excepție, poate chiar din Italia, ori din centrele sud-dunărene, unde existau astfel de preocupări. Nu este exclus ca să se înregistreze chiar tentative de ameliorare a unor produși locali, la nivelul acestor forme de producție, până în secolul al IV-lea, fapt demonstrat, deocamdată, doar pentru *Dacia romană* (UDRESCU 1979, p. 104-108). În restul mediului rural, la

marea masă a crescătorilor de animale, acest proces nu a fost sesizat în secolul al IV-lea, și cu atât mai puțin se va întâlni în secolele următoare (HAIMOVICI 1996, p. 391-407).

În orașele nord-pontice a fost identificată o varietate mare de animale domestice cu diferențieri procentuale mari, cum este în cazul porcului, între 3% și 30% (ȘELOV 1963, p. 129-130; SON 1986, p. 143-144) pentru numeroase așezări.

Pe limesul dunărean s-au făcut analize reprezentative asupra eșantioanelor de resturi de animale la Hinova sau Stolniceni, unde s-a constatat ponderea ridicată a bovinelor, ovinelor, porcinelor, cabalinelor, dar și unele influențe romane în selecționarea celor mai productive exemplare (SOUSSE 1993, p. 215-221; UDRESCU 1979, p. 104-108). Cantități mari de oase de animale au fost descoperite și la *Sucidava*. Acestea se încadrează în structura binecunoscută de la Dunărea de Jos (TOROPU și colect. 1983, p. 249-250).

În mediul autohton creșterea animalelor este mult mai bine documentată. În cadrul culturii *Cerneahov*, din spațiul de la est de Prut, într-o serie de localități cum ar fi, Malaga II, Holmsk II, Nagornoe II, Glavani, Bujorka, au fost descoperite oase provenind de la cai, cornute mici, porci, păsări, la care se adaugă cele ale animalelor vâdate: câini, lupi, reni (ČEKERSKAJA 1987, p. 151). În așezările din Muntenia s-a demonstrat importanța creșterii animalelor în structura agriculturii, pentru comunitățile umane din secolele VI-VII (DOLINESCU-FERCHE 1979, p. 215).

3. Vânătoarea și pescuitul

În spațiul Nord-Pontic au fost descoperite, în așezări, oase de reni, elani, iepuri, lupi, vulpi (ȘELOV 1972, p. 86). Una din activitățile de bază a locuitorilor de aici a fost pescuitul. Ne mulțumim doar să remarcăm pentru Dunărea de Jos că această activitate, ocazională, având ca scop să completeze resursele de hrană, este documentată în cercetările arheologice la *Drobeta*, *Hinova*, *Novae*, *Capidava*, *Dinogetia*, prin cantitatea de oase de pește, dar și prin obiecte specifice activității: cârlige, greutatea de plase etc. Cu totul altfel se prezintă îndeletnicirea în nordul Mării Negre, unde exista o tradiție mai puternică la populațiile autohtone (GAVRILJUK 2005, p. 105-113) și în fostele centre grecești (HOJTE 2005, p. 133-160). Deja aici, viața însăși se identifică cu simbolistica peștelui. Pe monedele unor orașe, cum ar fi *Olbia*, *Chersonesos*, *Kerkinitis*, *Panticapaeum*, apar pe revers astfel de reprezentări (STOLBA 2005, p. 115-132). În regiune se întâlnesc specii de pești, căutați pe piața Europei Răsăritene, precum calcanul, delfinul, cheful, stavridul, nisetru, cega, păstruga, șalău, crapul, somnul, tonul. La acestea se adaugă speciile de hamsi, *moetica* și *pontica*, comercializate în toată lumea răsăriteană, pescuite cel mai frecvent la *Chersonesos*.

Sunt multiple și variate dovezile activității la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic. Au fost identificate, în regiune, vase ceramice destinate transportului de pește (OPAIȚ 2007, p. 106-116) și mai ales bazinele de conservare prin sărare dateate în secolele IV-VII (KADEEV 1970, p. 6-8). În săpături au fost descoperite dovezi directe ale activității, precum cârlige sau plumbi pentru plasele de prins pește. După toate probabilitățile pescuitul în cantități mari se făcea cu bărcile. Unele calcule indică la *Chersonesos* activitatea unui număr de aproximativ 300 de pescari grupați în 30 bărci mari. Și în celelalte așezări pescuitul ocupă un loc important.

Faptul că la gurile Bugului existau foarte multe sate, se poate explica și prin cantitatea mare de pește existentă aici. După părerea unor specialiști, această bogăție a determinat o concentrare sporită de populație în preajma marilor ape (DOMANSKI 1961, p. 28). La vărsarea Donului exista altă zonă importantă a pescuitului din regiune, cu deosebire, pentru sturioni (nisetru, cega, păstruga). De la *Tanais* provin cele mai multe amfore în care se mai găseau, în momentul descoperirii, oase de pește dovadă a utilizării metodei de conservare (ȘELOV 1963, p. 127-128). La *Bosporus (Panticapaeum)* sunt indicii clare că se pescuiau nisetru, păstruga și scrumbia (BLAVATSKI 1961, p. 44). La *Phanagoria* s-a descoperit, în anul 1955, un adăpost unde se prepara peștele în vederea conservării precum și o plasă de pescuit cu 103 plumbi (KOBYLINA 1989, p. 92).

Cel mai important aspect al acestei activități, în care centrele din nordul pontic se aflau, de departe, pe primele locuri în economia Europei Răsăritene, îl reprezintă prelucrarea „industrială” a peștelui în cadrul bazinelor de sărat. Recent, s-a descoperit la *Panticapaeum* un complex pentru sărat pește alcătuit din mai multe bazine, unele refăcute la sfârșitul secolului al IV-lea (AIBABIN, HAIREIDINOVA 2009, p. 11). La *Phanagoria* cisternele de sărat pește sunt datate în secolul al IV-lea și grupate în 16 bazine cu o capacitate de 1600 tone (BLAVATSKI 1961, p. 45). În campaniile din anii 1936-1938, la *Mirmekion* au fost descoperite 8 bazine, cu capacitate totală de 100 t, care au funcționat sigur în secolele II-III și poate chiar mai târziu. Cel mai mare din ele are un volum de 116 metri³ (GAJDUKEVIČI 1959, p. 23). La *Chersonesos* unde exista, probabil, cel mai mare număr de pescari și de bărci, și deci cantitatea de pește era apreciabilă după fiecare ieșire pe mare, s-au construit cele mai multe bazine de sărat. În total, aici s-au descoperit aproape 100 de astfel de instalații. Bazinele 15-24, 29, 36-46, 51, 56, 60-62, 66, 67, 69, 70, 74-75, 83-84, 86-96 sunt mai mari și se datează între secolele V-VI (KADEEV, RYJOV 1973, p. 69-79; ROMANCIUK 1977, p. 18-26). Puține sunt din secolul al VII-lea. Este vorba de bazinul 56, datat cu monede de la *Mauricius Tiberius*, și cele cu numerele 74-75 în care s-au găsit monede de la *Constans II*. Unele au dimensiuni impresionante de 25-30 metri³. În bazinul 30 se putea săra o cantitate cuprinsă între 5600-7200 kg pește (ROMANCIUK 1973 a, p. 50-53), iar cel mai mare, datat în primele secole creștine, avea un volum de 70 metri³ și putea prelucra 25 t de pește (BELOV 1963, p. 62). Comparativ cu acestea, bazinele de la *Tiritake* erau mult mai modeste. Cele mai mici sunt cele de la *Olbia*. Numărul mare de instalații de conservare din *Chersonesos* se leagă, nu numai de cantitatea de pește, dar mai ales, de existența unor „sărării” care ofereau conservantul necesar. Despre exploatarea sării aici vorbește chiar Strabon (VII, 4, 7). Cercetările arheologice au identificat 12 instalații pentru obținerea sării din apa de mare, care au funcționat până în secolul al XIX-lea (KADEEV 1970, p. 21). Pescuitul în cantități mult mai modeste este atestat și pe râurile nordice în cadrul comunităților culturii *Cerneahov* (ČEKERSKAJA 1987, p. 151).

B. MEȘTEȘUGURILE

Activitatea meșteșugărească este dezvoltată și bine reprezentată la Dunărea de Jos și Nordul Pontic, regiuni cu multe resurse ale solului și subsolului, diverse și în cantități apreciabile, cum ar fi: minereu de fier, plumb, aur, argint, sare, lemn, lut, piatră, la care se adaugă produsele animaliere care se prelucrau (os, corn,

blană, lână etc.).

Un rol hotărâtor în dezvoltarea producției l-au avut, în primul rând, măsurile administrative. *Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium*, despre care s-a vorbit și în capitolul din urmă, adoptat la începutul *epocii Dominatului*, a impus o serie de reglementări la prețurile unor sortimente de mărfuri, cum sunt cele din categoria produselor alimentare, îmbrăcăminte, produselor din metal, sticlă, ceramică, piatră etc. precum și valoarea forței de lucru. *Auri lustralis collatio*, impozit pus de *Constantin cel Mare*, care i-a nemulțumit pe negustori, va fi abolit de *Anastasius*, fapt ce duce la relansarea producției, schimbului și revigorarea vieții urbane încă din timpul domniei sale.

Necesarul pentru activitatea proprie orașelor la care se adaugă nevoile comunităților autohtone și ale populațiilor migratoare din împrejurimi pe distanțe mici sau mari, au impus un ritm ascendent activității de producție întrerupt sau diminuat numai de marile invazii.

Cantitatea și varietatea de produse meșteșugărești de pe piață a fost deosebită. Cererea de unelte, vase din ceramică sau sticlă, arme, podoabe, accesorii vestimentare, activitatea de construcție, au dus la mărirea și diversificarea producției, la apariția unor forme noi de organizare, dar și amplificarea schimbului.

1. Metalurgia fierului

Este una din cele mai importante activități meșteșugărești care se baza pe resursele existente și pe tradiția din ultima jumătate a mileniului I a. Chr. Minereul se exploata în regiunea Dunării de Jos, în spațiul Banatului, iar nordul Mării Negre, în bazinul Munților Urali și în Crimeea. Minerii (*metallarii*), în majoritatea lor, erau oameni liberi, iar minele aparțineau statului. Un regim similar îl aveau și atelierele pentru producerea armelor, fierul fiind utilizat, în cea mai mare parte, în acest scop.

Cuptoare pentru reducerea minereului au fost atestate, la nord de Dunăre, la Fizeș, Ghelari, Șirna (TEODOR 1996, p. 14-17), iar pe limes la *Hinova*, în castru, și la *Drobeta* (STĂNGĂ 1998, p. 106). La sud de Dunăre sunt cunoscute cele de la Malko-Târnovo, datate cu monede și ceramică în secolul al VI-lea, în timpul lui *Iustinian* (VELKOV 1965, p. 78-79; 84-86). Pe *limesul scythic* funcționau cuptoarele de la *Dinogetia* (BARNEA 1955, p. 99-121), și în *territorium noviodunense* cele de la Izvorul Maicilor-Telița. Un cuptor cu înălțimea de 3 m și diametrul de 3,75 m, descoperit aici, cercetat în anul 1979, este de tip *Windofen* (BAUMANN 1979, p. 197; 203; BAUMANN 1984 b, p. 41-50). În nordul Mării Negre se remarcă mai multe cuptoare pentru redus minereul la *Olbia* (KRAPIVINA 1993, p. 68-79) și la *Tanais* (ŠELOV 1972, p. 82). Astfel de instalații au funcționat, însă, și în alte orașe din regiune.

Numărul de obiecte, descoperite în așezările din zonă, au impus, indirect, în atenția cercetătorilor, și alte centre metalurgice, cu toate că simpla lor remarcare nu înseamnă obligatoriu și identificarea unui nou centru de producție, cum ar fi, de exemplu, *Novae* (CICIKOVA 1983, p. 17), *Capidava* (COVACEF 1995-1996, p. 118-119), sau în Nordul Pontic *Chersonesos*, *Panticapaeum*, *Phanagoria*, *Ilurat*, *Mirmekion*, *Tiritake*, *Gorgippia* (KRUGLIKOVA 1963, p. 69-83).

Atelierele de producție și reparații sunt mult mai numeroase. Cercetările au pus în evidență activitatea unor forme de organizare de tipul *collegia* (asociații pe meserii).

Descoperirile sunt mult mai multe pentru primele secole creștine, cu deosebire în Dacia romană (IDR II, 135; III¹, 269, 272; III², 163, 186, 202, 246 etc.; IDR III³, 141, 235, 388; CIL III, 1.174, 1.207-1.209, 1.217). Pe linia Dunării, la *Drobeta* este atestat epigrafic un *collegium fabrum*, iar cercetările arheologice au dus la descoperirea unui atelier metalurgic, din secolul al VI-lea, în aceeași localitate (BEJAN 1976, p. 257-278). Un *collegium* este pus în evidență la *Ratiaria* și era destinat să satisfacă nevoile pentru militarii care se aflau în oraș (MARTELLI 1980 b, p. 38). În Dobrogea sunt atestate asociațiile de la *Histria* și *Tomis* (ISM I, 57; ISM II, 253). La *Chersonesos* meșteșugarii se organizează după specificul activităților, pe cartiere. Sunt documentate atelierele de fierari (*ferrarius*), lucrători de săbii (*μαχαίροποιός*), meșteșugarii de lacăte (*clostrarius*) (KADEEV 1970, p. 37). La sud de Dunăre, acolo unde exista mai multă siguranță, își desfășurau activitatea cele mai renumite unități de producție, *fabricae*, destinate confecționării și reparării echipamentului militar și armamentului, aflate în proprietatea statului, cu mână de lucru sub control militar. Acestea se numeau *scutariae armarum* și produceau scuturi, platoșe, cămăși, coifuri, *spathae*, lănci, arcuri, topoare de luptă. Erau conduse de un *praepositus fabricae*. Toate funcționau la sud de Dunăre pentru că aici erau mai bine apărate de invaziile popoarele migratoare (ZAHARIADE 1988, p. 164-166). La Veliki Gradač a fost identificat un depozit mare pentru inventarul militar al castrului și un atelier de producție pentru repararea echipamentului soldaților (PETROVIĆ 1980, p. 53-63). Cel mai mare nucleu de *fabricae* din lumea balcanică funcționa la *Marcianopolis*, *Hadrianopolis*, *Ratiaria*, *Horeum-Margi*. Toate concentrău 40% din producția de armament din provinciile balcanice (VELKOV 1983, p. 179). Existența atelierelor și activitatea lor este oglindită, cel mai bine, de producția de bunuri. La nordul Dunării și în Dobrogea se întâlnește o mare diversitate a descoperirilor arheologice de acest tip: unelte de muncă (ciocane, clești, nicovale, dălți, dornuri, cuțite, topoare, barde) (TEODOR 1966, p. 24-29), obiecte de mici dimensiuni (cuțite, cuțitoaie, lame de brici, vârfuri de lance, sulite, accesorii etc.) (BAUMANN 1984 a, p. 57). Pentru sudul Dunării exemplificăm doar cu descoperirile de la *Iatrus* (topoare, târnăcoape, sape, securi, sulite, vârfuri de săgeți) (GOMOLKA 1966, pl. XVII; XIX).

Din nordul Mării Negre avem dovada funcționării unor ateliere la *Olbia*, unde au fost descoperite unelte (topoare, ciocane, sape, securi), arme (vârfuri de sulită), accesorii, ceea ce face din oraș un centru important pentru regiune (KRUTILOV 1997, p. 135-136). Un alt centru metalurgic, cel mai mare de aici, este *Chersonesos*. În oraș au fost descoperite turnătorii, topitorii cu unelte specifice: creuzete, tipare pentru nasturi, cârlige de pescuit, obiecte religioase, catarama, fibule, cercei, potcoave, zăbale, degetare etc., toate demonstrând activitatea unuia din cele mai mari nuclee metalurgice din răsăritul Europei (ANOHIN 1972, p. 35). Alte centre de producție au fost puse în evidență la *Phanagoria* (KOBYLINA 1978, p. 30-33) și *Tanais* (ŠELOV 1972, p. 92-96).

2. Metalurgia bronzului

Este documentată prin numărul foarte mare de obiecte descoperite. În multe așezări importante, care dispun chiar de ateliere proprii, anumite obiecte din bronz, cu destinație specială, ajung aici și pe calea schimbului.

La *Hinova* este atestat un atelier și un depozit cu podoabe din bronz nefinisate (BOZU 1976, p. 257-278). Cantitatea apreciabilă de obiecte descoperite la *Sucidava* a impus ipoteza funcționării unor ateliere specializate aici. Cercetările au scos la lumină fibule, catarama, paftale (TUDOR, și colect. 1960, p. 482; TUDOR 1978, fig. 142-146), cruciulițe, ace, pense, foarfeci (TUDOR 1937-1940, p. 372, fig. 8), pandantive, aplice, diademe, coliere, brățări, ace de păr etc. Descoperirile au dus la concluzia existenței unui mare centru al metalurgiei bronzului (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 137-140). O tipologie asemănătoare se înregistrează în descoperirile de la *Novae* (DIMITROV și colect. 1974, p. 172-173, fig. 21-23; 31-42). În aceeași regiune sud-dunăreană, la *Durostorum*, cercetări mai vechi au atestat existența mai multor ateliere. După unii, aici s-au turnat reprezentările descoperite, în număr mare, în săpăturile din oraș și împrejurimi (BUCOVALĂ 1972, p. 117-134; GHEORGHIEV, DONEVSKI 1980, p. 119-121; VASILCIN 1980, p. 115-119; MUȘETEANU, ELEFTERESCU 1988, p. 585-589). La piesele de artă se adaugă un mare număr de obiecte din bronz (IANKOVIĆ 1973-1974, fig. 5; MUȘETEANU, ELEFTERESCU 1977, p. 585-589; CULICĂ, MUȘETEANU 1979, p. 449; ATANASOV 1986, p. 74-81), care au fost realizate pe loc, făcând din așezare nu numai un centru de producție ci și de schimb.

În Dobrogea, cercetările de la *Sucidava* (Izvoarele) au demonstrat funcționarea unor ateliere. De aici provin mai multe obiecte de cult (CULICĂ 1969, p. 355-370), la care se adaugă între altele și pintenii de epocă romană târzie (CULICĂ 1981-1982, p. 63-68) pentru soldații din *cuneus equitum stablensianorum* care apărau fortificația. Maniera provincială și cu totul specială în care s-au realizat unele produse, vezi de exemplu cruciulițele romano-bizantine, descoperite la Izvoarele, unice, a dus la formularea opiniei că au fost turnate pe plan local (CULICĂ 1965 b, p. 419-425), în aceleași ateliere în care au fost realizate alte obiecte, cum ar fi limbile de curea sau catarama de bronz (DIACONU 1974, p. 289-294). La *Capidava*, în sectorul V, au fost descoperite mai multe accesorii vestimentare, fibule, catarama, capete de curea, plăci de centură, la care se adaugă mânere, nasturi, toate tipice secolelor IV-VI. S-a invocat, având în vedere materialele diverse, activitatea unui atelier în așezare dar și legătura cu alte centre de producție de pe limes (COVACEF 1995-1996, p. 95-120). Fără a reprezenta o dovadă directă a funcționării unui atelier aici, cercetările din necropola de la *Beroe* au scos la lumină un bogat inventar de obiecte din bronz (PETRE 1962, p. 565-589). O situație similară se înregistrează și în cazul altor descoperiri de pe limesul dunărean. Numărul apreciabil de tipare din piatră și os destinate turnării diferitelor obiecte de cult sau bijuteriilor și accesoriilor descoperite, cum sunt cele de pe linia Dunării de la *Capidava* (COVACEF 1995-1996, p. 113-115), sau din spațiul carpato-dunărean de la Costești-Iași, Botoșana, Dumbrăveni, Cristur, Străulești-București, Olteni, Traian, Poienița (TEODOR 1981, fig. 11, 18), sau cele aproape 40 de tipare din regiunea carpato-nistreană (TEODOR 2005, p. 154-174), toate reprezintă o dovadă a funcționării unui mare număr de ateliere chiar în mediul autohton.

În nordul Mării Negre au fost descoperite cantități apreciabile de obiecte din bronz ceea ce susține ipoteza funcționării unor ateliere specializate. La *Chersonesos* s-au descoperit fibule, brățări, catarama, chei, piese de harnașament datate în

secolele IV-VII (KADEEV 1970, p. 50-60), clopoței (ȘELOV 1963, p. 64). Nu este exclusă varianta ca multe din acestea să vină din Egipt, Siria, Asia Mică, sau poate chiar de la Dunărea de Jos. Majoritatea materialelor au fost descoperite în zona portului unde se aflau nu numai depozitele negustorilor dar și ateliere de producție (ZUBAR, SOROČAN 1986, p. 123, fig. a).

În ce privește situația din Crimeea, în mormintele de la Eski Kermen, Skalistoe, Aromatnoe, Uzeni-Baş, Pastârscoe, au fost identificate materiale de proveniență diferită. La Eski Kermen a fost descoperit un tip de cataramă rar întâlnit în Imperiu, datat în secolul al VII-lea, cu reprezentare antropomorfă (AIBABIN 1975, p. 42-46), alături de alte obiecte cu analogii largi la Dunărea de Jos (ZUBAR 1982, p. 105, fig. 71), precum și catarama cu semne sarmatice, larg răspândite la populațiile locale (DRACIUK 1974, p. 40-43). Multe mărfuri din bronz realizate fie în atelierele din regiune, fie în cele Orientale, au pătruns în comunitățile autohtone aparținând culturii *Sântana de Mureș-Cerneahov* pe calea schimbului (CKSP, p. 31; ŠČERBAKOVA 1989, fig. 1, 2).

O privire specială asupra unor tipuri de obiecte din bronz, larg răspândite la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic, este relevantă pentru a urmări caracterul unitar al producției și schimbului între cele două regiuni.

O categorie aparte de accesorii descoperite în cantități mari o reprezintă fibulele. Prezența lor masivă aici demonstrează existența unei populații romanice, cum precizează Dan Teodor care s-a ocupat de tipologia exemplarelor ce au circulat în regiune (TEODOR 1988, p. 197-233), împreună cu alți cercetători (CURTA 1992, p. 37-97).

La nord de Dunăre se întâlnesc mai multe tipuri, între care, amintim pe cele cu piciorul dedesubt (sec. II-IV), cu brațele în formă de bulbi de ceapă (sec. IV-V), în formă de arcuș de vioară (sec. VI), toate de factură romano-bizantină, descoperite la București, Davideni, Bârlăești, Bacău, Moldoveni, Suceava-Șipot, *Drobeta* (TEODOR 1981, fig. 7). Unele au fost executate poate chiar în atelierele de la *Sucidava* (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 138-140; POPILIAN, BONDOC 2012, p. 304-309) de unde se răspândesc pe calea schimbului în mediul autohton (BICHIR 1984, pl. XL-XLIV). Aceleași exemplare circulă la sud de Dunăre. Multe au fost descoperite în tâmplător și fac parte din colecțiile muzeelor din zonă. Sunt și serii cu răspândire limitată, cum este de exemplu tipul *Viminacium* (HARALAMBIEVA 1994, p. 25-42), cu acul răsucit în spatele piciorului (HARALAMBIEVA, IVANOV 1986, p. 9-20; HARALAMBIEVA 1989, p. 29-40), cele în formă de zvastică (HARALAMBIEVA 1992, fig. 1,7), sau cele zoomorfe (IANKOVIĆ 1982-1983, p. 131). Pentru regiunea nord-pontică, în afara tipurilor de la Dunărea de Jos, prezente aici în toate mediile, reținem fibula profilată cu mărgea în cap, răspândită în bazinul Mării de Azov, la *Tanais* și împrejurimi (ȘELOV 1972, p. 98).

O categorie specială o formează fibulele cu capete în formă de bulbi de ceapă. Cum se știe, sunt utilizate cu deosebire de demnitarilor militari și administrativi (EAR II, p. 136). Se întâlnesc pe tot limesul, la nord de Dunăre la *Sucidava* (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 138, 4, 5, 6, p. 139), iar la sud sunt frecvente în *Dacia Ripensis* (IANKOVIĆ 1973-1974, p. 224-225; VASIĆ 1982-1983, fig. 22, 7, 10, cu privire aparte asupra celor 13 tipuri descoperite în necropola de la Kladova,

IANKOVIĆ 1973-1974, p. 203-207), și *Moesia Secunda* (HARALAMBIEVA, 1990, p. 79-98). Se cunosc 12 exemplare din acest tip, făcute din bronz, la *Capidava* (COVACEF 1995-1996, p. 100). Nu este exclus ca și acestea să provină dintr-un atelier sud-dunărean. În nordul Mării Negre acest tip de fibule se întâlnește la *Tyras* (GOROHOVSKII, SON 1989, 69-78; ZUBAR, SOROČAN 1986, p. 123, fig. 9), și *Chersonesos* (ZUBAR 1993 b, p. 58).

În 1942 la Silistra, într-un mormânt de secolul al IV-lea, a fost descoperită, între altele, o fibulă suflată cu aur (ANGELOVA 1976, p. 23). Două fibule masive din aur au fost scoase la lumină la Hârșova într-o necropolă romano-bizantină în 1987 (inedite). O piesă, mai mică, a aparținut unui ofițer de cavalerie, cealaltă, în greutate dubla fața de prima, de peste 120 gr., a însoțit un personaj civil, cel mai probabil cu funcție administrativă înaltă, dacă ținem cont, în ansamblu, de inventarul mormântului. Judecând după mărimea pieselor, purtătorii au avut o mare autoritate pe acest segment al limesului. Descoperirea unor bijuterii din aur la *Durostorum* l-a determinat pe Crișan Mușeteanu să considere că aici a existat un atelier local (MUȘETEANU 1982, p. 128). Dacă judecăm după fibulele de la Silistra și cele de la Hârșova, ca și după întregul inventar de metal prețios descoperit în necropolele celor două așezări, între care există serioase analogii, putem admite că și exemplarele de la *Carsium* au fost realizate într-un atelier de la *Durostorum*.

Cataramele reprezintă o altă gamă de accesorii vestimentare cu largă circulație în regiune. Cele mai comune sunt, cele de tip *Sucidava* de pe linia Dunării, tipurile *Păpa*, *Siracusa*, cu *placa cruciformă*, *ajurate*, sau cele sugerând o *maskă umană*, întâlnite mai ales în nordul Mării Negre. Dan Teodor, care a analizat această categorie de piese vestimentare, este de părere că acestea puteau fi realizate în atelierele balcanice sau chiar din orașele nord-pontice prin imitație (TEODOR 1991, p. 117-138). Împărtășim opinia sa potrivit căreia prezența acestor tipuri în lumea nord-pontică este expresia existenței aici, în zonă, a unei populații romanice, aspect asupra căruia am atras deja atenția în capitolul precedent. Aceasta are puternice legături tradiționale cu lumea bizantină și utilizează aceleași mărfuri ca și ceilalți locuitori ai Imperiului. Este suficient să amintim că în necropolele de la Dunărea de Jos ca și cele din nordul Mării Negre inventarul este asemănător din acest punct de vedere. Exemplificăm, în această direcție, doar plăcile de cataramă din mormintele bosporane (ZASETKAJA 1998, fig. 98, 49) și cele de la Piatra Frecăței (PETRE 1962, p. 583, nr. 10).

O altă categorie specială de obiecte, descoperite în arealul de care ne ocupăm, o reprezintă ramele de oglinzi. Acestea, ca și mărfurile prezentate mai sus, sunt legate de existența unei mase semnificative de militari romani în spațiul dunăreano-pontic. Circulă între secolele I-IV, cu maximul de intensitate în secolele II-III, dar urcă și în secolul al VI-lea. Sunt întâlnite cel mai frecvent la *Sucidava* (TUDOR 1959, p. 415-432; TUDOR și colect. 1960 p. 48). Unele exemplare au ramele din plumb și conțin inscripții precum *Lollianus*, *Brutus* etc., reprezentând nume de producători. Se cunosc peste 100 de astfel de exemplare la *Sucidava*, ceea ce depășește cu mult necesarul pentru nevoile locale. După unele păreri nu este exclus ca aici să fi funcționat unul din cele mai mari centre de producție din lumea romană (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 124). S-a presupus existența altui centru la

Durostorum (MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1978, p. 105-111). În orașele din nordul Mării Negre s-au descoperit astfel de produse la *Olbia*, *Panticapaeum*, *Chersonesos*. S-a putut demonstra, cu această ocazie, că anumite exemplare își pot avea originea în centrele dunărene (KALAŠNIK 1979, p. 116-123). Cele mai multe materiale se găsesc la *Tanaïs* (KNIPOVIČ 1949, p. 54-56, fig. 11-15) și *Chersonesos* (ZOLOTAREV, TREISTER 1993, p. 117-130).

3. Producția de sticlă

Producția locală de sticlă este greu de demonstrat, cea mai mare parte a materialelor descoperite își au originea în importuri. Cercetările din ultimele decenii au permis o oarecare departajare în ce privește aria de proveniență a bunurilor, autohtonă sau de import. Evident, nu poate fi vorba de ateliere decât în marile orașe, unde piața era capabilă să absoarbă producția în integralitatea ei, știindu-se că transportul obiectelor din sticlă, pe distanțe mai mari, se făcea cu riscuri destul de serioase. În același timp, sunt de luat în seamă opiniile potrivit cărora atelierele locale prelucrau de cele mai multe ori pasta de sticlă importată.

Cercetările desfășurate în numeroase așezări sau necropole au scos la lumină un număr apreciabil și foarte diversificat de obiecte din sticlă. În același timp, se remarcă unitatea și omogenitatea producției.

O cantitate semnificativă de vase, -boluri, cești, balsamarii, unguentarii, a fost descoperită la sud de Dunăre (MINČEV 1984, p. 5-21; MINČEV 1988, p. 35-39) cu analogii în toate centrele de pe limes și din nordul Mării Negre, cum sunt cămile de la *Tomis*, *Callatis*, *Chersonesos* (MINČEV 1989, p. 13-26; MINČEV 1990, p. 56-78). Un potențial centru de producție s-ar fi putut afla la *Novae* unde se înregistrează descoperiri importante de acest gen (CICIKOVA 1977, p. 279). Cele mai multe provin din sectorul de vest (PRESS 1968, p. 210). Aici, numai în campaniile din anii 1975-1977, au fost găsite peste 750 fragmente de vase (PRESS, și colect. 1981, p. 55).

Săpăturile din nordul Dobrogei au scos la lumină un număr mare de vase din sticlă datate în perioada romană și romano-bizantină (BOȚAN 2010, p. 217-242).

Dovezi privind funcționarea cuptoarelor de sticlă în nordul Mării Negre sunt mult mai concludente. La *Olbia* au fost descoperite mai multe fragmente de sticlă deformate, (KRUTILOV 1997, p. 137-138) fapt ce ar putea reprezenta deșeuri de producție, în timp ce la *Tanaïs* s-a identificat chiar un cuptor pentru producerea vaselor și mărgelilor din sticlă (ŠELOV 1972, p. 106-108). În mormintele din oraș au fost scoase la lumină cantități mari de obiecte din sticlă realizate pe plan local. Unele vase, cu reprezentări antropomorfe, descoperite în alte orașe din regiune, își au originea fără îndoială, în atelierele proprii.

Chersonesos s-a aflat pe primul loc în producția de sticlă. Această activitate a fost demonstrată mai mult pentru secolele III-IV, și mai puțin pentru secolele V-VI, cu mult timp în urmă (BELOV 1969, p. 80-84), de activitatea atelierelor ocupându-se Iulia L. Ščiapova (BELOV 1965, p. 237-239; OLTEANU 1983, p. 101-102). Gama obiectelor descoperite în diferite părți ale orașului este extrem de variată: pahare, cupe, cești, flacoane, balsamarii (ŠELOV 1963, p. 64), mărgelile (ZUBAR, SOROČAN 1986, p. 125). Analiza materialelor descoperite a dus la concluzia că, pentru secolele III-IV, producția proprie satisfăcea cererea de pe piață (ZUBAR 1982, p. 82-94). Unul din cele mai mari ateliere de sticlă a fost descoperit în anul 1968, sub bazilica

din 1932. Cuptorul avea diametrul de 0,75 x 0,75 m. Alături, se afla o plintă din piatră pe care se suflau vasele. În exterior, pe un nivel de 0,60 m, s-au identificat deșeurile rezultate din activitatea de producție (BELOV 1974, p. 90-91; GALOFAST 1997, p. 313-317).

Descoperirile din Peninsula Taman (SOROKINA 1963, p. 134-174), de la *Panticapaeum* și *Kepoy*, au dus la concluzia că și aici au funcționat ateliere specializate în realizarea obiectelor din sticlă (KUNINA, SOROKINA 1972, p. 146-177). Din acest punct de vedere activitatea de producție a obiectelor din sticlă în orașele nord-pontice și-ar putea găsi explicația, satisfăcătoare într-o mare măsură, prin menținerea tradiției din epoca greco-elenistică până acum.

4. Prelucrarea pietrei și activitatea de construcție

Aceasta rămâne, de departe, una din cele mai importante activități meșteșugărești reprezentată, cel mai bine, din punct de vedere arheologic. Numărul mare de cetăți și orașe, amploarea construcțiilor realizate, au necesitat cantități imense de material. Aceste observații trebuie asociate cu rezervele uriașe de materii prime existente. În cazul în care piatra lipsea, într-un loc sau altul, se putea transporta pe apă sau înlocui cu cărămida. Într-un capitol separat, mai jos, vom analiza succint evoluția orașelor și cetăților de la Dunărea de Jos și din Nordul Pontic, ceea ce va permite înțelegerea dimensiunii exacte a problemei.

Activitatea de construcție atrage, după sine, un număr mare de meșteșugari (specialiști) implicați direct în această activitate: *architecti* (constructorii), *lapidarii* (cioplitorii în piatră), *marmorarii* (cioplitorii în marmură), *faber tignarius* și *intestinaris* (dulgherii), *tessellarius* și *musaearius* (mozaicari), *pictor parientarius*, *pictor imaginarius* și *plasta imaginarius* (zugravi). La aceștia se adaugă cei care preparau varul și confecționau materialele din lut. În fine, nu pot lipsi, din activitatea de construcție, obiectele din metal (cuie, piroane, conducte, bransamente etc.), sticla pentru geamuri, precum și uneltele specifice activității, confecționate, în cea mai mare parte, tot din metal. Dacă luăm în calcul accesoriile (balamale, clanțe, lacăte etc.) dar și mobilierul încăperilor, în funcție de destinația acestora, lărgim sfera meșteșugurilor antrenate indirect în construcții până la o dimensiune greu de imaginat chiar pentru această perioadă.

În cele ce urmează vom prezenta cele mai semnificative activități legate de extracția, prelucrarea și utilizarea pietrei, în diferite forme, la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic.

În zona Banatului funcționau carierele de gresii calcaroase de la Bahna, Breznița, Vîrciorova, Gura Văii. La Șvinița au fost cercetate cuptoare pentru arderea pietrei de var datate în secolele III-IV (OLTEANU 1974, p. 179-185). O instalație similară a fost identificată, fără a fi însă cercetată, la Valea Morilor-Telița (SIMION 1984, p. 69). La *Sucidava*, unde nu exista piatră de construcție, necesarul era adus de la sud de Dunăre (TUDOR 1978, p. 72-73). Aici au fost descoperite ateliere de prelucrare cu unelte specifice.

În Dobrogea, pe linia Dunării, în apropierea fortificațiilor, s-au deschis cariere de piatră la *Axiopolis*, *Carsium*, *Capidava*. În alte cazuri piatra era adusă din împrejurimi: la *Tropaeum* de la Deleni, iar la *Halmyris* și *Noviodunum* de la Beștepe, Mahmudia, Murighiol și Niculițel. Activitatea constructivă intensă, din secolele IV-

VI, din timpul împăraților *Constantin cel Mare* și *Iustinian*, reprezintă o dovadă elocventă a funcționării carierelor (RĂDULESCU 1972, p. 177-204).

S-au realizat vaste lucrări de construcție și reconstrucție pe limesul Dunării de Jos. Numai pe sectorul vestic al acestuia au fost construite peste 40 de fortificații (VLĂDESCU 1971-1972, p. 14-62), la care se adaugă numărul mare de cetăți din Dobrogea, mai ales în partea sa de nord (BAUMANN 1991 a p. 163-166). În aceste condiții, repararea sau reconstrucția cetăților și orașelor a reclamat un număr mare de meșteri, dar și o cantitate apreciabilă de piatră cioplită (SÂMPETRU 1994, *pass.*; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 159). Pe *limesul scythic* au fost atestate, prin cercetări ample, lucrări de construcție la *Dinogetia* (ȘTEFAN și colect. 1954, p. 166) cu piatră și cărămidă, într-o tehnică inferioară în raport cu primele secole creștine (BARNEA 1979, p. 205-206). La *Capidava*, în sectorul V, s-a cercetat, în ultimele decenii, o piațetă și zece clădiri (C1-10) cu cinci căi de acces (COVACEF 1995-1996, p. 95-96).

La sud de Dunăre s-au evidențiat lucrări de construcție în toate orașele. Acestea au fost împodobite cu edificii după cum s-a putut vedea, spre exemplu, la *Novae* (MAJEVSKI și colect. 1974, fig. 20, 30). Celelalte lucrări de construcție și refacere a fortificațiilor și orașelor din spațiul supus analizei au putut fi urmărite, detaliat, încă din primul capitol.

În afară de construcții, piatra a fost utilizată și la confecționarea monumentelor funerare. Acestea sunt atestate pe linia Dunării la *Noviodunum* (SIMION 1994-1995, p. 133) și *Durostorum* (BUJOR 1960, p. 141-154; CULICĂ 1980, p. 463-472). În Nordul Pontic orașele *Chersonesos*, *Panticapaeum*, *Tanais*, *Gorgippia*, *Phanagoria* au fost înzestrate cu construcții monumentale, împodobite cu statui ale zeităților greco-romane, *Afrodita*, *Demetra*, *Eros* etc. sau reliefuri zoomorfe (KRUGLIKOVA 1963, p. 75-76; KRUGLIKOVA 1967, p. 150-155; DAVYDOVA 1979, p. 46-49).

În fortificațiile în care cercetarea este mai avansată, alături de piatră au fost atestate și alte materiale de construcție ca: lemnul, cărămida, olanele, și chiar chirpicul, cum este cazul la *Capidava* (COVACEF 1996, p. 21-22).

În orașele nord-pontice, dezvoltate ca mari aglomerații, în primul rând s-au construit ziduri puternice de apărare (ŠELOV 1972, p. 87), bazilici creștine și edificii laice, în tehnica *opus mixtum*, împodobite cu capiteluri, coloane, frize, mozaicuri (IAKOBSON 1963, p. 183-130; IAKOBSON 1960, p. 343-346). Există dovada că atelierele de la *Chersonesos* erau organizate chiar într-o asociație de pietrari (ANOIN 1972, p. 34; IAKOBSON 1964, p. 10).

Piatra este folosită ca materie primă pentru confecționarea unor obiecte necesare activităților economice, mai ales în mediul rural, cum ar fi, ancorele de barcă, vase, greutăți, fusaiole. Acestea au fost atestate în regiunile de la nord de gurile Dunării la Ranjevoe, Kiselova, Kamenka, Ancekrak, Afanesevka, Koblevo (CKSP, fig. 33), sau în orașe, la *Olbia* (KRAPIVINA 1993, p. 137-138). La *Chersonesos*, *Tanais*, *Ilurat*, *Semenovka*, au fost descoperite rășnițe de tip grecesc, întâlnite și la populațiile autohtone din mediul sătesc, utilizate, mai târziu de navigatori, pe corăbii, ca balast, documentate cu monede până la mijlocul secolului al III-lea p. Chr. (ARNĂUT 2003-2005, p. 221-247). Un centru de producere al obiectelor mici din piatră a fost atestat, la sud de Dunăre, la Veliko-Târnovo

(ȚĂROV 1987 p. 43-51). Descoperirile de la *Nicopolis ad Istrum* sau *Novae* pot fi puse pe seama activității atelierelor de aici.

La nord de Dunăre și în spațiul carpato-nistean, s-a inventariat un mare număr de tipare din piatră utilizate pentru turnarea obiectelor de podoabă și accesoriilor vestimentare (TEODOR 1996, fig. 14-16; 18-20; TEODOR 2005, p. 159-174).

5. Exploatarea sării

Activitatea este documentată numai la nord de Dunăre. Aici se găseau singurele zăcăminte la suprafață din arealul aflat în atenția noastră, ceea ce a putut conferi, în ansamblu, și din aceste motive, un statut cu totul aparte întregii regiuni. De-a lungul văii Prahovei se află cele mai importante masive salifere unde au funcționat, cu siguranță, exploatare în epoca romană și romano-bizantină. Pornind de la existența acestora s-a presupus că fortificațiile de la Drajna de Sus, Mălăești, Târgșor, Rucăr, ar fi putut avea tocmai rolul de a apăra minele și carierele de sare (CIOBANU 2002, p. 36-37). Prin comparație, în nordul Mării Negre, cum s-a arătat ceva mai sus, existau instalații speciale pentru obținerea produsului prin desalinizarea apei marine. Nu este exclus ca produsul să ajungă în regiune, mai ales în mediul rural, pe celea schimbului din salinele carpatice.

6. Prelucrarea lemnului

Este o activitate practică pe scară largă, în toate așezările, însă este greu de demonstrat pentru că obiectele din lemn nu se păstrează timp îndelungat. Rămân dovadă, în majoritatea cazurilor, doar sculele utilizate, unele accesorii (cuie de diferite mărimi, piroane, balamale, clanțe, colțare, închizători, chei etc.) și sursele istorice ale epocii. De cele mai multe ori, îndeletnicirea cade în subsidiar atunci când se vorbește, în general, despre activitatea de construcție, deoarece aceasta presupune utilizarea unei mase lemnoase apreciabile, fără să mai vorbim de mobilierul interior, absolut necesar și foarte diversificat în funcție de specificul edificiului.

La nord de Dunăre lemnul este atestat la construcția debarcaderului de la Ostrovul Mare (DAVIDESCU 1989, p. 110-111) și la *Sucidava* (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 112). În ultimul caz, au fost descoperite mai multe unelte tipice pentru prelucrarea acestuia: dălți, cuțite, cuțitoaie, scoabe, piroane. Cercetările recente de la instalația portuară a cetății *Carsium* au arătat că zidurile cele mai vechi, ridicate chiar pe malul apei, încă din primele secole ale erei creștine, au fost așezate pe o substrucție de bârne înfipite în solul aluvionar (CCA 2013, p. 66). Lemnul este utilizat, în cea mai mare parte, pentru confecționarea pieselor de mobilier, a războaielor de țesut, mijloacelor de transport (TEODOR 1996, p. 62-66).

În nordul Mării Negre meșteșugul lemnului este atestat la *Olbia* (KRUTILOV 1997, p. 138) și *Chersonesos*, unde se produc corăbii, mobilier, sau alte obiecte (KADEEV 1970, p. 122-129).

În general cuiele și piroanele, singurele vestigii care amintesc de folosirea lemnului, sunt aproape nelipsite între descoperirile arheologice în siturile epocii.

7. Prelucrarea osului

S-a dezvoltat din ce în ce mai mult în condițiile ruralizării vieții și a trecerii la economia naturală. Din os se confecționau unelte, podoabe, obiecte de folosință

personală, matrițe (TEODOR 1996, p. 43-47).

La *Singidunum*, pe linia Dunării, s-a demonstrat că din oasele de animale se confecționau chiar unelte agricole (BJELAJAC, IVANISEVIĆ 1991, p. 129, fig. 3). Descoperiri similare se remarcă și la Čezava (VASIĆ 1982-1983, fig. 22, 4), *Novae* (PARNIŢKI, PUDELKO și colect. 1967, p. 65, fig. 6), *Sucidava* (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 126), *Durostorum* (ELEFTERESCU 2008, p. 219-297), *Dinogetia* (MITREA 1962, p. 197-200), iar în Nordul Pontic la *Olbia* (KRAPIVINA 1993, p. 136-137) și *Chersonesos* (ROMANČIUK 1981 b, fig. 4).

În afara obiectelor mărunte, dintre descoperirile arheologice, se remarcă fluierile de la *Novae* și *Dinogetia* (PRESS 1968, p. 210), pieptenii și acele de păr (VLADKOVA 1996, p. 141-153, tip. II, III, IV, pl. II, 3, 5, 8, 19; BJELAJAC, IVANISEVIĆ 1991, p. 127, fig. 2, 1-4). În așezările culturii *Cerneahov*, între Prut și Nistru, au fost descoperite inele, împungătoare, zaruri, fusaiole, piepteni, la Kaborga IV, Gorodok, Syciavka, Kamenka-Ancekrak (CKSP, fig. 32).

8. Torsul și țesutul

Activitatea completează gama meșteșugurilor casnice care s-au dezvoltat cel mai mult în această perioadă. Este bine atestat, în mediul autohton, în lumea rurală.

La nord de Dunăre, pe o arie largă, identificarea unor obiecte cum ar fi fusaiolele și fusele, atestă acest meșteșug (TEODOR 1996, p. 49-52). Din zona Banatului provin mai multe fusaiole și furci de tors de mână cu analogii la sud de Dunăre (BOZU 1993, p. 206-214). Majoritatea dintre acestea au capetele cruciforme. Dovezi ale meșteșugului se înregistrează și la *Dinogetia* (BARNEA 1961, p. 307-314). În nordul Mării Negre le întâlnim în așezările de la Kamenka-Ancekrak, Koblevo și Kaborga IV (CKSP, fig. 33, 11-15), dar fără îndoială, îndeletnicirea se practica și în marile orașe.

9. Producția ceramică

Este activitatea meșteșugărească cel mai bine reprezentată, din punct de vedere arheologic, la Dunărea de Jos cât și în Nordul Pontic. Aceasta asigură necesarul materialelor de construcție cu o arie largă de acoperire, recipientele destinate păstrării alimentelor, mărfurilor lichide sau pentru transportul diferitelor produse alimentare ori nealimentare, vesela necesară activităților umane curente (prepararea hranei, servitul mesei, băut, iluminat), obiectele destinate anumitor trebuințe de natură estetică sau cultural-religioasă, și nu în ultimul rând, materiale de război (proiectile din lut ars). Dezvoltarea activității, în toată complexitatea ei, a dus la o veritabilă industrie. Cu toate acestea, cercetarea nu a avansat atât de mult încât să cuprindă dimensiunea fenomenului în totalitatea lui. Nu au fost elaborate, până în prezent, monografii complete pentru întreaga ceramică dintr-un sit ori pentru un centru de producție, după cum nici nu se utilizează criterii tipologice unice, așa cum a relevat un studiu, apărut nu demult, pentru Dacia Romană (RUSU 2007, p. 30-31).

Producția ceramică a fost asigurată de cuptoare, grupate în ateliere specializate, *officinae*, întâlnite pe întregul areal de care ne ocupăm. Săpăturile efectuate în ultima jumătate a secolului trecut, au dus la identificarea unui număr mare de astfel de instalații, fapt ce a permis întocmirea mai multor tipologii. Au rămas de referință studiile elaborate pe arii geografice mai largi, cum ar fi cele pentru

Oltenia de către Gheorghe Popilian, pentru Dobrogea, cu mai mulți ani în urmă, de Adrian Rădulescu și mai recent de Andrei Opaîț, precum și pentru situri mai bine cunoscute, cum este cazul la *Durostorum*, de către Crișan Mușeteanu și colectivul de aici, sau pentru *Olbia* de către Valentina Krapivina. Rezultatele cercetărilor sunt remarcabile. După forma camerei de ardere și a arhitecturii interne a cuptoarelor, s-a optat pentru o tipologie diferită, de la 4 tipuri (RĂDULESCU 1969, p. 333-353; OPAÎȚ 1996, p. 23-28) la 5 (POPILIAN 1976, p. 139-145) și mai apoi la 3 tipuri (EAIVR I, p. 396). Colectivul de cercetare de la *Durostorum*, unde s-a descoperit cel mai mare număr de cuptoare de pe linia Dunării, a propus reducerea tipologiei acestora, în funcție de formă, la două: circulare și rectangulare (MUȘETEANU și colect. 1998-2000 p. 413; MUȘETEANU 2003, p. 16-29). În această situație, primul tip îl reprezintă cuptoarele cu plan aproximativ circular. Aici se pot distinge cele cu o singură cameră de ardere, cu arce și fără altă susținere centrală și cu două camere de ardere și perete median de susținere. Al doilea tip este cel cu plan rectangular, cu una sau două camere de ardere, cu stâlp central, perete median sau arce. Suntem de părere că o astfel de tipologie, simplificată, reflectă mult mai corect realitatea și este operațională în același timp. Aspectele particulare ale construirii cuptoarelor, cum ar fi de exemplu, cu una sau două camere de ardere, cu perete median, picior central, cameră de ardere sprijinită pe arce etc., sunt variante ale celor două tipuri, unele numai cu răspândire locală. Cercetările din domeniu, în nordul Mării Negre, au arătat că tipologia cuptoarelor cunoscute în regiune, este asemănătoare cu cea de la Dunărea de Jos. O analiză mai veche, realizată aici, a putut stabili că între forma cuptoarelor și produsele care urmau să fie arse este o legătură strânsă: cele dreptunghiulare erau destinate materialelor de construcție; cele mici pentru cărămizi, cele mai mari pentru țigle de acoperiș și tubuli, (BLAVATSKI 1961, p. 49-53) iar cele de formă rotundă pentru vase, fără ca aceasta să fie însă o regulă strictă.

Producția ceramică s-a dezvoltat, cel mai mult, în așezările urbane unde piața era mai puternică, dar este reprezentată și în așezările rurale, îndeosebi în regiunile aglomerate. În acestea din urmă existau numeroase gospodării specializate în producția vaselor, în funcție de necesarul comunităților locale, cum sunt cele din nordul Dobrogei (BAUMANN 1995, p. 36-40). Un studiu asupra producției ceramice din Oltenia (POPILIAN 1997, p. 7-20) indică, în afara centrelor de la *Romula*, *Sucidava*, *Drobeta*, *Acidava*, *Buridava*, Slăveni, Bumbești, Cioroiu Nou, considerate principale, altele secundare, dezvoltate exclusiv în mediul rural, cum sunt cele de la Locusteni, Burila Mare, Cilieni, Amărăștii de Jos, care asigurau necesarul pentru întregul spațiu nord-dunărean. La răsărit de Carpați sunt cunoscute centrele rurale de la Fântânele (Vaslui) (PALADE 1969, p. 339-361), Valea Seacă, Banca, Dudești, Botoșana-Dealul Cărmidăriei, Iași-Nicolina, de factură autohtonă, tipice mediului roman (TEODOR 1996, p. 52-62).

Aceleași caracteristici le întâlnim în așezările din cadrul culturii *Cerneahov* de pe Nistrul mijlociu, cum s-a putut vedea la Luki-Vruhlevetk (ZIL"MANOVIĆ 1967, p. 114, fig. 38).

O succintă trecere în revistă a celor mai importante centre de producție, de-a lungul limesului Dunărean și din nordul Mării Negre, este sugestivă pentru a

constata, în ansamblul, unitatea activității de producție.

În nordul Dunării, la *Drobeta* au fost cercetate mai multe cuptoare rotunde și rectangulare, între care unul cu două guri de foc și perete median, altul cu picior central și perete median, variante locale mai puțin cunoscute în alte părți (STÂNGĂ 1998, p. 71-72). Sunt indicii că activitatea acestora s-a prelungit până în secolele V-VI. În apropiere, la Ostrovu Golu au fost descoperite două cuptoare, folosite pentru producerea materialelor de construcție, necesare ridicării fortificației de pe insulă (DAVIDESCU 1977, p. 37-42). La Grădinari-Săliște se cunosc cuptoare de formă rotundă, cu perete median, identice cu cele de la Cibale și Hodoni (BOZU 1990, p. 145-186), în timp ce la Stolniceni (*Buridava*), din cele 4 cuptoare cunoscute, trei sunt cu pilon central și unul cu perete median. Acest din urmă tip s-a dovedit a fi cel mai reprezentativ și în complexele *Militari-Chitila* și *Sântana de Mureș-Cerneahov* (BICHIR 1989, p. 45-46). Dintre cuptoarele destinate materialelor de construcție din zonă, unul din cele mai importante este cel de la Căniuța de Sus-Gornea destinat arderii țiglelor (GUDEA 1977, p. 13-14). În regiune, *Sucidava* a fost cel mai reprezentativ centru ceramic. Din cele 5 cuptoare, în majoritate de formă rotundă, două au funcționat și în secolul al VI-lea (TUDOR 1978, p. 93, 95; TOROPU și colect. 1983, p. 228; TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 120-121).

La sud de Dunăre numărul cuptoarelor a fost mult mai mare. Unele au fost realizate ca să asigure necesarul de materiale de construcție pentru ridicarea fortificațiilor, cum a fost cel de la Momina-Kreposti (Veliko Târnovo) (ROHOV 1997, p. 130-140). Cele mai multe erau destinate arderii vaselor. La Șumensk a funcționat o *officina* cu 5 cuptoare circulare pentru vase mici (ANTONOVA, ATANASOV 1979, p. 28-31) și unul de formă rectangulară cu pilon central (DAMJANOV 1975, p. 11-15).

Pe segmentul superior al Dunării de Jos se cunosc cuptoarele de la *Cibale* (Vinkovič), cercetate în anii 1950-1970, destinate ceramicii mărunte (castroane, recipiente, vase de mici dimensiuni) (SARANOVIC-SVETEK 1980, p. 17-23). La Boljetin (*Smorna*) se întâlnește o situație cu totul specială. La sfârșitul secolului al IV-lea turnul de răsărit este transformat în cuptor ceramic. Un centru important a fost pus în lumină și la *Novae*. În campaniile din anii 1960-1969, la vărsarea râului Tekirdere, au fost cercetate mai multe cuptoare destinate materialelor de construcție (MITOVA-DJONOVA 1966, p. 38-45; VLOV 1966, p. 46-51; MAJEVSKI 1974, p. 11-16). Acestea făceau parte din *officinae*-le orașului, împreună cu cuptoarele din partea de nord a cetății descoperite în sectorul polonez (PRESS 1977, p. 242) și bulgar în campaniile din anii 1967-1969 (DIMITROV și colect. 1974, p. 169). În aval, la *Durostorum* cercetări mai vechi și mai noi au permis identificarea unui număr de 19 cuptoare, acesta fiind cel mai important centru ceramic, de pe limesul dunărean, cunoscut până în prezent. Majoritatea instalațiilor se datează în secolele II-III, din perioada de maximă dezvoltare a așezării antice. Multe sunt construite pe terasa Dunării și se încadrează în tipologia prezentată mai sus. Cel mai târziu, C₇ a funcționat până în a doua jumătate a secolului al IV-lea (MUȘETEANU și colect. 1998-2000, p. 411-423). După dezastrul de la Adrianopol, atelierele își încetează activitatea, necesarul produselor ceramice fiind asigurat din sud.

Pe limesul *scythic* există un număr mare de cuptoare, mai ales în spațiul

sudic. Cercetări, în această direcție, s-au făcut la Oltina, în anii 1964-1967, instalațiile de aici fiind datate, pe baza materialelor ceramice, în secolele V-VI (IRIMIA 1968, p. 379-408). La Canlia (*Cimbriana*), în anii 1978-1980, s-au identificat cuptoare cu camera de ardere pe piloni, cu analogii la Dervent, *Tropaeum* și Telița (VÂLCEANU 1962, p. 143; IRIMIA 1981 a, p. 102-105). După părerea unor specialiști, cea mai mare parte din materialele descoperite în mormintele de la Gura Canliei au putut fi realizate în aceste cuptoare (PAPASIMA 1997, p. 305-315). Între produsele locale, se află și un ulcior pe care s-a sgrafitat o cruce, fapt ce ar indica funcționarea mai târzie a acestora (VÎLCEANU 1962, p. 143, fig. 2, 2). La Rasova, în punctul „Malul Roșu”, a fost cercetat un cuptor, de formă ovală, destinat arderii materialelor de construcție (cărămizi, olane) cu analogii la *Tomis* și Telița (IRIMIA 1981 b, p. 239-247), iar în spatele limesului dunărean, descoperiri similare s-au realizat la *Ulmetum* (PANAITESCU 1981, p. 303-308).

În nordul Dobrogei se înregistrează o mare concentrare de cuptoare. La *Dinogetia* au fost descoperite, inițial, cele mai multe, în campaniile de la mijlocul secolului trecut (ȘTEFAN și colect. 1959 a, p. 583; ȘTEFAN 1957, p. 339-346). Datarea lor s-a făcut pe baza monedelor, cu toate că există și opinii pentru o funcționare mai timpurie a acestora (BARNEA 1974, p. 109). În 1959, în S₃ A, s-a identificat un cuptor datat în secolul al VI-lea (ȘTEFAN, BARNEA, MITREA 1962, p. 675-677). Cercetările ulterioare din regiune au arătat că un număr mai mare de instalații de ardere se concentrează în teritoriul orașului *Noviodunum*. La Telița, în punctul „La Pod,” a fost scos la lumină un cuptor cu cameră rectangulară și picior central în apropierea căruia, într-o groapă, se aflau mai multe proiectile. Este cel de-al doilea, cu astfel de producție, după cel descoperit în anul 1968. Se poate ca proprietarul fermei de aici să se fi pregătit, prin confecționarea „bombardelor,” să facă față atacurilor goșilor de la 367-369 (BAUMANN 1984 a, p. 52-55). În același timp, mai funcționa aici un cuptor, pentru arderea materialelor de construcție, cu cameră rectangulară și pilon central. Acesta aparținea unei *officina*, pentru *laterus cocti*, *tegulae*, și *imbrices*, datată în secolul al IV-lea (BAUMANN 1991 c, p. 105-106). La „Izvorul Maicilor” au fost descoperite mai multe cuptoare. Primul, în punctul „Mamina,” cercetat în anul 1968, producea bombarde (amintit mai sus). Toate făceau parte dintr-o *officina* care realiza țigle, mozaicuri, apeducte, vase mari de provizii (SIMION 1984, p. 67-73). Aici s-a cercetat și un depozit de țigle care a aparținut unui *vicus* din zonă (RĂDULESCU 1971 p. 273-287). Cuptoarele acestea, ca și cele de la Hogeia - „Valea Morilor,” au asigurat necesarul de materiale de construcție pentru vasta operă realizată în secolul al IV-lea pe acest segment de limes (BAUMANN 1991 c, p. 105-106). La *Halmyris* s-a cercetat un cuptor pentru produs lămpi, fapt ce a adus în discuție rolul jucat de această așezare în producția ceramică la Dunărea de Jos (TOPOLEANU 1996 a, p. 91-94). Un centru ceramic a fost atestat și la *Troesmis* (SIMION 1980, p. 157).

Evident, încă limesul dunărean nu este suficient cercetat din acest punct de vedere și pot apare, în mod cu totul surprinzător, cuptoare ceramice în apropierea cetăților antice. Spre exemplificare, precizăm că lângă zidurile cetății *Cius* a ieșit la lumină, în urmă cu ceva timp, întâmplător, camera unui cuptor de ardere a țiglelor.

În nordul Mării Negre, la *Tyras*, *Olbia*, *Tanais*, *Panticapaeum*, *Chersonesos* și în

alte așezări, au fost descoperite instalații de producție ceramică, fapt ce impune rediscutarea raportului dintre producția autohtonă, mult timp doar presupusă, și importurile atestate prin săpăturile arheologice în regiune.

La *Tyras* au fost cercetate, cu mai mult timp în urmă, cuptoare date în secolele XIII-XIV, presupunându-se că sunt identice cu cele din epoca romano-bizantină. Marea masă de ceramică descoperită aici, specifică secolelor IV-V, a sugerat, la momentul respectiv, funcționarea unor centre pentru această perioadă (KRAVCENKO 1979, p. 115-135), fără să se cunoască însă instalațiile în care s-a produs. Abia în timpul săpăturilor din anii 1996-1999 au fost descoperite și cercetate două cuptoare date în secolele III-IV (SAMOILOVA și colect. 2002, p. 67-68), confirmându-se, astfel, previziunile făcute de A. A. Kravcenko. La *Olbia* cercetări mai vechi au identificat instalații, de formă rectangulară, pentru arderea țiglelor de acoperiș (LEVI 1964 a, p. 18-20; BRAŠINSKI 1964, p. 285-313) cu activitate până în epoca romană când orașul cunoaște cea mai mare dezvoltare. Se presupune că acestea nu acopereau în întregime nevoile locale, motiv pentru care se făceau importuri, pe mare, de la *Sinope*. Din epoca romană se cunosc, aici, 7 cuptoare pentru materiale de construcție și 4 pentru vase, grupate pe ateliere (KRAPIVINA 1993, p. 91-120; KRUTILOV 1997, p. 17). În extremitatea nord-pontică s-au efectuat descoperiri la *Tanais* (ŠELOV 1972, p. 99) și *Panticapaeum*, în ultimul caz instalațiile fiind grupate într-o *officina* (SIL"ANTEVA 1974, p. 5-37; KOBYLINA 1974, p. 47-53). La *Chersonesos*, de unde au fost recuperate mari cantități de ceramică, s-au descoperit cuptoare date în primele secole creștine (IAKOBSON 1941, p. 53-62) dar și mai târziu, în secolul al VIII-lea, în Golful Pesocini (BORISOVA 1958, p. 145, fig. 1; BORISOVA 1960, p. 44). La *Phanagoria* a fost cercetat unul din cele mai mari cuptoare din regiune (diametrul de 5,5m; înălțimea de 4,5m), destinat unor materiale speciale: manșoane, tubuli, vase de mari dimensiuni (KOBYLINA 1989, p. 100). O *officina* care a funcționat în secolul al IV-lea în oraș era compusă din 6 cuptoare de formă circulară cu pilon central (KOBYLINA 1966 b, p. 172-186). Cuptoarele cercetate la *Gorgippia* se datează în primele secole creștine, dar se presupune că activitatea lor s-a prelungit până în secolul al IV-lea (KRUGLIKOVA 1962, p. 218-224). Mai departe până în regiunea caucaziană instalațiile au fost construite după modelul celor romano-bizantine. Cel de la Asiri are un picior central și camera de ardere pe bolți. Alte construcții de acest fel s-au descoperit la Munciak-Tepe, Horezm, Kiuzeli-Gyr, Kalaly-Gyr, Ui-Kala (PODYŠKII 1973, p. 186-197). În arealul nord-pontic sunt de menționat și cuptoarele pentru arderea statuetelor din ceramică descoperite la *Phanagoria* (KOBYLINA 1966 a, p. 103-106), *Tyras*, Roxolani, Berezan, *Olbia*, Zolotaja Bakla (KOBYLINA 1970, *pass.*).

Toate cuptoarele funcționau în cadrul unor ateliere bine individualizate, *figlinae* sau *officinae*. Unele au fost doar pomenite mai sus fără însă a se preciza natura lor, aspect asupra căruia dorim să insistăm în continuare.

Officinae municipale (orășenești) sunt atestate prin imprimarea numelui localității pe produsele ceramice. La *Drobeta* și *Hinova* se întâlnește, pe cărămizi, ștampila *DRUBETA*, iar la *Pontes* (*Transdrobeta*) *TRANSDRUBETA* (STÎNGĂ 1998, p. 76). Suntem de părere că și ștampilele cu mențiunea *ALTINA* pe țiglele de la

Dinogetia (IGLR, 246) și *Sacidava* se poate încadra în aceeași categorie, dacă se admite că toponimul indică locul unde au fost fabricare. Cum se știe, primul exemplar descoperit la Dinogetia, în anul 1957, într-un nivel de secolele IV-V, conținea inscripția (AL)TIN(A) (+ IMP)ERAT(OR) ANASTA(SIUS) (ȘTEFAN și colect. 1959 b, p. 643-646). În 1964 pe o cărămidă apare explicit + INPE(RA)TOR ANASTASIUS + iar pe cantul acesteia numele localității ALTINA. Totuși, descoperirea a prilejuit afirmarea unor puncte de vedere diferite. În timp ce I. Barnea considera că mențiunea localității reprezintă o dovadă că țiglele au fost realizate la Oltina și apoi au fost transportate pe Dunăre (BARNEA 1971, p. 346), A. Rădulescu considera că au fost executate la *Dinogetia*, unde erau materii prime de calitate, de către unități militare detașate de la Oltina (RĂDULESCU 1977, p. 378-392). Aceeași părere a formulat-o și C. Scorpan cu privire la țigla de la *Sacidava* pe care apare scris ALTINA (SCORPAN 1978 b, p. 165, 166, nr. 32, 33). Mihai Irimia, care s-a ocupat îndeaproape de cuptoarele de la Oltina, susține că instalațiile de aici aveau o capacitate mult mai mare de producție decât nevoile locale, ceea ce ar fi putut crea un excedent semnificativ de țigle, situație în care erau transportate către alte așezări aflate în nevoie mare. Numai un cuptor, într-o singură șarjă, putea să ardă 1600 cărămizi (IRIMIA 1968, p. 407). Privind lucrurile într-o astfel de perspectivă, ștampila ALTINA ne apare mai repede ca reprezentând sigla unei oficine locale care asigura, într-o anumită perioadă, pe un spațiu larg, desfacerea produselor necesare construcțiilor. De la *Panticapaeum* se cunosc două ștampile, pe o cărămidă și un vas, descoperite în 1949, cu mențiunea ΠΑΝΤΙ(ΚΑΠΑΙΟΣ), ceea ce reprezintă numele oficinei orașului. Atestarea acesteia ridică însă numeroase semne de întrebare cu privire la amploarea și organizarea producției, care ar fi trebuit să fie după modelul orașelor romane (KRUGLIKOVA 1955, p. 28, fig. 5) așa cum au anticipat descoperitorii și cei care s-au ocupat de activitatea de producție ceramică în regiune.

Officinae particulare au fost evidențiate în număr mult mai mare. Pe țigle, sau alte produse ceramice, apar o serie de ștampile care reprezintă numele sau marca producătorului.

La *Drobeta* sunt atestate, pentru secolele III-IV, numele FANIU(S) sau SECUNDINUS (DAVIDESCU 1980, p. 173). ANTONIUS, ANTONINUS, ATTICUS, AURELIUS, CLAUDIUS, ULPIUS, sunt întâlnite la *Sucidava*, din secolele II-III și până în secolul al IV-lea (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 120; 121); L(UCI), COEL(I), SAT(URNINI), L..G. ING(ENUI), L..C. PRIM(I) apar la *Ratiaria* (BOLINI 1984, p. 71-79); DIONISIS, DULES, AMICETUS, MERCURIS, TATIANUS, ASTERIS la Șumensk (DAMJANOV 1975, p. 11-15). Bibliografia și notele unui studiu recent, semnat de Florin Topoleanu, asupra opaițelor „*firmalamper*”, aduce multe lămuriri asupra celor mai importante nume de producători descoperite în așezările de pe linia Dunării (TOPOLEANU 2010, p. 151-188).

Pentru primele secole creștine în Balcani, ca și pe *limes*, funcționau mai multe centre unde puteau activa atelierele producătorilor de mai sus. Cele mai importante, care asigurau necesarul, pe o arie largă, erau cele de la Pavlikeni, Butovo și Hotnitsa. Ca urmare a invaziilor din secolul al III-lea, Pavlikeni și Butovo și-au închis activitatea, iar celălalt centru a continuat să producă pe scară redusă.

Mărfurile de aici erau de bună calitate și se exportau frecvent în așezările din regiune și chiar în Asia Mică. Se realizau vase de lux (*terra sigillata*), opaițe cu șampilă (*firmalampen*), mărci de largă circulație în lumea romană, dar și materiale de construcție speciale (*tubuli* pentru *thermae*) (SULTOV 1983, p. 119-128). În centrele dunărene sunt cunoscute și numele producătorilor care realizau vase tip *mortaria*. La *Durostorum* se întâlnește frecvent șampilă [ALE]XAND[ER DO]/MI[T]IANI [FECIT], sau [AL]EXANDER D[O/M]ITIANI FECIT, care reprezintă numele unui producător local, după unii cercetători (CULICĂ 1971, p. 331-336) și MARCUS A[RE]TIO FEC[IT] (CULICĂ 1965, p. 373-377). La nord de Dunăre se întâlnesc numele MILONIS, MARCI, REZ..., STEFANOS la *Romula*, șampilă MARCUS A[RE]TIO FEC[IT] la *Buridava* și THEOTIMUS la *Sucidava* (TUDOR 1978, p. 84). Stampile cu numele *Philemon*, *Marcus*, *Theotimus*, *Domitian*, de tipul celor dunărene, se găsesc pe vase descoperite la *Tyras*, *Olbia* și *Chersonesos* (KLEJMAN, SON 1983, fig. 2-4; KALAŠNIK 1986, fig. 1-3). Alte centre unde s-au descoperit astfel de materiale sunt în nordul Dunării la Răcari, *Ampelum*, *Jidava*, *Sarmizegetusa* (PETOLESCU 1980, p. 455-461). Ateliere particulare sunt atestate și în nordul Mării Negre. La *Olbia* întâlnim numele producătorului ΚΑΛΛΙΣ/ΤΡΑΤΟΥ în două variante sub formă de șampilă aplicată sub buza vasului și pe toartă (KRAPIVINA 1993, fig. 72, 15-17). De la *Chersonesos* provine o cărămidă, dintr-un complex de sărat pește, cercetat în anii 1974-1975, datat cu monede de la *Leon I* și *Anastasius*, pe care se află scris +INS(IKTIONOS) ΖΘΕΟΔΙΚΟ (ZOLOTAREV 1981, p. 27-33). Alte ștampile, care au fost recuperate din zidurile fortificațiilor de aici, conțin numele ΝΙ[ΚΟΛΑ] și ΜΗ[ΧΑΗΛ] (IAKOBSON 1979, p. 25-28). Pe numeroase alte materiale se inscripționează litere grecești, animale, păsări, semne sarmatice, dintre care unele pot avea semnificații de ordin estetic sau sunt legate de organizarea producției, dar tot așa de bine pot reprezenta ștampile de producători. Astfel de situații întâlnim la *Phanagoria* (KOBYLINA 1972, p. 113, fig. 46), Eski-Kermen (PARŠINA 1988, p. 38, 41-43), *Olbia* (KRAPIVINA 1979, p. 98). Activitatea atelierelor din regiune este reclamată de efortul constructiv din secolele III-IV, dar nu poate fi neglijat nici cel din secolele V-VII (GAJDUKEVIČI 1949, p. 378).

Officinae militares au cea mai bogată activitate în domeniul producerii materialelor de construcție, fapt explicabil dacă ținem seama de amploarea și diversitatea arhitecturii tipice. Acestea sunt atestate prin numărul mare de ștampile descoperit în regiune.

La *Drobeta* a funcționat o *officina* militară pentru *legio V Macedonica* (BENEA 1978, p. 199-209). Sunt cunoscute în regiune ateliere ceramice ale fortificațiilor de la Slăveni, (POPILIAN 1981, p. 25-46), Gornea (GUDEA 1977, p. 13), *Romula*, *Buridava* (TUDOR 1978, p. 86-87), care produceau materiale și pentru nevoile locuitorilor din împrejurimi. La *Sucidava* au fost identificate ștampile cu subunități ale legiunii V *Macedonica* de la *Oescus*, -[LVMO]ES; [L]VMOE[S]; LVMO[ES], sau *Varinia* [VAR]INIA; VARINIA, [V]ARINIA; [VA]RIDAL; VAR[INIAE] DALMATE, (TOROPU 1992, p. 32), toate produse într-un atelier local. Multe au fost descoperite în cercetările din ultimele decenii (TOROPU și colect. 1996, p. 117-118; GHERGHE, LICIU, BÎCIU 1999, p. 112-113), dar se cunosc și descoperiri mai vechi de la mijlocul secolului trecut (TUDOR 1945-1947, p. 159-166). O *oficină* militară a funcționat la

Karataș (*Diana*). Ștampilele ei, -*DIANA*, *DRPDIANA*, se găsesc la *Drobeta*, *Hinova* (DAVIDESCU 1989, p. 35-36) sau la *Kladova* (IANKOVIĆ 1973-1974, p. 202). Ștampilele de la *Dierna* cu sigla *DRP DIERNA* s-au descoperit și la *Rabniča* (MINIĆ 1982-1983 c, p. 259-269), *Malo Golubinje* (POPOVIĆ 1982-1983, p. 299), *Porečka Reka* (MINIĆ, PAVLOVIĆ 1982-1983, p. 301-304), *Hajdučka Vodenica* (IVANOVIĆ 1982-1983, pl. III, 1-4), *Tekija* (*Transdierna*) (CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1982-1983, p. 337-343), *Kladova* (IANKOVIĆ 1973-1974, p. 202) și *Ratiaria* (BOLLINI 1980, p. 93-127). De la *Ratiaria* provin ștampile ale vexilațiilor legiunilor V *Macedonica*, VII *Claudia Pia Fidelis* și XIII *Gemina*, cu titlul *D(aciae) R(i)P(ensis) DI(erna)*, unitățile fiind destinate să asigure paza coloniei (MARTELLI 1980, p. 37), însă menționarea numelui *Diernei* duce la concluzia că materialul tegular vine chiar din acest oraș. Descoperirea demonstrează că officinele militare de aici asigurau necesarul, măcar în parte, și pentru *Ratiaria*, așa cum, probabil, se putea întâmpla și în cazul producției de la *Altium*. La *Novae* sunt prezente, cum era și firesc, tegulele legiunii I *Italica*, executate în officinele proprii (PARNIŢKI-PUDELKO și colect. 1967, p. 59-74; PRESS 1968, p. 202-211; MAJEWSKI 1970, p. 367; MAJEWSKI și colect. 1974, p. 83; PRESS 1984, p. 233; PRESS 1985, p. 128). O situație cu totul specială se întâlnește la *Durostorum* unde ștampilele indică faptul că materialele au fost arse chiar în figlinele castrului: *LEG XI CL FIG KAS* (CULICĂ 1978, p. 113-118). Orașul se află într-o poziție strategică deosebită, deschizând drumul spre partea de jos a litoralului vest-pontic, și a jucat, din acest punct de vedere, rolul unui mare centru ceramic. Pe de altă parte, ca sediu de legiune, este normal să dispună de propriile ateliere militare, așa cum s-a demonstrat în repetate rânduri (CULICĂ 1970, p. 365-377; MUȘETEȘANU 1985, p. 147-151; MUȘETEȘANU, 1998, p. 170). Tot aici au fost executate și tegulele cu sigla *LEG XI CL F TRAM* și *LEG XI CL F CAND* produse pentru *Transmarisca* și *Candidiana*, relevante pentru a urmări activitatea de producție din *territorium* (MUȘETEȘANU, ZAHARIADE, ELEFTERESCU 1979, p. 169-170). O ștampilă produsă aici, pentru *Candidiana*, a fost descoperită tocmai la *Sucidava* (Izvoarele), aceasta reprezentând limita, în aval, până unde sunt cunoscute, în stadiul actual al cercetărilor, materialele de construcție de la *Durostorum*. În *Scythia Minor* officine militare au funcționat la *Oltina*, *Troesmis*, *Dinogetia* și *Noviodunum*, acolo unde se înregistrează o importantă producție militară (RĂDULESCU, 1973 b, p. 129-135; RĂDULESCU 1974 a, p. 123-129). În celelalte fortificații activitatea acestora, nedocumentată direct, se poate deduce după cantitatea apreciabilă de tegule descoperite pe care se află ștampilele unităților. Așa este cazul cu *Sucidava*. În exteriorul cuptorului cercetat de Mihai Irimia, în anii 1978-1980, la Gura Canliei, în S₂, au fost identificate cărămizi cu ștampila *LEG(io) XI CL(audiae) P(ia) F(idelis)* care au fost puse pe seama ipoteticei officine de la *Sucidava*. Aici, în punctul numit „Valea cu Tei,” au fost descoperite tegule cu inscripția [*LEG*] *XI PONT(ICA)*, atribut al unității cu responsabilitate în apărarea limesului pontic (IRIMIA 1981 a, p. 111, nota 7; IRIMIA 1985, p. 141-156) și un fragment, cu analogie la Gura Canliei, pe care apare [*C*] *OH(ORS) II C(ALCEDENORUM SAGITTARIORUM)* (IRIMIA 1988-1989, p. 113-121). La *Sucidava* sunt atestate ștampilele *LEG[(IO) V M(ACEDONICA)]*, *C(OHORS) I C(ILICUM)* și *COH(ORS) II GALLORUM*, toate produse în oficina militară care asigura materialele în zonă, cum se poate bănui

(SCORPAN 1978 a, p. 32-35). Mai departe, pe limes, cu toate că nu au fost cercetate cuptoare, prezența tegulelor poate fi un indiciu pentru funcționarea unor ateliere militare. Așa este cazul pentru *Capidava* (FLORESCU 1959, p. 623-624) sau *Carsium* (CHIRIAC și colect. 1998, p. 139-162), mai ales în primele secole creștine, unde a fost descoperit un număr apreciabil de țigle și cărămizi ștampilate. Cât privește nordul provinciei, activitatea atelierelor este mult mai bine documentată. De la *Dinogetia* provin materiale, este adevărat, timpurii, executate în oficina castrului, cu sigla legiunilor a V Macedonica, I Italica și cohortelor II Mattiacorum și I Cilicum (ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA 1967, p. 51; BARNEA 1974, p. 113-114). În secolul al IV-lea, este atestată aici, prin materiale tegulare, *Legio I Iovia Scythica* (ȘTEFAN 1941, p. 409, fig. 12) cu ștampilele produse în *officinae*-le de la *Noviodunum*, unde își avea sediul unitatea (ȘTEFAN 1955, p. 161-167). Acestea au funcționat inițial, producând materialele necesare flotei moesice (BARNEA, MITREA, ANGELESCU 1957, p. 165; BARNEA, MITREA 1959, p. 470; BUJOR, SIMION 1960, p. 396; TOPOLEANU 1984, p. 194-195).

Mai rămâne de demonstrat funcționarea atelierelor militare în Nordul Pontic, lucru ușor de făcut, dacă ținem cont de numărul mare al ștampilelor tegulare descoperite la *Aliobrix*, *Tyras*, *Olbia*, *Chersonesos* și *Charax*, cum a rezultat din capitolul precedent, când am prezentat, pe larg, activitatea legiunilor I Italica, V Macedonica și XI Claudia în regiune. Asigurarea apărării spațiului de către vexilațiile celor trei legiuni moesice, la care se adaugă trupele auxiliare, a dus la funcționarea, în locurile de staționare, oficinelor militare ale unităților respective. Așa cum s-a presupus pentru bazinul dunărean, și nordul Mării Negre, atelierele militare produceau nu numai pentru nevoile armatei ci și ale administrației, sau chiar pentru populația civilă.

Diversitatea producției de materiale ceramice reprezintă un aspect important, care trebuie luat în discuție, chiar și parțial, într-o analiză globală a fenomenului, și pe un spațiu atât de întins. Cu toate că cercetările arheologice au dus la descoperirea unor cantități apreciabile și mărfuri, nu s-a ajuns la un punct de vedere unitar în ce privește clasificarea materialelor, descrierea, utilitatea etc., ceea ce ar permite o abordare cu mai multă flexibilitate a problemei, și în același timp, o mai corectă înțelegere a fenomenului.

Cum se știe, în general, lucrările publicate au luat în calcul, de cele mai multe ori, numai recipientele. Și în această situație, când s-au făcut analize și clasificări, s-a pendulat între criteriul cronologic, impus de Henry S. Robinson la mijlocul veacului trecut, pe baza descoperirilor ceramice de la Atena, în condiții stratigrafice deosebite (ROBINSON 1959, *pass.*), cel stilistic a lui Frederik Waage (WAAGE 1949, p. 1-60), îmbunătățit de J. W. Hayes (HAYES 1972, *pass.*), și cel tipologic, utilizat pentru publicarea materialelor dintr-un sit, sau o regiune, cum sunt studiile pentru Oltenia (POPILIAN 1976, *pass.*), Dobrogea (OPAIȚ 1996, *pass.*; OPAIȚ 2004, *pass.*), Dunărea de Jos (PARASCHIV 2006, *pass.*), monografiile ceramicii romane și romano-bizantine de la *Halmyris* (TOPOLEANU 2000, *pass.*), *Capidava* (OPRIȘ 2003, *pass.*), *Durostorum* (MUȘETEANU 2003, *pass.*), iar pentru nordul Mării Negre analiza realizată de Valentina Krapivina asupra ceramicii de la *Olbia*, până în secolul al IV-lea (KRAPIVINA 1993, *pass.*), ca să dăm doar câteva

exemple mai reprezentative.

În multe cazuri, analizele au pus accent doar pe unele categorii de recipiente, ceea ce nu a permis evaluarea globală a producției ceramice și mai ales realizarea unei tipologii complete a acesteia; în alte situații, s-au luat în discuție loturi nesemnificative și s-au propus tipologii noi, unele irelevante, care în loc să ușureze cunoașterea fenomenului îl complică și mai mult. Cu toate acestea, eforturile din ultimele decenii au dus la rezultate notabile.

O scurtă privire asupra categoriilor importante de ceramică cât și a unor criterii tipologice, întâlnite la diverși cercetători, care s-au ocupat de analiza fenomenului pentru regiunea în discuție, este, după părerea noastră, deosebit de utilă pentru a sublinia atât particularitățile cât mai ales elementele de unitate din domeniu. O astfel de prezentare poate deveni extrem de importantă dacă ținem cont de faptul că încă nu sunt utilizate criterii unitare pentru astfel de analize, cum rezultă din preocupările unor cercetători.

Spre exemplu, Valentina Krapivina împarte ceramica în două mari grupe: ceramica de construcții și cea comună (amfore, ceramica pentru prepararea hranei, ceramica de masă). La A. L. Iakobson întâlnim trei grupe ceramice: amfore, veselă pentru gospodărie (care include toată producția ceramică mărunță) și materialele de construcție. Pentru Gheorghe Popilian criteriul de clasificare este aria de proveniență. Din acest punct de vedere, se distinge ceramica de import și cea locală, amforele sunt trecute la categoria importurilor iar chiupurile la ceramica de uz casnic. În monografiile semnate de Andrei Opaț și Florin Topoleanu au fost preferate numai analize asupra ceramicii de transport și celei de uz casnic. O clasificare a producției pe criterii exclusiv cronologice întâlnim la Alexandrina Cermanović-Kuzmanović, care împarte ceramica descoperită la Tekija în 5 grupe: romană timpurie (sec. I-II), romană târzie (sec. III-IV), paleobizantină (sec. V-VI), medievă (sec. X-XI și XVI-XVII).

Așa stând lucrurile, este foarte dificil de găsit un numitor comun pentru o analiză globală a producției ceramice, pe ansamblu, deși acest lucru ar trebui să-i preocupe mai mult pe specialiștii în domeniu.

Revenind la problema tipologiei în clasificarea producției ceramice, considerăm mai potrivit ca la baza acesteia să se găsească criteriul funcțional și destinația bunurilor, atunci când se încearcă astfel de analize. Drept urmare, o împărțire a producției trebuie să aibă următoarea structură: materiale pentru construcție, vase ceramice (pentru depozitat și conservat, pentru transport, pentru uzul curent, - prepararea hranei, servitul mesei, băut), corpuri de iluminat, reprezentări artistico-religioase și de cult, obiecte cu destinații diverse, -accesorii personale, obiecte utilizate în activități economice, militare etc.

Cum nu avem spațiul necesar și nici nu ne propunem o analiză asupra tuturor tipurilor pentru perioada secolelor IV-VII, ne vom rezuma, în paginile următoare, la abordarea unor aspecte comparative cu privire la producția celor mai importante categorii ceramice, urmărind să evidențiem caracterul unitar al fenomenului în spațiul Dunării de Jos și pe litoralul nordic al Mării Negre.

a. Producția materialelor de construcție presupune o activitate permanentă, cunoscând perioade de maximă dezvoltare, din *epoca Tetrarhiei* până la începutul

cele de-a doua jumătăți a secolului al IV-lea, când s-au executat multe construcții, dar și mai târziu, la sfârșitul secolului al V-lea și secolul al VI-lea, în epoca împăraților *Anastasius-Iustinian*. Apogeul său este determinat și de politica statului care intervine stimulând producția materialelor de construcție. A fost realizată o varietate largă de produse cum ar fi cărămizile (*laterus cocti*), țigle pentru acoperiș (*tegulae*) sau pentru instalațiile de încălzit din *therme* (*mammatae*), olane (*imbrices*), plăcuțe destinate parchetării (*opus spicatum*), conducte din lut (*tubuli*) etc. Din păcate, cu toate că numărul descoperirilor este substanțial, astfel de materiale nu au fost publicate prea des și de multe ori, au fost trecute pe un plan secundar. S-a acordat o atenție sporită numai tegulelor șampilate și rareori celor comune.

În Dobrogea, Adrian Rădulescu a analizat, cu mai mulți ani în urmă, activitatea atelierelor ceramice destinate materialelor de construcție fără să aducă prea multe lămuriri cu privire la producția acestora (RĂDULESCU 1969, p. 349-351). Singurele materiale de construcție publicate pe limesul scythic sunt cele din depozitul de țigle de la Telița (RĂDULESCU 1971, p. 273-287). Cu totul izolat se consemnează descoperirea acestor materiale în săpăturile arheologice.

Mai laborioasă ni se pare preocuparea în nordul Mării Negre. Aici, la *Olbia*, Valentina Krapivina analizează țiglele cu simboluri pe suprafața lor, datate în primele secole creștine, și identifică 5 tipuri (KRAPIVINA 1993, p. 25, fig. 28). Acestea apar frecvent pe materialele de construcție și reprezintă, după unele păreri, semne cu valoare numerică legate de realizarea unor loturi ce urmează a fi uscate ori arse. Astfel de descoperiri sunt semnalate și în alte localități din nordul Mării Negre (TALIS 1968, p. 184-195). De la *Chersonesos* provine un eșantion de țigle pentru acoperiș descoperite în timpul săpăturilor arheologice (KADEEV 1970, p. 104, fig. 15) cu analogii la *Olbia*, *Tiritake*, *Mirmekion*, *Charax*. În zona portului au fost găsite cele mai multe țigle și olane, într-un nivel din secolele VII-VIII, și s-a presupus că vin dintr-un depozit format ca urmare a importului de materiale de construcție (ROMANČIUK 1975, p. 11, fig. 6, 7). Pentru producția locală din Peninsula Crimeea sunt relevante materialele descoperite la bazilica de la Eski-Kermen. Cu această ocazie, au fost cercetate mai multe forme de țigle destinate acoperirii construcției (PARȘINA 1988, fig. 2). L. M. Kazakova stabilește, în urma unui studiu al materialelor descoperite la *Tanaïs*, 4 tipuri de țigle și 2 de olane (KAZAKOVA 1984, p. 83-89) multe cu analogii la *Phanagoria* (KOBYLINA 1972, p. 112-114). A. L. Iakobson realizează o analiză a materialelor de construcție descoperite în nordul Mării Negre, ajungând la concluzia că sunt produse fie în atelierele particulare, fie cele orășenești (IAKOBSON 1979, p. 25-28). Între producțiile autohtone se remarcă o categorie specială de țigle, de dimensiuni mari, cu corpul ușor ovalizat, larg întâlnită și în necropolele de la Dunărea de Jos (SIMION 2007, p. 326, 329-330). Toate formele sunt prezente pe întregul areal nord-pontic până în Armenia.

b. Producția vaselor de uz curent reprezintă cea mai importantă componentă a activității ceramice. Toți cercetătorii care s-au ocupat de această problemă au fost de acord să împartă producția ceramică, în funcție de utilitatea vaselor realizate, în trei mari categorii: pentru servitul mesei și băut, pentru prepararea hranei și cea pentru transportul mărfurilor.

Multe categorii de vase, între care cele de bucătărie, destinate preparării hranei, descoperite în săpăturile arheologice din regiune, au fost realizate exclusiv în atelierele locale. Cercetările au adus la lumină mari cantități de veselă de bucătărie: oale, cratițe, capace (*vasa conquinaria*); veselă pentru servitul mesei: străchini, farfurii, boluri (*vasa escaria*); pentru servitul lichidelor: ulcioare, căni, cănițe, cești, cupe, pahare (*vasa potoria*) și vesela de toaletă. Cum este imposibil de realizat o analiză în detaliu cu privire la producție pe un spațiu atât de larg, ne vom mulțumi să atragem atenția doar asupra celor mai semnificative descoperiri care să pună în lumină elementele de unitate și continuitate.

Astfel de materiale se înregistrează la *Sucidava* (TUDOR 1945-1947, p. 169-179), *Tekija* (CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1982-1983, p. 337-343), *Kastra Martis* (ATANASOV, GEORGIEVA 1974, p. 167-172), *Novae* (MAJEVSKI 1966, p. 149; DIMITROV și colect. 1967, p. 84-90; DIMITROV și colect. 1974, p. 150). Numai în acest ultim oraș au fost inventariate, între 1975-1979, patru mii de fragmente ceramice (PRESS și colect. 1981, p. 255). Cantități mari de vase de folosință curentă au fost descoperite și în centrele de producție de la *Krivina-Iatrus* (MITOVA-DJONOVA 1968, p. 119; WENDEL 1986, p. 114-146) precum și *Durostorum* (MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1992, p. 221-239).

Pe *limesul scythic* sunt cunoscute descoperirile de la *Sacidava* (SCORPAN 1975, p. 263-313), *Capidava* (COVACEF 1999, p. 137-186; OPRIȘ 2003, p. 94-137), *Troesmis* (OPAIȚ 1980, p. 291-327), *Dinogetia* (BARNEA 1966, p. 237-259; BARNEA 1969, p. 261-262; BARNEA 1967, p. 449-450; BARNEA 1977 a, p. 280-281; BARNEA 1992, p. 218), *Noviodunum* (TOPOLEANU 1984, p. 190-192).

În nordul Mării Negre au fost publicate, în aceeași manieră eterogenă, materialele descoperite într-o serie de localități. La *Tanais*, spre exemplu, sunt cunoscute amfore, cănițe, cratițe, farfurii, încadrate în aspectul economic tipic culturii *Cerneahov* (ȘELOV 1972, p. 318-319) a cărei componentă sarmatică ocupă un loc important după unele păreri (AIBABIN 1984, p. 114-122). La *Chersonesos* a fost posibilă o tipologie variată care ia în calcul, în primul rând, producția locală (ANOHIN 1972, p. 35). În anul 1981 s-a cercetat aici o casă, cu cisternă, datată în secolele III-IV, din care s-a recuperat o mare cantitate de ceramică (6.498 fragmente: ulcioare, farfurii, castroane, opaițe etc.) (RYJOV 1986, p. 130-131). O situație asemănătoare se întâlnește la *Eupatoria* în locuințele 94 și 97 (IAȚENKO 1983, p. 64-65).

În legătură cu prezentarea materialelor din această categorie, pe criterii tipologice, s-au finalizat câteva studii, cum este cazul ceramicii mărunte de la Odărți (DONČEVA-PETKOVA, TĀPTANOV 1982, p. 111-116; DONČEVA-PETKOVA 1989, pl. II). La *Iatrus-Krivina* s-a realizat o tipologie completă a producției proprii de oale, de secolele IV-VI, încadrate în 7 grupe, care se întind pe 4 perioade cronologice (BÖTTGER 1978, p. 26-32), iar la *Kaliakra*, în aceeași perioadă de timp, s-a întocmit tipologia cănilor cu una și două torti (KUZMANOV 1978, p. 24-26). În anumite situații, s-a luat în calcul toată ceramica de bucătărie descoperită în săpăturile arheologice, cum s-a întâmplat la *Durostorum* (MUȘEȚEANU, ELEFTESCU 1992, p. 222-236) sau *Capidava* (COVACEF 1999, p. 137-196). În altele, ceramica de uz comun își găsește locul în cadrul monografiilor elaborate, cum s-a întâmplat în analiza tipologică de la *Capidava* (OPRIȘ 2003, p. 94-

137) sau *Halmyris* (TOPOLEANU 2000, p. 40-127).

În *officina romana* de la Valea Morilor săpăturile realizate de V. H. Baumann au scos, la lumină, cantități mari de ceramică de bucătărie. Cercetarea cuptoarelor din acest punct atestă o producție proprie care nu mai poate fi pusă sub semnul îndoielii. Autorul descoperirilor a încercat chiar și o tipologie cu următoarea structură: 6 tipuri oale borcan; 3 pentru oalele cu două torți; 2 pentru străchini; 6 tipuri pentru câni; 2 pentru ulcioare. Suntem de părere că este o producție destul de limitată pentru un centru care trebuia să se concentreze pe standardizarea producției (BAUMANN 1997, p. 33).

Analizele asupra ceramicii de la Murighiol și Topraichioi, făcute de Andrei Opaît, au arătat o semnificativă producție locală, cu analogii puternice în alte centre dobrogene: *Histria, Dinogetia, Ibida, Capidava, Beroe, Troesmis, Tropaeum Traiani* (OPAÎT 1996, p. 94). Aceasta pare să continue o mai veche tradiție ceramică a centrelor vest-pontice în epoca romană și romano-bizantină (RĂDULESCU 1975, p. 331-360) în strânsă legătură cu centrele din spațiului mediteranean (SCORPAN 1976, pl. XVII-XXVIII).

În nordul Mării Negre au fost realizate analize tipologice, pe eșantioane de materiale, care au scos în evidență unitatea culturii materiale cu regiunea Dunării de Jos, cu centrele Orientului, cum sunt cele de la *Olbia* (KRAPIVINA 1993, p. 107-110), *Tyras* (KRYJITKIJ, KLEJMAN 1979, p. 45-48; KARYŠKOVSKIJ, KLEJMAN 1985, p. 101-102), *Chersonesos* sau regiunea muntoasă din Crimeea (KADEEV 1970, p. 85-96; RYJOV 1986, p. 132-134). Cercetările din necropolele de la *Chersonesos* au permis recuperarea unui număr mare de vase din această categorie, depuse ca ofrande: farfurii, castroane, boluri, cupe cu un picior, cănițe, într-un procent extrem de mare, datate în primele secole creștine (ZUBAR 1982, p. 38-52). Pentru epoca romano-bizantină relevante sunt descoperirile din mormintele de secolele IV-VII, localizate în necropola de vest, în campaniile din anii 1983-1985 (ZUBAR, ŠČEVČENKO, LIPAVSKII 1989, p. 28-34). Dintr-un complex de înhumăție, cu mai multe schelete, datat în secolul al IV-lea, au fost publicate mai multe materiale (câni, ulcioare, boluri) cu analogii la *Tomis* (ZUBAR, SOROČAN 1986, p. 106-107). În ansamblu, materialele în discuție se încadrează în limita secolelor III-IV -până la începutul secolului al V-lea (VYSOTSKAJA, 1997 p. 263-264, fig. 2, 16, 17). Mai multe vase, descoperite în cisternele din oraș, se datează cu monede în secolele IV-VI și au analogii la *Mirmekion, Ilurat, Kepoy, Tiritake* (BELJAEV 1968 b, p. 35, fig. 2, 3). Cele mai semnificative descoperiri de la *Chersonesos* au făcut deja obiectul unor analize (BELOV 1963, p. 64-65; KADEEV 1970, p. 85-99). De la *Tanais* vasele descoperite în morminte sau din zona așezării vechi, datate până în secolul al IV-lea, au fost încadrate, în studii mai vechi, în așa numita categorie a „ceramicii roșii” cu analogii puternice în centrele din Asia Mică (ŠELOV 1961, p. 66-70). Cercetările ulterioare au dus la identificarea și delimitarea unor tipuri de oale-borcan, ulcioare, farfurii, cănițe, câni (ŠELOV 1972, p. 316). Mai multe piese din categoria ceramicii romano-bizantine de uz comun, datate în secolele V-VII, au fost descoperite în mormintele populațiilor autohtone din Crimeea, de la Skalistoe, Ciufut-Kale, Suiuk-Su (IAKOBSON 1970, p. 19-25), întâlnite și în mediul germanic (AIBABIN 1984, p. 115-116). Acest fapt demonstrează, atât producția autohtonă din regiune,

cât mai ales, preferința migratorilor pentru mărfurile de factură romanică care se întâlnesc din abundență și aici.

În consecință, numai o simplă prezentare comparativă a ceramicii comune poate scoate la lumină o serie de elemente de unitate ale culturii materiale la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic, atât prin circulație cât, mai ales, prin producția unor tipuri comune.

10. Unele probleme privind producția și circulația amforelor

Producția vaselor destinate transportului și depozitării (amforele), este una din cele mai importante activități ceramice, datorită numărului mare de recipiente și ariei largi pe care circulă acestea, în comparație cu alte categorii.

Între producția de amfore, tipologia aflată în lucru și mărfurile existente într-o regiune care urmează să facă obiectul schimburilor există o legătură strânsă. Andrei Opaîț, analizând această problemă, este de părere că producția locală trebuie privită cu unele rezerve. Ea se realizează numai în măsura în care există un excedent de mărfuri de exportat care reclamă și fabricarea recipientelor necesare transportului (OPIȚ 1980, p. 312), părere ce trebuie luată cu toată seriozitatea în seamă. De asemeni s-a arătat, în nenumărate rânduri, că între forma și capacitatea vaselor și produsele ce urmau să fie transportate cu ele există o strânsă legătură. Studii mai vechi au demonstrat că vasele de formă conică erau utilizate în transportul uleiului, cele ovoidale pentru vin, globularele ori piriformele pentru pește, cereale sau alte categorii de mărfuri etc.

În numeroase situri, din aria supusă atenției noastre, s-a putut constata că amforele, în raport cu alte tipuri de vase ceramice, ocupă o pondere semnificativă. La Svetinija, lângă *Viminacium*, acestea reprezintă 88, 8% (POPOVIĆ 1987, p. 13), la *Halmyris* 48% (OPIȚ 1991 a, p. 167-169), iar în teritoriul olbian, la Gavrilovsk 72% (ABIKULOVA, BYLKOVA 1994, p. 237). Aceeași situație se înregistrează în mediul autohton dintre Dunăre și Nistru, în cadrul așezărilor culturii *Cerneahov* (CERNJAKOV 1967, p. 197-204), unde s-a demonstrat că amforele formează majoritatea ceramicii descoperite, fiind utilizate pentru depozitarea, conservarea produselor alimentare cât și pentru transportul acestora. La Malaga reprezintă 66%, la Bakla 32, 4%, la Kolevsk 40%, Furmanskaja 27%. În așezările de la Văvoa-Bakla, Holmsk, Glavani, Drakulja, procentele sunt, tot așa, importante (GUDKOVA 1983, p. 5). Cât privește limita la care sunt atestate amforele în regiunile nordice, aceasta merge până la Bil'ja (Fig. 23). Toate materialele, din mediul autohton din nordul Mării Negre, prezintă analogii largi cu cele descoperite în centrele dunărene și nu este exclus ca multe exemplare să vină chiar de aici, prin vadul de la *Noviodunum*-Orlovka unde s-au identificat cantități apreciabile de amfore (ŠČIUKIN, BEILEKČI 1994, p. 254-257). Cel mai des întâlnit tip de amforă, din acest mediu, este cel „în coaste” frecvent la Lopatna, Odaja, Hanska I, II, III, Mikleușeni, semnalat din Peninsula Balcanică până în Crimeea (RAFALOVIC 1975, p. 12-14). Cercetările din așa-numita epocă „postgotică” au evidențiat și alte tipuri de amfore cu analogii la *Tanais*, *Chersonesos*, sau pe un spațiu mare, la sud de Dunăre și în Atena (KRYJITKIJ, KLEJMAN 1979, p. 45-48). Amfore romane au circulat și în așezările scitice din Crimeea, la Balanovoe, Neizațk, Nijgir'ja, Ajulu-Kaja, Iaman Taș (VNYKOV 1988, p. 200-202; KOLTUHOV 1991, p. 76-89) și sunt întâlnite și în

necropolele de la Ilicia, Belbeck, Zavetnoe, Cest'-Alminsk, precum și în așezările mediului autohton scito-moeto-sarmatic, tipice regiunii (VYSOTSKAJA 1972, cap. II-III). Mai târziu se menține această preferință pentru mărfurile de factură romană și la populațiile din mediul slav (cultura *Saltavo-Majațk*), care urcă până în extremitatea nordică a regiunii pontice (Fig. 24). S. A. Pletneva analizează descoperirile dintr-o serie de așezări de pe Don, unde amforele dețin majoritatea procentelor în cadrul materialelor ceramice: Kabarnogo -90%, Saltovsk 60%, Gomoșla 50%, Dimitrovsk, Kokora, Hutova, 40%, Malinoavsk 40% (PLETNEVA 1960, p. 20). Evident, în toate cazurile acestea, amforele pătrund aici pe calea schimburilor, dar asociate cu alte mărfuri de factură romano-bizantină, ridică o serie de semne de întrebare în legătură cu impactul produselor romane asupra acestor populații, care, după numărul mare al descoperirilor nu poate fi minimizat.

Fără să fie încadrate într-o tipologie anume, au fost semnalate, cu prilejul diferitelor cercetări arheologice, și publicate, numeroase descoperiri de amfore în tot spațiul dunăreano-pontic, cum sunt cele de la Hajdučka-Vodenica (IVANOVIĆ 1982-1983, pl. III, 6-8; pl. IV, 1-2), *Sucidava* (TUDOR 1978, p. 139) (Fig. 25), Odărți (DONČEVA-PETKOVA 1989, p. 41-48) cu analogii în nordul Mării Negre la *Tiritake*, Pitiund (*Pithys*), sau pe litoralul vestic la *Histria*. De la Gura Canliei au văzut lumina tiparul amfore cu caneluri orizontale regulate, coaste, striuri drepte sau ușor ondulate, datate în secolele V-VI (IRIMIA 1981 a, p. 113-115). La *Capidava*, în sectorul V, datarea amforelor s-a realizat cu monedele de la *Iustinian* și *Iustin II* (COVACEF 1983, p. 361-366); la Hârșova, în sectorul „edificiu”, au fost descoperite fragmente de vase, de culoare bej deschis, cu striuri dese (DAMIAN 1997, p. 231-138), la care se adaugă descoperirile din cetate (inedite); la *Noviodunum* (Fig. 25) au fost descoperite, în timpul săpăturilor din anii 1970-1971, în încăperea nr. 40, „*in situ*”, jumătăți de chiupuri și amfore datate până în secolul al VI-lea (BARNEA 1984, pl. 6) etc. La Dunărea de Jos sunt relevante, pentru discuția noastră, descoperirile de la *Iatrus*, Kaliakra (Fig. 26), *Sacidava* (Fig. 27), *Dinogetia* (Fig. 28), Independența (Fig. 29), pe baza cărora cercetătorii au realizat tipologiile despre care vom vorbi ceva mai jos.

În nordul Mării Negre au fost descoperite amfore în toate așezările cercetate, în mediul rural sau urban (Fig. 30-31). La *Tanais*, în subsolul unei construcții (centru comercial probabil), au fost găsite 375 guri de vase și 40 de amfore mari, unele cu inscripții cu vopsea roșie pe suprafața lor (Fig. 32-33) (ŠELOV 1963, p. 122). În Crimeea, la Neizaț și Dimitrova, au fost descoperite amfore cu analogii la Atena în secolul al IV-lea (VYSOTSKAJA, MALENEVA 1983 p. 76-77), iar cele de la Catyr-Dag, cu înălțimea de 1,23 m, sunt asemănătoare celor din Dobrogea de pe linia Dunării (KUTAIISOV 1983, p. 144-149). Un număr mare de amfore au fost identificate la *Chersonesos* (Fig. 34-37), în zona portului, și sunt destinate transportului lichidelor (ROMANČIUK, 1975, p. 3-13). În mormintele cercetate între anii 1954-1966 și 1976-1979 au fost descoperite, în afară de materialele ceramice mărunte, amfore încadrate în tipologia propusă de Zeest (VYSOTSKAJA 1997, p. 261-268), pe care o vom găsi în paginile următoare. *Bosporus* rămâne al doilea centru al producției de amfore din regiune. Aici au fost descoperite exemplare de mari dimensiuni (GAJDUKEVIČI 1949, p. 361), care au readus în

discuție problema continuității vieții în oraș în secolele IV-VII (SAZANOV, IVAȘCENKO 1988 p. 84-102).

În prelungirea regiunii nord-pontice, în spațiul gruzin, la Țibilium, sub bazilica de secolul al XIII-XIV, au fost găsite cantități mari de amfore din secolele IV-VI (VORONOV 1990 a, p. 43).

a. Tipologia amforelor, în spațiul și perioada de care ne ocupăm, reprezintă o problemă importantă de care depinde înțelegerea unor fenomene economice, sociale, și nu în ultimul rând etnice, cum ar fi: producția proprie, schimburile comerciale dintre regiuni și din cadrul acestora, între diferitele centre, exportul de mărfuri, abordarea relațiilor economice ca factori de difuziune a culturii materiale și spirituale de factura romanică, anumite aspecte ale structurării sociale, raporturile cu lumea barbară etc.

Au existat preocupări în privința întocmirii unor tipologii de către cercetătorii care au abordat tema pentru secolele IV-VII. Numai că, de fiecare dată, s-au utilizat criterii estetice și tehnice diferite, fapt ce a condus astăzi la o tipologie sinuasă, uneori greu de înțeles, care duce tot mai mult către îngreunarea cunoașterii fenomenului. Cu toate că s-au înregistrat și încercări de clasificare laborioase, acestea nu au dat atenție suficientă caracteristicilor fundamentale, îndepărtându-se astfel de înțelegerea problemelor legate de producția și circulația acestui tip de vase, și mai ales, a limitat problema la unele aspecte particulare, locale.

Vom prezenta, în continuare, câteva din cele mai uzitate clasificări a amforelor de la Dunărea de Jos și din Nordul Pontic, împreună cu criteriile care au stat la baza acestora.

b. Tipologii pe regiuni având drept criteriu principal forma corpului sunt cele mai frecvente.

La sudul Dunării Gheorghe Kuzmanov a alcătuit o clasificare luând în calcul și exemplarele similare descoperite și publicate la nordul Dunării, în Dobrogea și Crimeea (KUZMANOV 1973, p. 14-21). Criteriul principal îl reprezintă forma corpului, structura și culoarea pastei. Potrivit acestuia, amforele se pot clasifica în 20 tipuri: *cilindrică*, gură largă, gât mic, brazde orizontale; *ovoidală*, gât lung, brazde orizontale; *ovoidală* cu gura largă și gâtul scurt; *ovoidală* cu corpul larg în partea inferioară; *cilindrică* cu fundul ascuțit; *ovală* cu toarte mici; *alungită* în partea de jos (*tronconică*); tipul „*Samos*”; în *formă de pară* cu corpul neted; în *formă de pară* cu brazde orizontale; ascuțită în *formă conică*; în *formă de pară*; *cilindrică* cu fundul rotund; corp *cilindric* (tipurile 15 și 16); corp *cilindric* alungit; corp *conic* alungit; corp mic *ovoidal*; formă *ovoidală* mare; *sferică*. Într-o abordare mai conchisă tipologia propusă de cercetător se poate încadra în 6 grupe: amfore cilindrice - 6 ex.; ovoidale - 6 ex.; piriforme - 3 ex.; conică - 3 ex.; fusiformă - 1 ex.; globulară (sferică) - 1 ex. Gh. Kuzmanov realizează și o clasificare a amforelor din provinciile sud-dunărene *Thracia* și *Dacia* (KUZMANOV 1985, p. 1-14), pe care le încadrează în 19 tipuri: *sferice mari*; *ovoidale mari*; *sferoidale*; *cilindrico-conice*; *cilindrice*; în *formă de pară*; *fusiforme*; *cilindrice alungite*; *conice mari*; *conice mari*; *conice alungite*; în *formă de pară*; în *formă de pară*; *cilindrice*; *cilindrice* cu corpul alungit; *ovoidale mici*; *conice mici*; *bitronconice mici*; *sferoidale*. În total, sunt propuse, dacă ținem cont de forma corpului, 6 grupe, repartizate astfel: sferice - 3 ex.; ovoidale - 2 ex.; cilindrice - 5 ex.;

fusiforme -1 ex.; piriforme -3 ex.; conice -5 ex.

Cercetările subacvatice de pe litoralul bulgăresc al Mării Negre, între anii 1979-1989, au dus la descoperirea unor tipuri de amfore care se încadrează în circulația specifică secolelor IV-VII. Gheorghe Kuzmanov clasifică piesele, în funcție de perioada istorică, în trei categorii, dintre care, II și III se încadrează în categoria amforelor romane și romano-bizantine (KUZMANOV, SALKIN 1992, p. 42-60). Cât privește forma lor, amforele bizantine aparțin tipurilor 21-33: în *formă de pară*; *cilindrice* cu mijlocul strâmt; *ovoidale roșii*; *ovale*; în *formă de ploscă*; *cilindrice*; *tubulare*; *globulare ornate cu pieptenele*; tip „*buștean*”; *cilindrico-conice*; *sferice*; *mici conice* de culoare roșie; *conice mici*.

Elemente de tipologie după forma corpului întâlnim la Gh. Popilian care analizează ceramica din Oltenia în primele secole creștine. Cercetătorul simplifică împărțirea în 6 grupe definite astfel: *-formă neclară*; *-are corpul pântecos, aproximativ oval*; *-derivă din forma anterioară*; *-are corp alungit, piriform*; *-fusiform*; *-corp pântecos cu vârf ascuțit* (POPILIAN 1976, p. 37-46).

În Dobrogea, A. Rădulescu și C. Scorpan utilizează aceleași standarde pentru realizarea tipologiilor. Un studiu amplu, asupra producției din *Scythia Minor* și legăturile dintre spațiul nord-pontic și cel mediteranean, îi prilejuiește lui Constantin Scorpan să identifice 23 tipuri de amfore: *piriforme*; *cilindrice*; *ovoidală alungită* cu torți mici; *piriformă* cu fundul ascuțit; *ovoidală alungită* decorată în coaste; *bombată*; *globulare cu striuri orizontale*; *ovoidale*; *piriformă alungită*; *globular-piriformă* de mari dimensiuni; *ovoidale alungite*; *cilindrice alungite*; *globulare* cu fundul plat; *cilindrice-eliptice*; *cilindrice* cu corpul micșorat în zona mediană; *cilindrice* cu corpul îngust; *piriforme* foarte lungi; mică *ovoidală*; mare, *cilindrico-bombată*; mare, fără analogii; în *formă de sac*; 22 și 23 *-forme rare* întâlnite la Atena (SCORPAN 1976, p. 155-185). Cele 23 tipuri pot fi încadrate în 6 grupe: cilindrice -6 ex.; ovoidale -5 ex.; globulare -3 ex.; sferice -1 ex.; sac -1 ex.; formă neprecizată -3 ex. Într-o analiză ulterioară, care se oprește asupra ceramicii din spațiul istro-pontic, luând în considerație datele stratigrafice, analogiile și datele tehnice, C. Scorpan rămâne la aceeași tipologie (SCORPAN 1977 b, p. 269-279). În schimb Adrian Rădulescu propune o clasificare după forma corpului, mai simplă, în 9 tipuri: amfore cu corp *cilindric*, gât înalt, fund conic; *corp îngust și înalt*; *globulare* medii și mari; *ovoidale* cu fundul ascuțit; *cilindrice*; *bitronconice* cu caneluri pe corp; *ovoidale* cu caneluri pe corp și picior ascuțit; în *formă de pară*; *conice* de mărime medie (RĂDULESCU 1976, p. 99-114).

Pentru nordul Mării Negre, clasificările întocmite de A. L. Iakobson și D. B. Šelov, după forma corpului vaselor, rămân de referință.

La mijlocul secolului trecut, A. L. Iakobson realizează o primă clasificare a amforelor, este adevărat, deosebit de sumară, în funcție de formă, dar și după locul descoperirii astfel: amfore *piriforme*; *tubulare* cu picior înalt; *ovoidale* (descoperite la *Chersonesos*, *Agoisk*, *Kolašek*); *amfore din regiunea Jitomirsk* (IAKOBSON 1951, p. 324-344), pentru ca mai târziu, cantitatea mare de materiale să-i permită conturarea unei tipologii complete în care elementele de bază erau înălțimea, culoarea pasteii și forma corpului. Astfel, se înregistrează următoarele tipuri: amfore *conice*; *conice* cu picior; *cilindrice* cu picior rotund; *conice* cu corpul acoperit cu valuri; *cilindrice*; *cilindrice* cu picior înalt; în *formă de torpilă*; corp *cilindric* fără gât și torți mici; în

formă de uluc; corp rotund și două torți mici (IAKOBSON 1979, p. 7-17). Grupate, după formă, acestea s-ar putea reduce la 5 tipuri: conice -3 ex.; cilindrice -4 ex.; formă de torpilă -1 ex.; formă de uluc-1 ex.; rotund-1 ex. Toate exemplarele sunt prezentate cu analogiile lor de la Dunărea de Jos.

Tipologia propusă de D. B. Šelov se adresează amforelor cu gâtul scurt și pastă de culoare roșie, dateate în primele secole ale erei creștine, utilizând și în acest caz forma corpului drept criteriu principal. Autorul prezintă următoarele tipuri: amfore *ovoidale*, cu *corpul alungit*, amforele tip „*Neapolis*”, *bitronconice*, cele de tip „*Tanais*” și *tubulare* (ŠELOV 1978, p. 16-21).

Prin urmare, utilizând acest criteriu în vederea realizării tipologiilor, amforele pot fi încadrate în 5-6 grupe.

Descoperirea unei cantități mari de amfore, în așezările culturii *Cerneahov* de la Bălțați, Pervomaisk, Olănești, Parkany, Delakeu, Komrat, Sobari, Frunzovka, Kokory III, Mălăești, Elisavetovka, a oferit cercetătorului E. A. Rikman posibilitatea să încerce o clasificare după culoare, caracteristicile fizice ale corpului (înălțime, diametru), gură, toarte. Pentru secolul al IV-lea, sunt tipice vasele care se încadrează în grupele III și IV, de culoare roșie sau roșu-gălbui, de formă *ovoidală alungită* (gr. III) și *tubulară* cu fundul ascuțit și valuri largi pe corp (gr. IV) (RIKMAN 1972, p. 85; 88). Sunt aceleași materiale luate în calcul și în alte analize asupra ceramicii descoperite între Prut și Nistru (RIKMAN, RAFALOVIČ HÂNCU, 1971, p. 45). Din același areal, G. V. Magomedov încearcă o tipologie a descoperirilor de la Tyras, Snigirevka, Kamenka-Ancekrak, Kaborga III, Alecsandrovska, Ciabanovka. Sunt prezentate tipurile *ovoidal-alungite*, *bitronconice* („*Inkerman*”), cu corpul tubular, gâtul și piciorul înalt, frecvente și la Dunărea de Jos (MAGOMEDOV 1987, p. 80; 81).

c. Locul sau aria de proveniență reprezintă un alt criteriu pentru clasificarea amforelor, utilizat, cum vom vedea, într-o măsură destul de însemnată.

Andrei Opaît, de exemplu, împarte descoperirile din Dobrogea în *est-mediteraneene*, *nord-africane*, *pontice*, *spaniole* și *locale* (OPAIȚ 1996, p. 44-93). Toate producțiile sunt grupate în 76 tipuri. În categoria amforelor locale reținem, între altele, tipul „*Telița*”. Într-o analiză de data recentă a amforelor romane și romano-bizantine de la Dunărea de Jos se propune următoarea împărțire: *pontice*, *occidentale*, *orientale* și *nord-africane* (PARASCHIV, 2005, p. 17-142).

În nordul Mării Negre, I. B. Zeest întocmește o tipologie a amforelor descoperite în *Bosporus* de unde prezintă 105 exemplare împărțite în 38 tipuri, între care, unele numite după ipoteticul centru de producție. Se menționează multe eșantioane, după părerea specialistului, forme exclusiv locale, fapt ce a condus la identificarea tipurilor „*Tanais*”, „*Phanagoria*”, „*Neapolis*”, „*Inkerman*”, „*Charax*”, „*Tiritaka*” (ZEEST 1960, p. 110-122). Multe dintre acestea sunt însă identice cu cele din bazinul dunărean, cum vom vedea ceva mai jos. Tipologia realizată de I. B. Zeest s-a menținut ca una de referință, greu de repus în discuție până în anii '80-'90 (AGOSP, pl. LXXIV, p. 261, unde sunt prezentate 20 de tipuri locale), utilizată încă astăzi pe scara largă. Dacă facem numai o succintă comparație a unora din cele mai răspândite tipuri locale, așa cum au fost propuse de I. B. Zeest, vom constata serioase analogii cu descoperiri de pe limesul dunărean. Astfel, amfora de tip „*Inkerman*”, cu corpul alungit, *piriform*, cu brâuri în relief pe partea inferioară,

datată inițial în secolele III-IV (STRŽELETKII 1947, fig. 7), întâlnită mult în Crimeea la *Chersonesos*, Drujine și Neizaț (AIBABIN 1984, fig. 3,28), poate urca până la începutul secolului al V-lea (KROPATOV 1998, p. 128-134) și apare ca formă la *Troesmis* (OPAIȚ 1980, tip. IV și VI), *Beroe* - Piatra Frecăței (RĂDUESCU 1976, tip. 6), *Sacidava* (SCORPAN 1975, tip. E), Târgșor și *Tomis* (SCORPAN 1976, tip. E; SCORPAN 1977 b, tip. 1), sau la sud de Dunăre (KUZMANOV 1985, tip. XI). Forma circulă la Dunărea de Jos și în secolul al VII-lea. Tipul „*Mirmekia*” (ZEEST 1960, pl. XXX, 72), este amfora de formă *ovoidal* - alungită, cu corpul acoperit cu striuri și fundul ușor conic. Se găsește în Crimeea la Partenite (secolele III-IV) (MYȚ, JUK 1996, p. 45-46). Circulă și în regiunile dunărene (SCORPAN 1976, tip. P; KUZMANOV 1985, tip. XIV; OPAIȚ 1987, tip. IV). Amfora tip „*Tiritaka*” (ȘELOV 1960, pl. XL, 103) are forma alungită ușor strânsă la mijloc. După părerea noastră, se întâlnește, fără nici o rezervă, mai mult la Dunărea de Jos (SCORPAN 1975, tip. L; KUZMANOV 1973, tip XI; KUZMANOV 1978, fig. 3; KUZMANOV 1985, tip IX) decât în nordul Mării Negre.

În ansamblu, tipologiile realizate de I. B. Zeest și A. L. Iakobson au fost corectate, din punct de vedere cronologic, în ultimii ani, deoarece la vremea respectivă se considera că viața în orașele bosporane nu trecea dincolo de secolul al IV-lea. Ulterior, s-a demonstrat că mai multe straturi datate inițial timpurii, se încadrează, de fapt, în secolele V-VII (SAZANOV, IVAȘČENKO 1989, p. 84-102). Pentru aceasta, a fost nevoie de reinterpretarea materialelor ceramice descoperite în strânsă legătură cu circulația lor la Dunărea de Jos și în general în Europa Răsăriteană (SAZANOV 1989, p. 41-60).

d. Tipologii utilizate în analizele pe situri. Și în cazul analizelor pe situri, forma corpului a reprezentat criteriul de bază.

La Svetinija, în Serbia (POPOPVIĆ 1987, p. 13-14), au fost identificate 7 tipuri cu largă circulație pe limesul dunărean: *amforele tubulare*; *globulare*; *cilindrice* (conice); *cilindrice* (torpilă); *piriforme*; *cilindrice* cu gura largă, fără gât; *conice*.

În adâncimea spațiului carpatic, tipologia realizată de Adrian Ardeț pentru amforele de la *Tibiscum*, până în secolul al V-lea, identifică 11 tipuri (ARDEȚ 1996, p. 165-176), unele cu analogii pe linia Dunării până în regiunea vest-pontică: *amfore ovoidale* folosite pentru produse derivate din pește (?); *cilindrice* pentru transportul peștelui; *piriforme* pentru vin; *globulare* pentru transportul uleiului de măsline; *ovoidală* cu fundul conic; cu gâtul strâmt înalt și vertical, (*corpul conic*) pentru transportul vinului; amfore *cilindrice* pentru uleiul de măsline; amfore cu gâtul înalt (*conice-bitronconice*) destinate transportului uleiului; mici *piriforme*; *cilindrice*; cu *gâtul strâmt*. Tipurile 6, 7, 8, 9, și 11 se regăsesc și în tipologiile făcute de C. Scorpan, A. Opaț și Gh. Popilian.

O tipologie simplă, capabilă să surprindă în același timp aspectele particulare ale producției și circulației amforelor, publică Gabriele Bockisch și Burkhard Böttger, pe baza materialelor descoperite la *Iatrus*. Având drept criteriu de selecție forma corpului, autorii împart amforele în trei mari grupe: în *formă de bobină* (cu corpul alungit); cu *corpul pântecos* și picior ascuțit; cu *corpul sferic* și fundul întins. Din acestea se dezvoltă mai multe subtipuri cu analogii (BOCKISCH, BÖTTGER 1966, p. 209). Un an mai târziu, B. Böttger analizează producția de la

latrus în strânsă legătură cu cea din Peninsula Balcanică și rămâne la clasificarea inițială (BÖTTGER 1967, p. 58). Multe din materialele descoperite aici, acum ca și mai târziu, se pun pe seama importurilor (BÖTTGER 1972, p. 131-141).

În aceeași manieră sunt abordate și descoperirile de la Odărți (Bulgaria). Amforele sunt grupate în exemplare cu corpul *sferic*, ovoidale și *bitronconice* (DONČEVA-PETKOVA, TĂPTANOV 1982, p. 103-117, pl. I-XI). Acestea sunt similare cu descoperirile de la *Novae*, *Sucidava*, *Capidava*, *Dinogetia*, *Tomis*.

La Kaliakra, Gheorghe Kuzmanov aplică tipologia sa din anul 1973 și identifică 8 categorii de amfore: ornate cu pieptenele (lipsește corpul, probabil este *globular*); *cilindrice*; mici cu *pereții drepecți*; *sferice*; cu *corpul micșorat la mijloc*; *tubulare*; mici *ovoidale*; *cilindrice*, alungite (KUZMANOV, 1978, p. 20-25).

În Dobrogea, la *Sacidava*, C. Scorpan optează pentru o tipologie ceva mai complicată. Regăsim aceleași forme pe care cercetătorul le utilizează în cazul analizei ceramice din bazinul mediteranean, pe care am prezentat-o mai sus (SCORPAN 1975, p. 263-313), tipurile 1-13. Toate se pot rezuma la următoarele: amfore *piriforme* -3 ex.; *cilindrice* -2 ex.; *ovoidale* -4 ex.; *globulare* -3 ex.; *sferice* -1 ex. La „Valea Morilor”, V. H. Baumann a înregistrat 6 tipuri, este adevărat, pe un eșantion destul de mic: amfore *globulare cu fundul plat*; *globulare cu gâtul înalt, tronconic*; *ovoidale cu picior conic* și striuri pe corp; în *formă de burduf* cu picior înalt; *ovoidale cu fundul rotund*; *ovale* (BAUMANN 1997, p. 46-48). Tot el identifică în ferma de la Telița, punctul „La Pod”, 7 tipuri: amfore *globulare*; *cilindrice*; *ovale*; tip *punic* (*cartaginez*); corp *bombat*; *conice* de origine egeeană; *ovoidale* (BAUMANN 1984, p. 52-54). În cazul descoperirilor de la Babadag-Topraichioi și *Halmyris*, Andrei Opaț utilizează o tipologie comună după forma corpului amforelor: *piriforme*; *cilindrice*; *burduf*; *ovoidale*; *conice* (OPAIȚ și colectiv. 1991, p. 212-221; OPAIȚ 1991, a, p. 139).

În nordul Mării Negre una din cele mai complete clasificări, după formă, într-un sit, este cea realizată de G. D. Belov pentru *Chersonesos*. Acesta identifică, aici, 5 tipuri de amfore: cu corp *sferic*; cu *gâtul larg și culoarea roșie*; *sferice cu gâtul scurt*; *conice*; *cilindrice* (BELOV 1963, p. 63-64).

Originea reprezintă un al doilea criteriu important folosit în analizele ceramicii descoperite în situri.

Florin Topoleanu, examinând ceramica de la *Halmyris*, împarte amforele în: *occidentale*, *orientale*, *nord-africane*, *vest-pontice*. În ordinea de reprezentare procente sunt: orientale 67, 20%, pontice 29%, nord-africane 2, 80%, occidentale 1% (TOPOLEANU 2000, p. 128-158). La *Capidava* Ioan C. Opriș distinge 15 tipuri de amfore: unul vest-mediteranean, șapte orientale și șapte provinciale-pontice (OPRIȘ 2003, p. 51-85). Nu cu mult timp în urmă, Dorel Paraschiv a făcut o analiză ceva mai aprofundată a exemplarelor pontice, identificând, cu această ocazie, 18 tipuri pentru care posibilele centre de producție ar fi fost orașele din nordul sau vestul Mării Negre (*Olbia*, *Chersonesos*, *Panticapaeum*, *Tanais*, *Phanagoria*, *Histria*, *Tomis*) sau chiar atelierele dunărene (PARASCHIV 2002, p. 165-208).

În cazul descoperirii fragmentare s-a apelat la tipologia amforelor după caracteristicile tehnice (pastă, buză, gât, toartă, corp, fund). Andrei Opaț identifică la *Troesmis* 13 tipuri cu circulație în primele secole creștine. Numai tipul XII poate evolua până în secolele IV-VII (OPAIȚ 1980, p. 291-327). La *Olbia*, Valentina

Krapivina utilizează drept criteriu tipologic gâtul vaselor și reține 3 grupe: cu gâtul strâmt, mijlociu și larg (KRAPIVINA 1993, p. 93-101). În această încercare de clasificare se regăsesc 41 de tipuri, majoritatea din primele secole creștine; 16 tipuri se datează în secolele III-IV și la începutul celui următor. Descoperirea unor fragmente de amfore în bazinul Niprului inferior a condus la realizarea unei interesante împărțiri, în funcție de fundul, gurile și mânușile vaselor, în 12 tipuri. Majoritatea pieselor se datează în primele secole creștine. Doar două ajung până în secolele III-IV (ABIKULOVA 1994, p. 82, fig. 4; 9-10; 12-13).

În mod cu totul excepțional, cercetarea de la Histria a permis realizarea unei analize ceramice, în care își găsesc loc și amforele, pe criterii stratigrafice (SUCEVEANU 1982, p. 79-107).

La această prezentare trebuie să mai adăugăm faptul că din diferite săpături arheologice au fost publicate, de-a lungul timpului, amfore încadrate de specialiști în diverse tipuri, pe care încercăm mai departe să le grupăm după forma corpului, criteriu considerat, deocamdată, de majoritatea specialiștilor, ca fiind cel mai oportun. Vom încerca să aducem în prim plan descoperirile cele mai semnificative, în primul rând din așezările nordului Mării Negre cu analogiile de la Dunărea de Jos, tocmai pentru a sublinia caracterul unitar al producției și schimburilor în acest spațiu.

Amforele ovoidal-globulare (ovoidale în diferite variante până la globulare, după gură și gât, fund, toarte, ornamente etc.) (Fig. 38-40; Fig. 41-43) s-au descoperit în tot spațiul nord-pontic la *Mirmekion*, *Tiritake*, *Phanagoria*, *Kepoy*, *Illiciutî*, *Ghegeneralskoma*, *Hermonassa* (SAZANOV 1992, p. 51-59), și sunt datate în secolele IV-VII. Exemplare similare au fost aduse la lumină la *Chersonesos* din nivelele secolului al VIII-lea (GADLO 1980, p. 142, fig. 7). La Kerci și *Chersonesos* au fost scoase la zi amfore *ovoidale cu fundul plat*, datate în secolele VI-VII (NIKITENKO 1970, p. 276-278). Multe exemplare sunt descoperite împreună cu cele tubulare și se datează în aceeași perioadă (ROMANČIUK 1983, fig. 3). Tipurile ovoidale, cu gură largă și ornamente pe corp, datate în secolele IV-V, au fost descoperite la Tas-Tepe (KUTAIISOV 1983, fig. 3, 1, 10; fig. 4). Exemplare similare, numite „*tip Charax*”, au fost identificate și la Ceatyr-Dag și se datează în secolele IV-V (MYȚ 1983, p. 154-155). Același tip are o largă răspândire în siturile de la Dunărea de Jos. Vasele cu corpul acoperit cu striuri sunt documentate la *Tekia-Transdierna* (TOMOVIĆ 1982-1983, p. 350, fig. III) și *Sucidava* (TOROPU și colect. 1983, p. 252-253). *Amfore ovoidale*, ornate cu „coaste” și „caneluri”, au fost datate la *Sucidava* între 496-600 (TOROPU și colect. 1996, p. 118). Amforele globulare cu striuri sau în „coaste” sunt frecvente în toată regiunea. Le găsim în săpături mai vechi, la *Chersonesos* (BELOV, IAKOBSON 1953, p. 119, fig. 10). La *Kimerik*, *Ilurat*, *Mirmekion*, *Neapolis*, datate în secolele III-IV (ŠELOV 1972, p. 122), iar la Dunărea de Jos, la Valea Morilor, este propus „tipul Telița” (BAUMANN 1991, c, p. 218-219). Pentru sudul Dunării exemplificăm descoperirile de la *Novae* (DYCZEK 1999, fig. 3, nr. 2).

Amforele piriforme, (tron)conice, bitronconice, (Fig. 44-46) descoperite la *Tanais* se încadrează în tipurile A, B, C, D, E, datate în secolele IV-V [(DEOPIK, KRUG 1972, p. 101, fig. 1 E (1); D (2)]. În anii 1981-1984, alături de amforele *bitronconice*, s-au descoperit și exemplare *ovoidale conice* și *globulare* (ARSENEVA, NAUMENKO 1987, p. 78, fig. 2). Exemplarele *piriforme* se datează la *Chersonesos* în

secolele III-IV (RÎJOV 1986, p. 136; ROMANČIU 1975, fig. 4). La *Olbia*, în zona inundabilă, au fost descoperite, între 1974-1975, peste 1000 fragmente de vase datate în primele secole creștine (LEIPUNSKA 1979, p. 91-98). În împrejurimile orașului, la Kozyrka și Șiroka-Bakla, exemplare din secolul al III-lea au corpul acoperit cu valuri (GOROHOVSKII, ZUBAR, GAVRILYK 1985, fig. 3, 5). La *Kerkinitis* acest tip derivă, potrivit unor cercetători, din varianta „Chios” (KUTAIISOV 1990, p. 28-38). Materialele piriforme de la *Tiritake*, încadrate inițial într-o perioadă mai timpurie, au fost redate, împreună cu alte tipuri, în secolele IV-VI (SAZANOV 1989, p. 46-49). Amforele piriforme din nordul Mării Negre cu gâtul strâmt se încadrează în tipologia realizată de D. B. Šelov (ŠELOV, 198, p. 16-21). La *Drobeta* un exemplar descoperit nu cu mult timp în urmă, a fost încadrat în categoria celor tip „morcov” și a fost produs la *Viminacium* (STÂNGĂ 1998, pl. 1, 1-2). O caracteristică a acestei categorii o constituie faptul că exemplarele descoperite în Nordul Mării Negre au multe analogii la Dunărea de Jos.

Amforele tubulare, în diversele variante, reprezintă alt tip întâlnit frecvent în descoperirile arheologice din regiune (Fig. 47-49). Acesta este preponderent în nordul Mării Negre. La *Tiritake* sunt exemplare ușor strânse la mijloc, încadrate în așa-numitul „tip Tiritaka”, utilizate, după părerea celor ce le-au studiat, la transportul petrolului (ŠELOV 1972, p. 316-318). Descoperiri mai vechi, numite și *torpilă*, din sectorul XXV, au fost rediscutate pentru a stabili o nouă cronologie a *Bosporului*. Corelate cu alte tipuri ceramice și cu monede, s-a putut demonstra că acestea se datează, aici, în secolele V-VI (SAZANOV, IVAŠČENKO 1989, p. 94, 7,4), în timp ce la *Charax* se datează în secolele IV-V (AIBABIN 1984, p. 1, fig. 5, 21), la Lucistoe în secolele IV-V (AIBABIN, HAINEDIROVA 1997, p. 276) și la Ilcevsck în secolul al IV-lea (SOKOL”SKII 1966, p. 131-132). Cele mai multe vase din această categorie au fost descoperite la *Chersonesos*, în zona portului vechi (ROMANČIU 1973 b, p. 248, fig. 1-8). Acestea, împreună cu alte materiale, circulă între secolele IV-VII (ZUBAR, ŠČEVČENKO, LIPAVSKII 1989, p. 20). Toate descoperirile de aici își găsesc largi analogii la Dunărea de Jos (SAZANOV 2000, p. 123-137). Exemplarele descoperite la *Tanais* sunt ornamentate cu valuri în zona mediană (ARSENEVA, ŠELOV 1972, p. 91).

Analiza succintă de mai sus este în măsură să atragă atenția asupra unității producției ceramice din cele două regiuni și mai ales asupra legăturii strânse cu centrele sudice și mai ales orientale. Aici se găsesc toate tipurile de amfore prezentate, -inclusiv așa-zisele tipuri locale, întâlnite în multe din centrele sud-est mediteraneene (ROBINSON 1959, Pl. 28-34; ABADIE-REYNAL, SODONI 1992, fig. 23-27). În concluzie, tipologiile publicate până acum pot fi restrânse, multe din exemplarele prezentate încadrându-se cel mai bine în categoria deviațiilor locale de la o producție standard utilizată de marile centre. Aceasta se desprinde atât din analizele ceramice pe regiuni (VARGAS 2011, p. 76-117), cât și din rediscutarea originii unor tipuri (OPAIȚ 2007 a, 627-643; PIERI 2007, p. 611-625; SAZANOV 2012, p. 326-353), făcute în ultimii ani.

11. Producția ceramicii de lux. Imitații locale

Au fost publicate numeroase materiale, descoperite la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic, care le imitau pe cele din centrele apusene sau de la sud de Dunăre.

Multe descoperiri pot fi puse însă pe seama importurilor. În unele cazuri este greu de stabilit proveniența acestora.

Exemplificăm această categorie de materiale cu descoperirile din castrul *Diana* (Serbia), identice cu cele de la Edificiul roman cu mozaic din *Tomis* (KONDIĆ, CVJETICANIN 1991, p. 49-62; KONDIĆ, CVJETICANIN 1992-1993, p. 149-161). La *Novae* au fost puse în lumină importuri dar și produse locale (DIMITROVA-MILCEVA 1987, p. 108-152). Cu certitudine s-a putut stabili că la *Durostorum*, în primele secole creștine, s-a realizat o sporită producție locală, cu analogii pe o arie largă, care merge, din nordul Mării Negre, de la *Olbia*, până la *Aquincum* (MUȘETEANU 1997, p. 343-356). După unele opinii, centrele de la sud de Dunăre (*Novae*, *Nicopolis ad Istrum* și *Durostorum*) nu au putut asigura necesarul de astfel de produse pentru toată Dobrogea, unde nu este exclusă o producție locală, cum pot sugera anumite descoperiri de la *Carsium* și Barboși (BOUNEGRU 1997, p. 101-114). Cât privește ceramica de la *Halmyris*, tipologia, cât mai ales calitatea execuției, o arată ca fiind de proveniență străină (TOPOLEANU 1996, p. 143-86). În nordul Mării Negre cele mai mari cantități de materiale, de acest tip, s-au descoperit la *Chersonesos* cu analogii la *Mirmekion*, *Ilurat*, *Kepoy*, *Tiritake*, și spre sud, în regiunile dunărene (BELJAEV 1968, p. 32-38). Prezența acestora poate indica chiar funcționarea unor ateliere locale. Nu este exclus ca amploarea creștinismului la *Chersonesos* să fi determinat și producția, prin imitație, după modelele orientale, a obiectelor de cult (opaițe, platouri cu cruci, vase mici), descoperite în număr apreciabil în cercetările arheologice (VH 1991, fig. 50; NVH 2011, nr. 357-366; 369-373). În orașele din regiune, tradiția culturii grecești, purtătoare a ceramicii de bună calitate, este încă foarte puternică și s-a menținut până în secolele III-IV. Acum la *Panticapaeum* și *Phanagoria* își desfășurau activitatea mari producători de statuete din teracotă (KOBYLINA 1961, p. 155-172).

12. Producția de opaițe

Cercetarea arheologică a demonstrat existența unei producții proprii în centrele din regiune. La nord de Dunăre aceasta este atestată la *Drobeta* (STĂNGĂ 1998, p. 86) și *Sucidava* (TOROPU 1976, p. 93; TUDOR 1978, p. 91-91; p. 458, 6, 7; TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 118, fig. 39, 1). La sud de Dunăre astfel de descoperiri s-au făcut la *Tekija* (IANKOVIĆ 1982-1983, p. 327, 4, 4), *Iatrus* (GOMOLKA 1966, p. 292-338) și în majoritatea siturilor. La *Novae* s-a identificat unul din cele mai mari centre de producție pentru secolele IV-V. Aici au fost descoperite exemplare cu anse antropomorfe sau cruciforme (MAJEVSKI 1972, p. 300; MAJEVSKI 1974, p. 17, fig. 7), cu corpul alungit având motive florale pe bordură sau vârtejuri în jurul orificiului de umplere (MAJEVSKI și colect. 1974, p. 190), ori cu anse în formă de inimă, ornate cu ramuri de pomi sau volute (MAJEVSKI 1970, p. 258). Numai în perioada 1960-1980, din cetate, au fost scoase la zi mai bine de 300 exemplare. Multe dintre piesele din regiune se încadrează în categoria *firmalampen*, una din cele mai răspândite mărci este FORTIS (CICIKOVA 1987, p. 153-172).

De activitatea de producție a opaițelor, precum și de importul lor, pe linia sud-dunăreană, s-a ocupat Maria Cicikova. Ea a realizat analize pe loturi mari de materiale stampilate de la *Bononia*, *Ratiaria*, *Oescus*, *Durostorum*, care au circulat până în secolul al IV-lea (CICIKOVA 1974, p. 155-165), la care se adaugă

descoperirile din provincia *Moesia* și *Thracia* (CICIKOVA 1987, p. 153-17). Cantități apreciabile de obiecte, realizate în atelierele din regiune, au fost publicate de la Șumensk (ATANASOV 1987, fig. 12) și Tolbuhin (VASILČIN 1976, nr.1, 2, 5, 11, 12, 22). Acestea se încadrează în tipologia specifică a secolelor IV-VI din spațiul dunăreano-pontic.

Un centru important de producție s-a aflat la *Durostorum*. De la muzeul din Silistra au fost publicate 151 exemplare cu mărcile binecunoscute pe toată linia Dunării: *FORTIS*, *OCTAVI*, *STROBILI*, *VETTI*, *ARMENI*, *ATIMATI*, *CASSI*, *FLAVI*, *IANUARI*, *RESTUS*, *SEXTI* (KUZMANOV, BĂČIVAROV 1986, p. 50-56, tip. IV). Acestea circulau și la *Novae*, *Oescus*, *Ratiaria*, *Sextaginta-Prista* (CICIKOVA 1974, p. 155-165). Crișan Mușeteanu, care s-a ocupat de câteva decenii de producția ceramică de la *Durostorum*, consideră că prezența celor peste 20 de mărci se explică nu atât prin activitatea comercială, cât mai ales prin producția proprie (MUȘETEANU, CULICĂ, ELEFTERESCU 1980, p. 283-305). Multe exemplare au fost descoperite cu ocazia cercetării cuptoarelor ceramice (MUȘETEANU, ELEFTERESCU 1983, p. 109, tip. IV; VII; VIII; XI).

Despre producție locală poate fi vorba și la *Sacidava* pentru secolele V-VI (SCORPAN 1978, p. 160, nr. 14-17), *Capidava* până în secolul al VI-lea (COVACEF, CORBU 1991, p. 282-297; COVACEF, 1993, p. 246-251), *Noviodunum* (BARNEA I., A. 1984, pl. 10; TOPOLEANU 1984, p. 189-190), Telița, „Valea Morilor” (BAUMANN 1997, pl. XIII, 1-5), Topraichioi pentru secolele IV-VI (OPAIȚ și colect. 1991, p. 263-269). La *Halmyris* au fost identificate, în nivelele romane târzii, mai multe exemplare (53 piese și 6 tipare) produse pe plan local (TOPOLEANU 2000, p. 208-215). Nu este exclus ca unele din materialele descoperite în nordul Dobrogei să fie arse chiar în cuptorul descoperit aici. Opaile realizate în atelierele dunărene cât și cele vest-pontice, au circulat pe o arie mare. După părerea lui Constantin Iconomu piesele produse la *Durostorum* și *Tomis* au ajuns până în sudul Moldovei (ICONOMU 1989, p. 171). Producția de opaie în perioada romano-bizantină în centrele din Dobrogea își are originea în existența unei adevărate „industrii” în regiune, care s-a prelungit până la începutul secolului al IV-lea (RUSU 2011, p. 277).

Pentru nordul Mării Negre nu s-a demonstrat, în toate centrele, activitatea unor ateliere locale, însă nu este exclusă producția lor, mai ales că în săpături au fost descoperite multe piese unele încadrate într-o tipologie specifică. Așa este cazul descoperirilor de la *Olbia* (INFO 1964, p. 281-284), *Tyras* (SON, SOROCIAN 1988, p. 120-135) și *Chersonesos* (RYJOV, BORODINSKA, NOVOKREŠČENOVA 1987, p. 95, fig. 2; KADEEV 1969, p. 162-163; ZOLOTAREV, RYJOV 1984, p. 74, fig. 6, 4-9;). Anumite exemplare, de largă circulație, au reprezentări pe disc, perle pe bordură (ŠELOV, STRŽELETKIJ 1953, p. 83). Altele, care pot fi socotite materiale creștine, au toarte cruciforme și sunt considerate producții nord-africane cu analogii puternice la Dunărea de Jos sau pe litoralul vestic al Mării Negre (SOROČAN 1999 p. 215-220). Materiale asemănătoare s-au descoperit, în săpături vechi, la *Ilurat*, *Tiritake*, *Mirmekion* (PLETNEVA, 1963, p. 60). Cu certitudine, la *Chersonesos*, pentru perioada romano-bizantină, se poate vorbi de o producție proprie de opaie, cel puțin în cazul exemplarelor cu simboluri creștine pe disc, anse cruciforme, sau cu monograma chi-rho (ZURAVLEV 2007, fig. 22, 1, 2, 3; fig. 23, 2, 3; fig. 24, 2). Multe

din piesele descoperite aici pot fi puse pe seama activității atelierelor locale (CHRZANOVSKI, ZHURAVLEV 1998, Part. II Lămpi romane, p. 57-155).

13. Capacele de vase

Reprezintă o categorie ceramică specială descoperită în multe situri. La Vețel și Jupa, în Banat, sunt decorate cu cruci (RUSU 1991, pl. I, 4, 5), ceea ce sugerează faptul că erau utilizate pentru recipiente cu destinație rituală, așa cum s-a constatat și în Dobrogea, în cazul unor descoperiri similare, la *Dinogetia*, *Capidava*, *Axiopolis*, datate în secolele IV-VI (BARNEA 1965 a, p. 407-411). O cantitate apreciabilă se înregistrează la Topraichioi, Slava Rusă, Telița, Valea Morilor, Murighiol, *Tomis*, *Tropaeum Traiani* (OPAIȚ 1996, pl. 43, 11, 12; p. 62), *Sacidava* (SCORPAN 1975, pl. XII, 8). Cele mai multe piese provin de la *Dinogetia* (BARNEA 1966, fig. 5, 9; 12, 5; 15, 1). În campaniile din anii 1982-1985, aici au fost descoperite mai multe fragmente de capace din grupa a 9-a, datate în secolele V-VI, și ornate cu „ramura de brad,” ridicând la 6 numărul exemplarelor de acest fel (VASILIU 1991, p. 383), care se adaugă altor descoperiri mai vechi (ȘTEFAN și colect. 1960, p. 589-594).

În nordul Mării Negre se cunosc astfel de descoperiri la *Olbia*, clasificate de V. Krapivina în două tipuri (KRAPIVINA 1993, fig. 42, 6-11), și la *Chersonesos* (ROMANČIUK 1975, fig. 4, 9; IAKOBSON 1979, fig. 9, 8, 9; ROMANČIUK 1983, fig. 1, 4).

14. Reprezentările antropoforme

Sunt materiale care au o circulație mai restrânsă. Cu toate acestea, se bănuiește că unele tipuri au fost realizate în atelierele proprii. Spre exemplu, figurinele umane și vasele antropomorfe descoperite în împrejurimi și chiar la *Durostorum*, într-un cuptor (ANGELESCU 1971, p. 289-295; CULICA 1976, p. 567-571; MUȘETEANU, ELEFTERESCU 1985, p. 67-81). Aceasta ridică problema diversității producției ceramice de aici. Mult mai interesante ni se par vasele descoperite la *Novae*, *Ratiaria* și *Oescus*, în vecinătatea taberelor militare, datate în secolele III-IV, de certă factură locală, utilizate în anumite ritualuri (MITOVA-DZONOVA 1972, p. 203-211).

Pentru nordul Mării Negre producția statuetelor, amintită în paginile din față, rămâne, deocamdată, una din cele mai importante caracteristici a activității în domeniu.

C. PARTICULARITĂȚI ALE DEZVOLTĂRII COMERȚULUI

Măsurile adoptate în epoca *Dominatului*, reforma sistemului monetar, stimularea producției, reorganizarea schimburilor și a transportului, în cadrul politicii de consolidare a Imperiului, au influențat decisiv circulația bunurilor. Cu toate că, în ansamblu, economia agrară continuă să joace un rol preponderent, comerțul s-a dezvoltat la un nivel superior, pe plan local, regional și mai ales în afara granițelor. În zonele care stau în atenția noastră, cu deosebire nordul Dunării și spațiul din adâncimea nordului Mării Negre, populate intens și mari consumatoare, comerțul s-a intensificat și a avut ca obiectiv satisfacerea nevoilor locale (BOUNEGRU 2003, p. 72-73).

1. Despre drumuri comerciale

Se poate spune că Dunărea de Jos și Nordul Pontic formează un ax principal

al legăturilor în cadrul Europei Răsăritene la sfârșitul antichității. Pe aici au circulat, din marile centre occidentale spre Orient, numeroase mărfuri și s-a asigurat contactul cu populațiile din *barbaricum* (Fig. 51). Prezența permanentă a unor mase de consumatori la periferia Imperiului nu a fost un impediment în dezvoltarea schimburilor comerciale, dimpotrivă, acestea au absorbit cu multă aviditate bunurile de factură romană ceea ce a amplificat fenomenul.

Pe toată întinderea sa spațiul acesta, atât de divers din punct de vedere geografic și etno-politic, dar cu multe elemente de unitate și continuitate sub influența culturii materiale și spirituale provinciale de factură romano-bizantină, se compune din mai multe segmente.

Astfel, între *Viminacium* și *Durostorum* legăturile comerciale se fac pe un drum dublu. La nord de Dunăre acesta merge de la *Drobeta* la *Sucidava*, și de aici mai departe, fiind marcat de numeroase descoperiri. Numai până la Celei s-au inventariat, pentru secolele III-IV, un total de aproape 40 de puncte între care, cele mai importante, sunt Crivina, Gogoșu, Ostrovu Mare, Gruia, Salcia (STÂNGĂ 1998, p. 36-39). Pe această porțiune un rol hotărâtor l-a jucat *Sucidava*, o adevărată „poartă” de intrare spre Peninsula Balcanică cum a definit-o Dumitru Tudor (TUDOR 1965, p. 73).

La sudul Dunării drumul este întărit cu numeroase fortificații și așezări. În zona Porților de Fier acesta a fost construit paralel cu cursul apei. Acolo unde malul a fost abrupt s-au instalat amenajări speciale, din lemn, pe care să se poată circula (IORDOVIĆ 1982-1983, p. 365-370; PETROVIĆ 1986, p. 51-52). În continuare ruta urmează legătura dintre marile centre urbane: *Ratiaria*, *Oescus*, *Novae*, *Durostorum*. O caracteristică a acestui tronson o reprezintă faptul că aproape fiecare localitate importantă are, pe malul opus, un „cap de pod” cu menirea să asigure fluidizarea legăturilor dintr-o parte în cealaltă. Sunt situații în care chiar toponimele desemnează aceasta, cum se poate vedea la *Drobeta-Transdrobeta* și *Diana-Transdiana* (KONDIĆ 1992-1993, p. 49-52). În toate cazurile trecerea, peste Dunăre, se făcea fie pe poduri, despre care vom vorbi ceva mai jos, fie cu ajutorul ambarcațiunilor speciale destinate să circule de-a lungul coastelor - *rates*, cum era situația între *Ratiaria* și așezarea de pe malul opus (astăzi Calafat) (GEORGETTI 1980, p. 17).

Pe acest prim segment au fost puse în lumină drumuri care trec de la nord la sud, prin punctele importante, apărute de fortificații, uneori chiar cu poduri pentru a asigura o comunicație cât mai ușoară. În zona Banatului aceste drumuri au fost numite *de penetrație*, deoarece aveau misiunea să lege regiunile sud-dunărene cu centrele de la *Singidunum* și *Viminacium*, apoi pe direcția arcului carpatic, cu *Sarmizegetusa*, și mai târziu, după retragerea aureliană, cu așezările care se dezvoltă aici în secolele IV-VI (RĂUȚ, BOZU, PETROVSKI 1997, p. 135-159). În aval, un alt drum vine de la *Naissus* spre *Ratiaria* și este apărat de numeroase așezări fortificate (*Ravna*, *Bosman*, *Timacum* unde se află și o *statio*) (PETROVIĆ 1975, p. 18-30). Ceva mai jos, de la *Novae* prin *Sucidava*, în apropierea căreia s-a identificat un miliar datat în anul 328 (IGLR, 278; BARNEA A 1997 b, p. 30), altă rută urca pe Olt, spre Slăveni, și în continuare către bazinul intracarpatic (TUDOR 1977, p. 400, fig. 1). *Durostorum* reprezenta un important punct nodal al legăturilor comerciale. Spre

vest și est drumul de aici asigura legătura cu celelalte centre dunărene, în timp ce spre sud se ajungea la *Marcianopolis*, iar spre nord-est la *Tropaeum* (ATANASOV 1987, p. 29-37).

În Dobrogea contactul dintre așezări s-a făcut pe trei drumuri principale: pe limesul dunărean, pe cel pontic, și prin interior de la *Tropaeum* spre *Ibida-Noviodunum* (PÂRVAN 1912, p. 576-585; BARNEA A 1997, p. 18-42; BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997, p. 183-198; PANAITE, ALEXANDRESCU 2009 p. 429-455). Aceste trasee au apărut grație vastei opere de construcție și stabilitate politică a zonei care a dus la o puternică înflorire a provinciei (SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 156-157). De departe, cele mai importante legături sunt cele de-a lungul Dunării și litoralului vest-pontic. Importanța limesului este sugerată nu numai de descoperirile arheologice, dar și de *Notitia Dignitatum, Pars Orientis*, unde sunt nominalizate toate cetățile, de la *Durostorum* la *Noviodunum*, dovadă a importanței fiecăreia dintre ele. În partea de mijloc a rutei dunărene, prin vadul de la *Carsium* s-a asigurat permanent legătura dintre orașele vest-pontice și așezările din spațiul extracarpatic (NICOLAE 2006, p. 279-293). Mai departe, din extremitatea nordică a provinciei, drumul urmează două direcții: una înainte, prin *barbaricum*, spre Nordul Pontic, cealaltă spre *Aegyssus-Salsovia-Halmyris* (BARNEA A 1997, p. 31). Cât despre drumul de pe litoralul vestic al Mării Negre, Andrei Aricescu a fost de părere că legătura de la *Noviodunum* la *Callatis* nu a fost numai una comercială ci și una militară, și a funcționat, așa, până în epoca bizantină (ARICESCU 1975, p. 315-329).

Eforturile de întreținere a drumurilor, între Dunăre și Mare, sunt demonstrate de numărul mare de miliari datați în secolele II-III (BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1980, p. 140-163). O primă acțiune mare de refacere a acestora este dusă în timpul împăraților *Maxim Tracul* (BAUMANN 1977 b, p. 325-331) și *Gallienus* (BARBU 1978, p. 145), pentru ca apoi să urmeze marea operă din timpul *tetrarhiei* (DID II, p. 375-377; SUCEVEANU, BARNEA, 1991, p. 159-160), și mai târziu cele din timpul împăraților *Valentinian-Valens* (RĂDULESCU 1978, p. 151-154). Pe aceste rute se dezvoltă, în secolele IV-VI, fortificații noi, cum este cea de la Babadag-Topraichioi, între *Aegyssus* și *Histria* (OPAIȚ și colect. 1991, p. 206). După distrugerile din secolul al V-lea s-a înfăptuit ultima mare refacere a limesului, cea din timpul împăraților *Anastasius* și *Iustinian*, întărindu-se, astfel, și legăturile între așezări (ARICESCU 1971, p. 126-128). Spre capătul nordic al provinciei, indiferent pe care din cele trei drumuri se mergea, se ajungea la *Noviodunum*, cel mai important centru din zonă, *municipium*, centru al flotei dunărene, punct *terminus* pe *via regalis* (BARNEA A 1991, p. 81-84), și „cap de pod” spre drumul nord-pontic. Acesta din urmă poate fi acceptat ca o continuare firească a drumului dunărean, cum a rezultat și din analiza limesului nord-pontic făcută în capitolul precedent. Cercetările de la nord de Gurile Dunării au adus elemente noi care să susțină punctul de vedere. De exemplu, în anul 1993, lângă satul Novoselskoe, au fost descoperite mai multe resturi de construcții și fragmente de amfore tipice pentru epoca constantiniană, ceea ce sugerează și chiar reprezintă un argument incontestabil în acest sens. Drumul se menține în stare de funcționare și în a doua jumătate a secolului al IV-lea din moment ce împăratul *Valens* a preferat să treacă pe aici în lupta împotriva goților lui *Athanaric* (AMMIANUS, XXVII, 5, 2; DID II, p.

394-395; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 164; ŠČJUKIN, BEILEKČI 1994, p. 254-257). Acesta a fost în stare activă, permanent, încă din primele secole creștine (BONDAR, ZAGINAILO, GOLOVKO 1965, p. 73), și a asigurat circulația spre nordul Mării Negre. Legăturile dintre marile centre urbane din regiune, cât și dintre acestea și comunitățile din *barbaricum* se realizează, nu numai pe drumurile de uscat, dar și pe apă, pe cursurile râurilor Bug, Nipru, Don, Volga (AGOSP, harta 10). Mai departe rutele merg spre Asia, pe valea râului Kuban, sau spre orașele din Tmutarakan (Fig. 52), unde s-au descoperit nivele arheologice, destul de consistente, datate cu materiale romano-bizantine în secolele III-IV, dovadă a contactelor strânse cu orașele pontice, și cu cele din provinciile orientale (ZEEST 1966, p. 129-131). Din nordul Mării Negre o cale urmează cursul spre răsărit pentru a ajunge în India (BLAVATSKI 1973 a, p.151). De această problemă s-a ocupat, în mod special, A. Tchernia într-o lucrare apărută la New Dehli (*Croissings Early Mediteranean Contacte withe India*). Autorul prezintă și analizează pe larg materialele de epocă romană și mai ales monedele descoperite în peninsula (BUHARIN 1999, p. 208-215). O privire mai atentă a descoperirilor ceramice, dar și a celorlalte materiale romane din peninsula arată că cele mai multe se plasează însă spre zona litoralului vestic, ceea ce indică faptul că ajung aici mai repede pe calea apei decât pe uscat (GUPTA, WILLIAMS, PEACOCK 2001, fig. 1, 2; SURESH 2004, p. 27, 91, 100). Din orașele nord pontice o altă direcție pornește, spre litoralul estic al Mării Negre, prin *Sebastopolis-Trapezun-Sinope*, spre Asia Mică. Prin trecătorile Uralilor, ocolind deșertul Takla-Makan, se ajungea spre China, iar cu deviere spre sud, până în Sri-Lanka (AGOPIJAN 1984, p. 81). Spre nord, prin actualul Kalinigrad, drumul merge la Marea Baltică (ŠČIUKIN 1994, p. 245-247), iar spre vest, în direcția Gurilor Dunării, se ajungea în Dacia (TOLOCIKO 1978, p. 84-86).

Pentru a ușura legăturile, acolo unde era nevoie de fluidizarea traficului, spre zonele de maximă importanță economică ori strategică, au fost construite poduri. În spațiul de care ne ocupăm acestea sunt cunoscute numai la Dunărea de Jos. Dumitru Tudor, care a analizat cu mai mult timp în urmă problema, a identificat mai multe obiective de acest tip. În epoca romano-bizantină, existau la „Pontes”-Drobeta (cum apare la Procopius) două poduri, care asigurau trecerea peste cele două brațe ale Dunării și insula ce despărțea localitățile de mai sus. În aval, urmează podul construit de *Constantin cel Mare*, la 328, între *Sucidava* și *Oescus*. I s-a acordat atenție sorită în epocă. În *Codex Theodosianus* (VI, 35) și *Chronicon Pascale* se vorbește despre prezența împăratului la *Oescus* cu ocazia inaugurării sale (TUDOR 1965, p. 74). Construirea podului aici sugerează faptul că centrul de greutate al legăturilor cu spațiul nord-dunărean s-a mutat, în această etapă, mult mai spre Răsărit. Este de presupus că noua locație corespundea mult mai bine proiectelor militare și economice ale împăratului la Dunărea de Jos. De pe valea Iskerului se ajungea, dinspre nord, la Dunăre și de aici, prin mijlocirea podului, pe valea Oltului, se urca până în Transilvania (TUDOR 1974 a, *pass.*). Podul de la *Sucidava* a fost așezat la jumătatea distanței dintre Barboși și *Drobeta*. Funcționarea sa a asigurat intensificarea legăturilor dintre regiunile sudice și cele nord-dunărene până prin anii 365-366. Când împăratul *Valens* a fost nevoit să plece împotriva goților nu l-a putut folosi și a trecut Dunărea pe un pod de vase

(TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 230-240). La sud de Dunăre a fost atestat, arheologic, podul de la Kosoviča, aproape de Sip, așezat peste râu. Capetele acestuia sunt încă vizibile (MILOŠEVIĆ 1982-1983 b, p. 363-364).

Nu știm în ce măsură podurile de vase instalate, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, de împăratul *Valens*, la *Constantiniana Dafne* și *Noviodunum* (trebuie luată în seamă și tentativa trecerii pe podul de vase de la *Carsium* care nu s-a materializat din cauza apelor crescute) au fost utilizate și pentru contacte comerciale. Probabil au avut un rol preponderent militar, urmând să asigure legătura cu regiunile unde urma să se desfășoare operațiunile de luptă.

Dat fiind faptul că Dunărea și Marea Neagră urmau să preia un procent semnificativ al schimburilor prin transportul pe apă, o scurtă discuție despre navigație și porturi, în aceeași regiune, este mai mult decât necesară. Sunt izvoare care atestă, arheologic și epigrafic, dezvoltarea navigației încă din primele secole ale erei creștine. La *Viminacium* (CIL III, 13. 804) și *Axiopolis* (CIL III, 7. 485) au fost identificate forme de organizare a navigatorilor. În ultimul caz, este vorba de o asociație a navigatorilor dunăreni, *NAUTAE UNIVERSI DANUVI*, corăbieri care puteau activa, tot așa de bine, pe toată linia Dunării sau îi reprezentau numai pe cei din *Axiopolis*. Din acest punct de vedere provinciile dunărene sunt încă puțin cunoscute (BOUNEGRU 1995, p. 165-166). La *Nicopolis ad Istrum* s-au descoperit mai multe fragmente ceramice, cu reprezentarea corăbiilor, așa cum apar și pe Columna lui Traian, datate în secolele I-IV p. Chr. (BALKANSKA 1972, p. 171-176), iar la Hârșova, în săpăturile din cetatea romano-bizantină, a fost recuperat, un fragment de cărămidă pe care s-a executat, în pasta crudă, imaginea unei corăbii (inedit).

Structura flotei moesice este individualizată în *Notitia Dignitatum*. O analiză a prevederilor documentului, corelată cu datele arheologice, a fost făcută de Octavian Bounegru și Mihail Zahariade. S-au identificat, cu acest prilej, mai multe tipuri de nave și navigatori care circulau pe Dunăre: *superventores*, *amnicae*, *musculi Schytici*, *plateypegia*, *naves lusoriae*, *naves iudicariae*, *naves agrarienses* (BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 35; BOUNEGRU 2008, p. 150-153).

După unele estimări, *Classis Flavia Moesica* dispunea, în secolul al IV-lea, de 125 nave *lusoriae*, 12 *agrarienses*, 5 *iudicariae*, în general vase cu tonaj mic pentru că cele mai multe porturi au avut de suferit datorită aluviunilor din apropierea cheiurilor (MATEI 1993, p. 6).

Despre navigația pe Dunăre și la Mare aflăm unele informații și de la scriitorii antici. Astfel, Zosimos vorbește despre aprovizionarea armatelor, așezate de-a lungul limesului, în timpul împăratului *Valens*, cu ajutorul corăbiilor prin *Pontul Euxin* apoi cu navele fluviale (*navis fluminalis*, *olkas*) spre porturile *Istrului* (ZOSIMOS, IV, 10, 35).

Navigația este atestată și în orașele porturi din nordul Mării Negre. În primele secole creștine, aici au staționat unități militare despre care s-a vorbit în capitolul precedent. Aprovizionarea soldaților se făcea, cel mai adesea, pe apă, cu ajutorul corăbiilor. În afară de navele destinate nevoilor de apărare, orașele dispuneau de flotă proprie, după cum par a demonstra mai multe dovezi. La *Olbia*, în anii 1959-1960, din nivelele mai vechi, au fost descoperite fragmente de amfore

cu reprezentări de corăbii (LEVI 1964, b, p. 136). Orașul a dispus de flotă proprie încă din epoca arhaică, cum s-a evidențiat prin descoperirile arheologice (NAZAROV 1994, p. 95). De la *Chersonesos*, unul din cele mai mari centre ale navigației din Marea Neagră, provin mai multe reprezentări pe țișle: corăbii, vâslași, velaturi (ZUBAR 1993 b, pl. 29), iar la *Phanagoria* imaginea unei corăbii este executată pe o bucată de lut de formă alungită (KOBYLINA 1989, p. 94, fig. 39).

Cum este firesc, datele despre porturi și amenajările portuare sunt mult mai numeroase. Practic acestea se găsesc în toate așezările de la Dunărea de Jos și cele orășenești de pe malul Mării Negre. Din păcate, unele au fost studiate, în mică măsură, altele deloc. Chiar din *Notitia Dignitatum* apar nominalizate locațiile în care erau plasate unitățile flotei moesice: *Viminacium*, *Margum*, *Aegate*, *Ratiaria*, *Appiaria*, *Altium*, *Flaviana*, *Axiopolis*, *Plateypegiae* (NOTITIA, *pass.*, în FHDR II, p. 206-213), ceea ce sugerează, practic, și existența porturilor. Dar numărul acestora putea să fie, în realitate, mult mai mare. Cercetări asupra instalațiilor portuare s-au făcut la *Viminacium* (PETROVIĆ 1989-1990, p. 207-216), Prahovo (*Aquae*), Haiducika-Vodenița, *Novae*, *Cezava*, Tekija (*Transdierna*) (CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1982-1983, p. 337-343). În numeroase alte locuri au fost identificate depozite de mărfuri, docuri, resturi de construcții, cum sunt cele de la Porečka-Reka, Sapaja, Egeta, Veliko-Grădiște (PETROVIĆ 1989-1990, p. 207-216.). Descoperirile arheologice au arătat că în secolul al IV-lea a fost refăcut portul de la *Drobeta* și s-au construit debarcadere provizorii din lemn (schele) la Ostrovul Mare, Crivina, Gîrla Mare (TUDOR, DAVIDESCU 1976, p. 62-79). La *Sucidava* s-a putut demonstra că portul militar funcționa separat de cel comercial. Acesta din urmă a fost identificat la sud de cetate. Pentru a satisface nevoile administrative a fost înzestrat cu un oficiu vamal, *-statio portoria* (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 130). În aval, la *Capidava* cercetările din anii 1986-1987 au dus la identificarea cheiului portului (MATEI 1987, p. 95-101). Fără să fie supuse cercetării, resturi ale instalațiilor portuare s-au putut vedea și la Hârșova, pe malul Dunării, la baza zidului „genovez” (NICOLAE 1993, fig. 1,a). În campania 2012, la debutul cercetării obiectivului, a fost identificată, la adâncime mare, o fază veche, cel mai probabil din primele secole creștine, construită pe piloni din lemn înfiți în nivelul aluvionar. Resturile de ziduri de deasupra, cât și cele de la baza zidului mare, medieval, par să sugereze o continuitate din secolul II până la începutul secolului al XIX-lea, vârsta fortificației de aici. Descoperirile arheologice realizate în cetățile din aval, mai bine cunoscute, au scos la lumină suficiente elemente care să permită conturarea acestora ca centre ale navigației fluviale. Să amintim doar că *Noviodunum* a fost bază a flotei, iar la *Halmyris* este atestat, epigrafic, un *vicus classicorum* și sunt elemente topografice care indică funcționarea portului (SUCEVEANU, ZAHARIADE 1986, p.109-120).

La nordul Mării Negre majoritatea orașelor, fie că erau așezate pe litoral, fie la gurile marilor fluvii, activau ca porturi. Ele s-au dezvoltat în golfuri liniștite. De aici porneau mai departe, către bazinul pontic, ori în afara acestuia, pe uscat, alte rute spre regiunile îndepărtate (BRĂTIANU 1988, p. 93-94). La *Chersonesos*, în portul Karantin, au fost descoperite instalații specifice, birouri vamale, depozite mari de materiale, între care cele de cărămizi și țișle, toate pomenite mai sus, care fac dovada unor activități de schimb cu totul aparte (DANILENKO, ROMANČUK

1970, p. 262-263). Este posibil, după toate datele, ca aici să fi funcționat unul din cele mai mare porturi de la Marea Neagră din epocă, dacă ținem cont de cantitatea uriașă de mărfuri solicitate în relația cu populațiile din adâncimea spațiului. Au fost identificate amenajări similare la *Mangop*, Eski-Kermen, Kalamita (STRŽELEŤKII 1959 b, p. 83). La *Phanagoria* au fost cercetate instalații speciale pentru încărcatul și descărcatul peștelui, semnalate deja în paginile de mai sus (KOBYLINA 1989, p. 92).

Existența porturilor și dezvoltarea navigației ne îndreptățesc să considerăm că legăturile dintre cele două regiuni se fac mai mult pe apă, un drum mai sigur, decât pe uscat, cum am mai subliniat.

În ansamblu, dacă provinciile de la Dunărea de Jos au jucat un rol de tranzit al mărfurilor din centrele Asiei Mici și Grecia, care au ajuns pe mare până la *Odessos* și *Tomis*, apoi, mai departe, au urcat pe Dunăre și au trecut în stânga, în comunitățile culturii *Sântana de Mureș-Cerneahov* (BARNEA 1995, a, p. 281-282), este logic ca situația să fie asemănătoare și în cazul Nordului Pontic. Aici *Chersonesos* a fost o veritabilă poartă de intrare a produselor din atelierele lumii romano-bizantine către majoritatea comunităților autohtone din regiunea învecinată și din spațiul îndepărtat.

2. Măsurile administrative. Forme de organizare a comerțului

Stimularea schimbului de mărfuri s-a făcut, în primul rând, prin măsurile administrației centralizate. Pentru aceasta, au fost numiți funcționari superiori care să urmărească îndeaproape activitatea. În *Notitia Dignitatum* (XIII, 6-8) este consemnat un *comites comercianorum... per Moesiam, Schytam et Pontum*. În structura administrativă a Imperiului apar, în același document, funcționari care răspund de domenii vitale privind comerțul (NOTITIA, XIII, 4-6): *Sub dispositione viri illustris Comitum sacrarum largitionum; Comites largitionum per omnes dioceses*. În această categorie se includ *magister officiarum*, pentru activități economice de bază și *comes rerum privatarum*, care se ocupă de problemele transportului (ZAHARIADE 1988, p. 159). Pentru a stimula legăturile economice ale zonelor Orientale, unite între ele, prin aceleași interese economice și poziții în bazinul răsăritean al Mării Mediterane, împăratul *Iustinian* desprinde, în anul 536, din dioceza Traciei provinciile *Moesia Secunda* și *Scythia* punându-le sub comanda unui *quaestor Justinianus exercitus* care mai răspundea și de insulele Ciclade, Cipru precum și de provincia Caria din Asia Mică. Reședința acestuia se fixa la *Odessos*. Cele 5 provincii au fost asociate pentru că făceau parte din același sistem economic (BARNEA 1972, p. 225).

Statul intervine în problemele economice de interes major și susține dezvoltarea unor activități specifice în domeniul agriculturii (cultivarea viței de vie, a plantelor tehnice) sau meșteșugurilor, acolo unde interesele directe, în politica de apărare ori în cea comercială, impuneau acest lucru. Trezoreria, - *aerarium*, își subordonează direct producția metalelor (*metalla*) și activitatea *metallari*-lor, a carierelor de marmură, exploatarea sării, atelierele textile de purpură, cele care prelucreează metalele prețioase, atelierele monetare, fapt ce duce la masiva implicare a statului, în secolele IV-VI, în activitățile economice (DELMAIRE 1989, *pass.*). Urmări deosebite vor avea și măsurile adoptate precum și politica pentru dezvoltarea transportului public - *cursus publicus*, dar și a celui privat.

Strategia în domeniul monetar este urmată de cea organizatorică și administrativă. În timpul *tetrarhiei* se produce modificarea *billon*-ului. S-a creat o monedă de argint, *nummus-follis*, de tipul *GENIUS POPULI ROMANI* (CHRISTOL-NONY 1974, p. 208-209). *Constantin cel Mare* bate o monedă din aur, *aureus-solidus*, de 4, 48 gr. metal, și *siliqua*, monedă de argint, de 2, 24 gr. În secolul al V-lea, până la *Anastasius*, circulă o monedă de bronz, *numion*-ul, ușor de imitat, care stimula inflația. Împăratul lansează o nouă emisiune cu multipli numionului, *follis*-ul (DONOIU 1993, p. 17-18).

Pentru ușurarea schimburilor, în agricultură, se produce o egalizare a valorii pământului în funcție de cultură și calitatea solului (5 *iugera* de vie = 20 *iugera* pământ arabil calitatea I; 40 *iugera* pământ calitatea a II-a = 60 *iugera* calitatea a III-a) (BĂNESCU 2000, p. 95-101).

Nu pot fi neglijate nici acțiunile pentru folosirea unui sistem unitar de măsurare a greutateii. La *Chersonesos* au fost descoperite peste 160 de greutăți, majoritatea din primele secole creștine. Cele mai târzii reprezintă crucea și figura împăratului *Constantin cel Mare* (CUSTOVA 1962, p. 94-126). Un *deneral*, pentru verificat monedele din aur, în greutate de 1,810 gr., cu numele prefectului *Flavius Gerontius*, a fost descoperit la *Sucidava* (TUDOR 1978, p. 117; IGLR, 302), altul la Păcuiul lui Soare (IGLR 179). Deosebit de importante, pentru această epocă, sunt balanțele de la *Dinogetia* și *Sucidava*. În primul caz, descoperirea s-a făcut în 1946 (ȘTEFAN 1950, p. 152-162; IGLR, 274) și are drept caracteristică un sistem de măsurare compus din trei brațe, cu trei cârlige, în funcție de greutatea mărfii ce urma să fie cântărită. Pe balanță apare numele lui *Flavius Gerontinus*, prefect al *Constantinopolului* între anii 559-561 (același de pe *deneralul* de la *Sucidava*), sprijinitor al reformelor împăratului *Iustinian* (ȘTEFAN 1965, p. 141-145). De la *Sucidava* provin resturile unei balanțe și greutăți pentru cântar (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 130-131). Recent, în campania anului 2007, la *Capidava* s-a descoperit o balanță cu contragreutatea reprezentând figura împărătesei *Eudoxia Licinia* (422-462) (CCA, 2008, p. 83; COVACEF, POTÎRNICHE 2010, p. 267-275).

Existența unei producții destinate schimbului, a dus la constituirea asociațiilor comerciale. În nordul Mării Negre, la *Gorgippia* este documentată o asociație de negustori cu activitate în primele secole creștine (BOUNEGRU 2008, p. 68), iar la *Chersonesos* sunt atestate colegii, corporații, *universitates*, prin stampile datate între secolele VII-IX (SOROČAN 1995, p. 34-46).

Legislația bizantină, în ansamblul ei, a încurajat schimbul cu populațiile din afara Imperiului. Tratatul încheiat de *Valens* cu goții lăsa deschise legăturilor economice dintre romani și barbari două cetăți (posibile „capete de pod”), în stânga Dunării, unde urma să se facă schimburile de mărfuri (THEMISTIOS, 133-140, în FHDR II, p. 60, 61). În *Codex Iustinianum* (IV, 41, 1; IV, 62, 2) se preciza că de la nord de Dunăre se cumpărau sclavi și sare și se aduceau cereale, arme, veșminte, fier forjat (VELKOV 1983, p. 178- 180).

Schimbul de mărfuri este ilustrat și de activitatea birourilor vamale (BOUNEGRU 1985, p. 143-146). Este atestat un număr mare de plumbi comerciali, mai ales între *Durostorum* și Gurile Dunării. La *Durostorum* a funcționat un important centru vamal. Acesta avea misiunea să asigure legătura cu așezările de

la nord de Dunăre cât și cu cele de pe *limesul scythic* (MUȘETEANU 1984, p. 361-365). Aici au fost descoperite mai multe categorii de plumbi comerciali. Unii au sigla legiunii XI Claudia -K(*astrum*) Leg(*ionis*) XI (Claudia) (CULICĂ 1971 b, p. 193-197). Pe alte piese se află efigia *Sfinților Andrei și Grigore*, datate în secolele VI-VII (IORDANOV 1982, p. 98, 1, 2). Sunt materiale de la împărații *Constantin cel Mare, Iustinian, Constantin IV*, ceea ce confirmă prezența autorității bizantine la Dunăre, până mai târziu. Sigiliul lui *Constantin IV* pe care se citește, *Constantin (fiul) lui Constans și Anastasia împărați ai romanilor* (BARNEA 1982, p. 200-212), este o dovadă în acest sens. Descoperirile de la *Durostorum* au arătat că aici a funcționat cel de-al treilea punct vamal de la Dunărea de Jos. Din zona Silistra-Călărași au fost publicate mai multe piese, datate în secolele VIII-IX, fapt ce sugerează că așezarea de aici a jucat un rol important în comerțul bizantin de la Dunărea de Jos până mai târziu (MITITELU, BARNEA 1969, p. 43-50). La Izvoarele (*Sucidava*) a fost descoperit însă un număr mult mai mare de plumbi. După *Tomis*, localitatea se află pe locul al doilea în ce privește mărimea centrului vamal. Aceasta își găsește explicația în faptul că, după pacea cu goții, din 332, până la 369, a urmat o perioadă de mare liniște ce a favorizat comerțul. Piese descoperite sunt datate în mare parte în primele secole creștine (CULICĂ 1975, p. 215-268) dar și în secolele IV-V (CULICĂ 1979, p. 145-149). Locul de proveniență al acestora îl reprezintă marile orașe ale Orientului: *Antiohia, Efes, Laodiceea, Magnesia, Sionia, Smirna, Ypaipa*. Între descoperiri se află un plumb cu imaginea unui delfin, emblemă a orașelor *Sinope, Olbia sau Histria*. În apropiere, la Rasova, au fost identificate unități ponderale datate în a doua jumătate a secolului al IV-lea și secolul V (OCHEȘEANU, CLIANTE 1987, p. 174), iar de la Oltina provine un plumb pe care apare numele *Pamphilia*, fapt ce ilustrează legătura cu centre din Asia Mică (BARNEA 1990, nr. 3, 4, 5). În aval, la *Noviodunum*, se află următorul punct vamal din regiune. De aici vin mai multe exemplare de sigilii comerciale descoperite de-a lungul timpului. Pe unul se află numele *KIPI*; trei au efigia împăratului *Iustinian*; trei au chipul *Maicii Domnului*; doi cu *Sf. Gheorghe* și unul cu numele *ΣΗΡΤΙΟΣ* (BARNEA 1975, p. 159-162; BARNEA 1997 b, p. 353-360).

Prezența numărului mare de sigilii comerciale în Dobrogea reflectă dimensiunea schimburilor și importanța deosebită a centrelor de pe limes (BARNEA 1983, p. 263-272; BARNEA 1985, p. 235-248).

Legătura directă a orașelor nord-pontice cu cele dunărene este ilustrată, pe această rută, de două descoperiri din această categorie. La *Durostorum*, pe un exemplar din secolul al IX-lea se află inscripția *Ioan agent imperial al comerțului la Cherson* (DID III, p. 16, 1, 6; BARNEA 1965 b, p. 164-165). Dacă acum este atestat un astfel de agent se poate presupune existența acestor funcționari și în secolele IV-VI, într-o perioadă de apogeu a legăturilor economice dintre provinciile răsăritene. O altă mărturie a acestor schimburi este un sigiliu, descoperit la Tulcea, pe care se află numele orașului *ΧΕΡΣ(ωνος)* datat în secolul al VI-lea (BARNEA 1997 a, p. 93, 1).

În nordul Mării Negre s-au descoperit sigilii comerciale din bronz la *Inkerman, Tanais, Olbia, Chersonesos*. În majoritatea lor se datează la începutul erei creștine, dar sunt exemplare care circulă și mai târziu (ȘCERBAKOVA 2000, p. 49-55). Unele piese au pe suprafața lor animale, păsări, figurine umane, monograme

cruciforme și circulă în secolele VI-VIII. Multe își găsesc analogii în regiunile dunărene (SOKOLOVA 1983, p. 70; SOKOLOVA 1991, p. 201-213).

3. Zone comerciale și de tranzit

O astfel de problemă este deosebit de importantă pentru o lume atât de eterogenă cum este cea pe care o analizăm noi.

Cercetările arheologice, mai ales studiile comparative și analogiile asupra materialelor descoperite, relevă existența mai multor arii comerciale, zone de contact și de tranzit. Una din cele mai cunoscute este cea din interiorul orașelor și imediata apropiere a acestora. Nu la acestea dorim să ne referim mai departe, ci la cele care cuprind spații mai largi, capabile să surprindă raporturile dintre sudul și nordul Dunării, dintre Dunărea de Jos și Nordul Pontic, legătura ambelor regiuni cu lumea orientală, occidentală, nord-africană. Toate acestea, separat unele de altele, au făcut deja obiectul unor analize în istoriografia românească (BARNEA 1991, p. 49-50; BARNEA 1972, p. 251-265; TEODOR 1991, p. 59-72, BARNEA 1995, a, p. 277-283 etc.). Pe aceste arii mari, în imediata vecinătate, dar și în profunzime, mărfurile circulă în mod organizat. Sunt comandate negustorilor din regiunea limesului dunărean, ori din orașele nord-pontice, transportate cu carele sau cel mai adesea cu corăbiile sau bărcile, pe Dunăre și Mare, apoi pe fluviile riverane, ajungând până în *barbaricum* (BĂRCĂ 2009, p. 114). Legăturile dintre centrele romane și lumea barbară au avut un puternic efect economic, dar și unul social-politic, determinant. Din această cauză au fost dezvoltate și întreținute în mod conștient de autorități: cu stipendiile plătite de Imperiu migratorii cumpărau mărfuri romane stimulând astfel producția; centrele de pe limes nu mai sunt jefuite, noii veniți se stabilizează și astfel beneficiarii relațiilor sunt, de o parte și alta, atât autoritățile cât și comunitățile barbare. În fapt, prin acest gen de relații, Imperiul dezvoltă o nouă filosofie militară la granițe, în condițiile în care pe toate frontierele s-a trecut la o politică defensivă, care viza, pe termen scurt, securitatea. Pentru migratori legăturile cu lumea romano-bizantină devin hotărâtoare în definirea proceselor complexe ce se derulează, acum, la sfârșitul antichității, în Răsărit. Importanța, precum și dimensiunea comerțului pe frontieră și avantajele ce decurg din această activitate, pentru autoritățile locale, rezultă din izvoarele scrise. Themistios (X, 133, 140, în FHDR II, p. 61) arată că la Dunăre comandanții și căpitani de unități erau mai mult negustori și vânzători de sclavi, iar Priscus Panaites, la rândul său (*Despre solii*, 1, în FHDR II, p. 249), vorbește despre interesul hunilor pentru comerțul în centrele romane de pe limes.

În nordul Mării Negre legătura cu lumea răsăriteană se menține prioritară în virtutea unei tradiții din epoca greco-elenistică (VAULINA 1959, p. 72-89; TETHLADZE 1990, p. 87). Între secolele II-IV p. Chr., în ansamblu, așa cum o dovedesc descoperirile arheologice, contactele se diversifică și sporesc cele cu regiunile dunărene (SOKOL'SKII, ŠELOV 1959, p. 55; FURMANSKAJA 1963, p. 44). În același timp sporesc schimburile cu centrele îndepărtate din provinciile *Gallia* și *Pannonia* (VAKULENKO 2000, p. 2-6). Toate orașele de aici au avut relații în primul rând cu așezările din *territorium*, destul de numeroase, care gravitau în jurul lor. Ele au jucat rolul de centre de producție, de schimb, dar și de tranzit (POL'ŠČIKOVA, KUZ'MENKO 1997, p. 104).

Prezentarea legăturilor prioritare a unor zone economice, cât mai ales opiniile unor cercetători care s-au ocupat de spațiul nord-pontic, sunt cât se poate de interesante. În arealul est-carpatic comunitățile sarmatice importă materiale de o mare diversitate provenind din centrele romane dunărene, balcanice, asiatice sau chiar nord-africane, încă din primele secole ale erei creștine (BÂRCĂ 2006, *pass.*) Descoperirile din Ostrovul Leuke atestă o apropiere de centrele mediteraneene, respectiv *Siria* și *Egipt*, de orașele nord-pontice, în primul rând de *Bosporus*, care ocupă un loc prioritar, dar și de așezările din *Scythia Minor* (AGOSP, p. 32). La *Tyras*, pe baza materialelor arheologice, s-au pus în evidență raporturi strânse cu toate centrele lumii romane și îndeosebi cu cele din *Moesia Inferior* (KARYŠKOVSKIJ, KLEJMAN 1985, p. 107-108). Se poate spune că orașul a jucat rolul de tranzit între centrele limesului dunărean și cele de pe litoralul nord-vestic și nordic al Mării Negre (KLEJMAN, SON 1983, p. 48-49). Zona dispune de un mare potențial comercial (resurse importante și piață de desfacere) motiv pentru care, în epoca arhaică și romană, s-a bucurat de o mare atenție (SAMOJLOVA 2008, p. 197-200). Mai departe, așezările din Berezan, bogate în produse agricole și pește, au completat spațiul de contact până la *Olbia* (SLAVIN 1963, p. 31-39). Orașului i-a revenit un rol important în comerțul nord-pontic în epoca romană. Analizând acest aspect, Valentina Krapivina a scos în evidență schimburile cu așezările din „*chora olbiană*” și cu centrele mari din Asia Mică ori Italia (KRAPIVINA 2008, p. 201-204). Pe Bug mărfurile romane urcă până în regiunile Podoliei. În această activitate sunt antrenați și producătorii de la *Tyras* și *Olbia* (OSTROVERHOV 1981, p. 84-94). În extremitatea nordică, la gurile Donului, cercetările de la *Tanais* au relevat o mare varietate de mărfuri romane (ȘELOV 1972, p. 55). De aici o cale de circulație urcă până la Rostov pe Don unde s-a identificat un nivel roman destul de consistent pentru secolele II-III (KAMENETSKII 1963, p. 20-22). În necropolele din *Tanais* au fost descoperite materiale diverse, venite din toate centrele lumii romane (ceramică, accesorii vestimentare, mărgelile etc.), cu circulație în secolele IV-V (ARSENEVA 1977, cap. III). Multe din obiecte pot fi datate însă și mai târziu. De la *Panticapaeum* monedele, fibulele, bijuteriile realizate în diferite centre ale Imperiului, descoperite în morminte, indică o legătură strânsă cu lumea romană (TREISTER 1993, p. 50-66). Cel mai important centru comercial din regiune rămâne *Chersonesos*. Chiar dacă un procent semnificativ din înhumații cercetați prezintă deformări ale cutiei craniene, fapt specific populațiilor sarmatice, materialele din necropole orașului își au originea în toată lumea romană (ZUBAR, RYJOV, ŠČEVČENKO 1986, p. 56-68). O situație similară se întâlnește la *Phanagoria* (KOBYLINA 1989, p. 92).

Descoperirea mărfurilor de factură română, cum ar fi vase ceramice, vase din sticlă, fibule, armament, etc., în mormintele sarmatice în regiune, a permis sesizarea unei legături puternice între comunitățile din Crimeea, bazinul carpatic și lumea dunăreană (KHRAPUNOV 2001, p. 267-274; JUROČIKIN, TRUFANOV 2007, fig. 3-8).

Prezența ștampilelor și a inscripțiilor cu vopsea roșie sugerează, în multe cazuri, indicii cu privire la aria de circulație a mărfurilor pe arealul Dunării de Jos și Nordului Pontic. Pe multe fragmente de vase descoperite la răsărit de Carpați sunt semne care își găsesc analogii la *Tanais*, *Olbia*, *Tyras*, Kozârka (ALEXIANU 1988, p. 113), fapt ce demonstrează raporturile strânse între cele două regiuni. La

Sucidava s-au descoperit multe vase cu inscripții, unele dintre acestea reprezentând semne cruciforme, situație ce sugerează că mărfurile își au originea, fără îndoială, în centrele de la sud de Dunăre, din Scythia Minor, sau din bazinul egeean, și sunt cerute cu scopul de a satisface anumite necesități ale militarilor din garnizoana de aici (TUDOR 1962, p. 115-123; IGLR, 307-398). La Corabia pe un vas datat în secolele IV-V se află scris numele orașului *XEPCÓN(ησος)*, locul de proveniență al acestuia (IGLR, 393). Mai sigur că a fost importat cu vin, frecvent în schimburile cu Nordul Pontic, și nu cu ulei așa cum se mai presupune. Pe recipientele descoperite în orașele nord-pontice apar unități de măsură sau antroponime: *HPAK...*, *NAYΠ...*, *ΘΥΝΟ...*, *ΑΙΠ...* (SOLOMONIK 1993, p. 102-116). Cercetări noi au scos la lumină mai multe fragmente de vase datate în secolele III-IV cu numele *MELI/SYA* (KOROBKOV, 1996, p. 59). Toate acestea se adaugă celor de la *Olbia* dintre anii 1959-1960, din sectorul E₁-E₈, cu analogii în alte orașe nord-pontice (LEVI 1964, p. 22-26). În perioada 1978-1984, în golful Ziuk, au fost aduse la zi 55 fragmente de amfore, pe care se aflau scrise, cu vopsea roșie, numele *ΑCOYΠIOY* (*ASUP*- nume barbar), *ΙΑΠ...*, *ΙΧΠ*, *ΧΙΟ...*, *ΑΚΑ*, *ΠΑΥΛΙΝΟ*, frecvente și în textele bosporane (MASLENIKOV 1987, p. 45-53). La *Tanais*, sunt atestate numele *ΒΟΛΟΝΟΣ*, *ΣΑΜΒΙΟΝ*, *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ* întâlnite și la *Panticapaeum* (ŠELOV 1963, p. 122-124; ŠELOV 1972, p. 46-50), *ΚΑΛΛΙΚΤΡΑΤΟΥ* (ARSENEVA, ŠELOV 1972, p. 89-96) sau *ΑΛΦ(ΙΝΟΥΣ)* la care se adaugă numele romane *FLACC*, *FLAVINIUS*, *FLAVIUS* (ŠELOV 1972, p. 75). Inscripțiile cu vopsea sunt atestate în număr mare și în Dobrogea (RĂDULESCU 1973 a, p. 193-207, IGLR, p. 35-292), precum și la sud de Dunăre (BÖTTGER 1981, p. 511-525).

Se poate susține deci, acum în prima parte a mileniului I p. Chr., o legătură directă între așezările din spațiul dunărean și cele din vestul și nordul Mării Negre, care a existat din epoca greco-elenistică, cum s-a putut demonstra și prin descoperirea unor ștampile de la *Chersonesos* găsite la Durankulak (MELANED 1987, p. 86, 14, a) și în alte localități, sau a materialelor numismatice emise de metropola nord-pontică găsite cu mai mult timp în urmă la *Histria*, Murighiol sau Jurilovca (CANARACHE 1957, p. 422-423).

4. Tipologia produselor care fac obiectul schimbului

Descoperirile arheologice din necropole, cartiere meșteșugărești sau comerciale, zona porturilor, locuințe, edificii publice etc., au putut identifica anumite categorii de mărfuri care făceau obiectul schimburilor comerciale.

Către nordul Dunării se transportau mărfuri precum: haine, ulei, vin, obiecte de podoabă (cercei, mărgelile, inele), sticlă, bronz, piepteni, fibule, într-un cuvânt, mărfurile care se identifică din abundență în toate cercetările arheologice (POPESCU 1989, p. 196). În Dobrogea, încă din epoca clasică, se importa vin și ulei (AVRAM, OPAIȚ 1987, p. 135-144). Sunt unele produse de mare importanță, necesare permanent activității umane, cum este uleiul. Pentru un oraș de 5 mii de locuitori era nevoie, potrivit unor calcule estimative, de 100.000 litri anual (OPAIȚ 1996, p. 165), ceea ce sugerează o activitate de schimb constantă. Se importă un număr mare de vase ceramice, ca de exemplu cele cu reprezentări, frecvente pe linia Dunării (RĂDULESCU 1974 b, p. 317-323). Descoperirile din centrele de tranzit, cum este cazul celui de la *Sucidava*-Izvoarele, au demonstrat că aici erau

supuse activității vamale o gamă extrem de largă de mărfuri: obiecte creștine, parfumuri, substanțe aromate, medicamente, țesături, lână, mătase, produse de vopsitorie, metale prețioase (CULICĂ 1976, p. 115-133). La edificiul roman cu mozaic, de la Tomis, s-au descoperit diferite rășini, importate, din care urmau să se extragă medicamente, droguri, cosmetice, parfumuri (BUCOVALĂ 1977, p. 96).

Din nordul Mării Negre se exporta spre *Sinope* și *Trapezunt* vin (BRASINSKII 1979, p. 189-195). La *Panticapaeum* amforele de mari dimensiuni (înălțimea de 100 cm și capacitate de 60-70 litri) reprezintă o dovadă a exportului de vin (GAJDUKEVIČI 1949, p. 361), în împrejurimile orașului funcționând unele din ele mai mari podgorii din răsărit. *Bosporul* s-a înscris în circuitul economic ca un mare centru al exportului de cereale încă primele secole ale erei creștine. Strabon (VII, 3, 11) preciza că, în timpul lui *Mitridates*, orașul furniza *Romei* 180.000 *medimi* de cereale. La rândul său Polibius spune că în afară de cereale regiunea oferea mult pește și sare. La toate acestea mai pot fi adăugate blănuri, miere, ceară de albine, sclavi (GOLUBŢOVA 1951, p. 9-10), vite, pește, comunitățile de aici primind în schimb ulei de măsline, obiecte din metal, ceramică, vase din sticlă (ŠELOV 1956, p. 147-155).

Un centru important al schimbului din Nordul Pontic este *Chersonesos*. Cantitatea mare de mărfuri, -vin, pește, cereale, necesita o producție ceramică pe măsură în vederea asigurării transportului. Orașul mai vindea sare și blănuri. Din așezările învecinate primea lapte și pâine, iar din regiuni îndepărtate, precum *Siria* și *Egipt*, se aducea marmura (ANOHIN 1972, p. 35-36). Diversitatea inventarului funerar, descoperit în morminte, arată că în afara unor obiecte care puteau fi de proveniență locală, multe își aveau originea în centrele orientale: podoabe și accesorii, amulete, și nu în ultimul rând, moneda romană (ZUBAR, ŠČEVČENKO, LIPAVSKII 1990, M 71, 73, 77, 81, 83, 85, 90, 1485, 1604, etc.).

Din regiune mărfurile romano-bizantine pătrund, mai departe, spre lumea barbară (Fig. 53). Sunt preferate produsele ceramice, obiectele din bronz, fibule, obiecte de cult creștin, monede (TOLOČIKO 1978, p. 84-86). În relația cu Orientul erau transportate metale (aur, argint, fier, aramă), pietre prețioase sau mărfuri diverse: coloranți, plante medicinale, piatra acră, fructe (AGOPIJAN 1984, p. 76), ceramică de lux (BORTOLI, KAZANSKI 2002, p. 661).

5. Comerțul cu produse ceramice. Importul

a. Ceramica de lux este o grupă de mărfuri specială care reflectă, într-o mare măsură, legăturile comerciale la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic încă de pe segmentul de început al regiunii care stă în atenția noastră.

În castrul de la *Diana* au fost identificate materiale similare celor de la *Tanais*, datate, în majoritatea cazurilor, în secolele II-III și mai puțin în IV-VI (KONDIĆ, CVJETICANIN 1991, p. 49-62; KONDIĆ, CVJETICANIN 1992-1993, p. 149-161). Multe din produsele întâlnite în localitățile de pe linia Dunării sunt executate în centrele balcanice, cum este cazul celor de la *Novae* (DIMITROV și colect. 1974, p. 142) sau *Nicopolis ad Istrum* și *Durostorum* (BOUNEGRU 1997, p. 101-114). Sunt frecvente, pentru primele secole ale erei creștine, produse care vin din centrele din *Gallia*, *Pannonia*, *Italia*, cum s-a demonstrat în cazul descoperirilor din Oltenia (POPILIAN, CIUCĂ 1993, p. 29-42; POPILIAN 1994, p. 47-60). Și pentru nordul Mării Negre această categorie ceramică este frecventă. La *Tanais*, în mormintele

cercetate, au fost descoperite materiale timpurii, de proveniență vestică, având ștampila *in solea*, cu analogii la Dunărea de Jos (ŠELOV 1972, p. 131-133), iar în săpăturile mai vechi de la *Panticapaeum*, au fost scoase la lumină vase, ornate în tehnica barbotinei, produse chiar în centrele nord-italice (MARCENKO 1968, p. 51, fig. 26). În toate așezările și necropolele din sud-vestul Crimeii ceramica de tip *sigillata* este însemnată în raport cu alte materiale. Semnificative sunt descoperirile din necropola Bel'bek IV (ZURAVLEV 2005, p. 141-168) sau Zavetnoe (KJUNEL'T 2007, fig. 3-6). De la Chersonesos provim mai multe fragmente de vase, cu reprezentări mitologice (*Asclepios*, *Eros*, *Afrodita*, *Heraclius*), datate în secolele II-III (RYJOVA 2008, p. 21-24). Toate sunt întâlnite în Italia, Asia Mică, nordul Africii, Peninsula Balcanică sau Dunărea de Jos.

Ceramica secolelor IV-VI cunoaște o puternică circulație. Este frecventă în centrele sud-dunărene, care au aparținut Imperiului, cu puternice analogii, în Dobrogea, la *Histria*, sau *Tomis*, iar în nordul Mării Negre la *Tiritake* (MINČEV 1976, p. 118-122). Aceeași situație se remarcă și în *Scythia Minor*. Mărfurile aduse la *Tomis* și în orașele de pe litoralul vestic al Mării Negre, datate în secolele IV-VI, sunt produse în ateliere Orientale (PAPUC 1973, p. 153-192; MUNTEANU, PAPUC 1976, p. 147-154). Ele sunt identice descoperirilor de la *Histria*, *Sacidava*, *Capidava*, *Carsium*, *Piatra Frecăței*. Între acestea, mai bine documentată este ceramica descoperită la *Capidava* de proveniență asiatică și nord-africană (OPRIȘ 1997, fig. 1, 2; COVACEF 1999, p. 137-196) și *Halmyris* (TOPOLEANU 1996 b, p. 143-186; TOPOLEANU 1999, p. 187-214). Schimburi importante s-au demonstrat la *Dinogetia* (ȘTEFAN 1958 a, p. 61-71; BARNEA 1992, p. 218) și întâmplător la *Arrubium* (PARASCHIV 1997, Pl. I₂, II₁₃). Cercetările sistematice de la *Halmyris* au prilejuit concluzii relevante pentru toate centrele de la Gurile Dunării. Încadrate în binecunoscutele grupe după ornament (cu ramuri de palmieri, cercuri concentrice, muguri de lotus, păsări, animale, crucea greacă cu contur dublu etc.) s-a demonstrat că 89,76% din vasele de aici sunt produse Orientale și 8,19% aparțin atelierelor Africii de Nord (TOPOLEANU 2000, p. 41). O recentă analiză a ceramicii romane târzii cu decor stampat descoperită la (*L?*)*Ibida*, aduce clarificări notabile privind circulația acestei categorii în zona Gurilor Dunării și Nordul Pontic (MOCANU 2011, p. 293-309).

În nordul bazinului pontic, la *Tanais* sunt atestate materiale, datate în secolele IV-VI, de producție nord-africană (farfurii, castroane) (ARSENEVA 1981, p. 43-47). De la *Phanagoria*, din unitatea de vinificație V₂, au fost scoase la lumină farfurii ștampilate cu păsări, pești, animale, cruci, datate în secolele V-VI (KORONINA 1984, p. 47-48). La *Chersonesos* descoperirile din secolele V-VII își au originea în centrele din nordul Africii (ZUBAR, SOROČAN 1986, p. 112-120). Unele sunt stampate cu animale (câini, zebre), păsări, cruci (VH, nr. 51-54). Produse similare se înregistrează și în alte centre din regiune: *Mirmekion* (GAJDUKEVIČI 1959, fig. 2, 73; 82-84), *Tyras* (KLEJMAN, SON 1983, p. 55-56), *Olbia* (KRAPIVINA 1993, fig. 51-65), precum și în întregul mediu autohton scito-sarmatic din Crimeea (GRUŠČINA, SOROKINA 1984, p. 47-48). Toate își găsesc analogii în centrele mediteraneene (HAYES 1976, Pl. 12-13) de unde, probabil, își au originea.

O categorie specială o formează ceramica glazurată. La *Durostorum* sunt

forme care circulă din secolele II-III până în secolul al IV-lea, imitându-le pe cele grecești și elenistice atestate în centrele autohtone (MUȘEȚEANU 1993, p. 231-244). La *Sucidava* se întâlnesc, în secolele IV-VI, vase de culoare cărămizie sau gălbuie, acoperite cu un strat de glazură verde-oliv, verde-marونی sau cu smalt, care sunt atestate în centre de producție din răsărit (TOROPU, TĂTULEA 1987, fig. 33, 2, 11-12; 14, 15-17). Aceste exemplare sunt originare, în special, din nordul Africii. Prezența lor aici se poate explica, după părerea unor specialiști, prin aceea că, după dezastrul de la Adrianopol, necesarul de astfel de vase se acoperă, în cea mai mare parte, cu importuri din sudul Mediteranei. În ansamblu, evenimentele care au avut loc în a doua jumătate a secolului al IV-lea în Peninsula Balcanică au repercusiuni atât în producția cât și în schimbul ceramicii de lux. Așa se face că dacă în primele secole ale erei creștine importurile provin, cel mai frecvent, din atelierele de la Butovo, Pavlikeni, Hotnitsa, ori din marile centre occidentale, după invazia hunilor locul acestora urmează să fie luat de centrele orientale care realizează produse cu decor în relief, executate cu tiparul, după cum au demonstrat descoperirile arheologice de pe linia Dunării (MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1996, p. 395-399) de la *Nicopolis ad Istrum* (KUZMANOV 1993, p. 48) sau de pe litoralul vest-pontic (MINČEV 1982, p. 17-30).

b. Importul amforelor este mult mai bine atestat dar și mai semnificativ, deoarece reflectă natura și obiectul activităților de schimb.

Pe primul segment al Dunării de Jos s-au descoperit mari amfore de transport la Tekija (TOMOVIĆ 1982-1983, p. 350, fig. 3; CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1982-1983, p. 337-343), Haiducika-Vodeniča (IANKOVIĆ 1982-1983, Pl. III, 6-8; IV, 1-2), Krivina (WENDEL 1966, p. 114-146) produse la *Viminacium* și *Singidunum*. Multe exemplare de la *Sucidava* își găsesc analogii în nordul Mării Negre la *Chersonesos* (TOROPU 1976, p. 52, fig. 17). Prezența ștampilei de la Corabia cu numele orașului din Crimeea, dar și desele analogii ale materialelor descoperite, reprezintă dovezi că multe exemplare au ajuns de-a lungul Dunării cu vin, sau cu alte mărfuri, direct din centrele nord-pontice.

Pe *limesul scythic*, tipul *cartaginez*, sau punic, este frecvent la *Troesmis* (BAUMANN 1980, p. 165-166), *Noviodunum* (BAUMANN 1984 a, p. 53-58). Din analizele realizate de Adrian Ardeț pentru *Tibiscum*, Florin Topoleanu pentru *Halmyris*, C. Scorpan regiunea istro-pontică și Gh. Kuzmanov pentru sudul Dunării, rezultă o circulație intensă a vaselor în întregul spațiu.

Pentru nordul Mării Negre prezența amforelor este relevantă în toate siturile (KROPOTKIN 1970, fig. 1, fig. 31-35). Cercetările de la *Olbia*, din sectorul NGS, dintre anii 1988-2002, efectuate de echipele din Ucraina, Rusia, Danemarca și SUA, au scos la lumină numeroase exemplare cu analogii în alte centre răsăritene până în secolul al IV-lea (KRAPIVINA 2010, p. 407-410). În zona portuară a orașului *Chersonesos* s-au descoperit exemplare cu largă circulație în bazinul Mării Mediterane (BARTOLDI, KAZANSKI 2002, p. 660), sau la Dunărea de Jos (SAZANOV 2000, p. 126, fig. 2). În nord, la *Tanais*, într-un depozit, au fost recuperate, în săpături mai vechi, 375 guri de vase și 40 de amfore mari, unele cu inscripții cu vopsea pe suprafața lor (ŠELOV 1963, p. 122). Cercetări mai noi din anul 2007, în orașul Nedvigovsk (anticul *Tanais*) în sectorul XIX, au adus la suprafață amfore cu corpul

sferic ornate cu striuri orizontale, cu analogii în regiune, la *Chersonesos*, la Dunărea de Jos, în Peninsula Balcanică sau în Asia Mică, datate în secolele V-VII (NIDZEL"NIŢKAJA 2009 p. 259-261). Cu aceeași ocazie au fost descoperite și amfore datate în secolele VII-VIII, fapt ce indică o continuitate a legăturilor cu lumea bizantină. Un număr mare de vase ajunse pe calea schimbului s-au semnalat la *Hermonassa* (ZEEST 1955, p. 120), în regiunea Sindik (BLAVATSKI 1955, p. 94), și în teritoriile caucaziene. Multe din materialele descoperite aici circulă și în spațiul dunărean, cum sunt cele descoperite la *Giuenos*, în Abhazia, de pe nivele de secolele VI-VII (ȘAMBA 1985, p. 20), identificate și în răsăritul Europei (SCORPAN 1977 b, fig. 10, 69; fig. 1:2), sau cele de la Suhumi (GUNBA, HRUŠKOVA 1990 b, p. 49) și Nokalakevi (LEKVINADZE 1987, p. 248; LEKVINADZE, HVEDELIDZE 1981, p. 131, 132). În Crimeea, descoperirile din necropolele de la Ciatyr-Dag, Ust'-Al'ma, Bitak, *Neapole*, rămân de referință pentru importurile produselor ceramice romane în regiune (MYŢ, LYCENKO, ŠČUKIN, ŠAPOV 2006, fig. 3-4; PUZDROVSKI 2007, fig. 157, 187).

Amforele sunt frecvente și în mediul autohton, la nord de Dunăre, cel daco-roman, alături de alte mărfuri (BICHIR 1984, Pl. XXX-XXXII), iar în spațiul răsăritean sunt frecvente în aria culturii *Cerneahov*. Aici, o analiză făcută de A. V. Kropotkin și V. V. Kropotkin, la nivelul anului 1970, a identificat 605 localități rurale, așezate de-a lungul marilor râuri, pe ruta celor mai importante drumuri comerciale, în care materialele din această categorie sunt preponderente (MCK, harta 1). Examinarea descoperirilor arheologice, în aceste așezări, a relevat existența unei legături strânse dintre comunitățile autohtone și civilizația romană (SYMONOVIČ, JAROVOI 1968, p. 169-183; ŠČJUKIN, KAZANSKI, SHAROV 2006, fig. 122, 125, 127-148, 155-158 etc.). La Kamenka IV (ŠAPOŠNIKOVA, FORMENKO, GREBENIKOV 1976, p. 389-390; ŠELOV 1978 a, p. 19, fig. 9) vasele de import reprezintă 52% din totalul descoperirilor, majoritatea formând-o amforele. În nord, amforele se întâlnesc până în regiunea Kursk. Acestea circulă împreună cu alte mărfuri de factură bizantină cum sunt fibulele, cataramele, obiectele din sticlă (KROPOTIJUN, OBLOMS"KII 1991, p. 75-82; LEVINSCHI 1994-1995, fig. 5, 5). Toate produsele sunt întâlnite și în mediul slav. În regiunea Kievului, descoperiri mai vechi (ceramică, fibule, obiecte din bronz, figurine antropomorfe, câni, cruci) demonstrează importurile masive făcute de aceste populații (TOLOČIKO 1978, p. 86). Cercetările ultimilor decenii, din regiunea Bakcisaraisk, la Suvorov, au dus la descoperirea a 40 morminte, din culturile *Velbark* și *Pșevorsk*, cu materiale de epocă bizantină datate în secolul al V-lea (YUROČIKIN 1997, p. 304-310).

c. Circulația opaițelor este frecventă în toate mediile. Se realizează cu destulă dificultate o separație între producția internă și importuri în cele mai multe din cazuri.

Centre de producție și de schimb, atestate cert, care au asigurat necesarul pe o arie destul de largă, pe linia Dunării, s-au aflat la *Durostorum* (MUȘEȚEANU 1996, p. 91-96) și *Tomis* (ICONOMU 1989, p. 171). De la *Tomis* circulă până în orașele nord-pontice marca *EUCTEMON*. Unele mărci produse în centrele apusene circulă și în regiunile dunărene până în secolul al IV-lea. Pentru secolele IV-VII sunt frecvente produsele realizate în atelierele din bazinul *egeean* și nordul Africii,

cum s-a văzut la *Capidava* (COVACEF, CORBU 1991, p. 287-297), *Sacidava* (SCORPAN 1978 b, p. 160, nr. 14-17), *Noviodunum* (TOPOLEANU 1984, p. 189-190; BARNEA I. A. 1984, Pl. 10), *Arrubium* (HARTUCHE, BOUNEGRU 1982, p. 221-233), Topraichioi (OPAIȚ și colect. 1991, p. 263-269).

În nordul Mării Negre circulă tipurile *firmalampen*, până în secolul al IV-lea, cele mai frecvente mărci produse în atelierele din vest fiind *CASSI*, *CRESCE*, *STROBILI* (JIRAVLEV, HRȘAMOVSKI 1997, p. 228-291), întâlnite la *Chersonesos* cu analogii în Dobrogea (RYJOV, BORODINSKAJA, NOVOKREȘČENOVA 1987, p. 95, fig. 2). Se întâlnesc și produse realizate în atelierele răsăritene cu mărcile *ΠΡΕΙΜΟΥ*, *ΒΡΟΜΙΟΙ*, *ΕΥΤΥΧΗ*, *ΕΥ(ΤΥ)ΧΗ*, *ΣΤΡ(ΑΤΟΛΛΟ)Σ* (KADEEV 1970, p. 147-149; ZURAVLEV 2007, p. 217-218), sau marca *ΘΕΟΔΩΡΟΣ* cunoscută la Atena (ZOLOTAREV, RYJOV 1984, p. 74, fig. 6,1). Majoritatea exemplarelor vin din provinciile dunărene *Moesia*, *Thracia*, *Pannonia* (SOROČAN 1985, p. 9-18). Din Italia este atestată la *Olbia* marca *ROMANESIS* (VAULINA 1959, fig. 7, 2-3 și p. 81-82). Sunt prezente, în regiune, și opaițe din Italia, Galia, Asia Mică cu reprezentări pe disc (ZUBAR 1993 b, Pl. 22, 23), dintre care unele cu subiecte mitologice (LEVINA, 1986, p. 120-124). În colecțiile Muzeului de Stat din Odessa sunt zeci de exemplare, încadrate în categoria materialelor bizantine, produse nord-africane, cu analogii în Dobrogea de-a lungul Dunării (SOROČAN 1999, p. 215-220), sau la *Tomis* (KADEEV 1969, p. 162-163). Din săpături mai vechi au fost descoperite exemplare cu forma alungită și perle pe bordură (ŠELOV, STRŽELETKII 1953, p. 83), sau cu imagini de zeiță pe disc (BELOV, STRŽELETKII, IAKOBSON 1953, p. 83). Exemplare similare se găsesc în celelalte orașe din regiune: *Tyras* (SON, SOROČAN 1988, p. 120-135), *Olbia*, (INFO 1964, p. 281-284), *Tanais*, *Panticapaeum*, *Ilurat*, *Tiritake*, *Mirmekion* (PLETNEVA 1963, p. 60; ŠELOV 1972, p. 287, 1-6).

Circulația opaițelor târzii poate fi urmărită, cel mai bine, în cazul unor tipuri speciale descoperite în arealul despre care vorbim. Astfel, exemplarele cu anse ornate cu volute se întâlnesc la *Sucidava* (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 44, fig. 6, 8), Șumensk (ANTONOVA 1987, fig. 12, primele două exemplare), *Durostorum* (Tipul VIII, KUZMANOV, BĂCIVAROV 1986, pl. XV, 114-116), *Capidava* (COVACEF 1999, fig. 2, 6), *Chersonesos* (VH, fig. 49, 37, 38). Cele cu anse antropomorfe sunt atestate la *Capidava* (COVACEF 1999, fig. 3, 13, 15), Varna (MINČEV 1976, pl. II, 7), *Halmyris* (TOPOLEANU 2000, pl. VII, 55), Piatra Frecăței (VĂLCEANU, BARNEA 1975, fig. 1, 5-6). Ansele cu volute și antropoforme sunt încadrate de J. W. Hayes în categoria tipurilor egiptene târzii (HAYES 1980, p. 46-48). Exemplare cu anse cruciforme sunt identificate la *Sucidava* (TOROPU, TĂTULEA 1987, fig. 44, 7, 9), Șumensk (ANTONOVA 1987, fig. 12), *Novae* (MAJEWSKI și colect. 1974, fig. 18), *Capidava* (COVACEF 1999, fig. 2, 7-9), *Chersonesos* (VH, p. 49, 36).

Pentru spațiul nord-pontic elocventă este recenta analiză a lui Denis Zuravlev care scoate în evidență, atât legăturile de schimb cu centrele mari din Orient, din zona syro-palestiniană, cât mai ales, deficiențele în cercetarea și interpretarea descoperirilor în literatura veche rusă și ucraineană, fapt ce a generat, de-a lungul timpului, numeroase confuzii (ZHURAVLEV 2012, p. 23-32).

d. Din zona dunăreană circulă, în primele secole creștine, către Nordul Pontic, **vasele tip mortarium**. La *Olbia* au fost publicate mai multe ștampile întâlnite,

după toate probabilitățile, exclusiv din regiunile sudice: *PHILEMO[N]/MINE*; *PHILEMON ARETIO FECIT*; [*CL.D*]OMOTI/*EVARESTO*; [*T*]EOTIM[*I*]/*STEFANI*; [*L*]IBERALIS/ [*F*]ECIT (KRAPIVINA 1993, p. 104-105). Acestea se regăsesc și la Tyras (KLEJMAN, SON 1983, p. 53-54) și *Chersonesos* (KALAŠNIK 1986, p. 41-46). Prezența lor aici duce la înțelegerea mai corectă a legăturilor care au existat între cele două regiuni, știindu-se că sunt mărcile care au circulat, deopotrivă, la nord și sud de Dunăre sau în Dobrogea (BĂLUȚĂ 1977, p. 249-250; BĂLUȚĂ, 1981, p. 264-266). Pentru orașele nord-pontice este și o dovadă a activității militarilor romani, deoarece acest tip de vase este întâlnit numai în garnizoane.

e. În orașele nord-pontice se găsesc cantități mari de **figurine din faianță** importate din Egipt. Un calcul global, a estimat, aici, până în secolul al IV-lea, un inventar de peste 8.000 de piese cu reprezentări antropomorfe și zoomorfe (ALEKSEEVA 1972, p. 3-11).

6. Importul obiectelor din metal

Este ilustrat în cea mai mare parte a săpăturilor arheologice la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic. O privire generală asupra celor mai importante descoperiri este semnificativă. Cataramele reprezintă unele din cele mai răspândite obiecte de schimb, frecvente în necropole. Tipul *Sucidava* este întâlnit la Čezava, Castrum-Novae (VASIĆ 1982-1983, p. 118, fig. 10), dar și în aval, în majoritatea centrelor dunărene (TEODOR 1991, p. 118-126). La acesta se adaugă tipurile cunoscute (*Salonta*, *Pápa*, *Siracusa*) cu analogii în Nordul Pontic. Unele sunt produse în centrele din *Scythia Minor*, *Moesia Prima*, *Secunda* și au ajuns, pe calea schimbului, din așezările *Sântana de Mureș* (LEVINSCHI 1994-1995, fig. 4, 1-6), până în Crimeea unde sunt folosite, în egală măsură, de populația romană dar și de migratori. În mormintele săpate aici, cu mai mulți ani în urmă, au fost scoase la lumină mai multe tipuri de cataramă antropomorfe și de tip *Siracusa* (AIBABIN 1975, p. 42-46; ZUBAR 1982, p. 105, fig. 71), cu analogii la *Mirmekion* pentru secolele VII-VIII, după modelul celor descoperite în Italia, sau cataramă cu semne sarmatice, unele fiind produse în atelierele locale, altele importate (DRACIUK 1974, p. 40-43). Acestea circulă până în îndepărtatul oraș Șepsk (VORONOV, BGAIBA 1985, p. 29-30, fig. 25, 25).

În egală măsură fibulele ilustrează atât producția locală cât și schimbul. Sunt piese care circulă cu precădere în mediul roman, cum aprecia profesorul Dan Gh. Teodor. Unii cercetători consideră că au fost făcute special pentru populațiile autohtone, barbare (GOROHOVSKII, SON 1989, p. 69-78). Răspândirea acestui sortiment de accesorii este deosebit de intensă și atestată din punct de vedere arheologic mai ales în necropole.

În teritoriul orașului *Noviodunum*, în punctul „La Pod”, au fost descoperite mai multe tipuri: în formă de arbaletă, cu capete în formă de bulbi de ceapă, cu piciorul pe dedesubt (BAUMANN 1984 a, p. 57). Prezența acestor tipuri și în nordul Mării Negre la *Tanaïs* (ŠELOV 1972, p. 98), sau *Chersonesos* (ZUBAR 1993 b, p. 98; KOSTROMICHYOV 2012, nr. 68-124, Fig. 6-17; 19-21), trebuie pusă pe seama legăturilor nu numai cu spațiul dunărean, unde se aflau cele mai mari ateliere de producție, dar și cu alte centre ale imperiului. În majoritatea cazurilor, aceste piese sunt asociate cu un inventar funerar destul de variat. În necropola de

la *Beroe*-Piatra Frecăței au fost descoperite fibule, catarama, vase, aplici din bronz (PETRE 1962, p. 565-589); de la *Capidava* din sectorul V au fost publicate mai multe materiale, fibule, catarama, capete de curea, plăci de centură, unele ajunse aici pe calea schimbului, așezarea fiind chiar un centru de producție, cum s-a arătat mai sus (COVACEF 1995-1996, p. 95-120); de la *Ibida*, oraș romano-bizantin aflat pe *drumul regal*, provin mai multe obiecte din bronz: fibule, capete de curea, catarama (OPAIȚ 1990, p. 213). Este foarte posibil ca unele din piesele descoperite în Dobrogea, datate în primele secole ale erei creștine, să fi fost realizate în atelierele proprii ale unităților militare de pe limes (NUȚU, CHIRIAC 2012, p. 250).

Din nordul Mării Negre sunt publicate materiale asemănătoare din bronz descoperite în mormintele de la Ceatyr-Dag și Belbek (MÎȚ 1983, p. 154) și până în regiunea caucaziană la *Ureki* (LEKVINADZE 1975, p. 196-197). Alături de accesoriile vestimentare identificate în mormintele de la *Chersonesos* (ZUBAR, SOROČAN 1986, p. 123, fig. 9; ZUBAR 1982, p. 110, fig. 75, p. 112, fig. 76), cercetările au pus în lumină materiale, de o mare diversitate, datate în secolele IV-VII, cum sunt chei, piese de harnașament (KADEEV 1970, p. 50-60), catarama, clopoței (ŠELOV 1963, p. 64). Este posibil ca acestea să fi fost confecționate în atelierele locale sau să ajungă aici pe calea schimburilor din Egipt, Asia Mică, Siria, sau poate chiar de la Dunărea de Jos.

Pătrunderea creștinismului a intensificat comerțul cu obiecte din metal în nordul Dunării (TEODOR 2000, p. 11-26) și în regiunea nord-pontică unde au fost descoperite *philacterii* (PJATYŠEVA 1956, p. 50-60) și amulete (ZUBAR 1982, p. 105-108, fig. 71, 7 a).

În nordul Mării Negre, mai mult decât la Dunărea de Jos, întâlnim frecvent reprezentări ale împăraților romani pe medalioane sau vase realizate în atelierele din Orient. La Kerki, pe o cupă, se află imaginea împăratului *Constantius II* (BAJAN, ŠČIUKIN 1990, p. 85-90). Obiectul se datează în anul 343. Pe revers conține legenda *D(omini) N(ostri) CONSTANTIVS AVGVSTI VOTIS XX* (FROLOVA 1998, p. 251-252). Aceluiași împărat îi sunt dedicate trei platouri de argint, confecționate cel mai probabil în atelierele din *Antiohia*, cel mai mare centru economic din Orient (ZASESKAJA 1995, p. 89-100). Tot la Kerki, pe o farfurie datată mai târziu, întâlnim imaginea împăratului *Iustinianus* reprezentat călare. Obiectul își are analogii în *Caesarea Capadociei*. În regiunea Jitomirsk, la Verhivni, s-a descoperit un medalion de aur cu imaginea lui *Constantius II* datat între anii 353-355. Are pe revers inscripția *VICTORIA AVGVST...* În regiune se cunosc 6 exemplare de acest tip (GARBUZ 1993, p. 71-78; GOROHOVSKII, KORNIIENKO 1993, p. 130-152). Pe avers apare imaginea împăratului cu un barbar în costum de sarmat. Obiectul se poate încadra în categoria celor dedicate victoriilor împotriva acestor populații. S. D. Iațenko consideră că barbarul din imagine este de origine indo-iraniană, cu un costum tipic populațiilor din zonă (IAȚENKO 1993, p. 78-81).

La Cerven, în Bulgaria, pe un platou, apare imaginea împăratului *Licinius* (IVANOV 1972, p. 215-243).

Deosebit de interesante sunt instrumentele medicale destinate intervențiilor chirurgicale descoperite pe linia Dunării în marile centre, unde sunt atestați epigrafic medicii de cohorte și legiuni. La *Viminacium* s-a descoperit trusa unui

chirurg oculist (MORAĆ 1986, p. 51-71). Instrumente medicale au fost scoase la lumină și la *Tomis* (BUCOVALĂ 1977, fig. 1).

Vasele din metal, descoperite la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic, fac dovada legăturilor comerciale ale așezărilor de aici. Cămile lucrate cu mâna circulă pe un spațiu larg, cu pondere în secolele IV-VI. La *Ciataalk*, în *Thracia*, se afla un centru de producție care acoperea necesarul pe o arie mare (PAEV 1978, p. 5). În nordul Mării Negre, la *Olbia* au fost descoperite strecurători din bronz, datate mult mai timpuriu, în primele secole creștine, aduse din orașele din nordul Italiei (BILIMOVIĆ 1979, p. 26-36).

În categoria vaselor din metal trebuie amintit și tezaurul de la *Sucidava* (Izvoarele), alcătuit din piese cu caracter creștin, executat într-unul din atelierele din Orient și folosit cu ocazia sărbătorilor de comunitățile creștine (RĂDULESCU, CLIANTE 1986, p. 127-128).

Ramele de oglinzi sunt frecvente pe linia Dunării și în orașele nord-pontice, fiind utilizate pe scară largă de militari. Au fost identificate la *Sucidava* (TUDOR 1978, p. 112-115; TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 125, fig. 36), precum și la *Durostorum*, *Capidava*, *Noviodunum*, unde au ajuns pe calea comerțului din centrele de producție. De remarcat numărul foarte mare de exemplare de la *Sucidava*, unde posibil să fi funcționat un atelier specializat în producția acestui tip de obiecte care să asigure necesarul pe o arie mai largă.

În nordul Mării Negre rame de oglinzi s-au găsit la *Olbia*, *Panticapaeum*, *Chersonesos*. Unele conțin inscripții, altele reprezentări ale zeităților romane. Pe o ramă de la *Chersonesos* se află inscripția greacă *TH KAAHTOΔΩPON* (KALAŠNIK 1979, p. 116-123), întâlnită și la *Sucidava*. Aceste obiecte au fost aduse aici de soldații legiunilor moesice (ZOLOTAREV, TREISTER 1993, p. 117-130). În general, exemplarele care circulă în regiune se încadrează în categoria celor timpurii, cum sunt cele de la *Tanais* și *Chersonesos* unde s-au identificat 6 tipuri până în secolul al III-lea (KNIPOVIĆ 1949, p. 54-56, fig. 11-15). Din necropolele de la Neizaț, Neapole, Ust'-Al'ma, Belbek IV, Bitak, Kurskoe, Drujnoe, au fost recuperate oglinzi suspendate (TRUFANOV 2007, fig. 1-6).

Pentru spațiul răsăritean sunt meritorii recente analize asupra descoperirilor din metal în așezările *Cerneahov* de pe teritoriul Ucrainei sau din mediul sarmatic din nordul Mării Negre. Se demonstrează, și în acest domeniu, preferința comunităților autohtone pentru mărfurile romanice (MAGOMEDOV 2010, p. 175, fig. 1; SIMONENKO 2011, fig. 10, 15-45, 51-53, 57-63).

7. Importul produselor din sticlă

Cea mai mare parte a vaselor descoperite provin din schimburi comerciale, producția lor fiind, așa cum am arătat într-un capitol anterior, destul de limitată la nivel local.

Într-o mare măsură, piesele identificate pe linia Dunării la *Sucidava*, *Novae*, *Durostorum*, au fost realizate chiar în atelierele de aici care au asigurat și cererea așezărilor din jur. Atelierele de la *Tomis* sau *Callatis* au contribuit, în același timp, la alimentarea limesului scythic. Cercetările de la Topraichioi (OPAIȚ 1985, p. 249-257; OPAIȚ și colect. 1991, p. 261-262) sau Telița „La Pod” (BAUMAN 1984 a, p. 56-57) au arătat că materialele descoperite provin chiar din centrele vest-pontice.

Mai interesantă ni se pare circulația obiectelor din sticlă în spațiul nord-pontic. Fiind dovezi ale legăturii cu marile centre de producție și schimb din lumea romană, multe dintre acestea au fost transferate, în momentul descoperirii lor, la diverse instituții sau scoase din contextul în care au fost descoperite (POPA 2009, p. 206-208).

În așezările culturii *Cerneahov* pătrund vase, mărgelile, alte obiecte din sticlă, a căror arie de răspândire merge până în spațiul caucazian (RAFALOVIC 1975, p. 16-17). Cercetări recente au identificat în complexul arheologic de la Budești (rn. Chișinău), o largă tipologie de vase din sticlă, constând în pahare, cupe și recipiente cu toarte, unele de factură siriano-egipteană, altele cu analogii în centrele vestice. Sunt încadrate cronologic din a doua jumătate a secolului al IV-lea, până la începutul secolului al V-lea (VORNIC 2006, p. 49; 54). Materialele sunt caracteristice întregului areal al culturii din spațiul cuprins între Prut și Nistru (LIVINSCHI 1994-1995, fig. 4: 7, 8, 9). Descoperirea în așezările de la Komorovo, Sobari, Grușevița, a sticlei de geam este o dovadă a legăturii cu centrele occidentale. După *retragerea aureliană* comunitățile din regiune vor intra însă sub influența provincială care vine, acum, din orașele vestice și nordice ale litoralului pontic (POP 1999, p. 71). Multe morminte, datate în secolele III-VII, cum sunt cele de la Cernaja Recika, Inkerman, *Chersonesos*, Ozernoe II, Kerçi, Zamorskoe, *Charax*, Skalistoe, sunt bogate, nu numai cantitativ dar și tipologic, în vase din sticlă (AIBABIN 1984, p. 113). În mediul scitic aceste mărfuri sunt frecvente în așezările și necropolele de la Illicia, Belbek, Zavetnoe, Cest-Almînsk, Alma-Kermen, Korogaci (VYSOTSKAJA 1972, p. 138, 144; GRUȘCINA, SOROKINA 1984, p. 44, fig.1), precum și în zonele înalte din sud-vestul peninsulei, pe dealurile de la Saharnaja și Golovka, la Ciufut-Kale, Eski Kermen, Skalist (AIBABIN 1976, p. 27). La Partenie au fost descoperite peste o sută de fragmente de vase de sticlă datate în secolele III-IV, dintre care unele sunt produse de atelierele din regiune (MYȚ, JUK 1996, p. 66). Spre nord sticla pătrunde și în așezările alanice, cum demonstrează cercetările de la Krasnodarsk din anii 1977-1978 (JDANOVSKII 1984, p. 84), dar și în rândurile populațiilor din zona caspică, în mormintele creștine de la Țebeld, unde se datează împreună cu fibule, vase ceramice etc. (SKALON 1978, p. 69, fig. 2; p. 70, fig. 3-6), sau la *Pithys* (AGRBA 1985, fig. 30, 1-3) și *Nokalakevi* (LEKVINADZE, HVEDELIDZE 1981, p. 124, fig. 13, 2-3, p. 126, nr. 4-5, p. 127, nr. 6-8).

Circulația produselor din sticlă a fost asigurată prin intermediul orașelor, mari nuclee comerciale și de tranzit. Unul din aceste centre s-a aflat la *Chersonesos*. Aici s-a pus în evidență o mare cantitate și varietate de materiale din sticlă produse în *Italia*, *Siria*, *Egipt*, cu analogii la *Panticapaeum*, *Kepoy*, și pe litoralul vest-pontic la *Tomis* (KOZUB 1986, p. 41-52). Descoperiri similare s-au semnalat și în alte orașe. La *Tyras* au fost identificate materiale care au venit pe calea schimbului din *Siria* și *Palestina*, întâlnite și la *Tanais* și *Chersonesos* (SON 1988, p. 53). La *Tanais* ne rețin atenția balsamariile antropomorfe originare, după unele opinii, din *Gallia* (ȘELOV 1972, p. 106). Cantitatea și varietatea vaselor de sticlă descoperite aici în săpăturile dintre anii 1993-2000 oferă o nouă dimensiune asupra legăturilor comerciale ale regiunii cu centrele mari din lumea romană (JACENKO 2005, p. 277-312). De la *Panticapaeum* vine o categorie specială de vase, cele cu inscripții. Pe un exemplar

timpuriu se află numele *ΙΦΙΓ(Η)ΝΙΑ*, iar pe altul, datat în secolul al IV-lea, este inscripția *ΠΙΕ ΖΗΚΕΝ* (SOROKINA 1978, p. 17-25). Acestea din urmă se încadrează într-o categorie de vase cu formă și inscripții asemănătoare care circulă și în regiunile dunărene (ȚĂU 1985, p. 106). La Hârșova (jud. Constanța), într-un mormânt cercetat în 1987, a fost descoperit un vas asemănător, pe care se afla inscripția *ΠΙΕ ΖΗΚΑΙΚ ΕΝ ΑΓΑΘΟΙΣ*, datat cu monede în secolul al IV-lea (inedit). Cantități mari de sticlă s-au descoperit și în necropolele bosporane. Materialele sunt asemănătoare cu cele produse în centrele Europei Răsăritene (SKLON 1973, p. 50-53) și se datează cu monede de la *Constantin I* și *Constantius II* (SOROKINA 1962, p. 210-236). Majoritatea vaselor se încadrează în tipologia cănilor și ulcioarelor. Se întâlnesc din Crimeea până în Peninsula Taman (ȘCIAPOVA 1963, p. 102-132). Au fost produse și în vest dar în marea lor majoritate își au originea în centrele din Asia Mică (SKLON 1974, p. 44-48). Prezența vaselor de sticlă în așezările și necropolele spațiului nord-pontic este o dovadă a legăturilor permanente cu lumea provincial-romană (SOROKINA 1963, p. 134-163; KROPOTKIN 1970, fig. 16, fig. 70-79; SOROKINA 1984, p. 233-236).

O categorie aparte de produse din sticlă, întâlnite în arealul nostru, o reprezintă mărgelele. Se întâlnesc, cu deosebire, în nordul Mării Negre, în mormintele de la *Chersonesos*, *Olbia*, *Phanagoria*, *Tanais*, *Panticapaeum*, *Tiritake*, *Kepoy*, *Niconia*, *Tyras*. Multe obiecte se încadrează în categoria amuletelor (RUSEEV 1986, p. 134, 142; ALEKSEEVA 1975, p. 6-20). Numărul descoperirilor este impresionant. Numai la *Tanais*, pentru secolul al III-lea, se înregistrează peste 3000 exemplare. Se întâlnesc în așezările autohtone în mediul sarmatic sau scitic târziu (VYSOTSKAJA, MALENEVA 1983, p. 69).

Prezența gemelor, în orașele nord-pontice, reflectă atât legătura cu lumea romană cât și credințele religioase specifice unei anumite categorii etnice care adoptă, pe scară largă, multe elemente de civilizație romanică. Sunt materiale descoperite încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor. La nivelul anilor '80 se cunoșteau aici peste 60 de exemplare provenind în majoritate din nordul *Italiei*. Cele mai multe s-au descoperit la *Panticapaeum* (NEVEROV 1979, p. 104-115). După părerea majorității cercetătorilor prezența lor se leagă de „stăpânirea romană”. Tematica pieselor reflectă credințele specifice lumii romane (NEVEROV 1977, p. 41-43). În săpăturile de la *Olbia*, din anii 1951-1960, a fost identificată o piesă cu reprezentarea lui *Iupiter* și inscripția *ΑΒΡΑΣΑΧ* (LEVI 1964 a, p. 26). Un exemplar asemănător s-a găsit la *Chersonesos* (ZUBAR 1982, p. 108, fig. 74, nr. 17). O descoperire, ceva mai târzie, s-a efectuat în regiunea pruto-nistreană, la Nagornoe, într-un mormânt (M 74) unde s-a găsit un exemplar cu reprezentări demonice (BATIZAT 1992, p. 299-304). Cu toate că sunt materiale timpurii joacă un rol deosebit de important pentru că demonstrează, între altele, complexitatea fenomenelor religioase petrecute în zonă în perspectiva marilor prefaceri ideologice apărute odată cu pătrunderea creștinismului.

D. CARACTERISTICI PRIVIND CIRCULAȚIA MONETARĂ

Circulația monetară la Dunărea de Jos și în Nordul Pontic, în secolele IV-VII, reflectă situația generală a lumii romano-bizantine, raporturile cu populațiile barbare, stabilitatea politică a regiunii, de o parte, și dinamismul activității economice,

respectiv al activității de producție, de cealaltă parte. O caracteristică a celor două regiuni, ca și a epocii romane și romano-bizantine, o constituie faptul că descoperirile arheologice, în special moneda mărunță, demonstrează existența unei populații autohtone, aflată fie în granițele Imperiului, în interior, fie în afara lui, în zona de influență, romanizată, în curs de romanizare, sau cu largi disponibilități pentru asimilarea anumitor elemente de civilizație romanică. Cantitatea de monedă, chiar și pentru secolele IV-VI, în unele regiuni, este impresionantă. Spre exemplu, numai la nord de Dunăre, în Banat, au fost descoperite peste 55.000 de piese, utilizate pe scară largă de populația daco-romană în cadrul aceluiași procese economice întâlnite la autohtonii romanizați din vestul Imperiului (IR, II, p. 579).

Este destul de greu de realizat o analiză asupra fenomenului pe un spațiu atât de larg și eterogen sub aspect social-politic, administrativ, economic și nu în ultimul rând etnic. Tot așa de dificilă s-a dovedit abordarea problemei chiar pe spații mai mici, cum este cel *scythic* (OCHEȘEANU 2006, *pass.*; CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 65-68). Cu toate acestea, vom încerca o evaluare generală a circulației monetare, urmărind evidențierea legăturilor existente între Dunărea de Jos și Nordul Pontic, precum și între cele două entități cu alte centre economice, și nu în ultimul rând monetare, ale lumii romane.

Este necesar să subliniem, de la început, faptul că între regiunile noastre au existat legături strânse din acest punct de vedere încă din epocile anterioare.

Astfel, monedele de la *Olbia* circulă la *Histria* (HARKO 1964, p. 321), Garvăn, Tulcea, Salsovia, Isaccea, Canlia (KARYŠKOVSKIJ 1983, p. 165), cele emise la *Panticapaeum* și *Tyras* se găsesc la Horia și Pecineaga (MUNTEANU, OCHEȘEANU 1975, p. 187,193). Emisiunile la *Histria* și *Callatis* se răspândesc în regiunea nord-pontică (ZOGRAF 1957, p. 75-62) la *Olbia* (ZAGINAILO 1963, p. 167-173), în timp ce o monedă tomitană urcă până în spațiul Uralilor, în fosta Republică Udmurtă (GOLENKO 1960, fig. 1). Toate aceste exemple reflectă schimbul dintre cele două regiuni pe spații largi. În primele secole creștine legăturile s-au accelerat, pentru ca apoi să cunoască o perioadă de regres în epoca marilor invazii. Pe acest fond, în timpul împăraților *Constantin cel Mare* și *Iustinian*, când sunt adoptate reforme și se înregistrează cele mai semnificative revigorări economice, activitatea monetară redevine activă.

Circulația monedelor s-a realizat atât între cele două regiuni dar și în interiorul acestora, pe arii mai restrânse, cu anumite particularități, prin zonele care asigurau legătura dintre ele. De-a lungul Dunării, de la sud către nord de fluviu, din *Scythia Minor* către Muntenia și Moldova, în toate cazurile, au fost exploatate la maximum legăturile tradiționale, așa numitele „capete de pod”, unde se înregistrează o masă monetară sensibil mai mare față de celelalte locuri (MOISIL 2009, p. 259-260). De la sudul Dunării, din *Moesia Prima* și *Secunda*, se circula către nord prin vadul de la *Oescus-Sucidava*. În localitățile de pe malul stâng au fost descoperite cca 15.000 monede structurate astfel: 5 din aur, 6.500 argint, 4.000 bronz argintat, 4.500 bronz (TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 148-150).

S-au identificat și vaduri secundare de legătură cu regiunile extracarpătice, la gurile Argeșului, Ialomiței, Buzăului, pe unde au ajuns la nord de Dunăre mari cantități de monedă, mai ales pentru secolele III-IV (BOGDAN-CĂTĂNICIU 1977,

p. 269, fig. 2). Cât privește vadul de la Hîrșova, acesta este insuficient cercetat iar descoperirile de până acum nu sunt edificatoare. Sunt cunoscute materialele rezultate din cercetările fortificației romano-bizantine (CHIRIAC și colect. 1999, p. 317-342), care se încadrează în situația generală a limesului dunărean din secolul al IV-lea, și câteva „tezaurе”, descoperite în condiții cu totul neclare (CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 213-218). Pe malul stâng, la Gura Ialomiței, se inventariază tezaurul de monede, descoperit cu mai mulți ani în urmă, pus pe seama expediției împăratului *Valens* împotriva goților. Vadul de la *Noviodunum*-Orlovka este documentat, mult mai bine, cu materiale timpurii (BONDAR, BULATOVIČI 2000-2001, p. 334-336). Nu intră în discuția noastră faptul că nu sunt atestate încă suficiente monede din epoca romano-bizantină. Cert este că pe aici urca drumul de uscat spre *Tyras* și *Olbia* (BONDAR, BULATOVIČI 1990, p. 100-104). O analiză a descoperirilor numismatice a arătat că din cele 50 piese doar una se data în secolul IV (BONDAR, BULATOVIČI 1995, p. 84-85). Cea mai mare parte a monedelor din perioada bizantină se răspândesc în tot spațiul dintre Prut și Nistru și sunt utilizate de comunitățile autohtone (KARYŠKOVSKIJ 1985, p. 160-180).

Pentru perioada secolelor III-IV un factor determinant care a favorizat circulația monetară în comunitățile locale nord-dunărene și cele din partea occidentală a bazinului nord-pontic a fost apartenența acestora la cultura *Sântana de Mureș-Cerneahov* (MAGOMEDOV 2006, p. 48).

Din orașele nord-pontice monedele romano-bizantine pătrund spre regiunea nordică (Fig. 54-55). În Volinia au fost identificate 11 localități cu descoperiri monetare din secolele IV-V (KOZAK 1995, p. 50-65). Rutele spre nordul extrem al Europei duc monede și mărfuri datate în secolele VI-VII, până la *Perescepina*, *Makuhova*, *Iașinov*, *Novye Senjary* (SEMENOV 1986, p. 92-98). La *Obolonsk*, în regiunea Kievului, s-a descoperit încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea un tezaur de 200 de monede de aramă, în parte oxidate, din care doar 60 au fost citite. Acestea se datează din vremea împăraților *Gordian-Gallienus*. M. Ju. Braițevskii a avansat ipoteza că tezaurul sugerează deplasarea triburilor borane, din anul 264, spre Asia Mică (BRAIȚESKII 1956, p. 59-64). Ceea ce este important și duce la formularea unei concluzii este însă calitatea materialelor. Judecând după mărimea tezaurului, se demonstrează, astfel, că moneda mărunță romană ocupa un loc important în activitatea economică a populațiilor din regiune.

Mișcarea monedei se poate urmări spre regiunea caucaziană, în Gruzia, la *Mțheta*, *Urbnisi*, *Tebed*, *Martazis*, *Hevi*, unde se înregistrează o continuitate pentru secolele IV-VII, chiar alături de moneda sasanidă (CHILASHVILI 1990, p. 38) și mai departe spre India. În această peninsulă au fost inventariate 130 de localități în care s-au descoperit monede romane. Majoritatea se datează în primele secole creștine dar sunt și din timpul împăraților *Diocletian* și *Constantin cel Mare*. Ca centre emitente se numără *Roma*, *Alexandria*, *Cyzicus*, *Antiohia* (AGOPIJAN 1984, p. 81, fig. 4; SURESH 2004, p. 26-88, 160-177).

Iată o arie vastă de difuzare a monedei romane și romano-bizantine de-a lungul drumurilor comerciale. În cea mai mare parte aceasta se datorează, cum vom vedea, schimburilor comerciale. Inițial, o parte din masa monetară lansată pe piață reprezintă prețul păcii pe care autoritatea imperială îl plătește, populațiilor

barbare, sub forma stipendiilor. Suma este folosită de aceștia pentru achiziționarea mărfurilor romane, fiind lansată în circuitul economic, stimulând în cele din urmă producția. Însă, nici urmările socio-politice nu pot fi neglijate.

O analiză generală a circulației monetare trebuie să țină cont de etapele mari ale evoluției istorice din secolele IV-VII. Acestea sunt jalonate, în primul rând, de invaziile populațiilor barbare (germani, huni, avari, slavi), care determină perioade mai lungi sau mai scurte de recesiune economică, cu implicații directe asupra masei monetare de pe piață, alternând cu perioade de stabilitate, pace și prosperitate. În primul caz, moneda se îngroapă în tezaure, devine din ce în ce mai rară, schimburile se desfășoară cu dificultate, uneori se fac chiar în natură. Însă plata stipendiilor către migratori nu numai că asigură pacea dar deblochează și mecanismele creșterii economice.

Evaluând, în mare, situația secolelor IV-VII, după elementele politico-militare și economice sugerate mai sus, se pot distinge, și în cazul unei analize a circulației monetare la Dunărea de Jos și Nordul Pontic, 5 mari perioade: de la mijlocul secolului al III-lea, până la începutul secolului al IV-lea; secolul al IV-lea (epoca împăratului *Constantin cel Mare* și a urmașilor săi, până la al treilea sfert al secolului al IV-lea); sfârșitul secolului al IV-lea și secolul al V-lea; sfârșitul secolului al V-lea -secolul al VI-lea, și ultima perioadă, secolele VII-VIII.

1. Mijlocul secolului al III-lea - începutul secolului al IV-lea

Perioada este marcată de începutul crizei romane. Atacurile populațiilor migratoare asupra limesului se întetesc. Spre sfârșitul acestuia se deschide calea unui regim de stabilitate ca urmare a reformelor din *epoca tetrarhiei*.

Evoluțiile din nordul Mării Negre sunt sugestive. În ansamblu, până la sfârșitul secolului al III-lea, are loc o descreștere a circulației monetare ca expresie a dezorganizării comerțului. Dacă în primele secole creștine moneda romană este folosită pe scară largă, și tezaurizată, cum au demonstrat descoperirile de pe valea râului Kama, aproape de Urali, de la Silnikovsk, unde s-a identificat un tezaur de monede de la *Vespasian* la *Commodus* (KROPOTKIN 1984, p. 137-141), de la Pogoreda, pe Bug, unde s-au descoperit 350 de piese (HRABAN 1958, p. 22-31) sau cele de la Mihailovski (1.100 monede), Klinkerici, Sobolovsk, Mazepinețk, Kamenka, în Crimeea (KROPOTKIN 1956, p. 100-106) și *Panticapaeum* (KUNINA 1962, p. 329-342), în această perioadă, materialele numismatice se răresc. Aspectul a fost demonstrat deja pentru spațiul pruto-nistean (NUDEL"MAN, 1978, p. 14-15, harta IV). La *Tyras* și *Olbia* masa monetară în primele secole este mare, pentru ca din secolul al III-lea să se afle în scădere. După părerea lui S. B. Bujskih fenomenul creșterii este legat de prezența militarilor în regiune (BUJSKIH 1990, p. 35). Aceasta nu este, după opinia noastră, o condiție obligatorie, pentru că s-a demonstrat, și în alte cazuri în care armata romană a lipsit cu desăvârșire, utilizarea monedei romane, pe scară largă, pentru schimburile comerciale, de către populația băștinașă. Mult timp s-a crezut că la *Tyras* cea mai târzie monedă este din timpul împăratului *Diocletianus* (KARYŠKOVSKIJ, KAȚIEVSKI 1979, p. 88-89), dar cercetarea din ultimele decenii a împins data până către cea de-a doua jumătate a secolului al IV-lea. O situație asemănătoare se înregistrează la *Olbia* și este pusă pe seama dificultăților cu care se confrunta orașul în această perioadă (ZUBAR 2001, p. 134).

La nord de Dunăre cea mai elocventă situație se înregistrează la *Sucidava*. Între 285-289 monedele lipsesc cu desăvârșire din cauza atacurilor carpilor, bastarnilor și sarmaților. Un depozit datat 293-305 reprezintă dovada refacerii orașului și revigorării comerțului cu spațiul nord-dunărean (TOROPU 1974, p. 72-73).

În Dobrogea atacurile carpo-goților din 246 determină îngroparea mai multor tezaure. În 1972, la Izvoarele, între Canlia și Păcuiul lui Soare, în punctul „La Plantații,” s-au descoperit 488 monede de argint (MITREA, RĂDULESCU 1975, p. 125-173), cu analogii la Isaccea (PREDA, SIMION 1971, p. 167-178). Aici a fost scos la lumină un tezaur compus din 1071 piese, fapt grăitor pentru a ilustra înflorirea economică de la mijlocul secolului al III-lea în provincie. Din cetatea *Noviodunum* provin cantități mari de monede datate până la mijlocul secolului al III-lea. Numai în campania anului 1957 au fost descoperite 136 de piese (BARNEA, MITREA, ANGELESCU 1957, p. 168), urmate de altele mai târziu (POPESCU 1993, p. 109-121), ca să ne limităm doar la exemplul acestei localități pe unde se realiza legătura cu orașele din spațiul nord-pontic. Aceeași situație caracterizează, de fapt, toate așezările de pe *limesul scythic*.

2. Secolul al IV-lea. Epoca lui *Constantin cel Mare* și a urmașilor săi

Reformele din *epoca tetrarhiei* și pacea cu goții, până la dezastrul de la Adrianopol, au avut consecințe directe asupra producției de mărfuri și a circulației monetare. În perioada imediat următoare s-au bătut monede de argint tip *VICTORIA SARMATICA*, *SARMATIA DEVICTA*. La *Trevers* au fost emise monede, în cinstea lui *Constantin cel Mare*, cu legenda *DEBELATORI GENTIUM BARBARARUM GOTHIA*, *VICTORIA GOTHICA*, care evocă nu numai victoriile împotriva migratorilor, dar induc un climat de încredere favorabil schimburilor (ARNALDI 1980, p. 227-232). Se deschide, astfel, calea unor transformări importante până la începutul celui de-al treilea sfert al secolului al IV-lea, timp în care se acumulează o masă monetară uriașă.

La sud de Dunăre, la *Viminacium*, două mari tezaure, descoperite la începutul secolului XX, totalizează peste 100.000 piese, ultimele fiind date între 375-382. Centrele emitente sunt *Aquileia*, *Cyzicus*, *Constantinopol*, *Nicomedia* (VASIĆ 1980, p. 123-161). Acestea s-au format odată cu trecerea goților la sud de Dunăre. Circulația monetară este abundentă și în *Dacia Ripensis* (DUNCAN 1983, p. 165). La *Ratiaria* moneda de secolul al IV-lea circulă fără întrerupere (BOSKOVA 1984, p. 15). Aceeași situație se înregistrează în interiorul spațiului sud-dunărean. Semnificative sunt descoperirile de pe valea râului Topolo-Dobricino unde s-au scos la lumină, constant, monede de la *Diocletianus* la *Valens* (PARUŠEV 1992, p. 112-126). Cercetările de la *Novae*, din sectorul de est, au adus la suprafață un tezaur monetar, din 140 piese dintre care 87 de la *Constantius II*, îngropat la 378. O întrerupere a circulației pentru perioada 376-378 ilustrează clar dificultățile traversate de așezare în timpul invaziei asupra *Moesiei* și *Thraciei* (DIMITROV și colect. 1967, p. 76-78). Din aceeași perioadă, în turnul 1 al fortificației, au fost descoperite 130 monede, cele mai târzii fiind emise la *Siscia* în anul 370 (CICIKOVA 1983, p. 15).

La nord de Dunăre populația locală utilizează moneda pe scară largă. Perioada 324-383 este ilustrată de cele peste 10.000 de piese descoperite. Cel mai frecvent tip, după anul 330, este *GLORIA ROMANORUM-URBS CONSTANTINOPOLIS*

(BUTNARIU 1988, p. 131-196). Aici, circulația este mai intensă în puternicele centre ale romanității, care au și jucat rolul de nuclee ale producției și schimbului, cum este cazul așezării de la Căniuța de Sus (GUDEA 1977, p. 27) și *Sucidava*. O analiză asupra circulației monetare, din ultima așezare, una din cele mai importante din acest punct de vedere de pe limes, realizată de Gh. Poenaru Bordea și V. Barbu, a arătat că, în secolul al IV-lea, există o legătură strânsă între evenimentele politice și cantitatea de monedă de pe piață. Numai între 1966-1968 au fost descoperite două tezaure. Cele mai multe piese vin din centrele răsăritene: *Constantinopol* (19, 8%), *Cyzicus* (10, 9%), *Nicomedia* (6, 42%), *Tessalonic* (5, 58%). Sub 2% sunt emisiunile de la *Roma*, *Aquileia*, *Siscia*, *Antiochia*, *Alexandria* (POENARU-BORDEA, BARBU 1970, p. 251-295). Cel mai mare tezaur descoperit la *Sucidava*, încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, este compus din 6.000 de piese din argint. Este foarte posibil să se fi aflat la dispoziția unui *comes sacrarum largitorum*, pentru scopuri militare, plata soldaților sau executarea unor construcții militare și mai puțin probabil pentru plata stipendiilor (MITREA 1979, p. 63-77).

La Gura Ialomiței, în anul 1937, a fost descoperit un tezaur, de 46 *siliquae* de argint, îngropat la 378. Monedele au fost bătute între anii 364-367 și demonstrează existența unui „cap de pod” în fața cetății *Carsium*, invocat de mai multe ori în paginile din față. Tot de aici provin și alte piese care susțin acest punct de vedere: sigilii din plumb, o lampă cu ansa cruciformă etc., ceea ce ilustrează funcționarea unui centru de schimb cu mărfuri bizantine în stânga Dunării (DECULESCU 1976-1980, p. 221-230).

În Dobrogea, pe limes, perioada ilustrează, din punct de vedere numismatic, o activitate înfloritoare, una din cele mai importante din istoria circulației monetare de la Dunărea de Jos (POENARU-BORDEA, OCHEȘEANU și colect, 1990, p. 267-278). Se cunosc din această perioadă mari tezaure, cum este cel de la Straja alcătuit din 749 piese dintre care 66, 80% din perioada 364-378, cu emisiuni numai din centrele răsăritene. Cea mai timpurie datează din anul 337. Din aceeași categorie face parte și tezaurul de la Nalbant, cu 120 monede (VERTAN, OCHEȘEANU 1987, p. 141-179). De la *Arrubium* un tezaur, compus din 600 piese, îngropat în anii 318-324 cu emisiuni din Răsărit (OCHEȘEANU 1991, p. 417-455), iar de la Babadag cele 5 tezaure, cu 826 monede dintr-un total de 1576, datate în secolul al IV-lea (OPAIȚ și colect. 1991, p. 271-305), ilustrează marea masă monetară de pe piață, în această parte a provinciei, dar și greutatea determinată de atacurile repetate ale migratorilor mai ales la începutul și sfârșitul perioadei.

Acestora li se adaugă descoperirile din cercetările sistematice, cum sunt cele de la *Capidava* (COVACEF 1980, p. 269), Hârșova, pentru piesele din săpăturile începute după 1993 (CHIRIAC și colect. 1999, p. 317-324), cele izolate, (OCHEȘEANU 1984, p. 134-136) sau din săpăturile din anii 1987-1988 (CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 217, V- tezaurul „în pungă”, depus într-un vas ceramic, în cripta C 1 din care au fost recuperate 61 monede emise între 318-320 de *Constantin I*, *Constantin II*, *Crispus*, *Licinius I* și *Licinius II* în monetăriile de la *Heraclea Thracica*, *Nicomedia*, *Cyzic*, *Alexandria*) și *Troesmis* (OBERLÄNDER-TĂRNOVEANU 1980, p. 148-188). În toate cazurile s-a demonstrat circulația neîntreruptă a monedelor până la 378, atât în aceste centre, cât și împrejurimi. Săpăturile arheologice de la *Noviodunum*, mai

extinse, cu deosebire în teritoriul așezării, au permis concluzii relevante cu atât mai mult cu cât aici se afla capătul drumului care trecea spre nordul Gurilor Dunării. Cercetările din fortificație, atât cele vechi (BARNEA, MITREA, ANGELESCU 1957, p. 168) cât și cele mai târzii (TOPOLEANU 1984, p. 196-200), nu au scos la lumină un număr prea mare de monede. În schimb, în teritoriul așezării situația este cu totul alta. V. H. Baumann a descoperit, aici, 641 piese majoritatea din secolul al IV-lea. Cele mai multe vin de la Hogeia „Valea Morilor” -358 monede; Amza -142 ex.; Telița „La Pod” -77ex. (BAUMANN 1984 a, p. 58; BAUMANN 1996, p. 243-284). Un alt centru important în spațiul nord dobrogean, care confirmă caracteristicile circulației monetare ale perioadei, este *Halmyris*. Pe nivelele de secolele IV-VII perioada anilor 337-364 este cel mai bine reprezentată (OPAIȚ 1991, b, p. 457). O situație asemănătoare se întâlnește, pe litoralul vest-pontic, la *Histria* (POENARU-BORDEA 1971, p. 323-324). În general, cercetările de până acum au arătat că spațiul din nordul *Scythiae Minor* este cel mai bine documentat în circulația monetară a secolului al IV-lea din întreaga provincie. Se remarcă așezările de la *Noviodunum*, *Arrubium*, *Aegyssus*. Această caracteristică a fost observată încă cu mult timp în urmă (POENARU-BORDEA, BAUMANN 1974-1975, p. 158). În contextul înțelegerii legăturilor dintre centrele dunărene și cele din nordul Mării Negre, o astfel de trăsătură este cu atât mai relevantă.

Către nordul Gurilor Dunării moneda romană este utilizată pe scară largă.

Între Prut și Nistru sunt înregistrate mai multe tezaure de secolele IV-V. Ele sunt puse de numismați exclusiv pe seama stipendiilor plătite barbarilor, fapt greu de crezut, numai dacă privim structura acestora. La un lot de 209 monede, de exemplu, 150 sunt de argint, 43 de cupru și 16 din aur (NUDEL”NAM 1978, p. 50-73). Alături de localitățile unde s-au descoperit tezaure (Brănești, Kirileni, Kremenciug, Budei, Lukașovka, Malkoci, Chișinău), mai pot fi adăugate alte 30 de puncte cu descoperiri izolate, majoritatea cunoscute din cercetări mai vechi (FEDOROV 1960, p. 179-191). Monedele în cauză nu pot fi puse numai pe seama stipendiilor așa cum s-a spus la vremea respectivă, ci trebuie conectate direct la relațiile economice ale populației autohtone cu Imperiul și în primul rând la circulația mărfurilor.

O analiză ceva mai târzie, cu privire la moneda secolului al IV-lea, în spațiul dintre Prut și Nistru, a condus la această concluzie. Moneda mărunță, din perioada împăraților *Diocletianus-Valens*, descoperită la Borisovka, Vadu lui Isac, Roxolani, Etulija, Ozero-Berezani, Ruskaja, Ivanovka, Okrestnosti, Ociakova, Zlatarestvov, Belgorod, Mihăilești, Stolniceni, Taraklia, Tabaki, Cistovodnoe, Rymarevka, Izmail, Pavlovka etc., a aparținut populației locale care utilizează acest tip de monedă, și nu a barbarilor care preferă metalul prețios (KOKORIȚKAJA, STOLJARIK 1990, p. 112-11; BOLOCAN 2005, p. 83-86). Chiar în regiune s-au identificat trei depozite, de la *Constantin I*, *Maximian*, *Licinius*, emise la *Sirmium*, *Antiochia* și *Constantinopol*, care au fost îngropate de localnicii loviți de atacurile migratoare (STOLJARIK 1987, p. 67). La *Tyras* cercetările mai vechi au adus la lumină monede romane din primele secole creștine majoritare în raport cu cele din perioada romano-bizantină. Cele mai târzii piese urcă până în cel de-al treilea sfert al secolului al IV-lea (SON 1986, p. 149), ceea ce a impus abordarea unei noi cronologii a așezării, lucru care

s-a și făcut în ultimul timp. La *Olbia* numărul monedelor de secolul al IV-lea, cunoscut până în prezent, este mult mai mic față de alte centre pontice. Dacă la *Histria* se înregistrează pentru aceeași perioadă 150 de exemplare, aici sunt descoperite numai 11 (intervalul 284-378) (ZUBAR 2001, p. 136). Această situație își poate găsi explicația prin poziția orașului în calea populațiilor gotice, mult mai deschisă în nordul Mării Negre în raport cu litoralul vestic. Un tezaur de monede din argint, de la *Constantius II*, cu piese bătute la *Constantinopol*, *Nicomedia*, *Sirmium*, *Arelate*, a fost descoperit la Holmsk (reg. Odessa). Ascunderea lui se leagă de luptele purtate de *Valentinian* împotriva goților în anii 367-369 (STOLJARIK 1986, p. 219-221).

Moneda de secolul al IV-lea este cel mai bine reprezentată în spațiul nord-pontic la *Chersonesos*. În apropierea orașului, la vila *BAΣΙΑ*, sunt atestate piese de la *Maximian*, *Licinius*, *Valentinian*, *Valens* (KUZYŠČIN, IVANČIUK 1998, p. 210-214), la care se adaugă cele din oraș, din timpul lui *Constantius II*, din cisterna „Z” (ŠELOV 1963, p. 64). La o evaluare globală, făcută în urmă cu mai mulți ani, din totalul de 1758 monede, date în secolele I-IV, majoritatea aparțin acestei perioade (GHILEVIČ 1960, p. 59). Între anii 1964-1977, în urma săpăturilor arheologice, la acest lot au fost adăugate alte 556 piese, cu aceleași trăsături caracteristice (SOROČAN 1985, p. 10-11). În alte orașe nord-pontice (*Panticapaeum*, *Tanais*) precum și în așezări mai mici dar mai bine cercetate, moneda romană apare alături de cea bosporană în cantitate mult redusă. Relevante sunt descoperirile din necropola de la Ciatyr-Dag, date în perioada tetrarhică, cu emisiuni de la *Heraclea*, *Nikomedia*, *Cyzic*, *Tessalonic*, *Alexandria*, *Serdica* (LYČENKO 2007, p. 190-192).

3. Sfârșitul secolului al IV-lea - secolul V

Este cea mai instabilă perioadă din cauza atacurilor populațiilor germanice cât și hunilor. Pătrunderea, și mai ales stăpânirea acestora asupra regiunilor dunărene, își lasă amprenta, în mod hotărâtor, asupra vieții economice și implicit asupra circulației monetare mult mai sensibilă la aceste evenimente. Acum se îngroapă cantități apreciabile de monede. După dezastrul de la Adrianopol, urmează, între 395-408, o ușoară creștere, după care, între 408-423, are loc, din nou, o scădere sensibilă a masei monetare, situație care se menține până la mijlocul secolului. Între anii 455-491 începe un ușor proces de revigorare determinat de consolidarea pozițiilor romano-bizantine la Dunărea de Jos.

În Peninsula Balcanică se cunosc mai multe tezaure puse pe seama atacurilor hunilor (VLADIMIROVA-ALADJOVA 1989, p. 63-66). Între anii 423-491 se înregistrează, aici, un vid monetar raportat la celelalte perioade (DUNCAN 1983, p. 165-176). O situație similară se întâlnește la *Novae* (SULTOV 1993, p. 105). Pe linia Dunării, la *Iatrus*, *Sexaginta Prista*, *Durostorum*, și în interiorul provinciilor, la *Marcianopolis*, *Nicopolis ad Istrum*, circulă moneda mărunță în condiții de criză (VLADIMIROVA-ALADJOVA 1987, p. 73-78).

Și la nord de fluviu asistăm la o reducere drastică a masei monetare în comparație cu perioada precedentă. Numărul pieselor, descoperite și date între anii 383-491, este de 5.000, repartizat pe 134 localități. Pătrunderea hunilor pe linia Dunării pare să fie cauza acestei stări de lucruri (BUTNARIU 1991, p. 67-100). Se înregistrează totuși o oarecare revigorare în preajma „capetelor de pod”. La

Sucidava un tezaur din 889 monede merge până la *Theodosiu II* (TUDOR 1945-1947, p. 198). Un rest de tezaur cu monede de secolele IV-V (TOROPU și colect. 1983, p. 249-250), la care se adaugă materialele din săpături (TOROPU și colect. 1995, p. 86), arată că pe aici mai circulau încă mărfurile romano-bizantine cu toate greutatea inerente determinate de prezența noilor migratori.

O situație identică se înregistrează în Dobrogea. Tezaurul de la Medgidia, datat în timpul lui *Theodosiu cel Mare*, ilustrează perioada de relativă creștere și stabilitate după dezastrul de la Adrianopol (OCHEȘEANU, DUMITRAȘCU 1972,

p. 537-546). O analiză făcută de R. Ocheșeanu indică, în întreaga regiune, două etape distincte pentru circulația monedei în această perioadă: anii 395-423/25 și 425-518. În prima etapă se înregistrează o scădere a numerarului cu 50%. Acesta se concentrează, exclusiv, în jurul centrelor urbane. În cea de-a doua etapă, prezența efectivă a hunilor în provincie complică și mai mult situația. Centrele emitente prezente aici sunt *Constantinopol* cu 42, 9%; *Cyzicus* -28, 45%; *Nicomedia* -11,32%; *Tessalonic* -9, 36% (OCHEȘEANU 2000, p. 463-464; OCHEȘEANU 2006, *pass.*). În Dobrogea sunt atestate tezaure, unele descoperite cu mai mult timp în urmă, altele de dată recentă (CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, pl. IX-XII). Din prima serie îl amintim pe cel de la *Ulmetum*, din anul 1912, compus din 256 piese, monedele mai târzii fiind emise în anii 425-450 (POENARU-BORDEA, OCHEȘEANU, NICOLAE 1988-1989, p. 163-164), tezaurul de la Suluc (Măcin) datat, după unii cercetători, la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului V (ILIESCU 1987, p. 181), și pe cel de la Beștepe, publicat de V. Pârvan în 1913, compus din 369 piese, dintre care cele mai târzii emisiuni sunt din anul 423 (POENARU-BORDEA, OCHEȘEANU 1989, p. 372). În grupa tezaurelor mai recente le includem pe cele de la Mircea Vodă compus din 350 piese care se încheie, ca și cel de la Edificiul roman cu mozaic, cu monede de la *Leon I* (450-474) (OCHEȘEANU 1976-1980, p. 231-237), de la Topraichioi cu monede de la *Honorius* și *Arcadius* (OPAIȚ și colect. 1991, p. 316-318), și *Halmyris* cu 48 piese care merg până la 425-450 (OPAIȚ 1991, b, p. 457). Toate se încadrează în particularitățile perioadei.

La acestea se adaugă monedele descoperite în săpături despre care vom vorbi mai departe. O situație cu totul specială se înregistrează în sudul Dobrogei. La *Sucidava* (Izvoarele) moneda de secolul al V-lea continuă să fie prezentă tot timpul. Aici au fost descoperite cca. 300 de exemplare, cei mai reprezentați împărați fiind *Leon* (64 piese), *Anastasius* (61), *Zenon* (50), *Marcian* (28), *Theodosiu II* (21), *Arcadius* și *Honorius* (4). Majoritatea vin de la *Constantinopol* (CULICĂ 1972, p. 267-300). La *Dinogetia* au fost identificate monede care circulă până în anii 425-450 (POENARU-BORDEA 1971, p. 323-324). Materialele descoperite în *domus* au arătat că edificiul a funcționat până la începutul secolului al V-lea (BARNEA 1969, p. 265). Campaniile ulterioare, din anii 1980-1989, au scos la lumină, de pe nivelul „post Adrianopol,” piese de la *Theodosiu I* și *Theodosiu II*, un total de 60 exemplare, ceea ce sugerează o viață economică înfloritoare în raport cu celelalte centre (BARNEA 1984, p. 329-341). De la *Halmyris* provine un lot de 48 monede care circulă până la începutul secolului al V-lea (OPAIȚ 1991, b, p. 457), iar de la *Troesmis* 20 exemplare repartizate astfel: anii 408-450, 8 piese; anii 450-491, 10 piese (OBERLÄNDER-TĂRNOVEANU, 1980, p. 249). În ansamblu, atât materialele descoperite în săpături

cât și celelalte, relevă, pentru spațiul dintre Dunăre și Mare, un regres total. Potrivit unor statistici, făcute în urmă cu peste două decenii, monedele emise între 402-450 s-au descoperit doar în 23 de localități (POENARU-BORDEA, OCHEȘEANU, NICOLAE 1988-1989, p. 179-181). Radu Ocheșeanu a inventariat pentru prima etapă, 395-423/25, un număr de 32 localități. Cele mai multe monede se înregistrează la *Durostorum* (176 ex.), *Tomis* (149 ex.), *Iatrus* (92 ex.), *Tropaeum Traiani* (40 ex.), *Noviodunum* (20 ex.), *Axiopolis* (14 ex.), *Troesmis* (14 ex.), *Ulmetum* (14 ex.), *Capidava* (6 ex.), *Carsium* (5 ex.). Pentru cea de-a doua etapă, între anii 425-498/518, se înregistrează un număr de 20 localități, cu mai multe descoperiri pe limes situându-se *Durostorum* (38 ex.), *Troesmis* (17 ex.), *Noviodunum* (6 ex.), *Beroe* (6 ex.), *Capidava* (4 ex.), *Carsium* (0 ex.) (OCHEȘEANU 2000, p. 461-462). Lipsa monedelor de la *Carsium* se poate pune pe seama stăpânirii orașului de către huni, așa cum s-ar putea înțelege din tratatul semnat cu aceștia de împăratul *Theodosiu al II-lea* la 434 (DID II, p. 407). După părerea noastră, situația de aici ar avea la bază, mai degrabă, alte explicații: în primul rând nu s-au publicat încă materialele descoperite după 1990; apoi, conform celor mai noi date, cetatea romano-bizantină se află în proporție covârșitoare sub orașul actual, făcând, practic, imposibilă cercetarea acesteia.

Cu totul sporadic circulă moneda secolului al V-lea în nordul Mării Negre.

Între Prut și Nistru se înregistrează câteva exemplare de la *Marcian* (450-457) (NUDEL"MAN 1978, p. 81). În restul zonei fie că sunt atestate monede din aur, cum sunt cele din timpul împăraților *Honorius*, *Arcadius* și *Theodosiu* (STOLJARIK 1990, p. 155-160), fie emisiuni mărunte de la *Honorius*, *Theodosius II*, *Marcian*, *Leon I*, *Zenon* (AMBROZON, MASLENIKOV 1999, p. 73-83). Cele din aur, de la *Theodosius al II-lea*, pot fi puse pe seama plății stipendiilor către huni. În cantități mici se găsește moneda și în orașe precum *Tanais* (ŠELOV 1963, p. 126), sau *Chersonesos*. În ultimul caz, la vila *BAZIA* o piesă de la *Leon I* marchează încheierea vieții aici (KUZYŠČIN, IVANČIUK 1998, p. 214). Mai multe exemplare se găsesc în zona portuară. Acestea se pun pe seama activității comerciale cu toate că orașul trece printr-o perioadă dificilă (GHILEVIĆ 1973, p. 28-29).

4. Sfârșitul secolului V - secolul al VI-lea

Perioada se caracterizează printr-o puternică înflorire datorată reformelor împăratului *Anastasius* și a politicii economice promovate de *Iustinian*. Intensa circulație de marfă aduce în tot spațiul Dunării de Jos și în nordul Mării Negre o cantitate uriașă de masă monetară. Apariția avarilor și slavilor obligă formarea și îngroparea de noi tezaure. Pe segmentul superior al limesului, astfel de descoperiri se consemnează la Haidučka-Vodenica unde s-a localizat un tezaur în urma invaziei din 541-551. La acesta se adaugă monedele din anii 589-590 care circulă până la prăbușirea definitivă a limesului, pe acest sector, din anii 593-594 (IVANOVIĆ 1982-1983, p. 331). Descoperiri similare sunt la Sapaja (KONDIĆ 1982-1983, a, p. 145) și Ravna (*Camps*) (KONDIĆ 1982-1983, b, p. 233-251).

La nord de Dunăre se întâlnește o circulație constantă, ca urmare a utilizării monedei de către populația locală, în intervalul cuprins între domniile împăraților *Anastasius-Tiberiu II Constantin* (PREDA 1972, p. 375-415). *Sucidava* își păstrează rolul jucat în secolele anterioare, iar monedele de la *Iustinian* sunt mult mai numeroase în raport cu celelalte (TUDOR 1965, p. 106). Arealul de difuzare al

materialelor numismatice cuprinde și așezările rurale din jurul cetății (WINKLER, BĂLOI 1971, p. 161-172).

Și în *Dobrogea* se remarcă o circulație ascendentă. O mai veche analiză a monedelor din această perioadă, aflate la MINA Constanța, situa într-o ierarhie următoarele domnii: *Iustinian* (292 piese); *Iustin II* (275 piese); *Mauricius Tiberius* (133 piese); *Iustin I* (107 piese), *Anastasius* (58 piese) (POENARU-BORDEA, OCHEȘEANU 1980, p. 378). Între centrele emitente care au ajuns acum în *Dobrogea* se află și *Chersonesos* cu un exemplar din timpul lui *Iustinian*. Nu trebuie să ne surprindă prezența aceasta dacă ținem seama de imensa cantitate de marfa care a circulat între cele două regiuni. Din săpăturile arheologice, cât și din cercetările de teren, au fost recuperate cantități apreciabile de monedă de la sfârșitul secolului al V-lea și din cel următor. La *Pârjoaia* s-a constatat o circulație intensă până în 578, când așezarea a fost prădată de avari și slavi (CULICĂ 1976-1980, p. 213-261). Un număr mare de falsuri descoperite aici a fost explicat prin nevoia de monetar suplimentar, pentru plata trupelor, sau cel mai probabil, pentru stipendiile migratorilor. La *Sacidava* (Muzait), pe nivelul II, au fost găsite monede de la *Iustin II* la *Mauricius Tiberius* (SCORPAN 1973, p. 267-331), în timp ce la *Capidava* cele mai multe sunt din timpul împăraților *Iustinian* și *Iustin II* (COVACEF 1980, p. 269). Cercetarea avansată de la *Dinogetia* a permis concluzii interesante cu privire la circulația monedei din această perioadă. Descoperirile dintre anii 1939-1963 reprezintă domniile de la sfârșitul secolului V și din secolul al VI-lea astfel: *Iustin II* -31,94%; *Iustinian* -23, 61%; *Mauricius Tiberius* -13, 89%; *Anastasius* -11,11%; *Tiberius II Constantin* - 4, 17% (MITREA 1974, p. 50). Cea mai bine documentată este perioada cuprinsă între *Iustin II* și *Mauricius Tiberius* (BARNEA 1966, p. 237-259). Alte așezări de pe limes, reprezentate prin monede, în această perioadă, sunt *Troesmis* (OBERLÄNDER-TÄRNOEVANU 1980, p. 29), *Noviodunum* (POPEA 1973-1975, p. 186-187) și *Carsium* (Hârșova) (VERTAN, CUSTUREA 1986, p. 300-301).

În spațiul nord-pontic frecvența este mai mare pentru tezaure. În regiunea Kirov se înregistrează trei tezaure cu monede care merg până în secolul al IX-lea, dar cele din timpul împăraților *Anastasius*, *Iustin I*, *Iustinian* și *Iustin al II-lea* formează majoritatea (PLIUȘNIN 1974, p. 144-147). La *Ilicevsk*, în Peninsula Taman, un tezaur cu stateri de la *Tessalonic* și *Constantinopol*, emiși în timpul lui *Iustinian*, adăugați la descoperirile monetare din timpul lui *Iustin*, au impus deja revizuirea cronologiei întregii zone, cum am precizat ceva mai sus (FROLOVA 1996, p. 12). În spațiul Gruziei un tezaur, descoperit la începutul secolului XX, avea în componență monede de la *Iustin I* la *Mauricius Tiberius* fără întrerupere (CHILASHVILI 1990, p. 38). În cercetările din anii 1930-1931 a fost identificat aici un alt tezaur cu monede din aur de la *Mauricius Tiberius* (582-602) (LOMOURI 1981, p. 75-76). La toate acestea se adaugă moneda descoperită în săpături, în cantitate mai mare, la *Chersonesos*, în cisternele „L” și „Z”, piese din timpul împăraților *Anastasius* (ROMANČIUK 1981 a, p. 325), *Iustinian* și *Mauricius Tiberius* (ȘELOV 1963, p. 64), precum și emisiunile din timpul lui *Zenon* descoperite în alte părți ale orașului (SOKOLOVA 1983, p. 138-139). Cele mai multe piese se plasează în zona portuară și sunt sugestive pentru a ilustra amploarea schimburilor comerciale. La nivelul anilor '80 aici au fost descoperite 625 monede, din care cele

din secolele V-VI sunt în număr de numai 25 de exemplare (GHILEVIČ 1973, p. 37-38). O analiză asupra tuturor materialelor aflate în Muzeul de Stat din Odesa arată că perioada *Anastasius-Iustinian* este cel mai bine reprezentată la *Chersonesos* (GOLENKO, 1972 p. 211-221). Monede din aceeași perioadă de timp s-au descoperit în Crimeea la Artek, Skalistoe, Ciufut-Kale, Eski-Kermen, *Theodosia*, Staryi-Krym, Kerçi (ROMANČIUK, 1981 a, p. 325). În spațiul caucazian au fost identificate prin cercetările de la Telavi, Korşekili, M̃heta, Suhumi, Maharadze, Tbilisi, Ciora, Koreti, Ciandrebi, Cibati, Grantiiti, Gurdjani (ABRAMISHVILI 1963, p. 158-165). Monedele descoperite la Suhumi au fost bătute la *Constantinopol* și *Tessalonic* (GUNBA, HRUŠKOVA 1990 a, p. 39). Cercetările de la Nokalakevi, dintre anii 1973-1977, au arătat că de la *Anastasius* la *Iustin II* și *Sofia* se înregistrează o circulație fără întrerupere (ABRAMISHVILI 1987, p. 275). Una din piesele descoperite aici a fost bătută la *Tessalonic* și este datată între 568-569 (LEKVINADZE, HVEDELIDZE 1981, p. 122-123).

5. Circulația monedei în secolul al VII-lea

În general, pentru Dunărea de Jos, secolul al VII-lea este perioada prăbușirii definitive a limesului. Acest eveniment nu a însemnat însă și întreruperea legăturilor economice cu lumea bizantină. Ele vor continua până la așezarea definitivă a bulgarilor în Peninsula Balcanică. Datele numismatice au demonstrat menținerea contactelor dintre comunitățile nord-dunărene și centrele răsăritene (PREDA 1972, p. 415). În Moldova, și mai departe spre spațiul nord-carpatic, moneda de secolul al VII-lea este o prezență constantă. După unele păreri pe acest areal s-au aflat triburile protobulgare de teama cărora populațiile autohtone au ascuns tezaurele (IACOB 2000, p. 486). Suntem de acord cu opinia potrivit căreia prezența monedelor este dovada sumelor plătite de Imperiu pentru asigurarea păcii numai parțial. Nu se poate ști exact ce sume de bani vin direct pe calea stipendiilor. Este limpede că o altă parte din masa monetară descoperită se datorează și schimburilor economice, destul de intense, cum s-a văzut în paginile din urmă. La trecerea protobulgarilor la sud de Dunăre au fost îngropate, în spațiul extracarpatic, tezaurele de la Voinești (Vaslui), Drăgășani (Vâlcea), Galați, Priseaca (Olt), Piua Pietrii (Ialomița), Vârtop (Olt), Udești (Suceava) (CHIRIAC 1991, p. 374-378). Unele exemplare descoperite în Moldova, provenind din colecții particulare, merg până la *Constans II* (OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, PĂPUȘOI 1992, p. 223-245).

Dacă pe segmentul superior al limesului dunărean cele mai târzii monede sunt cele din anii 589-590, cum s-a arătat ceva mai sus, în aval situația este cu totul diferită. La *Sucidava* se înregistrează circulația monedelor până la 680 (TOROPU 1976, p. 94), iar în Dobrogea, în cea mai mare parte a așezărilor de pe limes, piesele circulă până la mijlocul secolului al VII-lea. Aici sunt 20 de localități între care *Sacidava*, *Axiopolis*, *Capidava*, *Carsium*, *Noviodunum*, *Halmyris*, cu monede de la *Phocas* (602-610), *Heraclius* (610-641), *Constantius II* (641-668), *Constantin IV* (668-685), *Iustinian II* (685-695) (CHIRIAC 1993, p. 133-136). Circulația ultimelor monede nu se înscrie într-o linie unitară, sau cel puțin așa rezultă în stadiul actual al cercetărilor. La *Halmyris* ultima piesă se datează în anii 612-613 (OPAIȚ 1991, b, p. 460-461, Tab. 1, niv. 13), la *Troesmis* este atestat *Mauricius Tiberius* (582-602) (OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 249), la *Sacidava*, *Heraclius* (610-641)

(SCORPAN 1978, p. 176-178), la Hârșova este înregistrat același împărat cu o emisiune din 629-630 (CUSTUREA 1986, p. 227, nr. 6). Analiza ultimelor emisiuni în centrele dunărene, și nu numai, relevă existența unor mari fluctuații. După părerea lui Radu Ocheșeanu acestea sunt determinate de înlocuirea monedei cu schimbul în natură, ca urmare a trecerii la economia naturală, aspect de care trebuie să se țină cont serios. Cu toate disfuncționalitățile acesta, se considera, cu mult timp în urmă, că legăturile economice cu lumea bizantină au continuat, aici, până pe la 679-680 (OCHEȘEANU 1981, p. 309-314).

În nordul Mării Negre, în spațiul imediat, numărul monedelor s-a redus considerabil pentru această perioadă. La Alcedar s-au descoperit câte o monedă de la *Phocas* și *Heraclius* (NUDEL"MAN 1978, p. 86, 39). Scăderea drastică se poate pune atât pe seama noilor transformări în economie de la începutul evului mediu, cât și pe faptul că slavii au utilizat acest instrument de schimb mult mai rar. În schimb, în regiunea Kirov s-au identificat monede de la *Mauricius Tiberius*, *Phocas*, *Heraclius*, *Constantius II*. Până la 668 circulă fără întrerupere (PLIUȘNIN 1974, p. 147). Acest fapt se datorează, după opinia noastră, în mare măsură, populației autohtone, care a utilizat în tot timpul antichității moneda romană și continuă să o facă și acum (TGE, p. 58, harta II, monedele din morminte). La *Chersonesos* moneda de secolul al VII-lea este mai frecventă decât cea din secolul precedent. Se întâlnește, constant, în cisterne, în zona portuară, acolo unde schimbul este mai pregnant, de la *Mauricius Tiberius* la *Tiberius III* (ROMANČIUK 1972, p. 47; ROMANČIUK 1973 b, p. 249; ROMANČIUK 1981 a, p. 325).

6. Despre moneda locală în Nordul Pontic

După cum se știe, centrele urbane din nordul Mării Negre au bătut monedă proprie. Până în secolul al III-lea au funcționat monetăriile de la *Tyras*, *Olbia*, *Niconia*, *Kerkinitis*, după acest timp, însă, își încetează activitatea (ANOIN 1989, pass.). Cele mai importante centre emitente din spațiul imediat gurilor Dunării rămân cele de la *Tyras* (KARYŠKOVSKIJ, KLEJMAN 1985, p. 102) și *Olbia* (KARYŠKOVSKIJ 1986, p. 25-36). Monedele bătute aici sunt importante nu numai din punct de vedere economic, dar și politico-administrativ, deoarece pe ele sunt inscripționate numele magistraților care s-au aflat în fruntea orașelor. Încetarea activității monetăriilor, în această etapă, este determinată de mai mulți factori, între care cei mai importanți sunt atacurile populațiilor barbare și utilizarea pe scară largă a monedei romane atât în mediul urban dar și de către comunitățile autohtone din împrejurimi (KROPOTKIN 1958, p. 279-285).

Cea mai răspândită monedă locală în spațiul nord-pontic, în perioada de care ne ocupăm, este cea bosporană. Aceasta circulă până la mijlocul secolului al IV-lea. Se cunosc mai multe tezaure vechi cu piese din această categorie, cum sunt cele de la Batareika, Semenovka, *Tiritake* (KUNIN 1962, p. 343-345). Sunt însă și descoperiri mai noi. Aici se înscrie tezaurul de la Partenite cu piese de la *Rhescuporis V* (242/3-276/7) și *Theothorses* (285/6-309), îngropate împreună cu monede romane (MYȚ, JUK 1996, p. 47). Aria de răspândire a monedelor bosporane cuprinde, practic, întreaga Crimee, circulând împreună cu piese imperiale (GOLENKO 1974, p. 61-93). În tezaurul descoperit în anul 1908, din 582 monede, 516 sunt bosporane, emise între 507-623 er. Bosp. (210-326 p. Chr.) (HARKO 1968 a, p. 284-

295). Emisiunile romane sunt din vremea împăraților *Maximian* și *Constantin cel Mare*. Circulația concomitentă a celor două monede se poate datora existenței pe piață a unei mari cantități de marfă care trebuia pusă în circulație cu o masă monetară pe măsură. Așa se explică de ce numai din timpul regelui *Theothorses*, care marchează o perioadă de mare prosperitate, sunt descoperite la *Chersonesos* 942 piese (FROLOVA 1984, p. 34-53). Cele mai multe emisiuni se înregistrează în secolul al IV-lea, bătute în timpul ultimilor regi bosporani *Sauromates IV*, *Teiranes*, *Rhescuporis VI* (ZOGRAF 1955, p. 148-163; KARYŠKOVSKIJ 1983, p. 73-83). Staterii bosporani de la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului IV au pe ei reprezentată imaginea împăraților *Aurelianus* și *Diocletianus* (KRUGLIKOVA 1963, p. 70).

Moneda orașului *Chersonesos* este una din cele mai importate din regiune. Pe emisiunile din argint apar și numele magistraților orașului (TUROVSKII 1993, p. 41-54). La mijlocul secolului al III-lea monetăriile își încetează activitatea pentru a se redeschide la sfârșitul secolului al V-lea. Acum, se bat monede cu imaginea împăratului *Zenon* și legenda *DN ZENO P.F AU - CONCORDIA R* (ANOHIN 1972, p. 97-102). În timpul lui *Iustinian* se emit monede cu legenda *DN IUSTI-NIANUS; IUSTI-NIAN; [DNIUSTI]-NUSAC* (SOKOLOVA 1971, p. 66-68, nr. 1062; 5473; 5475). La Muzeul din localitate se află peste 200 monede care-l reprezintă pe împărat cu sfera și legenda *VICTOR/ DN IUSTI-NUS AC* sau *DN IUSTINIANUS; DN PP AUG*. Împăratul are pe cap coiful și ține în mâini un *labarum* cu cruce și sfera cu cruce. Se bat monede și cu numele împăraților *Mauricius Tiberius*, *Heraclius* și *Constans II* (SOKOLOVA 1983, p. 18-29).

Raritatea monedelor imperiale pentru secolele VI-VII, despre care s-a vorbit în paginile de mai sus, își poate găsi explicația în faptul că acum se utilizau pe scară largă emisiunile proprii. În toate cazurile, pe monede, apare numele orașului *ΧΕΡΣΟΝΟΣ* (COREF 2008, Fig. 1).

CAPITOLUL III

ORAȘE ȘI CETĂȚI LA DUNĂREA DE JOS ȘI ÎN NORDUL PONTIC. PRIVIRE GENERALĂ

O trecere în revistă a evoluției orașelor și cetăților de la Dunărea de Jos și din Nordul Pontic, în secolele IV-VII, contribuie, în mare măsură, la înțelegerea legăturile dintre cele două regiuni atât pentru a distinge particularitățile, dar mai ales în sesizarea caracteristicilor comune care le definesc.

Acum, filosofia noii arhitecturi are la bază transformările politice, culturale și religioase din Imperiu. Marile etape de refacere din timpul împăraților *Constantin cel Mare* și *Iustinian* se ajustează în raport de exigențele epocii. Trecerea de la strategia ofensivă la cea defensivă duce la întărirea excesivă a granițelor și la apariția unor noi state clientelare în *vorlimes*. În fața acestei situații se schimbă aspectul așezărilor, se diversifică tipologia fortificațiilor. Totul pentru a răspunde noilor provocări venite din interior și mai ales din afară.

Viața urbană continuă să joace și acum un loc important. Imperiul Roman de Răsărit se menține, în continuare, practic, ca o aglomerare de orașe. În marea lor majoritate, acestea dobândesc un caracter eminent rural. Ele devin centre economice pentru teritoriul înconjurător, cu atribuțiuni administrative, religioase, și reședințe pentru proprietarii de pământ (JONES II 1964, p. 712-714).

Analizând situația în *Scythia Minor*, Alexandru Barnea a evidențiat principalele aspecte ale evoluției orașelor, valabile în întregul Imperiu (BARNEA 1996, p. 227-231; IR II, p. 485-492). Acestea pot fi desemnate cu termenii diferiți: *castellum*, *πόλις*, *castrum*. Unele vor căpăta nume noi, de inspirație dinastică, cum ar fi spre exemplu *Theodora*, *Iustiniana Prima*, *Constantiniana Dafne*, *Gratiana*, cea mai mare parte însă își păstrează denumirile vechi. Cele patru grupe de orașe întâlnite în Imperiu (cu nume dinastice; orașe „sfinte”; *castella* devenite centre de abații; sate transformate în orașe) (CLAUDE 1969, p. 195-223) sunt valabile și pentru *Scythia* (SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 179). Toate își exercită puterea administrativă în spațiul înconjurător (*territorium*) și sunt transformate în centre ale autorității religioase, prin ridicarea la rangul de episcopii de către *Iustinian*. Regulile arhitecturii urbane se păstrează în linii mari. Orașele dispun de piața centrală (*forum*) și străzi principale (*cardo* și *decumanus*). Aspectul lor interior și exterior se schimbă, însă, radical. Își fac loc construcții noi (bazilica creștină, *domus*), incintele se modifică, fie se largesc, fie se micșorează, în funcție de strategia momentului, cu traseul impus de configurația reliefului. Apar cartiere noi, grupate în jurul unor piețe mici din care pornesc străduțe asimetrice, înguste. Arhitectura pe orizontală

trădează o anumită economie de spațiu. Acum, se construiește chiar lângă incinte, în exterior. Orașele de la Dunărea de Jos vor continua să joace un rol economic, administrativ, militar și nu în ultimul rând religios, în raport cu așezările rurale (SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 178-179; SÂMPETRU 1994, p. 97).

Fortificația se construiește după alte reguli. Apare chiar o nouă terminologie mult mai vastă decât în perioada primelor secole ale erei creștine (BĂJENARU 2010 p. 51-61). Vechile castru sunt refăcute, unele din temelii, pe același amplasament. În alte situații se construiesc fortificații noi. Atestată din epoca *Principatului*, folosită încă din secolul al II-lea în vocabularul militar, de origine germanică, se răspândește fortificația de tip *burgus*. Aceasta are laturile mici și este caracteristică, cu precădere, din secolul al IV-lea. Atât pe limes cât și în provinciile sud-dunărene, câteva fortărețe vor avea în construcția topică cuvântul *burg*, ca prefix ori sufix, cum s-a putut vedea, în primul capitol, la Procopius din Caesarea (*Burgualtu*, *Lucernariaburgu*, *Mareburgu*, *Stiliburgu*, *Burgus Novus* etc). Caracteristică, pentru această epocă, este acum fortificația tip *quadriburgium*. Aceasta are dimensiuni reduse, plan patrulater (dreptunghiular ori pătrat), la colțuri cu turnuri rectangulare, mai rar rotunde, ieșite în afară, de regulă cu o singură poartă pe una din laturi (EAIVR III, p. 395). Fortificațiile noi au formă neregulată în funcție de configurația terenului pe care sunt ridicate (de obicei au suprafața cvadrilaterală sau poligonală). Dispar turnurile patrulater interioare. Ele sunt înlocuite cu turnuri ce au conturul de potcoavă (ori copită) la colțuri, și în forma literei „U” pe curtile și la porți (SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 269). Se mențin turnurile patrulater acolo unde sunt refaceri, și cum vom vedea mai departe, sunt destule fortificații la care se întâlnesc toate cele trei tipuri.

Pentru construcțiile noi sunt alese locuri înalte, nu departe de cursurile de ape, de unde se puteau urmări foarte bine toate mișcările populațiilor invadatoare. Acestea sunt integrate în adevărate sisteme de comunicație și control, menite să asigure securitatea maximă. Zidurile sunt mult mai groase, uneori se dublează spre exterior cu șanțuri și valuri de pământ. În executarea lor s-a utilizat, cel mai frecvent, tehnica *opus mixtum* și se generalizează, pentru începutul perioadei, mortarul din cărămidă pisată, cum au demonstrat cercetările, în majoritatea cazurilor. Mai târziu, calitatea materialelor de construcție va avea de suferit. Cum s-a putut vedea cu ocazia cercetărilor de la Dinogetia, după epoca lui *Iustinian*, refacerile utilizează o tehnică inferioară. Se folosește chiar piatra legată cu pământ negru (nu galben), fără cărămidă (BARNEA 1979, p. 205).

În bună parte, politica de construire și refacere, când a fost cazul, a avut în vedere păstrarea tradiției locului, ceea ce duce la continuitate pe același spațiu, mai multe secole și uneori chiar milenii, după cum atestă toponimia.

Sistemul de fortificații de pe limes va fi dublat, spre interior, de alte cetăți și orașe cu misiunea de a prelua sarcinile celor din prima linie în caz de cucerire.

Evoluția cetăților și orașelor este strâns legată de evenimentele istorice, în primul rând de atacurile popoarelor migratoare: cele germanice și iraniene în secolele III-IV, hunii la sfârșitul secolului al IV-lea și prima jumătate a secolului V, avarii și slavii de la mijlocul și cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea. După fiecare distrugere urma reconstrucția. Autoritățile manifestă o grabă în refacerea

așezărilor afectate, după cum arată preferința pentru construcții ridicate cu ușurință, din piatră cu pământ, uneori numai din chirpici. Îngrămădirea locuințelor de-a lungul unor noi artere de circulație, apariția altor cartiere, abandonarea vechilor edificii monumentale ori schimbarea destinației acestora, sunt caracteristici ale arhitecturii perioadei.

Toți cercetătorii fenomenului acestei perioade, dintre care îi menționăm pe Vladimir Kondić (pentru limesul din Serbia); Teofil Ivanov, Rumen Ivanov, Velizar Velkov, Maria Cicikova, Malgorzata Biernacka-Lubanska, Serghei Torbatov (pentru limesul din Bulgaria); Nicolae Gudea, Dumitru Tudor, Octavian Toropu, Mihai Zahariade, Cristian M. Vlădescu (pentru limesul nord-dunărean și sud-dunărean); Emil Condurachi, Alexandru Barnea, Alexandru Suceveanu, Mihai Sâmpetru, Al. S. Ștefan, Constantin Scorpan (pentru limesul scitic); A. L. Iakobson, D. B. Šelov, V. D. Blavatski, I. T. Kruglikova, E. S. Golubțova (în nordul Mării Negre); V. A. Lekvinadze, Melitinovici Andrei Apakidze, V. B. Kovalevskaja, L. A. Chilashvili, P. P. Zakaraja (pentru spațiul caucazian), au stabilit perioadele de evoluție ale așezărilor în funcție de aceste evenimente.

În general, în toate cercetările arheologice au putut fi identificate următoarele etape în dezvoltarea limesului: de la domnia lui Aurelian, cu apogeul în *epoca tetrarhiei* - până în timpul lui *Valens*; sfârșitul secolului al IV-lea-sfârșitul secolului al V-lea; epoca împăraților *Anastasius-Iustinian*; ultimile decenii ale secolului VI-începutul secolului al VII-lea.

În ansamblul, evoluția limesului în perioada secolelor IV-VII reprezintă, după unii cercetători, cea de-a patra mare fază a realizării acestuia (ȘTEFAN 1974, p. 99).

Cele mai importante acțiuni de reconstrucție sunt cele din *epoca tetrarhiei*. Se cunosc, pe linia Dunării, 5 inscripții de refacere din această perioadă: la Donje Butorka, *Sexaginta Prista, Transmarisca, Durostorum și Halmyris*. Așa se pot explica elementele comune ale fortificațiilor de unde provin, dar și ale altora, construite sau reparate în aceeași perioadă de timp (ZAHARIADE 1994 b, p. 176-177). Radu Florescu vorbește chiar despre „tipul dunărean” al fortificației, care reproduce dispoziția omogenă a castrului roman, cu o singură poartă și turnuri exterioare (FLORESCU 1990, p. 124). O analiză generală, într-un context mai larg, va putea găsi însă destule elemente comune ale fortificațiilor de aici cu cele din alte părți ale lumii romane (PETROVITZ 1971, p. 178-218; FELLMAN 1976, fig. 6-9; KOWALSKI 1998, p. 37-48) cum rezultă chiar din prezentarea noastră.

Ne oprim pe scurt asupra fortificațiilor de la Dunărea de Jos și din Nordul Pontic și anume, doar la cele unde s-au înregistrat rezultate notabile în cercetarea lor care să ne permită să le evidențiem, cel puțin, particularitățile. Descoperirile cu datare incertă, nesemnificative, sau cele unde săpăturile arheologice nu au adus informațiile scontate pentru înțelegerea sistemului de apărare (forma incintelor, turnurile, poarta, detalii tehnice relevante), nu intră în atenția noastră, fiind amintite în treacăt.

A. FORTIFICAȚII LA NORD DE DUNĂRE

Linia de la nord de Dunăre s-a aflat permanent în atenția autorităților imperiale în primele secole creștine. La nivelul ultimelor decenii numai în Dacia Inferior au fost inventariate 42 de cetăți (VLĂDESCU 1986, p. 12-94). În adâncimea

acestui spațiu, spre zonele înalte, sistemul a fost dublat de *limesul Alutan* (TUDOR 1974 b, p. 235-246; BOGDAN-CĂTĂNICIU 1974, p. 259-265; VLĂDESCU, POENARU-BORDEA 1974, p. 247-257; CROITORU 2004, p. 32-77). În regiunea subcarpatică, la Pietroasele, a fost identificată o fortăreață romană și romano-bizantină cu dimensiunile de 158 x 124, cu ziduri groase de 3 m, refăcută în epoca constantiniană (DIACONU 1977, p. 199-220). Toate urmează tradiția militară din primele secole creștine. Aici au fost ridicate fortificații cu întindere mare: *Acidava* (Vărădia) -154 x 132 m; *Centum Putei* (Surducu Mare) -160 x 130 m; *Berzobis* -410 x 490 m; *Ad Mediam* (Mehadia) -116 x 142,60 m; Pojejena -185 x 148 (BENEA, BOZU 1992, p. 44-56). Această politică se datorează rolului și importanței spațiului nord-dunărean, necesității menținerii legăturilor economice cu comunitățile romanizate de aici, fapt ce a dus la includerea fâșiei de dincolo de fluviu în sistemul administrativ al provinciilor *Moesia Prima* și *Dacia Ripensis*, în toată perioada secolelor IV-VII (TOROPU 1974, p. 77).

Cele mai multe fortificații de aici se încadrează în categoria *quadriburgium*, întâlnite atât la nord cât și la sud de Dunăre (GUDEA 1974, p. 173-180), mai mult pe primul segment al fluviului. Urmează apoi vechile *castra*, refăcute, unele cu zidurile mărite, încadrându-se în arhitectura militară a epocii.

Pojejena, jud. Caraș-Severin (Fig. 56)

Pe ruinele vechiului castru care a funcționat până în secolul al III-lea, cu dimensiunile de 185 x 148, „cap de pod” cu Globulaș, se ridică fortificația târzie după cum se bănuie. Această refacere nu este deocamdată atestată arheologic cu toate că materialele descoperite sunt abundente și relevante în această direcție.

(TUDOR 1973, p. 151; GUDEA, BOZU 1975, p. 181-185; GUDEA 1982, p. 107, 17).

Gornea, com. Sichevița, jud. Caraș-Severin (Fig. 57)

Este o fortificație tip *quadriburgium* (tip standard), construită pe un promontoriu, de pe malul Dunării, numit „Cetate”. Are formă patrulateră, cu dimensiunile de 41,50 x 41,50, prevăzută cu turnuri pătrate la colțuri cu dimensiunile de 9, 20 x 9, 20 mult ieșite în afară. Poarta este flancată cu două turnuri dreptunghiulare de 9 x 3, 30 m. Fortificația a fost ridicată la sfârșitul secolului al III-lea, poate chiar în jurul anului 300. A durat până în anii 380-390.

(GUDEA 1977, p. 41; GUDEA 1982, p. 107-108, 21; UZUM 1990, p. 203-266; BENEA 1996, p. 76-79)

Dierna-Orșova, jud. Mehedinți (Fig. 58)

Fortificație de tip *quadriburgium* acoperită, în întregime, de apele lacului de acumulare de la Porțile de Fier. Are formă patrulateră cu dimensiunile de 35 x 36 m și turnuri pătrate la colțuri de 9 x 9 m ieșite în afara incintei cu 6 m. Zidurile au grosimea de 2, 10 m. În *Notitia Dignitatum* aici se localizează *praefectus legionis tertiae decimae Geminae Zernis*. Apare pe lista lui Procopius, refăcută în timpul lui *Iustinian*. Descoperirea monedelor, de la *Iustinian* la *Iustin II* și *Mauriciu Tiberiu*, poate constitui dovada funcționării în secolul al VI-lea.

(TUDOR 1973, p. 152-153; GUDEA 1974, p. 177; BENEA 1975, p. 91-98; GUDEA 1982, p. 109, 4, 33; BENEA 1996, p. 83-94)

Drobeta-Turnu-Severin (Fig. 59)

Fortificație târzie, refăcută pe locul vechiului castru, cu laturile de 137, 50 x 123 m. Turnurile sunt în formă de evantai, cel din sud-est mai mare. Alături de

Dierna, este cea mai importantă fortificație de pe linia nord-dunăreană cunoscută în izvoarele antice. Începutul reconstrucției datează din a doua jumătate a secolului al III-lea, epoca *Gallienus-Aurelian*. În prima parte a secolului IV fortificația suferă cele mai multe modificări: se reface noua incintă pe traseul celei vechi, se construiește poarta spre sud cu bastioanele semicirculare, iar căile de acces, de pe celelalte laturi, sunt blocate cu turnuri dreptunghiulare ieșite în afară. Se fac modificări și în arhitectura interioară. Vechea clădire a pretoriului și una din magazii (*horreum*) sunt transformate în bazilică cu trei nave.

(FLORESCU 1967, p. 144-151; TUDOR 1973, p. 153; TOROPU 1976, p. 23-24; TUDOR 1978, p. 274-277, 248; DAVIDESCU 1980, *pass.*; PETOLESCU 1993, p. 59-64).

Insula Banului, jud. Mehedinți (Fig. 60)

Fortificație tip *quadriburgium*, în partea de NV a insulei, cercetată sumar. Are un plan patruleter neregulat, cu dimensiunile 37 x 32 x 31 x 32 m, cu turnuri patrulatere, ieșite la colțuri, având dimensiunile de 4, 50 x 5 m.

(MORINTZ, ROMAN 1969, fig. 2; DAVIDESCU 1980, p. 206-216; BENEĂ 1996, p. 94-95).

Puținei, jud. Mehedinți (Fig. 61)

Se plasează la 6 Km nord de *Drobeta*. Este o fortificație tip *quadriburgium* cu dimensiunile de 40 x 100 m și turnuri pătrate, de 7 x 7 m la colțuri, ieșite cu 4 m în exterior. Grosimea zidurilor este de 1,50 m. A fost refăcut în secolul al IV-lea. Materialele descoperite se încadrează în limita secolelor IV-VI.

(TUDOR 1973, p. 153; TUDOR 1978, p. 290, 292, fig. 79, 2; DAVIDESCU 1980, p. 183-184; BENEĂ 1996, p. 106-107).

Hinova, jud. Mehedinți

Este o fortificație tip *quadriburgium* cu dimensiuni de 38 x 25, 40 m, construită între anii 304-305, cu ziduri groase de 1,40 m. Are turnuri patrulatere mult ieșite față de linia frontului. Este posibil să funcționeze pînă la începutul secolului al VI-lea.

(TUDOR 1973, p. 153; TUDOR 1978, p. 277, 279; DAVIDESCU 1989, *pass.*)

Bistreț, jud. Dolj

Fortificație necercetată sistematic construită, pe malul lacului cu același nume, în fața celei de la *Cebrus* (*Dacia Ripensis*). P. Polonic a identificat aici un castru mare, cu dimensiunile de 440 x 260 x 180 m, distrus de apele Dunării pe latura de sud. La vest de acesta se află o fortificație, construită în secolul al IV-lea, din care se mai păstrează laturile de nord (180 m) și cea de vest (20 m). Din acest loc provine o cantitate mare de material arheologic. D. Tudor crede că poate fi vorba de o așezare civilă.

(TUDOR 1973, p. 154, TUDOR 1978, p. 265)

Sucidava-Celei, Corabia, jud. Olt (Fig. 62)

Fortificația s-a construit pe o suprafață înconjurată de un șanț de eroziune care a fost în prealabil amenajat (lățime 19-30 m, adâncime 5-10 m). Este apărată de un zid de incintă dublu de formă unghiulară, neregulată. Latura de vest (A-E) are 126, 05 m, cea de nord-est (E-J) 161,15 m. Incinta a fost înzestrată cu 10 turnuri exterioare, 8 interioare, 9 curține și o poartă. Turnurile se împart în patru tipuri: pătrate (5 turnuri), unul trapezoidal neregulat, două cu capete semicirculare, două

hexagonale neregulate. Pentru epoca romană și paleo-bizantină au fost identificate 4 nivele tipice anilor 265/74; 324/328-378/382; 383-447; 498/535-600. Cele mai importante refaceri datează din timpul împăraților *Constantin cel Mare*, *Valens*, *Theodosius I*, *Anastasius* și *Iustinian*. Dumitru Tudor încadrează viața fortificației în trei epoci principale: aureliană, constantiniană și iustinianee, cu refaceri și completări secundare.

(TUDOR 1937-1940, p. 359-400; TUDOR și colect. 1962, p. 555-563; TUDOR 1965, *pass.*; BARBU 1972, p. 27-55; TUDOR 1978, p. 424-440; TOROPU, TĂTULEA 1987, p. 74-84; PETOLESCU 1994, p. 43-45; TOROPU și colect. 1995, p. 85-86)

B. FORTIFICAȚII LA SUD DE DUNĂRE

Spațiul sud-dunărean, vast în toată întinderea sa, a aparținut celor trei provincii: *Moesia Prima* de la *Singidunum* până la Porečka, *Dacia Ripensis* între râurile Porečka-Utus, și *Moesia Secunda* între fortificațiile *Securisca* și *Altium*. Este regiunea care ilustrează, cel mai bine, realitățile militare, strategice și arhitecturale din lumea romană orientală deoarece făcea parte integrantă din Imperiu. Tot aici se aflau și legiunile romane care controlau întregul limes, inclusiv spațiul nord-pontic, cantonate în orașele *Singidunum*, *Viminacium*, *Ratiaria*, *Oescus*, *Novae*, *Durostorum*, *Troesmis* și *Noviodunum* (FILOW 1906, p. 39-47; 74-77; CULICĂ 1970, p. 365-377; BIERNAČKA-LUBANSKA 1982, p. 53-65; ZAHARIADE 1988, p. 55-77).

În general, fortificațiile de pe limesul dunărean evoluează diferențiat în funcție de particularitățile sectoarelor. Astfel, la Porțile de Fier, cu excepția orașelor, majoritatea sunt de dimensiuni mici și medii. Urmează, apoi, multe așezări urbane cu suprafața mare (*Abrittus* 10-12 ha; *Bononia* 20-23 ha; *Novae* 17-19 ha; *Oescus* 28-30 ha), însă de dimensiuni modeste față de cele mai întinse din lumea romană (BIERNAČKA-LUBANSKA 1982, p. 109 cu nota 113).

Tipologic, întâlnim aici toate formele de orașe și cetăți din epocă, cu modificările care oglesc linia generală a epocii (IVANOV 1973, p. 24-34).

1. În *Moesia Prima*

Zona Porților de Fier este una din cele mai importante de pe limesul dunărean, cu mare densitate de fortificații împărțite în patru grupe (TRIFUNOVIĆ 1982-1983, p. 5-8). Unele sunt mai mari, cum este cazul celei de la *Novae* (Čezava), *Taliata* (Veliki Gradač), *Caput Bovis* (Karataš), unde se puteau adăposti până la 500 soldați asigurând nevoile unei cohorte; altele mai mici, de tipul *castellum*, cu suprafață sub ½ ha (Livadice -0, 16 ha, *Saldum* -0, 13 ha, Boljetin -0, 26 ha, *Ravna* -0, 12 ha, Porečka Reka -0, 42 ha, Haidučka Vodenica -0, 15 ha), unde puteau staționa 40-80 persoane (PETROVIĆ 1980, p. 54). În total, aici activau în serviciul militar 2000 - 3000 de soldați, fără a-i lua în calcul pe cei din legiunile *III Flavia* de la *Singidunum* și *VII Claudia* de la *Viminacium*, care reprezentau o forță de intervenție în cazuri speciale (PETROVIĆ 1980, p. 62-63).

Reconstrucția limesului pe acest sector datează de la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea. După marile distrugerii provocate de invaziile goților și hunilor s-au înregistrat trei etape de reconstrucție: a) în timpul lui *Theodosius* (408-450), când au fost adoptate reformele structurilor militare de pe limes; b) epoca împăratului *Anastasius* ilustrată de reconstrucția orașului

Singidunum (în anul 510 tratativele dintre ostrogoți și bizantini, și o inscripție de la *Ratiaria*, sugerează vasta operă pe întreg segmentul, dacă nu cumva chiar pe tot limesul, dacă se are în vedere și descoperirile din sectorul scythic); c) perioada lui *Iustinian* când sunt reconstruite cele mai multe fortificații (PETROVIĆ 1994-1995, p. 66; VASIĆ 1994-1995, p. 42).

Fortificațiile cele mai mari au continuat să supravegheze limesul până la căderea sa definitivă (MIRKOVIĆ 1998, p. 117-130).

Spre sud, au fost clădite și refăcute alte fortificații cum sunt cele de la Vrelo, *Castra Martis* și *Romuliana*, sau cele de pe valea Timocului, din spațiul *Daciei Mediterranea* și *Daciei Ripensis* unde Procopius nota peste 100 de astfel de construcții (IANKOVIĆ 1980, p. 88).

***Singidunum*-Belgrad, (Fig. 63)**

Fortificația a fost identificată, după minuțioase cercetări, pe înălțimea Kalamegdan din Belgrad. Aici a staționat *legiunea IIII Flavia*. Are dimensiuni considerabile, de 500 x 315 m, cu grosimea zidurilor de 1,20 m și înălțime variabilă de 2, 30 m. Castrul a funcționat și în secolul al IV-lea, fără să i se poată preciza forma definitivă și nici fazele construcției. Spre extremitatea nord-vestică a cetății romane s-a clădit fortificația bizantină.

(BOJOVIĆ 1975, p. 71-85; PAROVIĆ-PESIKAN 1984, p. 129)

***Viminacium*-Kostolac**

Castru legionar pe malul râului Mlava, cu dimensiunile de 442, 70 x 383, 60 m, ceva mai mare decât precedentul. Cercetările au permis identificarea mai multor faze de construcție: sfârșitul secolului I - secolul al II-lea; sfârșitul secolului al II-lea - începutul secolului al III-lea; secolul V - începutul secolului al VI-lea; după invazia hunilor, reconstrucția din epoca lui *Iustinian*. Din timpul lui *Diocletian* este capitală a provinciei *Moesia Prima*.

(POPOVIĆ 1967, p. 29-36; PAROVIĆ-PESIKAN, 1984, p. 130; APARASCHIVEI 2010, p. 58-68)

***Sapaja*, (Fig. 64)**

Este una din cele mai importante dar și bine cunoscute fortificații din sector, un *castellum*, ridicat din temelii pe urme mai vechi, în insula cu același nume de pe malul stîng al Dunării. Are o formă trapezoidală cu dimensiunile de 92, 5 x 92 x 93 x 92 m și ziduri groase de 3-4 m. Se încadrează, după unii cercetători, în tipologia *quadriburgium* cu formă poligonală neregulată. Donița Dimitrijević identifică aici, la Sapaja, antica *Lederata*. După alte opinii, aceasta trebuie să fie căutată la Ram. Dacă se acceptă această ultimă variantă, atunci în insula Sapaja s-ar putea afla *Translederata* sau *Contralederata*. Fortificația a fost distrusă de huni și locuită de ostrogoți și gepizi. La 530 a fost refăcută, împreună cu altele, cum rezultă din lista lui Procopius. La reconstrucție, turnurile pătrate de la colțuri au fost înlocuite cu cele circulare. Turnurile interioare patrulaterale de pe laturile de E și V s-au păstrat. Este singura fortificație cu o astfel de arhitectură din zonă.

(DIMITRIJEVIĆ 1982-1983, p. 29-62; VASIĆ 1994-1995, p. 44-45)

***Ram-Lederata*, (Fig. 65)**

Aici s-a pus în evidență o fortificație, de formă patrulateră, mai veche, cu dimensiunile de 140 x 120 m. Nu au putut fi cercetate fazele din perioada romano-

bizantină deoarece aceasta a fost distrusă. În partea de NE a ei s-a înregistrat o fortificație patrulateră, cu turnuri rotunde la colțuri, fără să se facă alte precizări cu privire la aceasta. Nu ar fi exclus ca să însemne tocmai o refacere din perioada secolelor IV-VI, în urma căreia suprafața să se fi micșorat, cum s-a confirmat și în alte situații.

(DIMITRIJEVIĆ 1982-1983, p. 56)

Čezava-Novae, (Fig. 66)

Se află la 18 Km de Globulač și 6 Km de satul Dobra. Este o fortăreață mai veche, ridicată la 160 m depărtare de malul Dunării. Cercetările au permis identificarea a 7 faze de construcție. La sfârșitul secolului al III-lea s-a procedat la extinderea ei. Acum se dublează incinta căreia i se rotunjesc colțurile, iar turnurile patrulatere ajung în interior. La *porta principalis dextra* se adaugă turnuri în formă de „U”. În faza a 6-a, datată după toate probabilitățile în jurul anului 317, se reface din temelii cu laturile de 143 x 123 m. Toate turnurile sunt construite în formă circulară. Porțile de E și V sunt blocate cu turnuri (nr. 2 și 5). Poarta de nord este dotată cu turnuri rotunde, iar cea de sud se păstrează ca în faza anterioară. În faza a 7-a, în timpul lui *Iustinian*, fortificația este înzestrată cu o bazilică și se zidește poarta de sud.

(KONDIĆ 1974, p. 39 - 41; VASIĆ 1982-1983, p. 91-122; VASIĆ 1994-1995, p. 45, fig. 2)

Zidinač, (Fig. 67)

Fortificația se află la 3 Km de cea de la *Saldum*. Este un *quadriburgium* de mici dimensiuni, 17, 5 x 17, 5 m, construit din piatră prinsă cu mortar, cu grosimea zidurilor de 1,50 m. A fost ridicată la sfârșitul secolului al III-lea sau poate chiar la începutul secolului al IV-lea. În partea de NE se găsește un turn cu intrarea de 0, 80 m. A fost distrusă de huni și nu s-a mai refăcut.

(KONDIĆ 1974, p. 45-46; PETROVIĆ 1982-1983 b, p. 127-128; JEREMIĆ 2007, p. 307)

Saldum-Gradač, (Fig. 68)

Fortificație romană, situată pe malul râului Kožica, cu activitate între secolele I-VI. Are dimensiunile de 43, 50 x 51,20 m. A fost refăcută, în secolul al IV-lea, în timpul lui *Valentinian*, și mai târziu, în secolul al VI-lea, în timpul lui *Iustinian*. Caracteristica ei constă în aceea că la prima refacere a fost înzestrată cu turnuri rotunde, iar cel de NE a fost reconstruit, în secolul al VI-lea, sub formă de capelă. După P. Petrović, la Gradač poate fi localizată *Gratiana* pe care *Notitia Dignitatum* o plasează între *Cuppae* și *Taliata*.

(KONDIĆ 1974, p. 46; PETROVIĆ 1982-1983 a, p. 129-134; VASIĆ 1994-1995, p. 45, fig. 3)

Pesača

Fortificație tip *quadriburgium* pe râul cu același nume. Are dimensiunile de 36, 40 x 34 m cu un turn patrulater în interior. A fost construită la mijlocul secolului al III-lea și a funcționat și în secolul al IV-lea.

(MINIĆ 1982-1983 a, p. 171-175; JEREMIĆ 2007, p. 308)

Bosman, (Fig. 69)

Este un *castellum* construit în secolul al VI-lea. Are trei laturi: 45, 5 x 45, 5 x 46 m, cu turnuri rotunde la colțuri. Forma triunghiulară îl impune ca unicat pe

limesul dunărean. După Vladimir Kondić, forma a fost dictată de nevoia asigurării unui front eficient în condițiile unui atac de pe apă, latura cea mai mare mergând paralel cu Dunărea. A funcționat cca 50 de ani. Ultima monedă din fortificație datează din anul 596 și sugerează distrugerea acesteia în timpul luptelor cu avarii și slavii.

(KONDIĆ 1982-1983 a, p. 138; VASIĆ 1994-1995, p. 47)

Velike Livadice, (Fig. 70)

Este o fortificație mai veche, reparată în vremea *tetrarhiei* după arhitectura unui *quadriburgium*. Are dimensiunile de 40 x 40 m cu turnuri patrulatere la colțuri. La 2 km se află Male Livadice, unde s-a construit un post de pândă mai mare (20 x 17,5 m), refăcut la sfârșitul secolului al III-lea și începutul celui următor.

(KONDIĆ 1974, p. 47; PILETIĆ 1982-1983, p. 187-192)

Boljetin-Smorna, (Fig. 71)

Inițial a fost un *castellum*, cu dimensiunile de 60 x 50 m, abandonat la începutul secolului al II-lea. După părăsirea *Daciei* împăratul *Aurelian* îl va reface. În această fază, fortificației i se adaugă turnuri patrulatere în interior. Cea mai importantă refacere este cea din secolul al VI-lea din timpul lui *Iustinian*. Acum, este înzestrată la colțurile de SE și SV cu turnuri în formă de „U”, pe latura de nord se ridică turnuri în formă de evantai (potcoavă), și se construiește o bazilică. Miloje Vasić consideră că turnurile exterioare, de la colțuri, au fost ridicate în prima etapă, într-o manieră primitivă, după care au fost reconstruite în secolul al VI-lea. El pornește de la premisa că turnurile în formă de potcoavă sunt caracteristice secolului al IV-lea. Tot acum turnul de est, de formă patrulateră, este blocat și în interior se amenajează un cuptor ceramic de formă circulară.

(KONDIĆ 1974, p. 41-42; ZOTOVIĆ 1982-1983, p. 213-223; VASIĆ 1994-1995, p. 45-46)

Ravna-Campsă, (Fig. 72 A, B)

Fortificație de tip *quadriburgium*, cu plan pătrat, de 47 x 47 m, și turnuri patrulatere la colțuri cu laturile de 6 x 6 m. Grosimea zidurilor este de 1,5 m. Construcția se datează către mijlocul secolului al III-lea, poate în timpul lui *Aurelian*. Cu ocazia reconstrucției din secolele IV-V, porțile de NE și SV sunt încadrate cu câte un turn patrulater. În secolul al VI-lea, în timpul lui *Iustinian*, cel mai devreme sub *Anastasius*, cunoaște o mare refacere. Zidurile sunt îngroșate până la 3 m, iar turnurile se reconstruiesc astfel: cel de NE își păstrează forma, cele de NV și SE au formă de „U”, iar la colțul de SV sunt în formă circulară alungită sau un „U” mai mic.

(KONDIĆ 1974, p. 47; KONDIĆ 1982-1983 b, p. 233-251; VASIĆ 1994-1995, p. 46, fig. 5)

Taliata-Veliki Gradač, (Fig. 73)

Aici se află un castru cu dimensiunile de 134 x 126 m, în apropierea căruia a fost construită o fortificație tip *quadriburgium* de 40 x 50 m. Castrul a fost construit în secolul I p. Chr. și distrus în secolul al III-lea. În a doua jumătate a veacului a fost refăcut sub *Aurelian*, apoi iar distrus la 378 și mai târziu de către huni. A fost refăcut, în faza a 3-a, în timpul lui *Iustinian*. Acum s-au zidit turnurile interioare și s-au construit unele la colț de formă rotundă, ca la Boljetin (T 1, 3, 9). T 10 a fost

închis și transformat într-un baptisteriu. S-a păstrat poarta de nord.

(KONDIĆ 1974, p. 42, 43, fig. 3; POPOVIĆ, MILANOVAČ 1982-1983, p. 265-282; VASIĆ 1994-1995, p. 47)

Porečka Reka, (Fig. 74 A; B)

Este un sistem de fortificații compus din mai multe elemente. În apropierea Dunării, de la Glaviča, unde se află un mic punct de observație, pornește un zid lung de 700 m care traversează râul pentru a ajunge, în partea opusă, pe înălțimea Cetace. Între Porečka Reka și partea înaltă, în exteriorul zidului, s-a construit o fortificație cu dimensiunile de 60 x 60 m, datată la sfârșitul secolului al III-lea și începutul celui următor. Aceasta este prevăzută cu turnuri patrulatere la colțuri și cu două porți simple la sud și nord. Împreună cu turnurile de veghe, formau un sistem de apărare eficient pe acest sector al limesului.

(PETROVIĆ, 1982-1983, p. 285-291)

Malo Golubinje, (Fig. 75)

Se află în aval de Porečka Reka pe malul Dunării. Aici s-a descoperit un *castellum* de formă patrulateră cu două faze de construcție: una de la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea, cealaltă din secolul al VI-lea. A fost studiat un turn circular, cu diametrul de 5, 40 m, pe colțul de NE, aflat la 70 m de cel de NV. În apropiere se află și turnuri de pază și control care completau sistemul defensiv din zonă.

(POPOVIĆ 1982-1983, p. 297-299; JEREMIĆ 2007 p. 308)

Hajdučka Vodenica, (Fig. 76)

Fortificația se află la 12 Km de Tekija, într-o zonă strategică, unde albia Dunării se îngustează. Are un plan aproape patrulater, de 43 x 41 m, cu grosimea zidurilor de 2, 30 m. Au fost identificate trei faze de construcție: secolele I-II; secolul al IV-lea; secolul al VI-lea. Este înzestrată pe colțuri cu patru turnuri rotunde (A, C, D, E) și unul pentagonal (B) pe latura de SE. În interior s-a construit un turn poligonal abandonat la sfârșitul secolului al IV-lea. Turnurile rotunde indică perioada împăraților *Valentinian*, *Valens* sau *Iustinian*. Din turnurile E și D pornesc, către Dunăre, două incinte care închid un spațiu de 2000 m².

(IOVANOVIĆ 1982-1983, p. 331; JEREMIĆ 2007, p. 308; 312).

Tekija-Transdierna, (Fig. 77)

Este un *castellum* de formă romboidală, cu laturile de 35 x 25 m, ridicat peste o fortificație timpurie cu dimensiunile de 100 x 84 m. La colțuri a fost înzestrat cu patru turnuri romboidale, mai mari spre nord și mai mici spre vest. Construcția s-a ridicat, cel mai probabil, în vremea *tetrarhiei*. A fost refăcut în a doua jumătate a secolului al IV-lea, după atacurile goților, apoi în secolul al VI-lea. Potrivit lui B. Ianković la Tekija se poate identifica *Caput Bovis*.

(KONDIĆ 1974, p. 42; ČERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1982-1983, p. 337-343)

Sip, (Fig. 78)

Este un *castellum* de formă rectangulară cu dimensiuni inegale: N -31m; E - 28, 80 m; S -29, 60 m; V -29, 25 m. Grosimea zidului variază între 2, 30 și 2, 50 m. În zidul nordic s-a folosit mortar cu cărămidă pisată. Pe colțuri a fost înzestrat cu turnuri patrulatere. Cele mai mari sunt plasate spre Dunăre, în timp ce pe latura opusă sunt turnuri simple. Fortificația a fost ridicată la sfârșitul secolului al III și

începutul secolului al IV-lea, și refăcută în secolul al VI-lea. Sarcina acesteia a fost să apere canalul Sip.

(MILOŠEVIĆ 1982-1983 a, p. 357-362)

Kladovo, (Fig. 79)

La 1 Km în amonte de Kladovo se află o mică fortificație tip *quadriburgium*, cu dimensiunile de 58 x 57 m, cu turnuri circulare la colțuri. Se datează în secolele III-IV.

(IANKOVIĆ 1973-1974, p. 201-226)

Pe acest segment al limesului au fost identificate și cercetate mai multe turnuri construite lângă fortificații de dimensiuni mai mici, având misiunea să le sporească eficacitatea (KONDIĆ 1974, p. 44).

Lepenski Vir, (Fig. 80)

Turn rectangular cu dimensiunile de 5, 10 x 4, 90 m. Se datează cu materiale de secolul al IV-lea.

(SREJOVIĆ 1982-1983, p. 197-199; JEREMIĆ 2007, p. 308)

Gospodin Vir

Post de observație cu dimensiuni exterioare de 10, 90 x 9, 95 m. A fost construit la sfârșitul secolului I sau începutul secolului al II-lea. A funcționat până în secolul al IV-lea.

(MINIĆ 1982-1983 b, p. 147-148)

Pečka Bara

În vecinătatea portului se află o mică fortificație de tipul turnului de gardă. Se datează în secolele III-IV. În apropiere, la Milkov Potok, Pečka Potok, Alibegor Potok, s-au identificat turnuri.

(VLĂDESCU 1971-1972, p. 23, nota 41; MINIĆ, PAVLOVIĆ 1982-1983, p. 304)

Malo Golubinje

Turn de veghe cu dimensiunile de 8, 33 x 8, 53 m. Se datează cu materiale în secolele III-IV.

(POPOVIĆ 1982-1983, p. 299; JEREMIĆ 2007, p. 308)

Porečka Reka

Aici s-au descoperit două turnuri de pază, cu dimensiunile de 4, 80 x 4, 80 m, aflate la distanța de 15 m unul de celălalt.

(PETROVIĆ 1982-1983 c, p. 291)

Livadice-Turski Potok.

Este un post de observație cu dimensiunile de 15, 5 x 15, 5 m.

(KONDIĆ 1974, p. 47)

Pesača

Aici se află un turn, cu dimensiunile de 7, 10 x 7, 10 m, lângă fortificația mare.

(KONDIĆ 1974, p. 47; JEREMIĆ 2007, p. 307)

2. Fortificații în *Dacia Ripensis* și *Moesia Secunda*

Lăsând în urmă zona prezentată mai sus, cum s-a putut vedea, deosebit de importantă din punct de vedere strategic, ajungem în *Dacia Ripensis* și *Moesia Secunda*, unde situația este cu totul alta. Fortificațiile de aici sunt de dimensiuni mult mai mari. La baza lor stau centrele urbane apărute încă din primele secole creștine. Nu poate fi ignorat nici relieful care va influența decisiv arhitectura acestora. Malurile Dunării sunt mult mai înalte spre sud, joase și mlăștinoase la nord.

Această caracteristică asigură o mai mare rază de acțiune cetăților cât și așezărilor întărite și oferea un spațiu suplimentar de extindere. Multe fortificații au fost cercetate cu rezultate dintre cele mai remarcabile. Prin urmare, vom aduce în atenție pe cele suficient documentate pentru a le putea distinge trăsăturile caracteristice.

***Castra Martis-Kula*, (fig. 81)**

Fortificație la 35 Km de Dunăre, pe ruta *Timacum-Bononia*, aflată în plan secundar sub raport strategic, dar cu anumite particularități. Este un *quadriburgium* construit probabil către a doua jumătate a secolului al III-lea (perioada împăratului *Aurelian*). Are dimensiunile de 40 x 40 m, cu turnuri rotunde la colțuri. În anul 408 este distrus de huni și refăcut, în secolul al VI-lea, în timpul lui *Iustinian*.

(ATANASOVA-GEORGIEVA 1974, p. 167-172)

***Bononia-Vidin*, (Fig. 82)**

Fortificație urbană în teritoriul *Ratiariei*, construită în secolul al II-lea, refăcută în secolele IV și VI. Are o suprafață de 20 ha. S-au identificat parțial incintele mari și 5 turnuri rotunde pe curtile de sud și vest. În partea de NE se află o fortificație de mici dimensiuni cu turnuri poligonale la colțuri.

(VELKOV 1959, p. 75-76; IVANKOV 1974, p. 55; BIERNAČKA-LUBANSKA 1982, p. 57-58)

Ratiaria-Arçar

Fortificație al cărei rol a sporit, din ce în ce mai mult, ajungând capitala *Daciei Ripensis*. Este cel mai mare centru al flotei Dunării de Jos pe segmentul superior, fapt demonstrat, între altele, și de cheiul portului antic lung de 30-40 de metri. Treptat, incintele de 1500 x 300 m au cuprins în interior un mare oraș devenit *Colonia Ulpia Ratiaria*. Din secolul al III-lea s-a construit un nou sediu pentru *legio XIII Gemina*. A fost distrus de huni la 442 și de avari la 584. A jucat și rolul unui important centru religios.

(VELKOV 1959, p. 74; VELKOV, ATANASOVA 1967, p. 143-144; IVANOV 1974, p. 55-56; MARTELLI 1980 (b), p. 35-82; MARTELLI 1980, (a), p. 65; MARTELLI 1984, p. 123-126; BOLLINI 1980, p. 9 -127; GIORGETTI 1980, p. 13-34; GIORGETTI 1983, p. 19 -39; BRIZZI 1984, p. 81; GIORGETTI 1995, p. 243-249; APARASCHIVEI 2010, p. 68-77)

***Oescus-Gigen*, (Fig. 83)**

Fortificație la 3 Km de Dunăre la vărsarea Iskerului. S-a dezvoltat progresiv până a ajuns la suprafața de 18 ha. În a doua jumătate a secolului al III-lea, când *legio V Macedonica* a fost adusă pe linia Dunării, fortificația s-a mărit cu încă 10 ha (*Oescus II*). Incintele au formă regulată și sunt întărite, la colțuri și pe front, cu turnuri în formă rotundă. S-a dezvoltat în apropierea celui mai mare vad de trecere a Dunării, din regiunea balcanică, spre cea carpatică. Aceasta explică repetatele distrugerii și refaceri despre care vorbesc istoricii antichității romano-bizantine: *Iordanes*, *Procopius*, *Th. Simocatta*, *Geograful din Ravenna*. Orașul a fost înzestrat cu numeroase edificii publice jucând un mare rol din punct de vedere cultural-religios.

(VELKOV 1959, p. 75; IVANOV 1974, p. 59-65; IVANOV 1975, p. 1-14; IVANOV 1987, p. 8-9; POULTER 1981, p. 74-78; FROVA 1984, p. 37; IVANOV 2005, pass.; APARASCHIVEI 2010, p. 77-87)

***Dimum-Belene*, (Fig. 84)**

Fortificație distrusă în cea mai mare parte de apele Dunării. În anii 1989-1990 a fost descoperit turnul de SE și s-a putut, astfel, identifica traseul cetății cu laturile de 240 x 180 m. Grosimea zidurilor este de 2-2, 50 m. Are patru porți flancate de turnuri patrulate. Turnurile de la colțuri sunt în formă de evantai, iar cele de pe curtile în formă de „U”. Fazele de reconstrucție se încadrează între secolele IV - VI. (IVANOV, 1998, p. 507-508)

Novae, la 4 Km de **Sviștov**, (Fig. 85)

Este sediu pentru *legio I Italica*. Cercetările au identificat trei mari perioade în istoria orașului: 1-secolele I-IV (epoca romană); 2 -secolele V-VI (epoca bizantină); 3 -secolele IX-XIII (epoca bulgară). În prima fază orașul avea un plan dreptunghiular regulat în suprafață de 20 ha (*Novae I*), la care se mai adaugă alte 10 ha (*Novae II*) construit după retragerea aureliană. Lungimea zidului de incintă măsoară 480 m la vest, 505 m la nord și probabil 650 m la sud. Pe latura de vest are o poartă monumentală, flancată de turnuri dreptunghiulare. Refacerea fortificației s-a petrecut la sfârșitul secolului III -începutul secolului al IV-lea și corespunde fazei a doua. La colțuri a fost dotată cu turnuri în formă de potcoavă. Zidul estic urmează o linie frântă după forma terenului. Grosimea sa este de 1,60 -1,90 m și suprapune un altul mai vechi de 1,40 m. Este greu de făcut cronologia celor două faze. Probabil se încadrează în secolele IV-VI. Pe incinta estică s-au construit 8 turnuri de dimensiuni diferite: 7, 20 x 5, 40 (T 8), 2, 30 x 3m (T 5). După D. P. Dimitrov, T 1, T 2 și T 8 au fost construite în a doua jumătate a secolului al III-lea. T 1-7 sunt de formă rectangulară în timp ce T 8 are forma literei „U.”

(PRESS 1964, p. 228-244; DIMITROV și colect. 1967, p. 75-100; MAJEWSKI 1970, p. 351-372; PARNIŢKI-PUDELKO 1973, p. 310, fig. 7; PRESS 1974, p. 143-149; IVANOV 1974, p. 65- 67; DIMITROV și colect. 1974, p. 138-148; PRESS și colect. 1981, p. 255-270; PRESS 1984, p. 225-237; PRESS 1985, p. 124, fig. 1; DINTCHEV 1998, p. 110, fig. 1; MILCEVA, GENCEVA 1998, p. 155; APARASCHIVEI 2010, p. 87-96)

Iatrus, la SE de satul **Krivina**, (Fig. 86)

Fortificație de formă neregulată, încadrată de o incintă cu lungimea de 300 m, care închide o suprafață de 3 ha, pe malul râului Iantra, la 2 Km de vărsarea acestuia în Dunăre. T. Ivanov a identificat un număr de 11 turnuri. Nr. 1, 7, 11, în formă de potcoavă; 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, în forma de litera „U”, și un turn dreptunghiular la mijloc. Se consideră că incinta a fost refăcută în secolul al IV-lea, în timpul împăraților *Licinius-Constantin cel Mare*, și s-a utilizat până la începutul secolului al VII-lea.

(IVANOV 1966 a, p. 155; IVANOV 1966 b, p. 45, fig. 6; DÖHLE 1966, p. 101-102; MITOVA-DJONOVA 1968, p. 13 -14; IVANOV 1974, p. 67-68; IVANOV 1976, p. 6-22; WACHTEL 1974, p. 137-149; WENDEL 1986, *pass*; PETROV 1991, p. 1-2; DÖHLE 1995, p. 295-313)

Pe râul Iantra au fost descoperite mai multe fortificații de epocă bizantină, datate în epoca lui *Iustinian*, cu turnuri în forma literei „U”.

(TOTEV, DERMENDJIEV 1997, p. 153-154)

Abrittus-Razgrad, (Fig. 87)

Oraș roman în Moesia Inferior, într-o poziție secundară în raport cu limesul dunărean, cu suprafața de 16 ha, construit în secolul I p. Chr. În anul 251 aici au

fost înfrânte armatele conduse de împăratul *Decius*. Se caracterizează prin anumite trăsături fapt care ne-a determinat să-l includem în prezentarea noastră. După distrugere este refăcut, în secolul al IV-lea, și înzestrat cu o incintă întărită de 35 turnuri. Incintele de N și de V sunt simetrice, în timp ce la sud zidul are o ușoară deviere, spre interior, în partea centrală, între T 20 și 21, apoi urcă spre nord. Incinta de est are un traseu neregulat. Turnurile se încadrează în următoarea tipologie: în formă de evantai, turnurile de colț 1, 10, 16, 26; în forma literei „U” 2-9, 11, 17-18, 20-25, 27-35; turnuri patrulatere, 12-15 și 19, cele mai multe pe incinta de est.

(VELKOV 1959, p. 86; IVANOV 1980, p. 16-19; 30)

Nova Cerna, (Fig. 88)

Fortificație, aflată la 600-700 m de sat și 2, 5 Km de Dunăre, tip *quadriburgium* (A), cu șanț de apărare, în interiorul alteia mai mari (B). Ambele se plasează în conturul vizibil al celei de-a treia. Cea mică se păstrează pe 35 m la sud, 22, 25 m la vest și 25, 70 m la est. Grosimea zidurilor este de 1,30 -1,50 m. Pe latura de sud are trei turnuri. Fortificația mare are dimensiunile de 90 x 85 x 90 m, cu două turnuri, cel mai bine conservat fiind cel de est. Raportul dintre cele două este greu de stabilit. S. Torbatov este de părere că cea mai mică datează din vremea lui *Diocletianus*, iar următoarea în secolul al VI-lea. Cea mare, din care nu se mai păstrează decât conturul, are dimensiunile probabile de 214 x 183 x 173 m.

(IVANOV 1974, p. 68 - 69; MILCEV 1977, p. 353, fig. 1; TORBATOV 1998, p. 167, fig. 2; IVANOV 1998, p. 510-511)

Durostorum-Silistra, (Fig. 89)

Până în ultimii ani a fost o fortificație mai puțin cunoscută datorită suprapunerii așezării moderne Silistra. Săpăturile de salvare în partea centrală a orașului au permis conturarea castrului, cu o suprafață de peste 22 ha. Cercetările de pe faleza Dunării, în spațiul presupusei așezări civile, *municipium Aurelium Durostorum*, din anii 1969-1971 și apoi 1972-1976, au identificat o parte a zidului de incintă, un turn pentagonal în partea de SV și o poartă la NV. Zidul are grosimea de 2, 30 - 2, 60 m și se păstrează pe lungimea de 55 m. Se datează, în secolele III-IV, probabil din timpul lui *Diocletian*. De acesta se lipsește un al doilea zid cu grosime de 1,50 m, ajungându-se la o lățime maximă a incintei de peste 4 m. Turnul pentagonal și curtile aferente pot fi datate din perioada refacerilor de la sfârșitul secolului al V-lea și secolul al VI-lea (epoca *Anastasius-Iustinian*). În zona castrului *legiunii XI Claudia*, a fost descoperit un turn dreptunghiular cu dimensiunile de 21,70 x 12, 80 m și s-a putut observa că prima fază a incintei a fost îngroșată până la 2, 60 m cu piatră, mortar roz și cărămidă pisată. P. Donevski este de părere că aceste intervenții s-au realizat la mijlocul secolului al III-lea, după invaziile goților, în timp ce Rumén Ivanov le datează cel mai devreme în timpul lui *Aurelian* sau *Diocletian*. Săpăturile de salvare din ultimii ani au permis scoaterea la lumină, în cea mai mare parte, a fortificației construită în timpul lui *Iustinian* utilizată, cu mici refaceri, până la începutul secolului al XIX-lea.

(ANGELOVA 1973, p. 83-93; LAZAROV, BAČIVAROV 1994, p. 89-93; DONEVSKI 1995, p. 259-270; MUȘETEANU 2000, p. 293-299; IVANOV 2000, p. 512; ATANASOV 2004-2005, p. 275-287; IVANOV, ATANASOV, DONEVSKI 2006, p. 166-182; ATANASOV 2009, p. 246-248, fig. 86; APARASCHIVEI 2010, p. 96-105).

C. ORAȘE ȘI CETĂȚI PE *LIMESUL SCYTHIC*

Acestea se dezvoltă ca centre economice, cultural-religioase, și nu în ultimul rând militare. Sunt strâns legate, sub raport politic, militar și administrativ, de cele din *Moesia Inferior* (BARNEA 1987, p. 77-86). Lucrările de refacere, după distrugerile pricinuite de invaziile gotice, încep din timpul lui *Aurelian* și continuă, sub *Probus* și *Diocletian*, până în timpul atacurilor din 295 care afectează toată Dunărea de Jos. Și înainte de această perioadă și după, orașele evoluează ca factori de romanizare puternică, după cum le definea Alexandru Suceveanu, „celule apte să perpetueze procesul de romanizare la Dunărea de Jos” (SUCEVEANU 1977, p. 153). Acum se mențin și se amplifică legăturile dintre toate așezările provinciei în ansamblul lor (BARNEA 1997 a, p. 485-486), iar cele de pe limes, formează axul principal al civilizației romane pentru comunitățile din împrejurimi (ZAHARIADE 2000, p. 199-213).

Și în provincie sunt reflectate, foarte bine, noile orientări în strategia apărării. Se fac reconstrucții, cu deosebire la sistemele de fortificații, se extind orașele (FLORESCU 1990, p. 123). Unele sate se transformă în orașe, cum este cazul la *Ulmetum* și *Ibida*. Toate centrele urbane joacă un mare rol administrativ, dar mai ales religios (BARNEA 1996, p. 228-230).

Tipologia așezărilor rămâne neschimbată. Apar modificări în ce privește raportul dintre acestea. Fortificațiile de tip *quadriburgium* sunt tot mai rare, iar cele tip *turris* aproape că lipsesc (TORBATOV 2002, p. 101-165; BĂJENARU 2010, p. 237-239; 303-308; 323-326). Situația se poate datora, cel mai probabil, și faptului că săpăturile arheologice s-au concentrat pe siturile mai mari. Din acest motiv puține au ajuns să fie suficient cercetate, cu rezultate multumitoare, pentru a putea fi înscrise într-o analiză generală.

Sacidava-Muzait (Dunăreni), (Fig. 90)

P. Polonic a identificat aici două cetăți: una mare cu laturile de 150 x 80 m, și cealaltă, mai mică, de 70 x 40 m. Cercetările începute la *Sacidava* de C. Scorpan, în anul 1969, nu au confirmat existența ambelor. Fortificația descoperită, un *castellum* de formă dreptunghiulară, închide o suprafață de 2 ha. A fost ridicată la începutul secolului al II-lea, reconstruită în secolul al IV-lea când incinta de sud se extinde, după care urmează o refacere în secolul al V-lea, în timpul lui *Anastasius*, și mai apoi cea a împăratului *Iustinian*. Săpăturile nu au stabilit un plan complet al fortificației, dar se poate deduce că în epoca romano-bizantină avea forma rectangulară cu laturile de 125 m. Fortificația timpurie este, prin urmare, mai restrânsă decât cea din secolele IV-VI. Zidurile au grosimea de 2 m, întărite cu turnuri de formă pătrată din 20 în 20 de metri. Pe latura de sud au fost identificate 5 turnuri patrulaterale, dintre care două pe colț. În urma refacerilor, în spatele turnurilor, zidul de incintă s-a dublat. Pe baza rezultatelor obținute aici, comparativ cu cele din alte cetăți dobrogene, autorul săpăturii a propus o nouă stratigrafie, pentru secolele IV-VII, discutabilă după alte păreri.

(SCORPAN 1973, p. 267-331; SCORPAN 1974, p. 109-116; SCORPAN 1977, p. 129 - 521; SCORPAN 1979, p. 189-203; SCORPAN 1980, p. 164; DIACONU, 1980, p. 123-130).

Capidava, (Fig. 91)

Cercetarea fortificației, într-un stadiu mult mai avansat față de celelalte, a permis să se tragă concluzii cu relevanță pentru tot *limesul scythic*. Stratigrafia *Capidavei* este următoarea: 1 -începutul secolului al II-lea, castru cu ziduri subțiri și turnuri interioare; invazia goților de la 248 încheie această etapă; 2 -a doua jumătate a secolului al III-lea, epoca *Dominatului*, duce la reconstruirea cetății pe traseul vizibil astăzi, cu laturile de 130 x 100 m, ziduri groase, de 2, 60 m, din piatră sumară fasonată și mortar cu cărămidă pisată; acum se reconstruiesc turnurile; 3 -a doua jumătate a secolului al IV-lea are loc o reconstrucție generală; 4 -secolele V-VI, perioada *Anastasius-Iustinian*, când se reface cetatea după distrugerile provocate de invaziile hunice. Suprafața de ocupare a garnizoanei se restrânge la un *castellum* cu dimensiunile de 60 x 60 m. Din faza a doua, se păstrează următoarea tipologie a turnurilor: rectangulare, 3 pe mijlocul laturilor; în forma literei „U”, 2 pe latura de vest; în formă de potcoavă, 2 pe colțurile păstrate. Este posibil ca și latura distrusă să aibă configurație similară celei opuse.

(FLORESCU 1940-1945, p. 209-220; FLORESCU 1958, p. 28-72; FLORESCU și colect. 1959, p. 555-561; FLORESCU 1959, p. 617-627; FLORESCU și colect. 1960, p. 571-581; FLORESCU și colect. 1975, p. 361-372; COVACEF 1980, p. 254-274; FLORESCU, COVACEF 1988-1989, p. 203)

Carsium-Hârșova, (Fig. 92)

Comparativ de alte cetăți de pe linia Dunării fortificația de la Hârșova a fost mai puțin cercetată. Acesta este și motivul pentru care s-a aplicat, pe zidurile de la Dunăre, cronologia probată pe majoritatea cazurilor: incintele cele mai largi au fost considerate timpurii, cele mijlocii au fost datate în a doua jumătate a secolului al III-lea, iar incinta mică a fost plasată în secolul al X-lea. Săpăturile din ultimul deceniu au infirmat acest punct de vedere. S-a putut vedea, cu această ocazie, în Sectorul de vest, că zidurile vizibile de pe suprafața rezervată aparțin evului mediu. În campania 2008 s-a demonstrat că cetatea romană se extinde mult spre nord pe sub așezarea contemporană. În anul 2009, la aproximativ 300 m de Dunăre, a fost descoperită, cu totul întâmplător, poarta de nord a fortificației romano-bizantine. Nu cunoaștem limitele de est și vest ale cetății deoarece peste aceasta s-a construit orașul modern. Este posibil ca fortificația din primele secole (I-II p. Chr.) să urmeze același traseu. Vadul de trecere a Dunării spre comunitățile din Câmpia Munteniei, din apropiere, a fost apărat de fortificații mici identificate, deocamdată, numai prin fotografii aeriene.

(CONDURACHI 1967, p. 169 -170; ARICESCU 1971, p. 356; ARICESCU 1977, p. 191; CANTACUZINO 1992, p. 75-82; CCA, 2008, p. 149-150; CRĂCIUN 2008, p. 61; NICOLAE 2010, p. 224 -230; fig. 1)

Troesmis-3 Km de Turcoaia, (Fig. 93)

Cetatea de est de la *Troesmis* prezintă o importanță deosebită datorită configurației incintei. Este posibil, ca în forma cunoscută azi, să fi fost reconstruită, pentru *legio II Herculia*, la sfârșitul secolului al III-lea și începutul celui următor. Potrivit planului întocmit de A. Baudry, care se bazează, după opinia lui Al. S. Ștefan, pe fantezie, pe incintă se păstrează 14 turnuri: 2 rectangulare pe latura de nord; 2 în formă de potcoavă la colțuri și 10 în formă de „U”. Forma acestora poate

corespunde regulilor arhitecturii militare stabilite în *epoca tetrarhiei*. Cetatea de vest a putut juca rolul aşezării urbane fortificate și a fost, în același timp, un important centru religios. Ambele au funcționat până la căderea limesului. Cetățile de aici au fost înconjurată cu valuri și șanțuri de pământ.

(TOCILESCU 1902, p. 75; ȘTEFAN 1971, p. 43-52; ȘTEFAN 1974, p. 98-100; DURUȚIU-BOILĂ 1972, p. 133-144; DURUȚIU-BOILĂ 1974, p. 89-94; BARNEA 1977, a, p. 156-157; SIMION 1980, p. 157; BAUMANN 1980, p. 180-181; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 184-185; APARASCHIVEI 2010, p. 105-113)

***Dinogetia*-4 Km de Garvăn, (Fig. 94)**

Fortificație, cu incintă trapezoidală, în suprafață de 1, 2 ha, construită pe promontoriul stâncos al unei insule, pe drumul ce ducea, dincolo de Dunăre, în sudul Moldovei, la Barboși. În forma cunoscută azi, a fost ridicată în *epoca Dominatului*, peste o fază mai veche care nu a putut fi identificată. Are o poartă principală pe latura de SE și două mai mici, una pe incinta de vest, cealaltă pe nord. Incinta, groasă de 3 m, este din piatră cu asize regulate de cărămizi. A fost întărită cu 14 turnuri, după cum urmează: 3 în formă de potcoavă cu pilon central la colțuri; 11 în formă de „U”, dispuse la aprox. 20 m unul de celălalt. *Cardo* și *decumanus* au fost tăiate în anumite porțiuni în stâncă. De remarcat că sfârșitul ultimei faze a cetății, la începutul secolului al VII-lea, nu este atestată prin incendiere ci prin demolarea zidurilor peste ultimul nivel, ceea ce indică abandonarea sa treptată.

(ȘTEFAN 1941, p. 401-408; ȘTEFAN 1953, p. 240-274; ȘTEFAN 1958 b, p. 317-329; ȘTEFAN și colect. 1962, p. 675-692; ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA 1967, p. 11-16; BARNEA 1969, p. 245-266; BARNEA 1978, p. 205-206; BARNEA A 1983, p. 217-222; BARNEA A 1984, p. 339-346)

***Noviodunum-Isaccea*, (Fig. 95)**

Fortificație cu o posibilă formă trapezoidală, ca în cazul *Dinogetiei*, înconjurată de valuri de pământ, aflată în parte sub apele Dunării. Incinta de nord se păstrează pe o lungime de cca 200 m, cu grosimea de 3 m și este prevăzută cu 7 turnuri semicirculare sau în forma unui „U”, mai mic. Fortificația se poate data în *epoca Dominatului*, când, după distrugerile datorate atacurilor goților și herulilor, de la 267, cetatea s-a refăcut. Incinta de est a fost dublată, la 12 metri, de o alta. Cercetările de pe incinta de sud au identificat un turn de formă rectangulară. Au putut fi stabilite 9 nivele de construcție: 3-9 se datează în secolele IV-VI.

(BARNEA, MITREA, ANGELESCU 1957, p. 155-174; BARNEA, MITREA 1959, p. 461-473; ȘTEFAN 1973, p. 3-14; BAUMANN 1973-1975, p. 115-116; BARNEA 1977, p. 103-121; BARNEA, I. și Al. 1984, p. 9-101; BAUMANN și colect. 1998, p. 34-35; APARASCHIVEI 2010, p. 113-118)

Aegyssus-Tulcea

Fortificație identificată, pe „dealul Monumentului”, cu ocazia lucrărilor pentru construirea Muzeului, în anii 1971-1972. Au fost descoperite 7 turnuri (2 presupuse) cu trei faze de construcție. În cercetarea turnului A s-a putut stabili următoarea stratigrafie: 1 -secolul al III-lea; 2 -secolul al IV-lea; 3 -secolul al VI-lea. O inscripție mai veche aduce dovezi referitoare la prezența unor unități militare în *epoca tetrarhiei*.

(BARNEA 1950, p.174-184; BAUMANN 1973-1975 b, p. 213-231; OPAIȚ

1977, p. 307-311; OPAIȚ 1981, p. 297-298; LUNGU 1996, p. 47- 49)

Halmyris -la 2, 4 Km de **Murighiol**, (Fig. 96)

Fortificație pe malul Dunării, de formă triunghiulară, cu laturile ușor arcuite. În prima fază (perioada a II-a, sec. I-III p. Chr.) a existat o fortificație din piatră cu dimensiunile de 182 x 145 m (2, 58 ha). În faza a doua (sf. sec. III - prima jumătate a secolului IV), se reconstruiește noua fortificație cu dimensiunile de 179 x 137 m (2, 45 ha) și grosimea zidurilor de 3, 40 m. Incinta este prevăzută cu 12 turnuri în formă de „U”. Două turnuri de colț au aspect de copită, iar altele două străjuiesc poarta de vest. Cetatea va fi refăcută la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului V. Ultima reconstrucție are loc în perioada 559-575/78. Sunt construite 16 turnuri și se mai deschide o poartă la sud direct la Dunăre. La exterior fortificația este apărată de două valuri spre vest și trei spre sud.

(ȘTEFAN 1984, p. 297-310; ZAHARIADE și colect. 1986, p. 180-186; ZAHARIADE și colect. 1987, p. 97-106; ZAHARIADE 1994 b, p. 173-186; ZAHARIADE 1988, p. 140; ZAHARIADE 2000, p. 203-204; SUCEVEANU și colect. 2003, p. 112-114)

Barboși, (Fig. 97)

Este fortificația care încheie apărarea de pe malul stâng al Dunării. Inițial, în timpul împăratului *Traian*, aici s-a edificat un castru de mici dimensiuni, peste care se reconstruiește, potrivit lui S. Sanie, o altă fortificație, în prima parte a secolului al II-lea, de formă pentagonală sau heptagonală, cu turnuri dreptunghiulare interioare la colțuri. Lungimea incintelor este de 350 x 150 m. A fost refăcut la începutul secolului al IV-lea. Liviu Petculescu a opinat că forma este mai potrivită pentru epoca lui *Constantin cel Mare* și urmașii, părere susținută și de analogiile cu alte fortificații de pe limes. Acceptarea acestui punct de vedere ar lămurii problema naturii activităților constructive din secolul al IV-lea de aici.

(SANIE, 1981, p. 77; PETCULESCU, 1982, p. 249-253; LIUȘNEA 1998, p. 221-224)

Topraichioi, (Fig. 98)

Se încadrează în tipologia fortificațiilor ridicate între 369-370, când în întreaga provincie se desfășoară o activitate constructivă înfloritoare. Are dimensiunile de 44 x 20, 40 m, încheie o suprafață de 532 m² și este încadrată de cercetători între *burgus-turris*, instalat pe drumul de la *Histria* către nordul Dobrogei. În interior s-au construit 12 piloni (*pilae*), perechi câte doi, și 4 pilaștri corespunzători primilor și ultimilor piloni, lipiți de zidul de incintă. Pe latura de est se găsește o poartă-turn. Prin masivitatea zidurilor, tipul de poartă și elementele constructive interne, fortificația este un unicat.

(OPAIȚ și colect. 1991, p. 185-353)

În spatele limesului, pe linia de legătură din interiorul provinciei, s-a dezvoltat unul din cele mai mari centre urbane din secolele IV-VI, -*Ibida*. Cu o suprafață de 24 ha, înconjurată de o incintă masivă, cu 30 de turnuri și 3 porți, a fost construită probabil în vremea *tetrarhiei*. S-au pus în evidență 4 nivele de locuire în epoca romano-bizantină. (ȘTEFAN 1974, pl. 22; OPAIȚ 1990, p. 213-214).

În Dobrogea romană, în general, cum s-a putut vedea, numărul fortificațiilor de tip *quadriburgium* este extrem de mic. Cea mai documentată este cea de pe limesul *pontic* de la Ovidiu, pe drumul care mergea de la *Tomis* la *Histria*, cu dimensiunile de 69 x 53 m (BUCOVALĂ, PAPUC 1980, p. 275-283; BĂJENARU

2002-2003, p. 293-314; IONESCU, PAPUC 2005, p. 122-130). În apropiere de Constanța au mai fost identificate fortificații asemănătoare la „Cișmea” și Palazu Mare, iar în județul Tulcea, la Traian, lângă malul lacului Babadag (după unele păreri și fortificația de la Topraichioi intră în această categorie) (BUCOVALĂ, PAPUC 1981, p. 215-216; BUCOVALĂ, PAPUC 1984, p. 153-156). La Rachelu, com. Luncavița, a fost semnalată o astfel de fortăreață, cu turnurile de colț rotunjite (ZAHARIADE 2000, p. 202). O analiză detaliată a sistemului defensiv de pe litoralul vest-pontic scoate în evidență un număr mai mare de posibile fortificații din această categorie (IONESCU, PAPUC 2005, p. 105-135).

D. ORAȘE ȘI CETĂȚI ÎN NORDUL PONTIC

Orașele și cetățile de aici prezintă anumite particularități. Puternice centre ale culturii și civilizației grecești, unele au ajuns, direct, sub control roman; altele, cu toate că și-au păstrat independența, au fost puternic influențate de Imperiu. În noile circumstanțe istorice arhitectura tradițională, de factură elenistică, va fi treptat înlocuită. În orașe își fac loc piețe, *therme*, temple dedicate zeităților romane, bazilici creștine. Din aceste considerate așezările urbane de aici sunt privite ca centre romane de inspirație culturală greacă (KRUGLIKOVA 1963, p. 71-72). Zidurile se extind și se întăresc cu turnuri închizând suprafețe tot mai mari. În secolul al III-lea p. Chr. *Panticapaeum* avea suprafață de 100 ha, *Phanagoria* 50 ha, *Chersonesos* 40 ha, *Mirmekion* 7-8 ha, *Kepoy* 8 ha, *Kitei* 4, 5 ha, *Tiritake* 4, 5 ha, *Tanais* 4 ha, *Ilurat* 2, 5 ha. În orașe se vor ridica și construcții destinate adăpostirii trupele moesice cantonate aici, desemnate în literatura regiunii cu termeni de *castra* sau *castella*. Cu toate acestea, mulți dintre cercetătorii secolului trecut au pus mai puțin accent pe subiect și chiar au ocolit, din motive de ordin politico-ideologic, studiarea elementelor tipice arhitecturii militare din epoca romană și romano-bizantină de aici.

O caracteristică generală a marilor centre din regiune o constituie faptul că, prin origine și structura teritoriului, pot fi asemănate, mai mult, cu orașele de pe coasta vest-pontică, în timp ce prin arhitectura și organizarea militară, dar și anumite elemente de viață economică, se apropie de centrele dunărene.

În spațiul dintre Prut și Nistru au existat, încă din primele secole creștine, fortificații integrate unui sistem unitar alcătuit dintr-un drum cu posturi de *beneficiari*, toate părți componente ale limesului de aici, după cum susținea S. B. Bujskih (aspect analizat în primul capitol), care avea misiunea să asigure legătura de la *Aliobrix* la *Olbia*, și mai departe, către toate centrele nord-pontice. Nu se cunoaște topografia acestora în primele secole creștine, fiind identificate numai ipotetic, pe baza materialelor tipice, cum este cazul la *Aliobrix*, spre exemplu. Cu atât mai puțin știm ce soartă au avut aceste fortificații în epoca romano-bizantină. Din acest motiv ne vom referi, mai departe, numai la orașele-cetăți cunoscute cel mai bine.

Tyras-Belgorod, (Fig. 99)

Este o fortificație urbană la limanul Nistrului. Aici au fost identificate zidurile vechi, care înconjurau orașul, de formă trapezoidală, construite în secolele II-III. Cercetări avansate au pus în evidență un turn rotund (T 68), cu diametrul de 10,75 m, unde s-au putut urmări etapele de evoluție: 1-construcție de epocă elenistică; 2 -turnul este construit, ca parte a sistemului de apărare al cetății, în secolul al II-lea; 3 -refaceri după atacurile goților, probabil de la sfârșitul secolului al III-lea și

începutul secolului IV. Clădirea vexilației se află spre liman la 7 m de turnul rotund. Este de dimensiuni modeste 10, 9 x 6, 35 m, cu grosimea zidurilor de 0,62 m, cât un turn de observație. Fortificația a fost distrusă de goți și nu s-a mai refăcut. Viața în oraș a continuat să se manifeste în secolele IV-VI, la ritmuri mult reduse cum au demonstrat cercetări mai recente.

(KRYJITKIJ, KLEJMAN 1970, p. 258-259; KLEJMAN 1971, p. 229-238; KLEJMAN 1975, p. 110 -112; KRYJITKIJ, KLEJMAN 1978, p. 83-96; KRYJITKIJ, KLEJMAN 1979, p. 22-32; KLEJMAN 1981, p. 73-84; KLEJMAN 1984, p. 60-67; KLEJMAN 1990, p. 113-130; ROSOCHATSKIJ și colect. 1997. p. 71-72; SAMOILOVA și colect. 2002, p. 51-73)

Olbia - Parutino, (Fig. 100)

După invaziile goților din secolul al III-lea, orașul a fost refăcut pe teritoriul *Olbiei* de sud, numit și „Orașul de sus” sau „Cetate”. Aici se găsește o fortificație, de formă triunghiulară, care a funcționat și în primele secole ale erei creștine, unde au staționat unitățile flotei și ale legiunilor moesice. Zidurile acesteia urmează vechile trasee din perioada elenistică. În anii '80 ai secolului al III-lea sunt refăcute. Cel de vest, are lungimea de 100 m și grosimea între 2, 03-2, 60m, iar cel de nord este de 70 m lungime și 2,10-2,50 grosime. După P. O. Karyškovskij, la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea, în oraș staționa o garnizoană militară romană deși nu s-a demonstrat acest lucru din punct de vedere arheologic. Dacă este așa, atunci *Olbia* ca și *Tyras* au fost cuprinse în planurile de reorganizare ale limesului din perioada *tetrarhiei*. V. M. Zubar crede că la începutul secolului al IV-lea viața urbană se sfârșește, în timp ce V. Krapivina și S. D. Kryjiťkij sunt de părere că ultima perioadă din istoria sa trebuie plasată între sfârșitul secolului al III-lea și al treilea sfert al secolului IV-lea. Având în vedere situația generală din celelalte orașe nord-pontice putem aprecia că viața *Olbiei* continuă, mult mai modest, și la începutul perioadei romano-bizantine.

(VETŠTEIN 1957, p. 78-80; SLAVIN 1959, p. 103-107; KARYŠKOVSKIJ 1968, p. 169-179; KRYJITKIJ 1985, p. 156-167; KRAPIVINA 1993, p. 155-157; KRYJITKIJ și colect. 1994, p. 41; ZUBAR 2001, p. 132)

În teritoriul *Olbiei* au fost descoperite mai multe fortificații care completau sistemul de apărare din regiune. La Mys zidurile cercetate au 2, 20 m grosime. Alături de cele de la Didova-Hota și Staraja Bogdanovka se datează la sfârșitul secolului al III-lea (BUIISKIH 1979, p. 87-96).

Charax-Ai Todor, (Fig. 101)

Fortificație ridicată în primele secole pentru trupele romane staționate în **Crimeea**. Planul castrului timpuriu nu se cunoaște încă. S-a identificat clădirea pretoriului, după cum se cunosc și termele. Nu cu mult timp în urmă a fost descoperită piatra de fundare a acestuia. Cetatea târzie a fost înconjurată cu două ziduri: cel de sus, lung de 180 m și gros de 3 m, și cel de jos, cu grosime variabilă între 4, 60 -5, 40 m, socotit ciclopic. Acestea au fost întărite cu turnuri patrulatere.

(ROSTOVȚEV 1900, p. 140-158; BLAVATSKI 1938, p. 321 - 335; FIRSOV 1975, p. 94 -101; ORLOV 1988, p. 20-21; ZUBAR, SARNOWSKI 1997, p. 50 -59)

Chersonesos-în apropierea orașului Sevastopol, (fig. 102)

Este centru puterii romane din Nordul Pontic. Orașul este înconjurat cu

ziduri exterioare monumentale, după regulile arhitecturii vitruviene, care închid o suprafață de 40 ha. Este alcătuit din 30 curține și întărit cu 24 turnuri patrulate și circulare. Poarta de intrare mărginită de turnurile 26 și 27 a fost refăcută de 5 ori: 1 -sec. III-II a. Chr.; 2 -sec. II a. Chr.; 3 -sec. I-II p. Chr.; 4 -sec. IV-V; 5 -sec. VI. A fost reconstruit, cum se vede, de două ori în secolele IV-VII. Cercetările de pe curținele 25-26, și turnurile 21-23, au evidențiat, pentru secolele IV-VII, trei faze de construcție: secolele III-IV; a doua jumătate a secolului al V-lea-secolul VI; secolele VI-VII. Acum au fost reconstruite curținele 14, 17 și s-au făcut intervenții pe mai multe turnuri, cele de pe curținele 25 și 27 sunt considerate cele mai importante. Turnul 14, ridicat între curținele 15 și 16, de pe latura sudică, a fost datat de K. E. Grinevič în secolele IV-V, iar de A. L. Iakobson în secolul al VI-lea. Turnul a fost reconstruit de trei ori. Inițial, în epoca greacă a avut formă patrulateră, pentru ca în secolele IV-V să fie refăcut în formă rotundă. În secolul al VI-lea a fost reconstruit în forma dreptunghiulară, cu 5 stâlpi contraforți la exterior. Turnul 17 este numit și *turnul Zenon*. A fost întărit în mai multe etape, cea mai importantă fiind cea din timpul împăratului *Zenon*, după cum rezultă din inscripția de refacere descoperită în zid. Clădirea vexilației se află în partea de SE a orașului. În prima fază (sec. I-III p. Chr.) fortificația a avut formă dreptunghiulară, cu turnuri pătrate la colțuri și contraforți pe curține. La refacere turnurile au devenit rotunde. În secolul al VI-lea în *castellum* s-au amenajat *thermele*. Orașul a fost înzestrat cu numeroase edificii de cult și a devenit unul din cele mai importante centre ale creștinismului din Imperiul de Răsărit.

(IAKOBSON 1963, p. 182-190; ANTONOVA, AKRADOVA 1970, p. 270-271; ANTONOVA 1971, p. 102-118; ANOHIN 1972, p. 66-67, 72-81; ANTONOVA 1974, p. 69-81; DANILENKO, TOKAREVA 1974, p. 40; KOLESNIKOVA 1974, p. 55-64; ANTONOVA 1976, p. 3-8; AGoSP, p. 116; ANTONOVA și colect. 1985, p. 94-97; ROMANČIUK 1986, p. 11; ZUBAR, PAVLENKO 1988, p. 3-23; LOSIŢKII 1991, p. 83-97; SOZIUK și colect. 1997, p. 64-74; ZAVODSKAJA 1997, p. 327-343; SAVELJA, SARNOWSKI 1999, p. 42-43; HAYNES 2004, p. 711-713; KARTER 2006, p. 24-34; ZAVADSKAYA 2007, p. 3-10; HRUŠKOVA 2009, p. 105-106)

În apropierea orașului, spre golful Heracleea, s-au descoperit mai multe fortificații, de tip *turris*, care aveau misiunea să confere zonei o siguranță sporită pe flancul sudic (ZUBAR 1993 b, p. 31-32, fig. 16). Acestea au funcționat până în secolul al IV-lea după care nu se mai știe nimic de soarta lor (NIKOLAENKO 1988, p. 203-211).

***Panticapaeum* - Kerçi, (Fig. 103)**

Orașul este înconjurat de ziduri în primele secole ale erei creștine. Pe incinta de vest care apăra orașul se cunoaște un turn rotund. Prezența *cohortei tracice*, în oraș, impunea existența unui *castellum*, ca bază a unității, pentru secolele II-III. În anii 1976-1977, în zona centrală a orașului, au fost identificate părți ale acestei fortificații. După invazia hunilor și distrugerile înregistrate, la sfârșitul secolului al IV-lea, orașul a fost reconstruit în întregime. Incintele au fost reduse mult spre est. Așa se face că pantele Munților Mitridat, odinioară în interiorul său, au fost treptat acoperite de morminte.

(BLAVATSKI 1962, p. 6-85 ; BLAVATSKI 1964, p. 08, fig. 1; AGoSP, p. 125;

TOLSTIKOV 2005, p. 54)

Tanais - Rostov pe Don, (Fig. 104)

În secolele II-III orașul se înconjoară cu ziduri și turnuri. Cercetările din zona turnurilor 3 și 4 au arătat clar că la baza lor se află faze mai vechi de construcție. Turnul 3 a fost construit, la începutul secolului al II-lea, cu dimensiunile de 8, 30 x 9 m și grosimea zidurilor de 1,60-2 m. La trecerea dintre secolele II-III a fost reconstruit și mărit la 11,60 m x 13 m. La bază, zidul avea grosimea de 3 m. Turnul 4 se află la 12 m depărtare de primul. Dezvelirea parțială a incintei de vest a permis reconstituirea fortificației din epoca romană (sec. II p. Chr.) După invaziile gotice, în secolele IV-V are loc o refacere a orașului pe vechile trasee. Lucrări masive se întreprind pe curtile 5, 24 și 25. În embletonul construcțiilor din secolul al IV-lea se găsesc multe fragmente ceramice. Cercetarea arheologică în cazul fortificației nu este extinsă datorită suprapunerii orașului modern peste cel antic.

(ŠELOV 1972, p. 18-6; 307-311; AGoSP, p. 151; MISIEWICZ 2003, p. 57-78; NAUMENKO 2005, p. 116; MOLINEUS 2005, p. 187)

Kerkinitis - Eupatoria, (Fig. 105)

Orașul a fost reconstruit în primele secole ale erei creștine pe zidurile din perioada greacă. Traseul incintei are formă poligonală, neregulată, cu laturile de 400 x 135 m, închizând o suprafață de 5, 4 ha. La colțuri este prevăzut cu turnuri rotunde, iar pe cele 8 curtile au fost identificate 5 turnuri de formă poligonală. Cele mai importante cercetări s-au făcut în cartierul „Ceaika” unde au fost identificate construcții din perioada secolelor IV-V.

(DRAČIUK, KARA, CELYŠEV 1977, *pass.*; ŠČEGLOV 1978, p. 58; KUTAIŠOV 1988, p. 7-8; KUTAIŠOV 1990, p. 16, fig. 2)

Sisteme de apărare se întâlnesc și în alte orașe din nordul Mării Negre. Ele nu pot fi puse direct pe seama exclusivă a prezenței oficiale romane aici, care nu se confirmă, după cum nici nu se poate infirma, ci mai degrabă se datorează influențelor care vin din *Chersonesos*, *Charax*, *Panticapaeum*, *Tanais*, care s-au manifestat, într-o anumită perioadă, ca veritabile centre ale civilizației provinciale pentru întreaga regiune.

La **Neapolis Scitic** (Fig. 106), planul orașului se păstrează din epoca greacă până în secolul al IV-lea când viața acestuia se încheie (ŠULȚ 1947, p. 17; KOLTUHOV, MALENEVA 1988, p. 148). Au fost făcute cercetări asupra sistemelor de apărare de la *Kitei* (BESSONOVA 1970, p. 249), *Ilurat* (Fig. 107), *Tiritake* (Fig. 108), *Theodosia*, *Porpfinia*, *Nimphaeum*, orașe din regatul Bosporan cu o istorie simetrică (AGoSP, p. 63-71), *Mirmekion* (MIHAILOVSKI 1959, p. 140; GAJDUKEVIČI, 1987, p. 7-8), *Phanagoria* (KOBYLINA 1989, p. 36). Epoca romană și romano-bizantină sunt bine reprezentate, mai ales că în secolul al VI-lea autoritatea bizantină se reinstaurează asupra lor vremelnice.

Influențele romane se resimt și la nivelul așezărilor populațiilor autohtone din Crimeea. Potrivit cercetărilor antropologice realizate pe eșantioane de materiale provenind din necropole, cât și a celor pe obiectele descoperite, în general, în săpăturile arheologice, s-a ajuns la concluzia că populația locală era constituită din sciți, tauri, meoți, sarmați, greci, peste care vin o parte din migratorii secolelor IV-VI, goți, huni, anți, avari (ŠULȚ 1959, p. 235-270; MAZOLEVSKII 1960, p. 51-66;

ARTAMONOV 1962, *pass.*; LAPIN 1966, *pass.*; VYSOTSKAJA 1972, p. 18; MAČINSKI 1976, p. 82-100; RUSANOVA 1976, *pass.*; ZASEŢKAJA 1977, p. 92-100; KAZANSKI 1987, p. 442-445; KOLTUHOV 1991, p. 76-89; PUZDROVSKII 1999, p. 97-119 etc.).

Tradiția autohtonă dar și influențele primite din partea grecilor și romanilor, sub imperiul necesității de a supraviețui în condițiile unei puternice instabilități politice, au dus la construirea așezărilor întărite. Acestea se dezvoltă pe locuri înalte, apărute în direcția deschisă de ziduri puternice constituite în veritabile incinte uneori de forme circulare. Așa au apărut așezările fortificate, adevărate cetăți, strânse prin legături economice de lumea romană, de la Karli-Kaja, Vișenne, Burunbux'k, Aiulu-Kaja, Arghiusk, Sari-Kaja, Bor-Kaja, Iaman-Taş (TALIS 1974, p. 98-105; TALIS 1981, p. 67; KOLTUHOV 1991, p. 76-89), în sudul Crimeii (Fig. 109), sau cele de la Ust-Alminsk, Krasnovorinsk, Zajace, Karagaci, Bahta Ciocrac, din sud-vestul peninsulei (VYSOTSKAJA 1972, fig. 2-10) (Fig. 110).

Ultimul tronson al analizei noastre este cel din nord-estul Mării Negre, în spațiul caucazian. Aici, între cursurile superioare ale râurilor Araks și Kura, spre vest, și litoralul răsăritean al Pontului, au existat mai multe stătuțe ale populațiilor autohtone, cum ar fi *Lazica*, *Colhida*, *Egrisi*, *Abhazia*, *Iberia*, *Kartil*, iar în zona precaucaziană, *Armenia* și *Albania*. Autoritatea romană se face cel mai mult simțită în *Colhida*, *Iberia*, *Albania* și *Armenia* (WHEELER 2000, p. 216-221), unde au staționat unități militare (BRAUND 1991, p. 34-52). Locuitorii acestora erau populațiile meotice, alanii, sciții, armenii, abhagii, osetinii, chazarii, hunii (ABDUŞELIŞVILI 1966, p. 72-79; PLETNEVA 1976, *pass.*; PETRENKO 1983, p. 43-48; JDANOVSKII 1984, p. 72-99). Aici se vor construi orașe și cetăți a căror arhitectură oscilează între linia locală și influențele romane. Vechile orașe Urbnisi, Nokalakevi, Ţebeld, Mŭheta își amplifică rolul de centre militate și strategice, în perspectiva războaielor dintre bizantini și sasanizi, dar devin și centre ale religiei creștine.

***Pithys*, (Fig. 111)**

Se află pe litoralul de NE al Mării Negre. V. A. Lekvinadze a cercetat aici un castru cu dimensiunea laturilor de 140 x 170 m (2, 4 ha) unde s-a cantonat, după cum notează *Notitia Dignitatum*, *ala Felix Theodosiana*. Fortificația are formă patrulateră, cu două turnuri în formă de potcoavă (cele de la colțurile de NV și SE) și celelalte în forma literei „U”. Cele de pe incinte, sunt în formă dreptunghiulară (11). Într-o etapă ulterioară, spre est, s-a construit o incintă, de formă circulară întărită, cu 14 turnuri de mărimi și forme diferite, patrulatere, dreptunghiulare, hexagonale, care închid conturul orașului. Turnurile datează din secolele IV-V. La baza lor se află faze mai vechi de construcție. Orașul a fost înzestrat cu bazine devenind un important centru creștin. În Abhazia, în secolul al IV-lea, pătrunde creștinismul. La *Conciliul de la Niceea*, este înregistrat, printre participanți și episcopul de *Pithys*, *Staropfil*.

(LEKVINADZE 1968, p. 53-58; LEKVINADZE 1969, p. 85-87; IAKOBSON 1972, p. 38-45; SKALON 1978, p. 67-73; AGRBA 1985, p. 35-37)

***Arheopolis-Nokalakevi*, (Fig. 112)**

Capitala statului *Lazica* (*Egrisi*), ridicat pe înălțimile de la Tihe-Godji. A fost reconstruit în secolul al IV-lea având aspectul unei mari fortărețe, cu ziduri

puternice de formă triunghiulară cu grosimea de 2, 50 m care închid o suprafață de 20 ha, cu 7 porți. Turnurile sunt de formă patrulateră, inegale. Cele din NV sunt mai largi și mai înalte ca celelalte. Cercetările de pe incinta de est au permis să se stabilească stratigrafia fortificației: 1 -secolul al IV-lea; 2 -secolele IV-V; 3- secolul al V-lea-începutul secolului VI. În timpul războaielor dintre Bizanț și Iran, s-a realizat un al doilea rând de ziduri care începe de la nord, continuă spre sud și apoi spre răsărit pe culmile munților. În partea joasă, spre râul Tehuri, se află o fortificație, de formă dreptunghiulară, unde au staționat unitățile militare. Cercetătorii vorbesc chiar de o viață romană în oraș. Alături de cetate s-au dezvoltat *canabele*. În secolele V-VI orașul a fost înzestrat cu *therme* și *bazilici* după modelul centrelor bizantine.

(LEKVINADZE 1951, p. 144-158; LOMOURI 1981, p. 75-76; ZAKARAJA 1981, p. 117-119; LEKVINADZE, HVEDELIDZE 1981, p. 120-121; IAȘVILI, ZAMTARADZE 1981, p. 194-195; KAPANADZE 1987, p. 122-124; ZAKARAJA 1987, p. 186-187)

Șapka

Este o fortificație ridicată la 3 Km de Nokalakevi. Într-o primă etapă, în secolul al IV-lea, a fost construită cu un contur oval și turnuri interioare. În etapa a doua este mărită, înzestrată cu turnuri noi și înconjurată de un val. Mai târziu, se adaugă spre vest alte ziduri care largesc suprafața acesteia. Ultima reconstrucție se face în jurul anilor 529-542. În secolul al VI-lea este construită aici o bazilică. Cetatea a fost ridicată pentru a apăra regiunile din nordul Mării Negre de atacurile apsilanilor.

(VORONOV, BGAJBA 1985, p. 33; IAȘVILI, ZAKARAJA 1987, p. 200-201)

Tibilium

Fortificația se află, în Apsilia Centrală, nu departe de Șapka. Are aceeași cronologie ca și celelalte fortificații din regiune. În partea de mijloc se află o construcție patrulateră, de 25 x 12 m, destinată militarilor. În împrejurimile fortificației s-au construit multe bazilici și unul din cele mai mari complexe monahale din zona caucaziană.

(VORONOV și colect. 1989, p. 9-14; VRONOV și colect. 1990, p. 24-29; VORONOV, BGAJBA, ȘENKAO 1990, p. 40-44)

Garni, (Fig. 113)

Oraș-cetate în vestul Erevanului. Data construirii lui este discutabilă plasarea în epoca greco-elenistică nefiind, deocamdată, confirmată. O inscripție, descoperită la mijlocul secolului trecut, atestă o fortificație în jurul anului 70 p. Chr., ceea ce o poate lega de începuturile prezenței romane în zonă. Întărirea cetății, în forma cunoscută, se face în secolele III-IV, în timpul regelui *Tiridates III* (287-330). Orașul se dezvoltă la altitudinea de 1400 m, la poalele munților Geh. Este înconjurat de o incintă mare, din piatră, de formă neregulată, după traseul platoului pe care s-a construit. Pe aceasta se află 11 turnuri patrulatere, dintre care două străjuiesc o poartă masivă. Spre partea alungită a așezării s-a identificat o bazilică rotundă, cu 4 abside, datată, potrivit unor specialiști, în secolul al VII-lea (AVAKELIJAN 1962, p. 11-72).

Mțheta, capitala *Iberiei*, a fost cel mai important centru cultural-religios, militar, economic din Gruzia, pe malul râului Kury. În secolul al VI-lea aici s-a scris una din cele mai vechi hagiografii, „Despre mucenicii din Mțheta”. (ČILAŠVILI

1990, p. 30; APAKIDZE 1993, p. 11).

Cercetări au fost realizate și la sistemele de fortificații ale vechiului oraș Suhumi. Au fost identificate două nivele importante, datate pe baza materialelor tipice, în secolele V-VII (GUNBA 1985, p. 23-26; GUNBA 1989, p. 40-55).

În secolul al VI-lea s-au construit, în Osetia și Kuban, un mare număr de cetăți alane. Ele au o arhitectură standard, cu suprafețe mari, de 15-20 ha în secolele VI-VII și tendința de micșorare în secolele următoare. În jurul celor mai mari gravitau altele mai mici, numărul lor putând ajunge până la câteva zeci. Distanța dintre ele era, uneori, doar de 2-3 Km. Cetățile au fost plasate în majoritate pe promontoriile care domină cursurile râurilor. Astfel, la cascada Medovogo, lângă Kislovodsk, pe teritoriul Malokaracesk se găsesc 5 cetăți; pe râul Alikonovsk, spre lacul Kislovodsk, s-au construit nu mai puțin de 12 cetăți. Ele au ziduri din piatră, groase de 4-6 m și înalte de 6-8 m. V. B. Kovalevskaja a inventariat, la nivelul anului 1984, un număr de 130 de astfel de construcții, fără a le pune la socoteală pe cele din pământ (KOVALEVSKAJA 1984, p. 143-150).

Cetățile din Fergana au fost clădite, în regiunea Asiei de Mijloc, pentru a evita mișcările *hioniților*, *kidoriților* și *eftalaților*. Ele au fost ridicate de populațiile autohtone încă din mileniul I î. Hr. și au funcționat până în secolele VI-VII. Sunt construcții din piatră și cărămidă prinse cu mortar și întărite cu turnuri. Cele mai importante se localizează la Aral-Tepe, Horezm, Baktria, Kauka, Ghiar-Kaly, Sogda. Au reprezentat un avanpost pentru apărarea Nordului Pontic (BERNSTAIN 1948, p. 100-111; GORBUNOVA, OBALDUEVA 1988, p. 93-94).

Toate fortificațiile din adâncimea spațiului nord-pontic, trecute sumar în revistă mai sus, au avut misiunea să apere centrele litorale.

În urma acestei scurte prezentări, se impun câteva concluzii.

Analiza fazelor de construcție a așezărilor și fortificațiilor de la Dunărea de Jos și Nordul Pontic, în perioada secolelor IV-VII, indică, cu destulă claritate, că sunt câteva etape comune de mare anvergură, întâlnite în ambele spații. Acestea se plasează în a doua jumătate a secolului al III-lea, cu maximum de intensitate în epoca *tetrarhiei*, urmează apoi în a doua jumătate a secolului al IV-lea, epoca împăraților *Valentinian* și *Valens*. Ultima se plasează la sfârșitul secolului al V-lea și prima parte a celui următor, de la *Zenon* și până la *Iustinian*.

Atât la Dunărea de Jos cât și în nordul Mării Negre, în secolele IV-VI, arhitectura militară se dezvoltă în situații asemănătoare: fie se înalță fortificații noi, se fac reconstrucții din temelii, sau se execută refaceri parțiale ale vechilor cetăți.

În epoca *primei tetrarii*, mari proiecte se leagă de domnia împăratului *Diocletian*. Cele mai importante construcții noi sunt cele de tip *quadriburgium*. Mai bine cunoscute, la nord de Dunăre, sunt cele de la Gornea, *Dierna*, Puținei, Hinova, iar la sud, în *Moesia Prima*, fortificațiile de la Zidinač, Pesača, Velike Livadice, Ravna, Veliki Gradač, Kladova. În *Dacia Ripensis* în această categorie se încadrează fortificația de la *Kastra Martis*. Mai departe forma devine tot mai rară. În *Moesia Secunda* o găsim la Nova Cerna, iar în *Scythia Minor* una din cele mai reprezentative se află la Ovidiu. În Dobrogea tipul acesta de fortificație este prea puțin cercetat. Reconstrucții din temelii se fac la Pojejena, *Drobeta*, *Sucidava*, Sapaja, Boljetin, Malo Golubinje, Tekija, Sip, *Durostorum*, *Troesmis*, *Dinogetia*, *Halmyris*, iar

în nordul Mării Negre la *Pithys*. Refaceri parțiale sunt documentate la *Singidunum*, *Viminacium*, *Ratiaria*, *Oescus*, *Novae*, *Sacidava*, *Capidava*, *Carsium*, *Noviodunum*, și cel mai probabil, în cazul incintelor majorității orașelor din Nordul Pontic (*Tyras*, *Olbia*, *Chersonesos*).

În timpul lui *Constantin cel Mare* activitatea constructivă are în vedere, în primul rând, continuarea proiectelor din epoca anterioară, mai ales după anul 324 când împăratul rămâne singurul conducător al imperiului. Sunt atestate arheologic refaceri la Bistreț, Desa, *Drobeta*, *Sucidava*, *Čezava*, *Iatrus*, Barboși. Tot acum, la nord de Dunăre, este construit castrul de la Pietroasele. Surse istorice vorbesc despre construirea cetăților noi de la *Flaviana* (DID II, p. 386) sau *Constantiniana Dafne*. Vasta operă constructivă a împăratului a dus la refacerea tuturor orașelor și cetăților. În nordul Mării Negre cele mai importante lucrări sunt cele de la *Chersonesos*.

În vremea împăraților *Valentinian* și *Valens*, dar și la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului V, după invazia hunilor, se pun în mișcare noi programe de reconstrucție. Sunt atestate lucrările de la *Sucidava*, *Saldum*, *Bosman*, *Hajdučka Vodenica*. În *Scythia Minor*, în anii 367-374 este construit *burgul* de la Babadag-Topraichioi. *Valens* construiește, în timpul campaniei sale împotriva goților, cetatea de la *Cius*, despre care relatează Themistios. Prezența împăratului la *Marcianopolis*, care devine pentru scurt timp o veritabilă capitală, poate că a fost determinată tocmai de acțiunile de refacere a cetăților de pe linia Dunării. În același timp, în spațiul nord-pontic efectele devastatoare ale hunilor impun reconstrucții la *Panticapaeum*, *Tanais*, *Kerkinitis*, *Pithys*, *Arheopolis*.

La sfârșitul secolului al V-lea și în prima jumătate a celui următor sunt dovedite ample lucrări de construcție și reconstrucție în timpul împăraților *Zenon*, *Anastasius*, *Iustinian*. La *Chersonesos* se cunoaște refacerea *turnului Zenon*; activitatea lui *Anastasius* este atestată la *Ratiaria*, *Dinogetia*, *Sacidava*, *Histria*. Este posibil ca acum să fi continuat reconstruirea incintelor unora dintre orașele nord-pontice distruse de invaziile hunilor. Cele mai importante acțiuni constructive sunt înregistrare în timpul lui *Iustinian*. Din lungă listă a lui Procopius au fost puse în lumină lucrări la *Viminacium*, *Sucidava*, *Čezava* (*Novae*), *Ravna*, *Veliki Gradač*, *Hajdučka Vodenica*, *Sip*, *Kastra Martis*, *Ratiaria*, *Oescus*, *Novae*, *Durostorum*, *Sacidava*, *Capidava*, *Carsium*, *Dinogetia*, *Noviodunum*, iar în nordul Mării Negre la *Chersonesos*, *Panticapaeum*, *Tanais*, *Kerkinitis*, *Mirmekion*, *Phanagoria*, *Pithys*, *Arheopolis*. După cum relatează Procopius, în Crimeea au fost construite din inițiativa împăratului cele două cetăți, *Aluston* și *Gorzuviti*.

Se întâlnesc atât elemente comune dar și particularități care definesc sistemele de apărare din regiune.

Incintele suferă modificări. Prin reconstrucții, în unele cazuri, se menține forma patrulateră și vechiul amplasament, se îngroașă zidurile, se rotunjesc colțurile, se schimbă forma și dispunerea turnurilor. Este cazul la Pojejena, *Drobeta*, *Ravna*, *Čezava*, *Saldum*, *Boljetin*, *Taliata*, *Hajdučka Vodenica* în *Moesia Prima*. În celelalte provincii, pe limes, numărul acestora se reduce considerabil. În *Dacia Ripensis* și *Moesia Secunda* se încadrează în această categorie fortificațiile de la *Bononia* și *Dimum*, iar în *Scythia*, cele de la *Sacidava* și *Capidava*. În nord-vestul Mării

Negre fortificația de la *Pithys*, în prima fază, și incinta orașului *Ilurat*, au forme regulate. În cea mai mare parte a cazurilor incintele se largesc, iar traseul se adaptează după configurația terenului. Așa este cazul la *Oescus*, *Novae*, *Iatrus*, *Abrittus*, *Durostorum*, *Carsium*, *Troesmis*, *Dinogetia*, *Noviodunum*, *Halmyris*. Găsim aceleași caracteristici și la orașele din nordul Mării Negre. În general, cum se poate observa, pe ultimul segment al limesului formele regulate aproape că lipsesc. Între toate, ne atrage atenția conturul aparte al unor incinte. De exemplu, *Sapaja* are forma trapezoidală neregulată, *Kastra Martis* are formă hexagonală neregulată; la Bosman fortificația este triunghiulară, la *Sucidava* are formă unghiulară neregulată, la *Halmyris* triunghiulară cu laturile ușor arcuite în afară, la *Pithys* circulară.

Turnurile reprezintă unul din cele mai interesante elemente care caracterizează arhitectura fortificațiilor epocii. Am întâlnit, în analiza noastră, o mare varietate, chiar în cadrul aceleiași fortificații.

Turnuri patrulate sunt tipice pentru fortificațiile de tip *quadriburgium*. Se întâlnesc însă și în fortificațiile mari: *Sucidava* (5), *Sapaja* (toate din prima fază), Boljetin (patrulare interioare în timpul lui *Aurelian*), Ravna (pentru etapa secolelor III-IV), Porečka Reka (turnurile de colț), Sip, *Novae* (7), *Iatrus* (1 dreptunghiular), *Abrittus* (5), *Sucidava* (toate cercetate, 5 pe latura de sud), *Capidava* (3 pe laturi), *Pithys* (22) și la incintele orașelor nord-pontice (*Chersonesos*, *Kerkinitis*, *Garni*, *Ilurat*). Acest tip datează din primele faze de construcție și se utilizează chiar și în secolul al IV-lea.

Turnuri circulare se găsesc la *Sapaja* (în anul 530 toate turnurile de colț au fost transformate din patrulare în circulare), Ram (turnurile au fost refăcute în secolul al IV-lea tot în formă rotundă), Čezava (toate circulare), Saldum (3), Bosman (3), Veliki Gradač (numai la colțuri), Malo Golubinje (2), Hajdučka-Vodenica, (4), *Kastra Martis* (toate 9), *Noviodunum*, *Tyras* (T 68), *Chersonesos* (T 17).

Turnuri în formă de evantai (copită, potcoavă) au fost utilizate, în toate cazurile, numai la colțuri la *Drobeta* (4), Boljetin (2), *Dimum* (4), *Novae*, *Iatrus* (T 1, 7, 11), *Abrittus* (T 1, 10, 16, 26), *Capidava*, *Troesmis*, *Dinogetia* (3), *Halmyris* (2), *Pithys* (2).

Turnuri în forma literei „U” sunt întâlnite la Boljetin (2), *Dimum* (4), *Novae* (T 8), *Iatrus* (T 2-3, 5, 6, 8-10), *Abrittus* (26), *Capidava* (2), *Carsium* (2 la poarta de nord) *Troesmis* (10), *Dinogetia* (11), *Noviodunum*, *Halmyris*.

Mai rar sunt construite turnuri hexagonale (*Pithys*), pentagonale (*Durostorum*), romboidale (Tekija, 4), trapezoidale neregulate (*Sucidava* B, E), triunghiulare cu cap semicircular (*Sucidava*, T A), în formă de capelă (Saldum, turnul de nord-est).

Construirea turnurilor în formă de evantai și litera „U” este direct legată de sporirea rolului defensiv al fortărețelor, acestea oferind o mai bună vizibilitate, un control maxim al spațiului din exterior, în timpul acțiunilor militare, posibilitatea unor manevre noi și, un aspect deloc de neglijat, în timpul ofensivelor de artilerie limitează eficiența loviturilor din afară. Deși unii cercetători încearcă să lege forma turnurilor de anumite etape ale vieții romano-bizantine, suntem de părere că acest lucru nu este pe deplin posibil, întrucât s-a dovedit că aceleași tipuri sunt utilizate și în fortificațiile timpurii, cum au arătat analizele efectuate, de exemplu, în *Dacia* pe turnurile de porți (ALICU 1973, p. 107-125).

Predomină tehnici de construcție, specifice epocii, cu *opus mixtum*, *opus*

caementum, opus emplectum, folosindu-se mortare de culori diferite: alb, gri, galben sau roz, cel mai frecvent și mai rezistent, în același timp, este ultimul rezultat prin amestecul cărămizii pisate cu nisipul, varul și corpurile mari.

Existența numărului sporit de fortificații a reprezentat unul din factorii de bază care au asigurat stabilitatea politică și militară în această regiune, într-o perioadă în care, mai mult decât oricând, s-au manifestat cele mai mari mișcări de populații cunoscute în mileniul I p. Chr. În spatele acestora s-a asigurat dezvoltarea în liniște a comunităților umane și s-au desfășurat procese etnice care vor da Europei răsăritene o nouă înfățișare, iar civilizației un caracter unitar.

ÎNCHEIERE

Analiza aspectelor vieții de la Dunărea de Jos și din Nordul Pontic, în epoca romană și cu deosebire în perioada secolelor IV-VII, prezentată în paginile din față, ne-a dus, în mod inevitabil, la câteva concluzii pe care dorim să le evidențiem, acum, la final.

Astfel, s-a putut vedea, cu destulă ușurință, că cele două spații aparțin aceluiași areal al civilizației antice. Mai mult chiar, s-a conturat, pe parcursul prezentării problemelor, o apropiere a regiunilor până la complementaritate. Aceasta caracteristică este evidentă, mai întâi, din punct de vedere geografic. Ultimul segment al Dunării de Jos, mai precis Gurile Dunării, reprezintă „poarta” deschisă către litoralul vestic și cel nordic al Mării Negre. Apoi, ceea ce a asigurat evoluția unitară a celor două regiuni a fost faptul că în zonă a existat un fond etnic interesant și cu multe origini comune, care a condus, în mod firesc, natural, către apropierea lor. În această direcție a acționat, în primul rând, marea masă a populațiilor tracice (aspect ce necesită, după opinia noastră, în viitor, o atenție specială din partea cercetătorilor), a cărei densitate maximă se înregistrează la Dunărea de Jos dar merge, însă, cum relevă dovezile arheologice, până în nordul Mării Negre. La aceasta se adaugă, pentru ultima jumătate a mileniului I a. Chr., influențele lumii grecești venite cu putere de pe litoralul vestic al Mării Negre dar și din partea sa nordică. În prima parte a mileniului I p. Chr., impactul cu civilizația romană, mai relevant la Dunărea de Jos și destul de bine conturat, în stadiul actual al cercetărilor, în Nordul Pontic, va asigura un anumit grad de omogenitate a culturii materiale și spirituale în întregul spațiu. Necesitatea dezvoltării acestei teme de cercetare este cu atât mai stringentă, cu cât încă nu sunt luate în seama, suficient, rolul și importanța elementelor romanice pentru Nordul Pontic (HRAPUNOV, 2001, p. 131-134). Doar istoriografia românească a abordat această temă și numai în spațiul pruto-nistean (TEODOR, 2001, p. 43-52).

După cum se poate constata, din analiza făcută de noi, a rezultat că factorul care a imprimat același curs evoluției economice, cultural-spirituale, politice și militare a celor două regiuni, l-a reprezentat civilizația romană. Acesta a fost, de fapt, și obiectivul central urmărit în demersul nostru. Este interesant, dar și sugestiv în același timp, că pătrunderea civilizației romane, de-a lungul Dunării de Jos și în nordul Mării Negre, a urmat, în linii mari, aceași cale. Evoluția părții de nord-vest a litoralului Mării Negre este mult mai bine cunoscută. Este explicabil, pentru ca *Tyras* și *Olbia* sunt orașe integrate administrativ provinciei *Moesia*. Rămâne de dat soluții corespunzătoare în cazul celorlalte așezări din Crimeea a căror istorie este strâns legată lumea romană. Putem să mai vorbim, în această situație, doar de un simplu „protectorat”, sau de „vorlimes”, -termeni consacrați deja în literatura

istorică, dar, care, după părerea noastră nu mai reflectă corect realitatea, pentru a explica convingător, folosind argumente științifice, fenomenele și procesele petrecute aici în prima parte a mileniului I p. Chr.? Prezența masivă a soldaților legiunilor moesice și a unităților militare romane în regiune, recrutarea localnicilor în unități militare dislocate în Imperiu, existența unui întreg sistem care ține de organizarea militară și administrativă specifică lumii romane, faptul că se poate aborda problema funcționării limesului până aici, chiar dacă acum sunt încă multe semne de întrebare, că sunt atestați veteranii, că se utilizează pe scară largă limba latină, cum dovedesc inscripțiile descoperite în orașele din regiune, la care trebuie adăugată răspândirea religiei romane, dar și a celei creștine, încă din primele secole ale apariției sale, unele evidențiate de noi mai mult sau mai puțin, toate acestea sunt probleme care impun reevaluarea naturii raporturilor cu lumea romană și mai ales impactul acesteia asupra comunităților autohtone din regiune. Mai mult chiar, am încercat să vedem în ce măsură, chiar în condițiile în care, așa cum indică istoriografia de până acum care tratează statele nord-pontice ca entități separate și distincte, etapele istoriei Dunării de Jos se regăsesc și în nordul Mării Negre. Sunt foarte multe elemente comune care ne-au obligat să prelungim spațiul dunărean spre răsărit și să identificăm, și aici, aceleași direcții de evoluție ca în întregul Imperiul. Acțiunile constructive din *epoca tetrarhiei*, sau din secolele V-VI de pe limesul dunărean, se prelungesc, în mod firesc, cum s-a văzut, până în orașele nord-pontice. Să fie doar o măsură întreprinsă de autoritățile romane și romano-bizantine, în colaborare cu decidenții locali, pentru a-și asigura un spațiu de manevră în teritoriul clientelar, necesar apărării față de valurile de migratori care vin tocmai din această parte a continentului, sau totul reprezintă expresia integrării comunităților din aceste teritorii în Imperiul Roman, direcție către care tindem și noi, așa cum a rezultat în urma analizei de față. Cercetarea sistematică a acestor legături, și dintr-un sens și din celalalt, va trebui să dea, în viitor, noi soluții pentru rezolvare problemei și să deschidă cu mai multă îndrăzneală noi orizonturi în cunoașterea spațiului.

S-au desprins, din analiza noastră, strânse legături economice între cele două regiuni. Mărfurile alimentare, precum peștele sărat și mai ales vinul, coboară, din *Chersonesos*, *Panticapaeum*, *Tanais*, spre Gurile Dunării. De aici pleacă spre nord produsele ceramice sau din metal. La rândul lor, orașele din Nordul Pontic devin mari centre de producție ceramică, metalurgică, având o economie cu un pronunțat caracter roman, care asigurau necesarul pentru întregul areal și pentru populațiile din „barbaricum,” de pe cursurile mijlocii și superioare ale fluviilor nordice. Drumurile care satisfăceau aceste legături urmau calea uscatului, dar cel mai adesea, cea maritimă și fluvială. Moneda romană a fost factorul care a stimulat schimburile dintre cele două regiuni și chiar comerțul din interiorul acestui spațiu în mare parte. Ca expresie și a naturii raporturilor dintre orașele nord-pontice și Imperiu, pentru a ușura legăturile pe un teritoriu atât de uriaș, acestea au emis chiar o monedă de inspirație romană.

În sfârșit, sistemul de construcții militare dar și cele civile, creștine în special, a întărit adevărata natură a relațiilor dintre Dunărea de Jos și Nordul Marii Negre, mai ales, au influențat în mod decisiv lumea nord-pontică.

Toate ne îndreptățesc să vorbim, este adevărat, recunoaștem, cu oarecare timiditate, despre tipul de romanitate nord-pontică, grefată pe aspectele particulare ale regiunii, așa cum se caracterizează aceasta în tot Imperiul (romanitate balcanică, dunăreană etc.) ce se identifică, cel puțin în marile orașele din zonă, chiar până în secolele IV-VI, mult mai pronunțat în primele secole ale erei creștine, cum se întâmplă, de altfel, și la Dunărea de Jos. În mediul rural aceasta se dezvoltă pe civilizația elementelor autohtone de factură scito-sarmatică și germanică ce capătă o coloratură tipică întregii lumi orientale. Numai așa s-ar putea explica, cel mai bine, apetența față de valorile culturii materiale și spirituale romane preponderente în anumite situații. O astfel de abordare deschide noi căi asupra cercetării fenomenelor economice, sociale, politice, culturale de aici, până către începutul celei de-a doua jumătăți a mileniului I p. Chr. Putem spune că, în această perioadă, în cea mai mare parte a Nordului Pontic, s-a ajuns la o anumită omogenitate pornindu-se de la comunitatea politică, multietnică și multilingvistică, așa cum s-a evidențiat procesul în întregul spațiu mediteranean (ZUGRAVU, 1999, p. 40) sau chiar la nordul Dunării (FABIAN 2009, p. 220). Între Dunărea de Jos și Nordul Pontic, s-ar putea identifica și mai ales analiza, în felul acesta, relații noi care să ateste și să întărească unitatea în secolele IV-VII și nu numai.

Prin urmare, iată o listă mică de direcții pe care demersul nostru modest încearcă să le proiecteze. Privind efortul din aceasta perspectiva, recunoaștem, acum la final, după cum arată strădania noastră, că am reușit mai degrabă să ridicăm o sumedenie de probleme decât să le rezolvăm, într-un fel sau altul, pe cele abordate.

Lăsăm la latitudinea cititorului să vadă toate acestea, să descopere altele, și-i suntem recunoscători pentru atenția acordată.

LOWER DANUBE AND NORTH PONTIC. HISTORICAL INTERFERENCES

(with special regard to the 4th-7th centuries)

Introduction. A historical evolution review of the two regions during the first half of the 1st millennium A.D. is interesting because there are a series of unity and continuity elements, determined by a common factor: the Roman and Roman-Byzantine civilization. This is because in a way or another, the Roman administration spread from the Lower Danube to the North Pontic area. The communities in this latter space were integrated from economic, administrative, military and religious point of view, differently than those in the former Greek colonies, to the imperial political objectives of Rome or Constantinople. This is the explanation for the title given to the paper. The analysis of the two areas has encountered serious problems, because of the non-proportional way the historical phenomena and processes were treated by Soviet historiography. Thus, in former Greek colonies accent was stronger on archaic and Hellenistic epochs, while the Roman one was subsummed to „Sarmatization” (1st-4th cent.), or to the „late centuries” (after the 5th cent). Generally, the „Roman rule” and everything resulting from it is too scarcely analyzed and most of the times used in a deprecating sense. Greek origin terms (polis, chora) were tendentiously used to explain economic, social-political, cultural-religious phenomena for the 1st-4th centuries period.

CHAPTER I.

HISTORICAL LANDMARKS AT THE LOWER DANUBE AND IN NORTH PONTIC AREA DURING THE ROMAN-BYZANTINE PERIOD.

A short review of Roman world evolution in this part of the Empire shows that a new stage arises from the middle of the 3rd century. The Barbarian populations' attacks brought about great destruction, followed each time by rebuilding and short periods of prosperity. In these circumstances, reigns of emperors *Aurelian*, *Diocletian*, *Constantin the Great*, *Valens*, *Anastasius* and *Iustinian* are remarkable. In order to understand the epoch, one must consider the profound reforms aiming to save the Roman world. Actually, they prepared transition from antiquity to the middle age. The epoch characteristics are strongly present at the **Lower Danube**. The Danubian *limes* is shattered by attacks from Germanic tribes, Huns, Avars, Slavs. Each time the defensive system is rebuilt, enforced by military units (Fig. 1) and fortifications (Fig. 2-8). Building efforts by emperors *Constantin the Great* and *Iustinian* are remarkable. Growing pressure from Avars and Slavs after 582-585 lead to the fall of the *limes*. Money exchange in *Moesia Prima*, at *Novae*, *Bosman*,

Taliata suggests that Roman-Byzantine reign finished here in 595-596. The situation is different in *Scythia Minor*. Most scientists agree that until Bulagarians crossed South of the Danube the *limes* was under Byzantine rule. Roman presence in the **North Pontic** region was effective from the end of the 1st century BC. Stauzes of emperor *Augustus* and of *Livia* are present in *Panticapaeum* and *Phanagoria*. The first Roman military units appeared here during the first part of the 1st century AD and *ala I Bosporanorum* was initiated with local recruits. A new relations system applied between the Roman Empire and Greek cities North of the Black Sea. *Tyras* and *Olbia* integrate to *Moesia province*. The Bosporan kingdom and the other cities in the North Pontic area officially preserved their independence, but in fact they will depend on Roman authority from economic and military point of view. This will open the way for new changes, with multiple consequences for the communities in the region. Soldiers from Moesian legions (I Italica, V Macedonica, XI Claudia), auxiliary units, the Roman fleet will be sent to *Chersonesos*, *Charax*, *Panticapaeum* (Fig. 9-10). An integrated defensive system was built, composed of Roman fortresses, defended by earth walls or smaller forts linked to one another by marked roads. Many scientists have even spoken of a *limes* (Fig. 11-20), to which both fortifications built according to Roman model, and local tradition ones were integrated. Roman civilization will manage to relatively homogenize the two areas, despite ethnic differences. Out of 2,636 names appearing in inscriptions found in Bosporan cities, 9,3% are Thracian, 13,2% are Roman, 65% are Greek and 12,5% are Iranian. North Pontus evolution is similar to the Lower Danube one. Rebuilding followed after Barbarian tribes attacks. The most fertile periods are those of emperors *Constantin the Great* and *Iustinian*. Under the latter's rule, the entire region was integrated to the Empire from administrative point of view.

CHAPTER II.

ASPECTS OF ECONOMIC LIFE AT THE LOWER DANUBE AND NORTH PONTUS. COMPARATIVE REVIEW.

Economics in both spaces were under still powerful Greek-Hellenistic influence, particularities determined by physical-geographic aspect, wealth of the area and its natural reserves and reforms adopted during this epoch. **Agriculture** represented the basic activity of human communities at the Lower Danube and North Pontus. Many rural settlements developed around the big cities (Fig. 21-22). A large number of archaeological finds, tools, animal bones, grain and fruit seeds, reserve pits, large vessels and also historical sources are proof for the place and role of these two regions in the general frame of Roman and Roman-Byzantine economy. The North region of the Black Sea constantly supplied the Empire capital with grain and some of the largest wine producers in the East were located here. *Chersonesos* was in this epoch an important production and trade centre for dried fish; a proof for that are over one hundred known basins for salting it. **Handicraft** developed due to soil and underground resources: building and limestone producing rock, sand, *loess*, wood, iron, lead, tin, gold, silver, salt, to which animal products can be added, suitable to be further worked on (wool, bone, horn etc.). Along the Danube line and also North of the Black Sea handicraft associations

(*collegia*) are attested. Proofs for iron and bronze metallurgy, glass production, stone carving and building materials production, salt mining, wood and bone cutting, spinning and weaving, ceramics production activities were brought to light. Large production centers along the Danube line (*Novae, Oescus, Sucidava, Durostorum*) and North of the Black Sea (*Chersonesos și Panticapaeum*) were put forth. Ceramics production ahead of all other handicraft, strengthens the unity of the Roman-Byzantine civilization in the region by the impressive quantity of finds and its characteristics. Workshops (*officinae*) and kilns for burning ceramics products (building materials, lighting objects, projectiles, vessels) were discovered around the big cities, as well as in rural settlements. Production and circulation of *amphorae* occupied a by far most important place. Materials discovered as result of archaeological excavations in different sites (Fig. 23-37) were published. Although classifications are still made, trying to impose local variants, the existence of a unitary typology can be established if we consider the body shape, the most representative criteria according to all specialists, with large spreading in the entire Roman -Byzantine world (Fig. 38-49). Other products, like luxury ceramics, oil-lamps, vessel lids, anthropomorphous representations, strengthen the material culture unity between the two regions (Fig. 50). Wealth and variety have imposed the production centers at the Lower Danube and north of the Black Sea in **trade activity**. Roads on land and waterways, along the Black Sea coasts, on the Danube or on the Dnestr, Dnepr or Volga determined the production centers to become, at the same time, important exchange centers (Fig. 51-52). From the North Pontic cities ceramics, metal or glass products passed in large quantities to rural communities. Their preference for Roman wares and their contact with merchants will influence autochthonous life. The Danube line and the Black Sea shore presented a large number of harbors. Administrative measures encouraged activities. As a result of this, *Chersonesos* will become one of the most important *trade* centers in the Empire during the 4th-7th centuries. One can now speak of local exchanges on a limited area, inside the cities or around them, or at large distances, including between the two regions, as proofs from *Sucidava, Durostorum* and other places testify. Agricultural products, wine, olive oil, salted fish, meat, ceramics, metal and glass objects etc. are subject to exchanges. The most eloquent proof for economic activity is represented by money circulation. Around great cities, as well as around the fords linking the North to the South of the Danube, the quantity of Roman coins is impressive. North of the Black Sea (Fig. 54-55) its presence must not be reduced to stipendiums paid to migrants, but also explained by trade activities. Buying peace in exchange for a large amount of money had multiple consequences. First of all it secured a peace climate, necessary for living; then it stimulated exchanges, because the paid sums were used for buying Roman products. Under such circumstances, one must also consider the long term social, civilizing aspect of such type relations.

North Pontic cities minted their own coins. The invasions in the 3rd century determined mint workshops closing in *Tyras, Olbia, Niconia, Kerkinitis*. The Bosporan Kingdom also minted its own coins. The figures of Emperors *Aurelianus* and *Constantin the Great* appear on pieces from the end of the 3rd century and from the beginning of the 4th century. From the middle of the 3rd century, after the Goths

invasions, until the end of the 5th century mint workshops in *Chersonesos* end their activity. The emissions between the 5th and the 7th century show Byzantine type legends, with emperors' names (DN-ZENO P.F. AU-CONCORDIA R; DN-IUSTINIANUS; IUSTI-NIAN; [DNIUSTI]-NUSAC; VICTOR/ DN IUSTI-NUS AC; DN IUSTINIANUSDN PP AUG.

CHAPTER III.

CITIES AND FORTRESSES AT THE LOWER DANUBE AND NORTH PONTUS. GENERAL VIEW.

The phenomenon analysis aims to emphasize the unity but also particular aspects for the two regions. Military and civil architecture philosophy changed in the 4th to 7th centuries. Rebuilding destroyed fortresses at the Lower Danube took another course, usually according to landscape shapes. Rectangular inner towers disappeared, horseshoe shaped ones appeared at the corners and „U”-shaped ones along the defence walls and at the gates. A new fortification type also appeared here: *quadriburgium*. Roman epoch fortifications were too little studied in the North Black Sea region, as well as most of the economic, social-political and cultural-religious processes belonging to the Roman and Roman-Byzantine periods. A comparative view of the cities and fortresses in the region could be suggestive from this point of view.

Fortifications North of the Danube. Roman authority was maintained over the North-Danubian border, the fortresses here being integrated to the military and administrative system in *Moesia Prima* și *Dacia Ripensis*. Significant are the fortifications in Pojejena (Fig. 56), Gornea (Fig. 57), *Dierna* (Fig. 58), *Drobeta* (Fig. 59), *Insula Banului* (Fig. 60), Puținei (Fig. 61), *Sucidava* (Fig. 62).

Fortifications South of the Danube. These were subordinated to authorities in provinces *Moesia Prima* (from *Singidunum* to Porečka), *Dacia Ripensis* (between Porečka și Utus) and *Moesia Secunda* (between *Securisca* and *Altium*). The most representative results were obtained for the Roman and Roman-Byzantine periods in *Singidunum* (Fig. 63), *Viminacium*, Sapaja (Fig. 64), *Ram-Lederata* (Fig. 65), *Cezava-Novae* (Fig. 66), *Zidinač* (Fig. 67), *Saldum-Gradač* (Fig. 68), *Pesača*, *Bosman* (Fig. 69), *Velike Livadište* (Fig. 70), *Boljetin-Smorna* (Fig. 71), *Ravna-Campsă* (Fig. 72, A, B), *Taliata-Veliki Gradač* (Fig. 73), *Porečka Reka* (Fig. 74 A, B), *Malo Golubinje* (Fig. 75), *Haiducika Vodenita* (Fig. 76), *Transdierna-Tekija* (Fig. 77), *Sip* (Fig. 78), *Kladovo* (Fig. 79), *Lepenski Vir* (Fig. 80), *Gospodin Vir*, *Pețka Bara*, *Malo Golubinje*, *Porečka Reka*, *Livadice-Turski Potok*, *Pesača*, *Kastra Martis-Kula* (Fig. 81), *Bononia-Vidin* (Fig. 82), *Ratiaria-Arčar*, *Oescus-Gigen* (Fig. 83), *Dimum-Belene* (Fig. 84), *Novae-Sviștov* (Fig. 85), *Iatrus-Krivina* (Fig. 86), *Abritus-Razgrad* (Fig. 87), *Nova Cerna* (Fig. 88), *Durostorum-Silistra* (Fig. 89).

Along the **Scythian limes** the fortifications in *Sacidava-Muzait* (Fig. 90), *Capidava* (Fig. 91), *Carsium-Hârșova* (Fig. 92), *Troesmis-Turcoaia* (Fig. 93), *Dinogetia-Garvăn* (Fig. 94), *Noviodunum-Isaccea* (Fig. 95), *Aegyssus-Tulcea*, *Halmyris-Murighiol* (Fig. 96), *Barboși* (Fig. 97), *Topraichioi* (Fig. 98) are described.

North of the Pontus fortifications in *Tyras-Belgorod* (Fig. 99), *Olbia-Parutino* (Fig. 100), *Charax-Ai Todor* (Fig. 101), *Chersonesos-Sevastopol* (Fig. 102), *Panticapaeum-*

Kerci (Fig. 103), *Tanais*-Rostov on Don (Fig. 104), *Kerkinitis*-Eupatoria (Fig. 105), *Scythian Neapolis* (Fig. 106), *Ilurat* (Fig. 107), *Tiritake* (Fig. 108), South and South-Western Crimean Peninsula Scythian fortresses (Fig. 109-110), *Pitiund-Pithys* (Fig. 111), *Arheopolis*-Nokalakevi (Fig. 112), Șapka, Țibalma, Garni (Fig. 113) are also discussed.

The cities and fortresses ensured the peace climate in which human communities developed in the Lower Danube and North Pontic regions.

ABREVIERI

AAI	- <i>Antičnaja arheologija i istoria</i> , Moskva, 1985, red. V. D. Blavatski
AAIK	- <i>Arhitekturno-arheologičeskie issledovanija v Krymu</i> , Kiev, 1988, red. S. N. Bubikov
AAPh-SA	- <i>Acta Antiqua Philippopolitana-Studia Archaeologica</i> , Serdica
AB	- <i>Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria</i> , Part 2, Nottingham, 1983, red. A. G. Poulter
ACEB	- <i>Actes du I-er Congrès des Études Balkaniques</i> , vol. II, 1969
ACIEB	- <i>Actes du XIV Congrès International des Études Byzantines</i> , București, 1971
ACIFR, 9	- <i>Actes du IX-e Congrès International sur les Frontières Romaines</i> , Mamaia, 1972, București-Köln, 1974
ADSP	- <i>Antičnye drevnosti Severnogo Pričernomor'ja</i> , Kiev, 1988
ADSV	- <i>Anticinaja drevnost" i srednie veka</i> , Sverdlovsk, 1981, red. M. Yu. Syuziumov
ADU	- <i>Arheologični Doslidjennja v Ukraini</i> , Kiev (http://rutraker.org)
AEISK	- <i>Arheologo-etnografičeskie issledovanija severnogo Kavkaza</i> , Krasnodar, 1984
AG	- <i>Antičnyi gorod</i> , Moskva, 1963, red. V. D. Blavatskii
AGSP	- <i>Antičnye goroda Severnogo Pričernomor'ja</i> , Moskva, 1955. red. V. F. Gaidukevič
AgoSP	- <i>Antičnye gosudarstva Severnogo Pričernomor'ja</i> , Moskva, 1984, red.. G. A. Košelenko, I. T. Kruglikova, V. S. Dolgorukov
AIB-SS	- <i>Arheologija i istoria Bospora- Sbornik statei II</i> , Moskva, 1962, red. L. M. Slavin
AIYuVE	- <i>Arheologičeskie issledovanija na yugo-vostočnoj Evropy</i> , Moskva, 1974
AIK	- <i>Arheologičeskie issledovanija v Kazahstane</i> , Alma Ata
AIKSP	- <i>Antičnaja istorija i kul'tura Sredizemnomor'ja i Pričernomor'ja</i> , Leningrad, 1968
AJA	- <i>American Journal of Archaeology</i> , Archaeological Institute of America, Austin, Texas
AKSP	- <i>Antičnaja kul'tura Severnogo Pričernomor'ja v pervye veka našei ery</i> , Kiev, 1986, red. V. A. Anohin
AMN	- <i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca
An.Bt.	- <i>Analele Banatului</i> , Timișoara

- AO - *Arheologičeskie Otkrytija*, Moskva
- AO IV - *Antioch the Orantes IV*, 1, *Ceramics and Islamic Coins*, Princeton, 1948
- AOA - *Arheologičeskie otkrytija v Abhazii* 1981-1982 g, Tbilisi, 1985
- AP - *Archaeologija Polona*, Varşovia
- APK - *Arheologičeskie pamjatniki Kryma*, Simferopol, 1977
- APSPZ - *Arheologičeskie pamjatniki Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1982, red. V. P. Vančyugov, G. A. Dzis-Raiko
- AR-BSH - *Académie Roumaine; Bulletin de la Section historique*, Bucureşti
- Arh.M. - *Arheologia Moldovei*, Iaşi
- Arh.OI. - *Arhivele Olteniei*, Craiova
- ARMSI - *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, Bucureşti
- AS - *Arheologičeskij Sbornik*, Moskva
- ASG-ADSV - *Antičnyj i Srednevekovyj gorod-Antičnaja drevnost' i srednie veka*, Sverdlovsk, 1981
- ASI - *Antičnaja i srednevekovaja ideologija*, ADSV, Sverdlovsk, 1984, red. M. A. Poljakovskaja
- ATSB - *Antičnaja Tira i Srednevekovoi Belgorod*, Kiev, 1979, red. P. O. Karyškovskii
- ATVR - *Antičnye tradiții i vizantiiske realii*, Sverdlovsk, 1980
- AUB - *Analele Universităţii din Bucureşti, Seria Ştiinţe Sociale, Istorie*, Bucureşti
- BAR - *British Archaeological Reports*, Oxford
- BASEE - *Bulletin d'Archéologie Sud-Est Européenne*, Bucarest
- BB - *Bizantino-Bulgarica*, Sofia
- B(C)MI - *Buletinul(Comisiei) Monumentelor Istorice*, Bucureşti
- BP - *Balkanica Posnaniensia*, Poznan
- BRID - *Balaklava. Rimskaia boennaja baza i cvjatiliŝce Iupitera Dolihena*, Varşava, 2000, red. T. Sarnobski, O. Ja. Savelja
- BS - *Balkan Studies*, Thessaloniki
- BSNR - *Buletinul Societăţii Numismatice Române*, Bucureşti
- BSS - *Black Sea Studies*, Aarhus University Press, Denmark
- CA - *Cercetări Arheologice*, Bucureşti
- CCA - *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Bucureşti
- CCDJ - *Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi*
- CIL - *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin
- CKSP - *Cernjahovskaja kul'tura Severo-Pričernomor'ja*, Kiev, 1987, red. V. G. Magomedov
- CN - *Cercetări Numismatice*, Bucureşti
- CP 5 - *Michel Kazanski; Vanessa Soupault, Les sites archéologiques en Crimée et en Caucase durant l'Antiquité tardive et le haut Moyen-Age*, Colloquia Pontica 5, Leiden-Boston-Köln, 2000
- Dacia (N.S.) - *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Bucarest, I-XII (1924-1947)
- *Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire ancienne, Nouvelle Série*, Bucarest, (1957 -)

- DB - *Drevnosti Bospora*, Moskva
- DESSV - *Drevnosti Evrazi v skito-sarmatskoe vremja*, Moskva, 1984, red. L. M. Melyukovoi, M. G. Moškovoï, V. G. Petrenko
- DID II - Radu Vulpe; Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei. vol. II. Romanii la Dunărea de jos*, București, 1968
- DID III - Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei. vol. III. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971
- DIVE - *Doklady i soobščeniia sovetskoï delegații III mejdunarodnyj s"ezd po izučeniiju stran Jugo-Vostočnoï Evropy*, Buharest, 4-10 septembrja, 1974
- DP - *Drevnee Pričernomor"ja*, Moskva
- DOZSSP - *Drevneiše obščinosti zemledel"cev i skotovodov Severnogo Pričernomor"ja* V tys. do n. - V v n. e, Tiraspol, 1994
- DSZP - *Drevnosti Severo-Zapadnogo Pričernomor"ja*, Kiev, 1981, red. G. F. Korobkova, E. F. Potokova
- DT - *Drevnija Tavrika, arheologičeskie issledovanija*, Simferopol, 2007, red. Ju. P. Zaițeva, V. I. Mordvințevoi
- EA - *Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, Band 11, Mainz am Rhein
- EAIVR - *Enciclopedia Arheologiei Istoriei vechi a României*, vol. I, II, București
- EBPB - *Études Byzantines et Post-Byzantines*, București
- ECC - *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North an West of the Blak Sea*, Iași, 2005, editor Victor Cojocaru
- ECRDM - *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timișoara, 1997, red. Doina Benea
- EHB - *The Economic History of Byzantium: From the Seventh trougt the Fifteenth Century*, Editor Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 2002
- Eph. Nap. - *Ephemeris Napocensis*, Cluj Napoca
- Épigr.VII - *Épigraphica-Travaux dédiés au VII-e Congrès International d'épigraphie greque et latine*, București, 1977
- FHDR II - *Fontes Historiae Daco-Romanae*, București, 1970
- FHDRCh - *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*, traducerea textelor Mihaela Paraschiv, Claudia Tărnăuceanu, Wilhelm Dancă. Selecția textelor, studiu introductiv, notițe bibliografice, note și comentarii, indice Nelu Zugravu, Iași, 2008
- Germania - *Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, Frankfurt a. Main
- GMSB - *Godišnik na Muzeite Severna Bălgarija*, Varna
- HAD - Radu Vulpe, *Histiore ancienne de Dobroudja*, București, 1938
- HTRK - *Hersones Tavričeskii remeslo i kul"tura*, Kiev, 1974, red. I. A. Antonovoi, V. V. Borisovoi
- HS - *Hersonesskii Sbornik*, Simferopol
- IAAIZU - *Issledovanija po antičnoj arheologii Yugo-Zapadnata Ukrainskoï SSR*, Kiev, 1980
- IAI - *Izvestija na Arheologičeskija Institut*, Sofia

- IAK - *Izvestija Arheologičeskii Komisii*, St. Petersburg
- IANP - *Istoria i arheologija nijnego podunav"ja*, Reni, 1989, red. V. G. Petrenko
- ICBCB - *International connections of the Barbarians of the Carpatian Basin in the 1st-5th centuries AD* (Proceeding of the International Conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza) Aszód - Nyíregyháza, 2001
- IDR II, III - II. Gr. Florescu, C. Petolescu, *Inscripțiile Daciei Romane. II. Oltenia și Muntenia*, București, 1977
 III¹. I. I. Russu, M. Dusanic, N. Gudea, V. Wollmann, *Dacia Superior 1, Zona de sud-vest*, București, 1977
 III². I. I. Russu, I. Piso, V. Wollmann, *Dacia Superior 2, Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)*, București, 1980
 III³. I. I. Russu, Oct. Floca, V. Wollmann, *Dacia Superior 3, Zona centrală*, București, 1984
- IGLR - Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976
- IIM - *Izvestija Istoričeskii Muzei*, Veliko-Târnovo
- INM - *Izvestija na Narodnija Muzei*, Burgas
- INMV - *Izvestija na Narodnija Muzei*, Varna
- IOSPE I² - V. Vasilii, Latyšev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, Graecae et Latinae*, vol. I², Sankt Petersburg, 1916
- IR I - *Istoria României, I. Comuna primitivă, sclavagismul, perioada de trecere la feudalism*, București, 1960
- IR II - *Istoria românilor, vol II*, București, 2001
- IRBSR - *International relations in the Black Sea region in the Scythian- Antique and Khazar time*, Southern Federal University, Pedagogical Institute, Research Tutorial Archaeological Centre, Rostov-on-Don, 2009
- ISM I - Dionisie M. Pippidi, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine, vol. I. Histria și împrejurimile*, București, 1983
- II - I. Stoian, Al. Suceveanu, *Inscripțiile din Scythia Minor, vol II. Tomis și teritoriul său*, București, 1987
- V - Emilia Duruțiu-Boilă, *Inscripțiile din Scythia Minor, vol V. Capidava-Troesmis-Noviodunum*, București, 1980
- ISPAE - *Iz istorii Severnogo Pričernomor"ja v antičnuyu epohu*, Leningrad, 1979, red. K. S. Gorbunova
- ISPER - *Institutions, société et vie politique dans l'Empire Romanin au IV-e siècle ap J. C.* L'École Française de Rome, 1992
- JMNP - *Jurnal Ministerstva Narodnogo Proisveščeniya*, St. Petersburg
- JRA - *Journal of Roman Archaeology*, Portsmouth, Rhode Island
- JRS - *The Journal of Roman Studies*, London
- KCC - *Kiev-Cherson-Constantinople*, Ukrainian Papers at the XXth International Congres of Byzantine Studies, Paris, 19-25 August 2001, Ed. Alexander Aibabin and Hlib Ivakin, Kiev-Simferopol-Paris, 2007 (site internet <http://www.college-de-france.fr>)
- KDZ - *Karpato-dunaiskie zemli v srednye veka*, Kișinev, 1975, red. Iu. S. Grosu, I. D. Burac

KS	-Kratkie Soobščeniija, Odessa
KSDT	- <i>Keramika i steklo drevnei Tmutarakani</i> , Moskva, 1963, red. S. A. Pletneva
KSIA	- <i>Kratkie soobščeniija istoria i arheologija</i> , Moskva
KSAIOAM	- <i>Kratkie soobščeniija o polevyh arheologičeskikh issledonaniyah odesskogo gosudarstvennogo arheologičeskogo Muzeja</i> za 1963, Odessa
LDA	- <i>The Lower Danube in Antiquity (VI C BC -VI C AD)</i> , <i>International archaeological conference</i> , Bulgaria, Tutrakan, 6-7 10 2005, Sofia, 2007. Editor Lyudmil Ferdinandov Vagalinski
MAIASK	- <i>Materialy po Arheologii i Istorii Antičnogo i Srednevekovogo Kryma</i> , Simferopol-Sevastopol
MAIET	- <i>Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavriki</i> , Simferopol
M. Ant.	- <i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț
MASP	- <i>Materialy po arheologii Severnogo Pričernomor'ja</i> , Kiev, 1983, red. V. P. Vančyurov, G. A. Dzis-Raiko
MCA	- <i>Materiale și Cercetări Arheologice</i> , București
MIA	- <i>Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR</i> , Moskva
MHA	- <i>Mélanges d'Histoire Ancienne et d'Archéologie</i> , Laussane, 1976
NA I	- <i>Nokalakevi. Arheopolis I. Arheologičeskie raskopki 1973-1977</i> , Tbilisi, 1981, red. P. P. Zakaraja
NA II	- <i>Nokalakevi. Arheopolis II. Arheologičeskie raskopki 1977-1982</i> , Tbilisi, 1987, red. P. P. Zakaraja
NAMSP	- <i>Nikonii i antičnyi mir Severnogo Pričernomor'ja</i> , Odessa, 1997, red. S. B. Oblatyukov, I. V. Brujakov, N. M. Serețkaja, Ia. I. Morozova
NAP	- <i>Numizmatica Antičnogo Pricernomor'ja</i> , Kiev, 1986
NE	- <i>Numizmatika i Epigrafika</i> , Moskva
NBU	- <i>Nartex Byzantina Ukrainensis</i> , Harkov (http://rutraker.org)
NEH X	- <i>Nouvelles études d'histoire présentées au X-e Congrès des sciences historiques</i> , Rome, 1955
NIASP	- <i>Novye issledovanija po arheologii Severnogo Pričernomor'ja</i> , Kiev, 1987
NIIVE	- <i>Numizmatičeskie issledovanija po istorii yugo-vostočnoj Evropy</i> , Kișinev, 1990. Red. V. L. Ianin, A. A. Nudel'man, L. L. Polevoi, G. Cebotarenko, T. F. Rjaboi
NKK	- <i>Naselenie i kul'tura Kryma v pervye veka n. e.</i> , Moskva, 1983, red. T. N. Vysotskaja
NMASP	- <i>Novye materialy po arheologii Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja</i> , Kiev, 1985, red. V. N. Stanko
NOSA	- <i>Novye otkrytija sovetskih arheologov</i> , Kiev, 1975
NPLA	- <i>New Perspective on Late Antiquity</i> , editor David Hernández de la Feute, Cambridge, 2011
NRCB	- <i>La noblesse romaine et les chefs barbares du III-^e au VII-^e siècle</i> , red. Françoise Vallet și Michel Kazanski, L'École du Louvre, 1995
NSCAMHD	- <i>Numismatic and Sphragistic. Contributions to Ancient and Medieval History of Dobroudja</i> , Dobrici, 1993
NVH	-Tat'jana Jašaeva, Elena Denisova, Natalia Gin'kut, Vera Zalesskaja,

- Denis Juravlev, *Nasledie vizantiiskogo Hersona*, Sevastopol, 2011 (<http://rutraker.org>)
- OCD - *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960
- ODA - *Omagio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 1996
- OGS - *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 2008
- OPCI - *Omagiu lui Paul Constantinescu Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965
- OTA - *Olbia. Temenos i agora*, Moskva-Leningrad, 1964, red. V. F. Gaidukevič
- PAV - *Peterburgskii arheologičeskii vestnik*, St. Petersburg, red. M. B. Ščiukin
- PCC - *Profesorului Constantin Cihodariu la a 75-a aniversare*, Iași, 1983
- PDIM - *Pamjatniki drevnejšego isskustva na territorii Moldavii*, Kișinev, 1989, red. I. A. Borzias, P. P. Bârnija
- PDISZP - *Pamjatniki drevnego iskusstva Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1986, red. G. A. Dzis-Raiko, I. B. Kleiman
- PDKSP - *Pamjatniki drevnyh kul'tur Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1979, red. V. D. Baran
- PDKSZP - *Pamjatniki drevnyh kul'tur Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1981
- PEPER I, III, - *Politique edilitaire dans les provinces de l'Empire Romain II-eme-IV-eme siècles après J. C.*, Cluj-Napoca, 1993; Tulcea, 1998
- PISPAE - *Problemy istorii mir Severnogo Pričernomor'ja v antičnuyu epohu*, Moskva, 1959, red. A. P. Smirnov
- PSA - *Problemy Skifskoi Arheologii*, Moskva, 1971, red. P. D. Liberov, V. I. Giljaev
- PO - *Y Ponta Evksinskogo*, Simferopol, 2004, red. S. G. Koltuhov, S. B. Lanțov, A. E. Puzdrovskii
- RP - *Razkopki i Proučivanija*, Sofia
- RÉSEE - *Revue des Études Sud-Est Européenes*, Bucarest
- RCRF - *Rei Cretariae Romanae Favtorvm*, Acta 33
- RISR - *Relații interetnice în spațiul românesc. Populații și grupuri etnice (sec. II î. Hr.-sec. V d. Hr.)*, coordonatori Ioan Marian Țiplic, Silviu Istrate Purece, Alba Iulia, 2006
- RMM - *Revista Monumentelor și Muzeelor*, București
- RSF - *Roman Studies Frontiers*, XII, Zalău, 1999
- SA - *Sovetskaja Arheologija*, Moskva
- SAA - *Studia Antiqua et Archeologica*, Iași
- SAI - *Svod Arheologičeskikh Istočnikov*, Moskva
- SAS - *South Asian Studies*, London
- SIB - *Studii de Istoria Banatului*, Timișoara
- SBBF - *Sonderdruck aus Besonderheiten der byzantinischen Feudal Entwicklung*, Berlin, 1993
- SCIV (A) - *Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)*, București, 1950-1974 (1974 -)
- SCN - *Studii și Cercetări de Numismatică*, București
- SD - *Studia Danubiana* 1, 1998

SGE	- Soobščeniija Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad
SGM	-Soobščeniija Gosudarstvennogo Muzeia izobrazitel'nyh iskusstv imen A. S. Puškina, Moskva
SHM	- Soobščeniija Hersonesskogo Muzeja, Odessa
SMMIM	-Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
SMR	-Studien zu der Militärgrenzen Roms, Köln Graz, 1967
SP	-Severnoe Pričernomor'e (Materialy po arheologii), Kiev, 1984
Sym.Th.	-Symposia Thracologica, București
TCABD	-Tyras Cetatea Albă-Belgorod Dnistrovs'kyj, București, 2002,red. Petre Roman, Serghej Krujiŭkij
TGE	- Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad
TM	- Travaux et Mémoires, Paris
VDI	- Vestnik Drevnei Istorii, Moskva
VDSAVE	-Vaprosy drevnei i srednevekovoi arheologii Vostočnoj Evropy, Moskva, 1978, red. V. I. Kozenkova, Yu. A. Krasnov, I. G. Rozenfel'dt
VH	-Vizantiiski Herson - katalog vystavki, Moskva, 1991, red. I. S. Čyučyurov
VV	-Vizantiiski Vremenik, Moskva

BIBLIOGRAFIE

1. ABADIE-REYNAL, SODONI 1992 -**Abadie-Reynal, C.; Sodoni, J., P.**, *La céramique paléochrétienne de Thasos*, Paris
2. ABDUŞELIŞVILI 1966 -**Abduşelişvili, M., G.**, *K kranilogii drevnego i sovremennogo naselenija Kavkaza*, Tbilisi
3. ABIKULOVA 1994 -**Abikulova, M., I.**, *Keramika tara z pizno skifskih pamjatok nijnogo Dnipra*, Arheologia, 3, Kiev, p. 78-84
4. ABIKULOVA, BYLKOVA 1994 -**Abikulova, M., I.; Bylkova, V., A.**, *K problemy kul"turnogo sootnošenija pozdneskifskih gorodišči nijnego Dnipra i poselenii sel"skoi okrugii Ol"vij rimskogo vremeni*, DOZSSP, p. 236-238
5. ABRAMIŞVILI 1963 -**Abramişvili, T., Ia.**, *Nokalakevskii klad*, VV, 23, p. 158-165
6. ABRAMIŞVILI 1987 -**Abramişvili, T., Ia.**, *Monety iz Nokalakevi*, NA, 2, p. 274-287
7. ABRAMZOV, MASLENIKOV 1999 -**Abramzov, M., G.; Maslenikov, A., A.**, *Zoloty monety Teodosia II iz vostočnogo Kryma*, VDI, 4, p. 79-83
8. ADVĖEV 1993 -**AdvĖev, A., G.**, *O vremeni prebyvanija podrozdelenii V Makedonskogo Legiona v Hersonese*, VDI, 2, p. 112-122
9. AGAKSINA 1994 -**Agaksina, S., V.; Kirilko, V., P.; Lyšenko, A., V.; Miť, V., L.; TatartĖv, S., V.; Teslenko, I., B.; Serain, S., V.**, *Issledovanija kreposti Aluston*, AIK, p. 10-15
10. AGATHIAS -**Agathiae Myrinaei**, *Historiarum libri quinque*, ed. Rudolf Keydell, Berlin, 1967
11. AGOPIJAN 1984 -**Agopijan, G., P.**, *Drevnjaja Armenija v torrove zapada s vastokom (pervye veka naŝei ery)*, SA, 2, p. 70-90
12. AGRBA 1985 -**Agrba, Z., V.**, *Arheologičeskie raskopki 1981 g. na teritorii mysa Piťlunda*, AOA, 1981-1982 gg, p. 35-37
13. AIBABIN 1975 -**Aibabin, A.**, *Antropomorfnaia prjajka iz Eski-Kermenskogo moghilnika*, SGE, 40, p. 42-46
14. AIBABIN 1976 -**Aibabin, A.**, *Stekljannye rimskii rannesrednevekovyh moghil"nikov jugo-zapadnogo Kryma*, SGE, 41, p. 27-30
15. AIBABIN 1984 -**Aibabin, A., I.**, *Problemy hronologii moghil"nikov Kryma pozdnerimskogo perioda*, SA, 1, p. 104-122
16. AIBABIN, HAIREDINOVA 1997 -**Aibabin, A., I.; Hairedinova, E., A.**, *Rannye komplekxy moghil"nika u sela Lučistoe v Krymu*, MAIET, 6, p. 279-311
17. AIBABIN, HAIREDINOVA 2009 -**Aibabin, A., I.; Hairedinova, E., A.**, *Raskopki rannesrednevekovogo Bospora v. 2007-2008*, ADU, p. 10-11
18. ALEKSEEVA 1972 -**Alekseeva, E., M.**, *Producty iz egipetskogo fajansa VI v do n.e. - IV v n.e. v Severnom Pričernomor"je*, KS, 130, p. 3-11
19. ALEKSEEVA 1975 -**Alekseeva, E., M.**, *Antičnye busy Severnogo Pričernomor"ja*, Arheologia, Kiev, G1-12, p. 6-80
20. ALEXIANU 1988 -**Alexianu, M.**, *Răspândirea amforelor cu inscripții pe teritoriul dacilor liberi din estul României*, Arh.M, 12, p. 105-116
21. ALICU 1973 -**Alicu, D.**, *Turnuri de porți la castele romane din Dacia*, AMN, 10, p. 107-125
22. AMBROZON, MASLENIKOV 1999 -**Ambrozon, M., G.; Maslenikov, A., A.**, *Zoloty monety Feodosia II iz vastočnogo Kryma*, VDI, 4, p. 79-83

23. AMMIANUS -**Ammiani Marcellini**, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ed. Carolus U. Clark, Berlin, 1963.
24. ANDRUȘČENKO 2005 -**Andrușchenko, N., P.**, *K voprosu o rekonstrukcii antičnyh vinodelen: Hersonesskii „dom vinodela”*, HS, 14, p. 45-52
25. ANGELESCU 1971 -**Angelescu, N.**, *Figurine romane din lut ars de la Durostorum*, Pontica, 4, p. 289-295
26. ANGELOVA 1973 -**Angelova, Ștefka**, *Krepostnata stena na Durostorum -Drăstăr-Silistra*, Arheologija, Sofia, 3, p. 83-93
27. ANGELOVA 1976 -**Angelova, Ștefka**, *Silistrenskata grobnița*, Silistra
28. ANOHIN 1972 -**Anohin, V., A.**, *Hersones Tavričeskii-putjovoditel po muzeju i raskopkam*, Simferopol
29. ANOHIN 1977 -**Anohin, V., A.**, *Monetnoe delo Hersonesa (I v do n.e.-XII v n.e.)*, Kiev
30. ANOHIN 1989 -**Anohin, V., A.**, *Monety antičnyh gorodov Severo-Zapadnogo Pričernomor’ja*, Kiev
31. ANONYMUS -**Anonymus Valesii**, *Excerpta Valesiana*, ed. Jaques Moreau, Teubner, Leipzig, 1961
32. ANTONOVA, AKRADOVA 1970 -**Antonova, I., A.; Akradova, L., A.**, *Raskopki term i antičnoi protejizmy v Hersonese*, AO, p. 270-271
33. ANTONOVA 1971 -**Antonova, I., A.**, *Oboronitel’nye soorujenija hersonesskogo porta v srednevekovuju epohu*, ADSV, 7, p. 102-118
34. ANTONOVA 1974 -**Antonova, I., A.**, *XIV oboronitel’naja bașnja (k voprosu o hronologii oboronitel’nogo stroitel’sтва)*, HTRK, p. 69-81
35. ANTONOVA 1976 -**Antonova, I. A.**, *K voprosu o hronologii oboronitel’nogo stroistva v srednevekovom Hersonese*, ADSV, p. 3-8
36. ANTONOVA și colect. 1985 -**Antonova, I., A.; Zegdenidze, A., A.; Kolesnikova, L., G.; Begareva, G., Ia; Filippenko, V., B.**, *Hersones*, Simferopol
37. ANTONOVA, JAJLENKO 1995 -**Antonova, I., I; Jajlenko, V., P.**, *Hersones Severnoe Pričernomor’je i Markonanskije vojnny po dannym hersonesskogo dekreta 174 g. n.e. cest’ Tita Avrelija Kal’purniam Apollonida*, VDI, 4, p. 61-74
38. ANTONOVA, ATANASOV 1979 -**Antonova, Vera; Atanasov, G.**, *Peșci za bitova keramika v zemleščeto na s Pet moghili Šumensk*, GMSB, 5, p. 28-31
39. ANTONOVA 1987 -**Antonova, Vera**, *Šumenskata krepost prez rannovizantiiskata epoha*, GMSB, 13, p. 53-68
40. APAKIDZE 1963 -**Apakidze, M., A.**, *Goroda i gorodskaja v drevnei Gruzii, I*, Tbilisi
41. APARASCHIVEI 2010 -**Aparaschivei, D.**, *Orașele romane de la Dunărea inferioară (secolele I-III p. Chr.)*, Iași
42. ARDEȚ 1996 -**Ardeț, A.**, *Considerations sur les amphores romaines de Tibiscum*, ODA, p.165-176
43. ARICESCU 1970 -**Aricescu, A.**, *Quelques precisions sur la carte de la Scythie Minor*, Dacia, N. S., 14, p. 297-309
44. ARICESCU 1971 -**Aricescu, A.**, *Les fortifications de la Dobroudja a l’époque de Justinien*, ACIEB, 14, p. 126-128
45. ARICESCU 1971 a -**Aricescu, A.**, *Noi date despre cetatea de la Hârșova*, Pontica, 4, p. 351-369
46. ARICESCU 1972 -**Aricescu, A.**, *Încercare nouă de înțelegere a știrilor date de Procopius din Caesarea despre teritoriul Dobrogei în timpul lui Justinian*, Pontica, 5, p. 329-347
47. ARICESCU 1975 -**Aricescu, A.**, *Drumul militar de la Noviodunum la Callatis în lumina itinerariilor antice*, Pontica, 8, p.315-329.
48. ARICESCU 1977 -**Aricescu, A.**, *Armata în Dobrogea romană*, București.
49. ARNALDI 1980 -**Arnaldi, Adelina**, *Les victoires sur les gots, les sarmates et les carpes au Bas Empire*, Pulpudeva, 4, Bulgaria, p.227-232

50. ARNĂUT 2003-2005 -**Arnăut, T.**, *Râșnițe de tip grecesc din regiunile de la sud și nord-vest de Pontul Euxin (sec. IV a. Chr.- sec. III p. Chr.)*, SCIVA, 54-56, p. 221-247
51. ARSENEVA 1963 -**Arseneva, T., M.**, *Nekropol" rimskogo vremeni u der. Novo-Otradne, SA*, 1, p. 192-203
52. ARSENEVA, ŢELOV 1972 -**Arseneva, T., M.; Ţelov, D., B.**, *Issledovanija Tanaisa v 1966-1969 gg*, KS, 130, p. 89-92
53. ARSENEVA 1977 -**Arseneva, T., M.**, *Necropol" Tanaisa*, Moskva
54. ARSENEVA 1981 -**Arseneva, T., M.**, *Krasnolakovaja keramika iz Tanaisa konța IV - načalo V v. n.e.*, KS, 168, p. 43-47
55. ARSENEVA, NAUMENKO 1987 -**Arseneva, T., M.; Naumenko, S., A.**, *Raskopki Tanaisa v 1981-1984 gg*, KS, 191, p. 75-82
56. ARTAMONOV 1962 -**Artamonov, M., I.**, *Istoria Hazar*, Leningrad
57. ATANASOVA-GEORGIEVA 1974 -**Atanasova-Georgieva, Iordanka**, *Le quadriburgium de la forteresse Castra Martis en Dacia Ripensis*, ACIFR, 9, p. 167-172
58. ATANASOV 1986 -**Atanasov, G.**, *Srednevekovni amuleti ot Silistra*, INMV, 22 (37), p. 74-81
59. ATANASOV 1987 -**Atanasov, G.**, *Kăm istoriceskata geografija na jujna Dobroudja*, Dobroudja, 4, p. 29-37.
60. ATANASOV 2004-2005 -**Atanasov, G.**, *Le palais des évêques de Durostorum des Ve-VIe siècles*. Pontica, 37-38, p. 275-287.
61. ATANASOV 2009 -**Atanasov, G.**, *The Despotie Domain of Dobroudja. Abouth the Political, Clerical, and Cultural History of Dobroudja in the 14th Century*, Veliko Tărnovo
62. AVAKELIJAN 1962 -**Avakelijan, B.**, *Garni I rezultati raskopok 1949-1950*, Erevan
63. AVRAM, OPAIȚ 1987 -**Avram, Al.; Opaic, A.**, *Le vin, l'hule et les amphores dans l'antiquité classique*, Dacia, 31, 1-2, p. 135-144
64. BAJAN, ŢCIUKIN 1990 -**Bajan, I., A.; Ţciukin, M., B.**, *K voprosu o voznikovanii polihronnogo stilja kluzazom epohi velikogo pereselenija narodov*, AS, 30, p. 83-96
65. BALKANSKA 1972 -**Balkanska, Ana**, *Glineni kupi s gravirana ukrasa i grătki nadpis ot Nikolopis ad Istrum*, IAI, 39, p. 171-176
66. BARBU 1972 -**Barbu, V.**, *Fortăreața romano-bizantină de la Sucidava în lumina cercetărilor din sectorul de sud-est*, SCIV, 24, 1, p. 27-55
67. BARBU 1978 -**Barbu, V.**, *Dobrogea în timpul lui Gallienus*, Pontica, 11, p. 143-150
68. BARMINA 1975 -**Barmina, I., N.**, *K izučeniju Mangupskoi baziliki*, ADSV, 11, p. 30-40
69. BARNEA 1974 -**Barnea, Al.**, *Descoperiri arheologice noi în preajma cetății Dinogetia*, SCIVA, 25, 1, p. 103-114
70. BARNEA 1979 -**Barnea, Al.**, *Dinogetia 1978. Raport privind săpăturile arheologice din sectorul „via principalis”*, MCA, 13, p. 205-206
71. BARNEA 1987 -**Barnea, Al.**, *Limesul danubian al provinciei Moesia Inferior. Organizare militară și civilă*, CCDJ, 3-4, p. 77-86
72. BARNEA A 1983 -**Barnea, Al.**, *Dinogetia IV*, MCA, 17, p. 217-222
73. BARNEA 1984 -**Barnea, Al.**, *Dinogetia III (precizări cronologice)*, Peuce, 9, p. 339-346
74. BARNEA A 1991 - **Barnea, Al.**, *Municipium Noviodunum*, Peuce, 10, p. 81-84
75. BARNEA 1992 -**Barnea, Al.**, *Dinogetia IV, jud. Tulcea*. MCA, 12, p. 217-222
76. BARNEA 1995 -**Barnea, Al.**, *Daciae Ripensis, Moesiae Secunda et Scythiae Minor entre paganisme et christianisme*, AUB, 44, p. 23-32
77. BARNEA 1995 a -**Barnea, Al.**, *L'époque du Dominat au Bas-Danube. Presences, liaison, influences*, BP, 7, p. 277-283
78. BARNEA 1996 -**Barnea, Al.**, *La ville en Scythie Mineure (IVe-VIe siècle)*, ODA, p. 227-231
79. BARNEA 1997 a -**Barnea, Al.**, *Quelques problèmes de géographie historique concernant le limes du Bas-Danube*, RSF, Zalău, p. 485-486

80. BARNEA A 1997 b -**Barnea, Al.**, *Voies de communications au Bas-Danube aux IVe-VIe s ap. J.C.*, EBPB, 3, București, p. 18-42
81. BARNEA 1950 -**Barnea, I.**, *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV, 1, 2, p. 175-184
82. BARNEA 1955 -**Barnea, I.**, *Meșteșugurile în așezarea feudală de la Garoăn sec. X-XII*, SCIV, 6, 1-2, p. 99-121
83. BARNEA, MITREA, ANGELESCU 1957 -**Barnea, I.; Mitrea, B.; Angelescu, N.**, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, MCA, 4, p. 155-174
84. BARNEA, MITREA 1959 -**Barnea, I.; Mitrea, B.**, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea)*, MCA, 5, p. 461-173
85. BARNEA 1960 -**Barnea, I.**, *Contributions to Dobroudja History under Anastasius I*, Dacia, N.S., 4, p. 365-374
86. BARNEA 1961 -**Barnea, I.**, *Noi contribuții la cunoașterea țesutului în așezarea de la Garoăn (sec. X-XII)*, SCIV, 12, 2, p. 307-314
87. BARNEA 1965 a -**Barnea, I.**, *Objets céramiques peu connus: les couvercles de vases de Scythie Mineure*, Dacia, 9, p. 407-411
88. BARNEA 1965 b -**Barnea, I.**, *Cu privire la relațiile dintre Dobrogea și Chersonesos în sec. IV-X*, OPCI, p. 164-165
89. BARNEA 1966 -**Barnea, I.**, *L'incendie de la cite de Dinogetia au VIe siècle*, Dacia, 10, p. 237-259
90. BARNEA 1967 a -**Barnea, I.**, *Les thermes de Dinogetia*, Dacia, 11, p. 225-252
91. BARNEA 1967 b -**Barnea, I.**, *Nouvelle contribution a l'histoire de la Dobroudja sous Anastase Ier*, Dacia, 11, p. 355-356
92. BARNEA 1969 -**Barnea, I.**, *O casă romană târzie de la Dinogetia*, SCIV, 20, 2, p. 245-266
93. BARNEA 1971 -**Barnea, I.**, *Dinogetia et Noviodunum, deux villes byzantines du Bas Danube*, RÉSEE, 9, 3, p. 343-362
94. BARNEA 1972 -**Barnea, I.**, *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică și Egiptul*, Pontica, 5, p. 251-265
95. BARNEA, ȘTEFAN 1974 -**Barnea, I.; Ștefan Gh.**, *Le limes Scythique des origines á la fin de l'antiquité*, ACIFR, 9, București, p. 15-25
96. BARNEA 1975 a -**Barnea, I.**, *Murfatlar și Niculițel*, SCIVA, 26, 1, p. 95-99
97. BARNEA 1975 b -**Barnea, I.**, *Sigillii bizantine de la Noviodunum, (II)*, SCN, 6, p. 159-162
98. BARNEA 1975 c -**Barnea, I.**, *Le martyrion de Niculițel*, BASEE, 3, p. 131-146
99. BARNEA 1977 a -**Barnea, I.**, *Les monuments paleochrétiens de Roumanie*, Roma
100. BARNEA 1977 b -**Barnea, I.**, *Descoperiri de la Noviodunum*, Peuce, 6, p. 103-121
101. BARNEA 1979 -**Barnea, I.**, *Arta creștină în România, 1*, București
102. BARNEA 1981 -**Barnea, I.**, *Le cripte delle basiliche paleocristiane della Scizia Minore*, RÉSEE, 19, 3, p. 489-505)
103. BARNEA 1982 -**Barnea, I.**, *Sigillii bizantine de la Durostorum-Dorostolon*, Pontica, 15, p. 202-212
104. BARNEA, ILIESCU 1982 -**Barnea, I.; Iliescu, Oct.**, *Constantin cel Mare*, București
105. BARNEA 1983 -**Barnea, I.**, *Sigillii bizantine inedite din Dobrogea, I*, Pontica, 16, p. 263-272
106. BARNEA I., A. 1984 -**Barnea, I.**, și **Al.**, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce, 9, p. 97-105
107. BARNEA 1985 a -**Barnea, I.**, *Le christianisme sur le territoire de la R. S. Roumanie aux IIIe - XIe siècles*, Études Balcaniques, 1, Belgrad, p. 92-106
108. BARNEA 1985 b -**Barnea, I.**, *Sigillii bizantine inedite în Dobrogea, II*, Pontica, 18, p. 235-248
109. BARNEA 1989 -**Barnea, I.**, *Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos*, Sym. Th. 7, p. 163-178
110. BARNEA 1990 -**Barnea, I.**, *Sigillii bizantine inedite din Dobrogea (III)*, Pontica, 23, p. 315-337
111. BARNEA 1991 -**Barnea, I.**, *Sur les rapports avec Byzance du territoire situé au nord du Bas-Danube devant la période Anastase I - Justinien I (491-565)*, EBPB, 2, p. 49-50
112. BARNEA 1997 a -**Barnea, I.**, *Sceaux byzantines inédits de Dobrouja*, EBPB, 3, p. 93-98

113. BARNEA 1997 b -**Barnea, I.**, *Noviodunum în lumina sigiliilor bizantine*, SCIVA, 48, 4, p. 353-360
114. BARTOLDI, KAZANSKI 2002 -**Bartoldi, Anne; Kazanski, M.**, *Kherson and its Region*, EHB, p. 659-665
115. BATIZAT 1997 -**Batizat, V., G.**, *Stekljannaja podveska iz pogrebenija černjahovskoi kul'tury*, NAMSP, p. 299-304
116. BAUMANN 1973-1975 -**Baumann, V., H.**, *Observații arheologice asupra poziției și cronologiei așezărilor romane din zona de nord a Niculițelului*, Peuce, 4, p. 109-116
117. BAUMANN 1977 a -**Baumann, V., H.**, *Proprietari funciari în Dobrogea romană*, Peuce, 6, p. 155-161
118. BAUMANN 1977 b -**Baumann, V., H.**, *Despre un stâlp miliar descoperit la Mănăstirea Saon (jud. Tulcea)*, Pontica, 10, p. 325-331
119. BAUMANN 1979 -**Baumann, V., H.**, *Cercetări arheologice în zona Sarica - Niculițel*, MCA, 13, p. 197-203
120. BAUMANN 1980 -**Baumann, V., H.**, *Observații topo-stratigrafice asupra locuirii de la Troesmis (casele 1-10)*, Peuce, 8, p. 159-196
121. BAUMANN 1984 a -**Baumann, V., H.**, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate la ferma romană de la Telița, punctul „La Pod” (jud. Tulcea) în anul 1980*, Peuce, 9, p. 51-73
122. BAUMANN 1984 b -**Baumann, V., H.**, *Raport cu privire la rezultatele cercetărilor arheologice de la Telița, „Izvorul Maicilor” (jud. Tulcea)*, Peuce, 9, p. 41-50
123. BAUMANN 1989 -**Baumann, V., H.**, *Cu privire la cultura viței de vie în nordul Dobrogei în antichitatea romană*, RMM, 3, p. 53-59
124. BAUMANN 1991 a -**Baumann, V., H.**, *Appareils et édifices romains de caractere rural dans la zone du limes nord scythique*, PEPER, p. 163-166
125. BAUMANN 1991 b -**Baumann, V., H.**, *Batiments romains a destination speciale dans le region de l'embuchure du Danube*, PEPER, p. 211-229
126. BAUMANN 1991 c -**Baumann, V., H.**, *Un cuptor de ars material tegular descoperit în ferma romană târzie de la Telița, punctul „La Pod” jud. Tulcea*, Peuce, 10, p. 105-106
127. BAUMANN 1995 -**Baumann, V., H.**, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-IV p.Chr) Tulcea*
128. BAUMANN 1996 -**Baumann, V., H.**, *Aspecte ale circulației monetare de la Gurile Dunării în sec. IV p. Chr.*, Peuce, 12, p. 243-284
129. BAUMANN 1997 -**Baumann, V., H.**, *La céramique utilitaire du IV-e siècle fabriquee par „l'officina romana” de Valea Morilor (Telița, Departement de Tulcea)*, ECRDM, p. 31-53
130. BAUMANN 1998 -**Baumann, V., H.; Mănucu-Adameșteanu, Gh.; Iacob, Mihaela; Paraschiv, D.; Mănăstireanu, S.**, *Isaccea, campania 1997*, CCA, 32, p. 34-35
131. BAUMANN 1999 -**Baumann, V., H.**, *Noviodunum, Isaccea, jud. Tulcea*, CCA, 30, p. 74
132. BAUMANN 2000 -**Baumann, V., H.**, *Scurtă privire asupra ocupațiilor agricole din mediul rural al Dobrogei romane*, Istro-Pontica, 2000, p. 231-240
133. BĂJENARU 2002-2003, -**Băjenaru, C.**, *Observații recente cu privire la fortificația de tip quadriburgium de la Ovidiu*, Pontica 35-36, p. 294-314
134. BĂJENARU 2010 -**Băjenaru, C.**, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca
135. BĂLUȚĂ 1977 -**Băluță C., L.**, *Sigilla mortariorum Apulensia*, Apulum, 15, p. 249-250
136. BĂLUȚĂ 1981 -**Băluță, L., C.**, *Mortaria ștampilate comune în Dacia și Moesia Inferior*, Pontica, 14, p. 264-266
137. BĂNESCU 1971 -**Bănescu, N.**, *Chipuri din istoria Bizanțului*, București
138. BĂNESCU 2000 -**Bănescu, N.**, *Istoria imperiului bizantin I, 313-610*, București. (ed. îngrijită de Tudor Teoteoi)
139. BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1980 -**Bărbulescu-Munteanu, M.; Rădulescu, A.**, *Stâlpi miliari inediți din Scythia Minor*, Pontica, 13, p. 140-163

140. BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997 -**Bărbulescu, Maria; Câteia, Adriana**, *Stâlpi miliari descoperiți în Dobrogea*, Pontica, 30, p. 183-198
141. BĂRBULESCU, CÂTEIA 1998, -**Bărbulescu, Maria; Câteia, Adriana**, *Observations sur deux borns militaires inédits de la province Scythie*, Studia Danubiana, 1, p. 195-198
142. BĂRBULESCU 2001 -**Bărbulescu, Maria**, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec.II-III)*, Constanța
143. BĂRBULESCU 1994 -**Bărbulescu, M.**, *Potaissa. Studiu monografic*. Turda
144. BEJAN 1976 -**Bejan, A.**, *Un atelier metalurgic din secolul al VI-lea en de la Drobeta*, AMN, 13, p. 257-278
145. BEJAN 1981 -**Bejan, A.**, *Contribuții arheologice la cunoașterea așezărilor rurale daco-romane din Banat în lumina descoperirilor de la Hodoni (jud. Timiș)*, Banatica, 6, p. 153-171
146. BEJAN, 1983 -**Bejan, A.**, *Elemente de continuitate daco-romană în așezarea de la Hodoni (jud. Timiș) sec. III-IV en. Tipologia gropilor de provizi*. SIB, 9, p. 13-22
147. BEJAN, MARE 1993 -**Bejan, A.; Mare M.**, *Sud-vestul României (Banatul) în secolele III/IV-VII-repere actuale ale cercetării*, An. Bt. 2, p. 222-229
148. BELJAEV 1968 a -**Beljaev, S., A.**, *K ponimaniju CIL, VIII, 619, VDI, 4*, p.133-142
149. BELJAEV 1968 b -**Beljaev, S., A.**, *Krasnolakovaja keramika Hersonesa IV-VI vv*, AIKSP, p.1-38
150. BELJAEV 1979 -**Beljaev, S., A.**, *Vnovi naidennaja rannevizantiiskaja mozaika iz Hersonesa*, VV, 40, p. 114-126
151. BELOV 1953 -**Belov, V., D.**, *Hersoneskie vinodel'ni*, VDI, 29, p. 225-237
152. BELOV, JAKOBSON 1953 -**Belov, G., D.; Jakobson, A., L.**, *Kvartal XVII (raskopki 1940)*, MIA, 34, p. 109-159
153. BELOV, STRŽELETKII, JAKOBSON 1953 -**Belov, G., D.; Strželečkii, S., F.; Jakobson, A., L.**, *Kvartal XVIII, (raskopki 1941, 1947, 1948)*, MIA, 34, p. 160-236
154. BELOV 1963 -**Belov, V., D.**, *Iz istorii ekonomičeskoj žizni Hersonesa vo II-IV vv n.e*. AG, p. 61-68
155. BELOV 1965 -**Belov, D., V.**, *Steklodelie v Hersonese*, SA, 3, p. 237-239
156. BELOV 1969 -**Belov, V., D.**, *Steklodelatel'naja masterskaja v Hersonese*, KSIA, 116, p. 80-84
157. BELOV 1974 -**Belov, V., D.**, *Raskopki v severnom raione Hersonesa v 1968 g*, HTRK, p. 82-92
158. BENEÀ 1975 -**Benea, Doina**, *Observații cu privire la topografia Diernei în epoca romană*, Banatica, 3, p. 91-98
159. BENEÀ 1978 -**Benea, D.**, *Cărămizi ștampilate din colecția Muzeului regiunii Porțile de Fier*, Apulum, 16, p. 199-209
160. BENEÀ, BOZU 1992 -**Benea, Doina; Bozu, O.**, *Das Banat in der römischen Kaiserzeit*, Sym. Th. 9, p. 44-56
161. BENEÀ 1996 -**Benea, D.**, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara
162. BENEÀ 1998 -**Benea, Doina**, *L'habitat rural dans le sud-ouest de la Dacie III-e - VI-e siècles après J.C.*, PEPER, III, p. 101-117
163. BERCHEM 1952 -**Berchem, Van, D.**, *L'armée de Diocletien et la réforme constantinienne*, Paris
164. BERNŠTAIN 1948 -**Bernštajn, A., N.**, *Drevnaja Fergana*, VDI, 1, p. 100-111
165. BESSONOVA 1970 -**Bessonova, S., S.**, *Raskopki Kiteja*, AO, p. 249
166. BICHIR 1984 -**Bichir, Gh.**, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București
167. BICHIR 1985 -**Bichir, Gh.**, *Castrul militar roman de la Buridava*, Thraco-Dacia, 6, 1-2, p. 94-95
168. BICHIR 1989 -**Bichir, Gh.**, *Cuptoarele de ars ceramică și țigle de la Stolniceni-Buridava*, SCIVA, 40, 1, p. 45-56
169. BIERNACŃKA-LUBANSKA 1982 -**Biernačka-Lubanska, Malgorzata**, *The Roman and Early-Bizantine Fortification of Lower Moesia and Northern Thrace*, Wroclaw-Warszawa
170. BJELAJAC, IVANISEVIĆ 1991 -**Bjelajac, Ljiljana; Ivanisević, V.**, *Les témoignages archéologiques des grandes invasions à Singidunum*, Starinar, 42, p. 123-139
171. BILIMOVIĆ 1979 -**Bilimović, Z., A.**, *Etrusskie bronzovye sitetčki naidennye v Severnom Pričernomor'je*, ISPAE, p. 26-36

172. BĂLTĂC 2011 -**Băltăc, Adela**, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (secolele I-III p. Chr.)*, București
173. BÂRCĂ 2006 -**Bărcă, V.**, *Istorie și civilizație. Sarmății în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. - începutul sec. II p. Chr.)*, Cluj Napoca, 2006
174. BÂRCĂ 2009 -**Bărcă, V.**, *Câteva considerații privind vasele metalice de import din mediul sarmatic nord-pontic*, CA, 16, p. 85-124
175. BLAVATSKI 1938 -**Blavatski, V., D.**, *Raskopki Haraksa v 1930, 1932, 1935 gg*, VDI, 2 (3), p. 321-335
176. BLAVATSKI 1947 -**Blavatski, V., D.**, *Isskustvo Severnogo Pričernomor'ja antičnoj epohu*, Moskva
177. BLAVATSKI 1954 -**Blavatski, V., D.**, *Očerki voennogo delo v antičnyh gosudarstvah Severnogo Pričernomor'ja*, Moskva
178. BLAVATSKI 1955 -**Blavatski, D., V.**, *Tretii god rabot v Sindike*, KS, 58, p. 88-95
179. BLAVATSKI 1961 -**Blavatski, V., D.**, *Antičnaja Arheologija Severnogo Pričernomor'ja*, Moskva
180. BLAVATSKI 1959 -**Blavatski, V., D.**, *Pročess istoričeskogo razvitija antičnyh gosudarstv v Severnom Pričernomor'je*, PISPAE, p. 7-39
181. BLAVATSKI 1962 -**Blavatski, V., D.**, *Otčet o raskopkah Panticapeja v 1945-1949; 1952-1953 gg*. Vol. *Panticapei*, Moskva, red. I. B. Zeest; I. D. Marcenko, p. 6-85
182. BLAVATSKI 1964 -**Blavatski, V., D.**, *Panticapei očerki istorii staliți Bospora*, Moskva
183. BLAVATSKI 1973 a -**Blavatski, V., D.**, *Antičnaja țivilizațija*, Moskva
184. BLAVATSKI 1973 b -**Blavatski, V., D.**, *O rimskih voiskah na Tavričeskom poluostrove v I v. n.e.*, AP, 14, p. 215-222
185. BLAVATSKI 1985 -**Blavatski, V., D.**, *Antičnaja arheologija i istoria*, Moskva
186. BLOCH 1924 -**Bloch, G.**, *L'empire Romain. Évolution et décadence*, Paris
187. BOGDAN-CĂTĂNICIU 1974 -**Bogdan-Cătăniciu, Ioana**, *Nouvelles données sur le „limes Transalutantus”*, ACIFR, 9, p. 259-265
188. BOGDAN-CĂTĂNICIU 1977 -**Bogdan-Cătăniciu, I.**, *Le limes du sud-est de la Dacie et les relations des Romains avec la population de la Valachie (II-III s)*, SMR, 2, p. 267-275
189. BOCKISCH, BÖTTGER 1966 -**Bockisch, Gabriele; Böttger, B.**, *Spätromische und frühbyzantinische Keramik*, Klio, 47, p. 209-256
190. BOJOVIČ 1975 -**Bojovič, D.**, *Rezultati arheologičeskix iskopavanja na ubițiranju rimskog vojnog logora u Singidunumu*, Starinar, 28, p. 71-85
191. BOLLINI 1980 -**Bollini, Maria**, *Bolli laterizi di Ratiaria*, Ratiarensia, 1, p. 93-127
192. BOLOCAN 2005 -**Bolocan, A.**, *Tezaurul de siliquae de la Taraclia (r. Ceadăr-Lunga)*, Tyrageția, 14, p. 83-86
193. BONDAR, ZAGINAILO, GOLOVKO 1965 -**Bondar, R., D.; Zaginailo, A., D.; Golovko, I., D.**, *Arheologičeskije issledovanija u s Orlovka, Belgorodskogo raiona, Odesskoj oblasti*, KSOAM, Odessa, p. 68-79
194. BONDAR 1973 -**Bondar, R., D.**, *Nekotoryie problemy istorii nijnedunaiskogo limesa*, VDI, 3, p. 150-167
195. BONDAR, BULATOVIČI 1990 -**Bondar, R., D.; Bulatoviči, S., A.**, *Nahodki iz Orlovki*, NIIVE, p. 100-104
196. BONDAR, BULATOVIČI 2000-2001 -**Bondar, R., D.; Bulatoviči, Svetlana, A.**, *Monede romane de la Orlovka*, Arh.M. 23-24, p. 334-336
197. BONDAR 1996 -**Bondar, R., D.**, *Nekotoryie itogi arheologičeskogo izučeniija gorodišča Orlovka (Kartal) na Dunae*, DP, Odessa
198. BORDEA, OCHEȘEANU 1980 -**Bordea-Poenaru, Gh.; Ocheșeanu, R.**, *Probleme istorice dobrogene (sec. VI-VII) în lumina monedelor bizantine din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța*, SCIVA, 31, 3, p. 377-396

199. BORISOVA 1958 -**Borisova, V., V.**, *Gončarnye masterskie Hersonesa (po materialam raskopok 1955-1957)*, SA, 4, p. 144-153
200. BORISOVA 1960 -**Borisova, V., V.**, *Srednevekovaja gončarnaja peci*, SHM, 1, p. 42-60
201. BORISOVA 1961 -**Borisova, V., V.**, *Čerepiťy s kleimami rimskih legionov*, SHM, 8, p. 43-44
202. BORTOLI, KAZANSKI 2002 -**Bortoli, Anne; Kazanski, M.**, *Kerson and its Region*, EHB, 39, p. 659-665
203. BOSKOVA 1984 -**Boskova, Bistra**, *Coins from the Excavations of the Antique Town Ratiaria, Ratiarensia*, 2, p. 105-106
204. BOŠKOVIČ 1982-1983 -**Boškovič, D.**, *Recherches archéologiques aux Portes de Fer 1956-1970*, Starinar, 33-34, p. 18-27
205. BOȚAN 2010 -**Boțan, Sever**, *Vase din sticlă romane și romano-bizantine descoperite în nordul Dobrogei*, Arh. M., 33, p. 217-242
206. BOUNEGRU 1985 -**Bounegru, Oct.**, *Un presupus birou vama la Troesmis*, Istros, 4, p. 143-146
207. BOUNEGRU 1995 -**Bounegru, Oct.**, *Observations sur l'organisation et l'activité des associations des navigateurs de Dacie et Mésie*, SAA, 2, p. 161-170
208. BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996 -**Bounegru, Oct.; Zahariade, M.**, *Les forces navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux Ier-VIe siècles*, Oxbow Books
209. BOUNEGRU 1997 -**Bounegru, Oct.**, *La production et les importations céramiques dans les villes de la Mésie Inférieure*, SAA, 3-4, p. 101-114
210. BOUNEGRU 2003 -**Bounegru, Oct.**, *Economie și societate în spațiul ponto-egean. (Sec. V a. Chr. - III p. Chr.)*, Iași
211. BOUNEGRU 2008 -**Bounegru, Oct.**, *Comerț și navigatori la Pontul Stâng și Dunărea de Jos (sec. I-III p. Chr.)*, Iași
212. BOZU 1990 -**Bozu, O.**, *Așezarea daco-romană de la Grădinari „Săliște”*, Banatica, 10, p. 145-186
213. BOZU 1993 -**Bozu, O.**, *Obiecte creștine inedite de uz casnic. Furcile de tors pentru deget datate în secolele IV-VI e.n.*, Analele Banatului, 2, p. 206-214
214. BÖTTGER 1967 -**Böttger, B.**, *Die Keramikfunde aus dem Kastell Jatrus und ihr entwicklungsgeschichtlicher Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanländer*, Klio, 48, p. 251-314
215. BÖTTGER 1974 -**Böttger, B.**, *Die Importkeramik aus dem spätantiken Donau-Limeskastell Iatrus in Nordbulgarien*, ACIFR, 9, p. 131-141
216. BÖTTGER 1978 -**Böttger, B.**, *Domanișă keramika at IV-VI v Iatrus (Dolna Mizia)*, Arheologija, Sofia, 2, p. 26-32
217. BÖTTGER 1981 -**Böttger, B.**, *Dipinti aus Iatrus*, Klio, 2, p. 511-525
218. BRAIČEVSKII 1956 -**Braičevskii, M. Yu.**, *K voprosu o proishozhdenii obolonskogo klada*, KS, 66, p. 59-64
219. BRAIČEVSKII 1994 -**Braičevskii, M. Yu.**, *Periodizațiya istoričnogo razvitku shidnoi Evropy v I tys. V n.e.*, Arheologija, Kiev, 3, p. 13-18
220. BRAŠINSKI 1964 -**Brašinski, I. B.**, *Kompleks krovel"noj čerepiťy iz raskopok Ol"vijskoj agory 1959-1960 gg.*, OTA, p. 285-313
221. BRAŠINSKI 1979 -**Brašinski, I. B.**, *Importnye iz Sredizemnomor"ja v Pričernomor"e v arhaičeskaja epoha*, Thraco-Pontica, 1, Sozopol, p. 189-195
222. BRAUND 1991 -**Braund, D.**, *Rimskoe prisutstvie v Kolhide i Iberii*, VDI, 4, p. 34-52
223. BRĂȚIANU 1988 -**Brătianu, Gh. I.**, *Marea Neagră*, București. Red. V. Spinei
224. BRĂȚIANU 2003 -**Brătianu, Gh. I.**, *Studii bizantine de istorie economică și socială*, București
225. BREHIER 1969 -**Brehier, L.**, *Vie et mort de Byzance*, Paris
226. BREZEANU 1981 -**Brezeanu, St.**, *O istorie a Imperiului Bizantin*, București
227. BRIZZI 1984 -**Brizzi, G.**, *Caratteri e posizione del porto fluviale di Ratiaria, una ipotesi dalle carte di Luigi Ferdinando Marsili*, Ratiarensia, 2, p. 81-90

228. BUCOVALĂ 1972 -**Bucovală, M.**, *Vase romane de bronz descoperite la Dervent, jud. Constanța*, Pontica, 5, p. 117-136
229. BUCOVALĂ 1977 -**Bucovală, M.**, *Atestări arheologice ale practicilor medico-farmaceutice în Dobrogea*, Pontica, 10, p. 91-96
230. BUCOVALĂ, PAPUC 1980 -**Bucovală, M.; Papuc, Gh.**, *Cercetările arheologice de la Ovidiu, municipiul Constanța (raport preliminar)*, Pontica, 13, p. 257-283
231. BUCOVALĂ, PAPUC 1981 -**Bucovală, M.; Papuc, Gh.**, *Date noi despre fortificația de la Ovidiu, municipiul Constanța, campania 1982*, Pontica, 14, p. 211-216
232. BUCOVALĂ, PAPUC 1984 -**Bucovală, M.; Papuc Gh.**, *Date noi privind cercetările arheologice de la Ovidiu*, Pontica, 17, p. 153-156
233. BUHARIN 1999 -**Buharin, M., D.**, *Sredizemnomorsko-indijskie kontakty v novejšej istoriografii*, VDI, 3, p. 208-215
234. BUJSKIH 1979 -**Bujskih, S., B.**, *Novye materialy po fortificačionnoi tehnike gorodišči Ol'vijskoj hory persyh vekov n.e.*, PDKSP, Kiev, p. 87-96
235. BUJSKIH 1990 -**Bujskih, S., B.**, *K istorii denejnogo obraščeniia na hore Ol'vij poslegetsogo vremeni*, DP, p. 28-35.
236. BUJSKIH, JEVLEV 1986 -**Bujskih, S., B.; Jevlev, M., M.**, *O topografii gorodišči Nijnego pobuj'ja pervyh vekov nașei erī*, AKSP, Kiev, p. 64-76
237. BUJSKIH 1989 -**Bujskih, S., B.**, *Rimskie lagerja v Bugo-Dnestrovskom mejdureč'e*, IANP, p. 73-74
238. BUJOR 1960 -**Bujor, E.**, *Cu privire la unele morminte de la Durostorum*, SCIV, 11, 1, p. 141-154
239. BUJOR, SIMION 1960 -**Bujor, E.; Simion, G.**, *Săpăturile de salvare din cimitirul roman de la Isaccea*, MCA, 7, p. 391-399
240. BULATOVICI, BONDAR 1995 -**Bulatovoci, S., A.; Bondar, R., D.**, *On the History of Money Circulation in the Roman Fist War Orlovka on the Lower Danube*, NSCAMHD, p. 84-88
241. BULKIN 1997 -**Bulkin, I., Yu.**, *Predpologaemye trassy rimskih voennyh dorog v severnom Pričernomor'ja*, NAMSP, p. 286-288
242. BUS 2013 -**Bus, O., V.**, *Primorskie castella tumultaria Sudaka v kontekste voenno-iujenevnoi praktiki rimljam v Krymu v IV veke*, NBU, 2, p. 102-115
243. BUTNARIU 1983-1985 -**Butnariu, V.**, *Răspândirea monedelor bizantine din sec. VII-VIII în teritoriile carpato-dunărene*, BSNR, 77-79, p. 131-133; 199-235
244. BUTNARIU 1988 -**Butnariu, V.**, *Monede romane postareliene în teritoriul carpato-danubiano-pontic*, Arh. M. 12, p. 131-196
245. BUTNARIU 1991 -**Butnariu, V.**, *Monede romane postareliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice*, Arh. M. 14, p. 67-107
246. CANARACHE 1957 -**Canarache, V.**, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București
247. CANTACUZINO 1992 -**Cantacuzino, Gh.**, *Cercetări arheologice la fortificațiile de la Hârșova*, BCMI, 3, p. 58-67
248. CARTER și colect. 2000 -**Carter, C., J.; Crawford, Melba; Lehiman, P.; Nicolaevka, Galina; Trelogan, Jessica**, *The Chora of Chersonesos in Crimea, Ukraine*, AJA, 104, 2, p. 707-741
249. CASSIODORUS -**Magni Aureli Cassiodori**, *Opera*, ed. Theodorus Mommsen, Berlin, 1893-1894
250. ČEKERSKAJA 1987 -**Čekerskaja, E., P.**, *Kostnye ostatki životnyh iz poselenii mejdureč'i'ja Dunaja i Dnestra I-IV vv. n.e.*, NIASP, p. 149-155
251. ČERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1982-1983 -**Čermanović-Kuzmanović, Alexandrina, Tekija (Transdierna) veka razmatranja**, Starinar, 33-34, p. 337-343
252. CERNJAKOV 1967 -**Cernjakov, I., T.**, *Pamjatniki černjahovskoi kul'tury v primorski čiaști mejdurečija Dunaja i Dnestra (materialy k arheologičeskoj karte)*, MIA, 139, p. 197-204
253. CHILASHVILI 1990 -**Chilashvili, L., A.**, *A Guide to The Exhibition of Georgian Material Culture, Fourth to Eighth centuries*, Tbilisi

254. CHIRIAC 1991 -**Chiriac, C.**, *Despre tezaurele monetare bizantine din secolele VII-X de la est și sud de Carpați*, Pontica 24, p. 374-378
255. CHIRIAC 1993 -**Chiriac, C.**, *About the Presence of Byzantine Coins in Dobroudja During the 7th century*, NSCAMHD, p. 133-136
256. CHIRIAC și colect. 1998 -**Chiriac, C.; Nicolae, C.; Talmațchi, G.**, *Noutăți epigrafice din epoca romană la Carsium*, Pontica, 31, p. 139-162
257. CHIRIAC și colect. 1999 -**Chiriac, C.; Grămăticu, S.; Talmațchi, G.; Nicolae, C.**, *Noi descoperiri monetare la Carsium (Hârșova, jud. Constanța)*, Pontica, 32, p. 317-342
258. CHRISTOL, NONY 1974 -**Christol, M.; Nony, D.**, *Rome, des origines aux invasion barbares*, Paris
259. CHRONICON PASCHALE, ed. Ludovic Dindorf, Bonn, 1832
260. CHRZANOVSKI, ZURAVLEV 1998, -**Chrzanovski, L.; Zhuravlev, D.**, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum*, Moscow-Roma
261. CICKOVA 1974 -**Cickova, Maria**, *Firmalampen du limes danubien en Bulgarie*, ACIFR, 9, p. 155-165
262. CICKOVA 1977 -**Cickova, Maria**, *La fortification et l'urbanisation de Novae à la lumière des derniers fouilles archéologiques (1970-1974)*, SMR, 2, p. 277-282
263. CICKOVA 1983 -**Cickova, M.**, *Fouilles du camp romain et de la ville palébyzantin de Novae (Mésie Inférieure)*, AB, p. 11-19
264. CICKOVA 1987 -**Cickova, Maria**, *Pottery Lamps from Novae (Lower Moesia). 1st-3rd Century*, IAI, 37, p. 153-172
265. ČIČUROV 1991 -**Čičurov, I. S.**, *Vizantiiskii Herson-katalog vystavski*, Moskva, 1991
266. ČILAŠVILI 1990 -**Čilašvili, L. A.**, *Putevoditel" vystavki material"naja kul"tura Gruzii IV-XVIII vv*, Tbilisi
267. CIOBANU 2002 -**Ciobanu, Doina**, *Exploatarea sării în perioada marilor migrații (sec. I-XIII e.n.) în spațiul carpato-dunărean*, Buzău
268. ČOREF 2008 -**Čoref, M. M.**, *K voprosu o nominalah bronz rannosrednevekovogo Hersona*, MAIASK, p. 117-130
269. ČUSTOVA 1962 -**Čustova, I. L.**, *Antičnye i srednevekovye vesovye sistemy imevšie hojdenie v Severnom Pričernomor"je*, AIB-SS, p. 7-237
270. CLAUDE 1969 -**Claude, D.**, *Die Byzantinische Stadt im 6. Jh.* München, 1969
271. COJOCARU 2004 -**Cojocaru, V.**, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în sec. VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iasi
272. COJOCARU 2012 -**Cojocaru, V.**, *De la relațiile externe ale orașelor pontice la relațiile externe ale apoikiilor nord-pontice*, Pontica, 45, p. 65-76
273. COMȘA 1951 -**Comșa, E.**, *Cercetări și observații în legătură cu valurile din Dobrogea*, SCIV, 2, 2, p. 233-235
274. COMȘA 1988 -**Comșa, Maria**, *Rolul mediului natural în menținerea climatului autohton de la nord de Dunăre în secolele III-VII*, Hieratus, 7-8, p. 259-268
275. COMȘA 1988-1989 -**Comșa, Maria**, *O casă romană târzie situată extramuros de la Dinogetia*, Pontica, 21-22, p. 327-331
276. COMȘA 1994 -**Comșa, Maria**, *Raportul dintre agricultură și mediul natural, mileniul I*, Hieratus, 9, p. 303-312
277. CONCEV 1963 -**Concev, D.**, *Contribution a l'étude de la viticulture et de la vinification dans l'antiquité et au Moyen âge en Bulgarie*, AAPH, SA, p. 121-131
278. CONDURACHI 1941 -**Condurachi, E.**, *La politique financière de l'empereur Iulien*, AR-BSH, p. 85-143
279. CONDURACHI 1967 -**Condurachi, E.**, *Neue Probleme und Ergebnisse der Limes Forschung in Scythia Minor*, SMR, Graz, p. 162-174
280. CONDURACHI 1988 -**Condurachi, E.**, *Daco Romania Antiqua*, București

281. CONSTANTIN VII -**Constantine Porphyrogenetus**, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Budapesta, 1949
282. CORMAN 1998 -**Corman, I.**, *Contribuții la istoria spațiului pruto-nistean în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d. Chr.)*, Chișinău
283. COTET 1967 -**Coteț, P.**, *Europa și Asia -geografie fizică*, București
284. COVACEF 1980 -**Covacef, Z.**, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din sectorul V al cetății Capidava*, Pontica, 13, p. 254-274
285. COVACEF 1983 -**Covacef, Z.**, *Cercetările din sectorul V al cetății Capidava*, MCA, 15, p. 351-366
286. COVACEF 1988-1989 -**Covacef, Z.**, *Capidava în secolul VI en. Câteva observații pe baza cercetărilor din sectorul V al Cetății*, Pontica, 21-22, p. 187-196
287. COVACEF, CORBU 1991 -**Covacef, Zaharia; Corbu, Emilia**, *Considerații asupra unei categorii de opaițe descoperite în sectorul V al cetății Capidava*, Pontica, 24, p. 287-297
288. COVACEF 1993 -**Covacef, Z.**, *Cîteva observații pe marginea unor opaițe descoperite în sectorul V al Capidavei*, Pontica, 26, p. 246-251
289. COVACEF 1995-1996 -**Covacef, Z.**, *Accesorii vestimentare de toaletă și podoabe descoperite în sectorul estic al cetății Capidava*, Pontica, 28-29, p. 95-120
290. COVACEF 1996 -**Covacef, Z.**, *Capidava*, CCA, 30, p. 21-22
291. COVACEF 1998 -**Covacef, Z.**, *Quelques considérations concernant les activités agricoles dans la Dobroudja romaine, reflètes par les monuments sculpturaux*, PEPER, III, p. 261-276
292. COVACEF 1999 -**Covacef, Z.**, *Ceramica de uz comun din sectorul de est al cetății Capidava*, Pontica, 32, p. 137-196
293. COVACEF, POTÎRNICHE 2010 -**Covacef, Zaharia; Potîrniche T.**, *Accesorii ale unei balanțe din bronz descoperite în sectorul de est al Capidavei*, Pontica, 43, p. 267-275
294. CRĂCIUN 2008 -**Crăciun, Cristina**, *Studiu preliminar privind topografia sitului Carsium (sec. 1-6 d. Chr.)*, BCMI, 1-2, p. 53-80
295. CREȚU 2006 -**Crețu, Cristina**, *Date generale privind teoria arheologică din fosta URSS*, Arh. M., 29, p. 179-184
296. CROITORU 2004 -**Croitoru, C.**, *Fortificații liniare romane în stînga Dunării de Jos (secolele I-IV p. Chr.) (I)*, Galați
297. CULICĂ 1965 a -**Culică, V.**, *Un „mortarium” cu ștampilă descoperit în Dobrogea*, SCIV, 16, 2, p. 373-377
298. CULICĂ 1965 b -**Culică, V.**, *Croix romano-byzantines decouverte a Pârjoaia (district d'Adamclisi, region de Dobroudja)*, Dacia, 9, p. 419-425
299. CULICĂ 1969 -**Culică, V.**, *Obiecte de caracter creștin din epoca romano-bizantină găsite la Pârjoaia*, Pontica, 2, p. 355-370
300. CULICĂ 1970 -**Culică, V.**, *Cărămizi, țigle, olane cu ștampila Legiunii XI Claudia găsite în canabae Aeliae*, Pontica, 3, p. 365-377
301. CULICĂ 1971 a -**Culică, V.**, *Ștampilă de mortaria găsite în sud-vestul Dobrogei*, SCIVA, 22, 2, p. 311-336
302. CULICĂ 1971 b -**Culică, V.**, *Plumburi ale legiunii XI Claudia găsite în sud-vestul Dobrogei*, SCN, 5, p. 193-197
303. CULICĂ 1972 -**Culică, V.**, *Moneda măruntă romano-bizantină din secolul al V-lea și unele replici în plumb de la Izvoarele, jud. Constanța*, Pontica, 5, p. 267-300
304. CULICĂ 1975 -**Culică, V.**, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele, (Dobrogea)*, Pontica, 8, p. 215-262
305. CULICĂ 1976 a -**Culică, V.**, *Despre vasele romane cu chip de om*, SCIVA, 27, 4, p. 567-571
306. CULICĂ 1976 b -**Culică, V.**, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele*, Pontica, 9, p. 115-133
307. CULICĂ 1978 -**Culică, V.**, *Cu privire la lagărul legiunii XI Claudia la Dunrea de Jos*, Pontica, 11, 1978, p. 113-118

308. CULICĂ 1979 -**Culică, V.**, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele, Pontica*, 12, p. 145-149
309. CULICĂ, MUȘETEANU 1979 -**Culică, V.**; **Mușeteanu, Cr.**, *Noi bronzuri romane în sud-vestul Dobrogei*, SCIVA, 39, 3, p. 445-451
310. CULICĂ 1976-1980 -**Culică, V.**, *Imitații locale ale unor monede din epoca romano-bizantină descoperite în Dobrogea*, BSNR, 70-74, p. 253-261
311. CULICĂ 1980 -**Culică, V.**, *Plăci votive și reprezentări sculpturale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele și din teritoriul municipiului Durostorum*, SCIVA, 31, 3, p. 463-472
312. CULICĂ 1981-1982 -**Culică, V.**, *Pintenii din romanitatea târzie pe limesul Dunării de Jos*, SMMIM, 14-15, p. 63-68
313. CURTA 1992 -**Curta, Fl.**, *Die Fibeln der Sammlung „V. Culică”*, Dacia, 36, p. 37-97
314. CUSTUREA 1986 -**Custurea, G.**, *Unele aspecte privind penetrația monedei bizantine în Dobrogea în secolele VII-X*, Pontica, 19, p. 237-277
315. CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011 -**Custurea, G.**; **Talmațchi, G.**, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța
316. DAMIAN 1997 -**Damian, Oana**; **Damian, P.**, *Date preliminare despre un edificiu romano-bizantin descoperit la Hârșova*, CA, 10, p. 231-238
317. DAMJANOV 1975 -**Damjanov, Št.**, *Pešci za stroitelna keramika do kāsnoanticinaja grad pri s. Voivoda Šumensk*, GMSB, 1, p. 11-15
318. DANILENKO, ROMANČUK 1970 -**Danilenko, V., N.**; **Romančuk, A., I.**, *Raskopki v portovom raione Hersonesa*, AO, p. 262-263
319. DANILENKO, TOKAREVA 1974 -**Danilenko, V.**; **Tokareva, R.**, *Bašnja Zenon*, Simferopol
320. DAŠKOV 1999 -**Daškov, S. B.**, *Împărați bizantini*, București
321. DAVIDESCU 1977 -**Davidescu, M.**, *Cercetări arheologice din Ostrovul Banului, Gura Văii*, RMM, 6, p. 37-42
322. DAVIDESCU 1980 - **Davidescu, M.**, *Drobeta în secolele I-IV en*, Craiova
323. DAVIDESCU 1989 -**Davidescu, M.**, *Cetatea romană de la Hinova*, București
324. DAVYDOVA 1979 -**Davydova, L.**, *K voprosu o tak nazyvaemoi “sštene zagrobnoi trapezy” na bosporskih nagrobnjah iz solikanija Ermitaja*, SGE, 44, p. 46-49
325. DECULESCU 1976-1980 -**Deculescu, C.**, *Date noi asupra tezaurului de la Gura Ialomiței*, BSNR, 70-74, p. 227-230
326. DELMAIRE 1989 -**Delmaire, R.**, *Largesses sacrées et res privata l’Aerarium impérial et son administration du IV-e au VI-e siècle*, Paris
327. DEOPIK, KRUG 1972 -**Deopik, D., V.**; **Krug, O., Yu.**, *Evoljuțiija uzokorlyh svetloglinjanyh amfor s profilirovannyimi rucikami*, SA, 3, p. 100-115
328. DIACONU 1977 -**Diaconu, Gh.**, *L’ensemble archéologique de Pietroasele*, Dacia, 21, p. 199-220
329. DIACONU, ANGELESCU 1968 -**Diaconu, P.**; **Angelescu, N.**, *Urme vechi de locuire în colțul de sud-vest al Dobrogei*, Revista Muzeelor, 4, p. 348-351
330. DIACONU 1971 -**Diaconu, P.**, *În căutarea Dafnei*, Pontica, 4, p. 311-318
331. DIACONU 1973-1975 -**Diaconu, P.**, *Date noi privind „Valul mare de pământ” din Dobrogea, Peuce*, 4, p. 199-212
332. DIACONU 1974 -**Diaconu, P.**, *Obiecte romane târzii de la Pârjoaia*, SCIVA, 25, 2, p. 289-294
333. DIACONU 1980 -**Diaconu, P.**, *Despre Sacidava și „stratigrafia” ei*, SCIVA, 31, p. 123-130
334. DIACONU 1992 -**Diaconu, P.**, *Un brăzdă de fier din epoca romană descoperit la Dervent-Păcuiul lui Soare (jud. Constanța)*, Istros, 6, p. 271-272
335. DIACONU 1993 -**Diaconu, P.**, *Sur les nécropoles danubiennes (VI-e-X-e siècles)*, Dacia, 37, p. 291-300
336. DIEHL 1917 -**Diehl, Ch.**, *Figures Byzantines*, Paris
337. DIEHL 1920 -**Diehl, Ch.**, *Histoire de l’Empire Byzantin*, Paris

338. DIEHL 1935 -**Diehl, Ch.**, *Constantinople*, ed. 2, Paris
339. DIEHL, MARÇAIS 1936 - **Diehl, Ch.; Marçais, G.**, *Le monde oriental de 395 à 1081 (Histoire du Moyen âge, III.)*, Paris
340. DIEHL 1969 a -**Diehl, Ch.**, *Figuri bizantine II*, București
341. DIEHL 1969 b -**Diehl, Ch.**, *Bizanț, mărire și decădere*, București
342. DIMITRIJEVĆ 1982-1983 -**Dimitrijević, Donica**, *Sapaja, rimsko i srednjovekovno utvrćenje na ostrvu kod. Stare Palanke*, Starinar, 33-34, p. 29-62.
343. DIMITROV și colect. 1967 -**Dimitrov, D., P.; Cicikova, M.; Dimitrova, A.; Naidenova, V.**, *Arheologičeskie raskopki v vostočnom sektore Novae v 1965 g.* IAI, 30, p. 75-100
344. DIMITROV și colect. 1974 -**Dimitrov, D., P.; Cicikova, M.; Dimitrova, Al.; Sultov, B.; Bojilova, V.; Vasilcin, I.**, *Arheologičeskie raskopki v iztočninja sektor na Novae prez 1967-1969 g.* IAI, 34, p. 138-176
345. DIMITROV 1978 -**Dimitrov, D.**, *Prab'algarte po severnoto i zapadnata Černomorie*, Varna
346. DIMITROV, CICIKOVA 1986 -**Dimitrov, D., P.; Cicikova, Maria**, *Kăšnoanticinata grobnița pri Silistra*, Sofia
347. DIMITROVA-MILCEVA 1987 -**Dimitrova-Milceva, Lleksandra**, *Importierte terra sigillata aus Novae*, IAI, 37, p. 108-152
348. DINTCHEV 1998 -**Dintchev, V.**, *Über die Veränderungen in der Militärdoktrin des Imperiums an der Unteren Donau während des 5.-6. Jh. SD*, I, p. 95-113
349. DÖHLE 1966 -**Döhle, B.**, *Das römische Gelände in Sektor I, Klio*, 47, p. 137-151
350. DÖHLE 1995 -**Döhle, B.**, *Lagerinnenbebauung konstantinischer Zeit am Beispiel des Limeskastells latrus (Moesia II)*, BP, 7, p. 295-313
351. DOLINESCU 1979 -**Dolinescu, Ferche, Suzana**, *Ciurel, habitat des VI-e-VIIe siècles de notre ère. Dacia*, 23, p. 179-230
352. DOMANSKI 1961 -**Domanski, Yu., V.**, *Iz istorii naselenija nijnego pobujia v VII-VI vv do n.e.*, AS, 2, p. 26-44
353. DONČEVA-PETKOVA, TĂPTANOV 1982 -**Dončeva-Petkova, Liudmila; Tăptanov, D.**, *Rannovizantiiska keramika ot s Odărți, Tolbuhinski okrăg*, INMV, 18 (33), p. 103-116
354. DONČEVA-PETKOVA 1989 -**Dončeva-Petkova, Liudmila**, *Nahodka na rannovizantiiski glinei sădove ot selo Odărți-Tolbuhinsko*, INMV, 25 (40), p. 41-48
355. DONEVSKI 1995 -**Donevski, P.**, *O lagere XI-ogo legiona Klavdija v Durostorume*, BP, 7, p. 259-270
356. DONOIU 1993 -**Donoiu, I.**, *Împărații bizantini și monedele lor*, București
357. DRACIUK, KARA, CELYŞEV 1977 -**Draciuk, V.; Kara, Ia.; Celyşev, Iu.**, *Kerkinitida-Gëzlëv-Evpatoria*, Simferopol
358. DRACIUK 1974 -**Dravciuk, V., S.**, *Prjajka rimskogo vremeni s tamgoobraznym znakom*, HTRK, p. 40-43
359. DREMSIZOVA-NELKINOVA 1969 -**Dremsizova-Nelkinova, T., S.**, *La ville romaine en Bulgarie*, ACEB, 2, p. 503-525
360. DUNCAN 1983 -**Duncan, G., L.**, *Coin Circulation on the Danubian „limes” of Dacia Ripensis*, AB, p. 165-176
361. DURUȚIU-BOILĂ 1972 -**Duruțiu-Boilă, Emilia**, *Castra legionis V Macedonicae und Municipium Troesmense*, Dacia, 16, p. 133-144
362. DURUȚIU-BOILĂ 1974 -**Duruțiu-Boilă, Emilia**, *Troesmis und die Organisierung des Skythischen Limes in der frühen Kaiserzeit*, ACIFR, 9 p. 89-94
363. DURUȚIU-BOILĂ 1990 -**Duruțiu-Boilă, Emilia**, *Despre cărămizile cu ștampilă ale legiunilor V Macedonica și XI Claudia la Dunărea de Jos și pe litoralul nordic al Mării Negre*, SCIVA, 41, 3, p. 251-271
364. DURUY 1876 -**Duruy, V.**, *Histoire romain jusqu'à l'invasion des barbares*, III, Paris
365. DYCZEK 1999 -**Dyczek, P.**, *Wybrana ceramika z Novae. Kampania 1983*, BP, 5, p. 279-286

366. ELEFTERESCU 2008 -**Elefterescu, D.**, *Obiecte din os de la Durostorum*, Pontica, 41, p. 119-297
367. EVANS 2000 -**EVANS, J., A., S.**, *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, London
368. EUTROPIUS -**EUTROPI**, *Breviarium ab urbe condita*, ed. H.Droysen, Berlin, 1879
369. FABIAN 2006 -**Fabian, Istvan**, *Relațiile romano-barbare la nordul Dunării de Jos. Între necesitate politică și aculturație*, RISR, p. 219-234
370. FEDOROV 1960 -**Fedorov, G., B.**, *Rimskie i rannevizantiiskie monety na territorii Moldavskoi SSR*, OCD, p. 179-191
371. FELLMANN 1976 -**Fellmann, R.**, „Le Camp de Dioclétien” à Palmire et sa position dans l’architecture militaire du Bas-Empire, MHA, p. 173-191
372. FILOW 1906 -**Filow, B.**, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, (Klio, 6), Leipzig
373. FIRSOV 1975 -**Firsov, L., V.**, *Izvestkovy vjajuščej rastvor v oboronitel’nyh stenah Haraksa (Krym)*. SA, 1, p. 94-101
374. FIRSOV 1979 -**Firsov, L., V.**, *O položenii strany dori v Tavrike*, VV, 40, p. 104-113
375. FLORESCU 1940-1945 -**Florescu, Gr.**, *Les fouilles archéologiques de Capidava 1940-1945*, Dacia, 11-12, p. 209-220
376. FLORESCU 1957 -**Florescu, R.**, *Agricultura în Dobrogea la începutul stăpânirii romane*, II, SCIV, 8, p. 149-164
377. FLORESCU 1958 -**Florescu, Gr.; Florescu, R.; Diaconu, P.**, *Capidava I*, monografie arheologică, București
378. FLORESCU 1959 -**Florescu, Gr.; Florescu, R.**, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, MCA, 6, p. 617-627
379. FLORESCU și colect.1959 -**Florescu, Gr.; Florescu, R.; Ceacalopol, Gloria**, *Capidava. Raport asupra activității din 1956*, MCA, 5, p. 555-564
380. FLORESCU și colect. 1960 -**Florescu, Gr.; Florescu, R.; Ceacalopol, Gl.**, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, MCA, 8, p. 571-581
381. FLORESCU 1967 -**Florescu, R.**, *Les phases de construction du castrum Drobeta (Turnu Severin)*, SMR, Graz, p. 144-145
382. FLORESCU 1975 -**Florescu, R.**, *Date noi cu privire la cronologia Capidavei romane târzii*, Pontica, 8, p. 361-372)
383. FLORESCU, COVACEF 1988-1989 -**Florescu, R.; Covacef, Zaharia**, *Stratigrafia Capidavei romane târzii și feudale timpurii*, Pontica, 21-22, p. 199-24
384. FLORESCU 1990 -**Florescu, R.**, *Urbanizarea Dobrogei romane*, Pontica, 23, p. 97-127
385. FOMIN 2012 -**Fomin, M., V.**, *K voprosu o formirovanii hristianskoi obščiny v pozdneantičnom Hersonese*, MAIASK, p. 69-76
386. FREDOUILLE 1992 -**Fredouille, J., C.**, *Dictionnaire de la civilisation romain*, Larousse
387. FROLOVA 1975 -**Frolova, N., A.**, *O vremeni pravlenija Bosporskih țarej Padamsada i Riskuporida VI*, SA, 4, p. 45-56
388. FROLOVA 1984, -**Frolova, N., A.**, *Monetnoe delo Foforsa 285-308 gg ne*. SA, 2, p. 34-53
389. FROLOVA 1996 -**Frolova, A., N.**, *Problema kontinuiteta i istoria pozdneantičnogo Bospora po numizmatičeskim dannym*, DP, 3, p. 112
390. FROLOVA 1998 -**Frolova, N., A.**, *Problema kontinuiteta na pozdneantičnom Bospore po numizmatičeskim dannym*, VDI, 1, p. 247-262
391. FROVA 1984 -**Frova, A.**, *Una nota su Oescue e i Goti*, Ratiarensia, 2, p. 37-46
392. FURMANSKAJA 1963 -**Furmanskaja, A., I.**, *Antičnyi gorod Tira*, AG, p. 40-50
393. GADLO 1980 -**Gadlo, A., V.**, *K istorii vostočnoi Tavriki VIII-XV*, ATVR, p. 130-145
394. GAJDUKEVIČI 1949 -**Gajdukeviči, V., F.**, *Bosporskoe Țarstvo*, Moskva-Leningrad
395. GAJDUKEVIČI 1955 -**Gajdukeviči, V., F.**, *Istorija antičnyh gorodov Severnogo Pričernomor’ja*, AGSP, p. 23-147

396. GAJDUKEVIČI 1958 -**Gajdukeviči, V., F.**, *Vinodelie na Bospore*, MIA, 85, p. 457-476
397. GAJDUKEVIČI 1959 -**Gajdukeviči, V., F.**, *Mirmekii Sovetskoe raskopki v 1956 g.*, Varșava
398. GAJDUKEVIČI 1981 -**Gajdukeviči, V., F.**, *Bosporskie goroda*, Leningrad
399. GAJDUKEVIČI 1987 -**Gajdukeviči, V., F.**, *Antičnye goroda Bosporom Mirmekii*, Leningrad
400. GARBUZ 1993 -**Garbuz, B., B.**, *Zoloty rimskih medal"on iz s. Verhivni*, Arheologia 1, Kiev, p. 71-78
401. GAUDEMMENT 1967 -**Gaudement, J.**, *Institutions de l'antiquité*, Paris
402. GAVRILJUK 2005 -**Gavriljuk, Nadejda, A.**, *Fishery in the Life of the Nomadic Population of the Northern Black Sea Area in the Early Iron Age*, BSS, 2, p. 105-113
403. GHILEVIČ 1960 -**Ghilevič, A., M.**, *Numizmatičeskoe sobranie muzeja*, SHM, 1, p. 57-62
404. GHILEVIČ 1973 -**Ghilevič, A., M.**, *Monety iz raskopok portovogo kvartala Hersonesa v 1965-1966 gg.*, ADSV, 9, p. 28-38
405. GHERGHE, LICIU, BĂCIU 1999 -**Gherghe, P.; Liciu, D.; Biciu, Fl.**, *Sucidava-Celei (Corabia)*, CCA, 33, p. 112-113
406. GHEORGHIEV, DONEVSKI 1980 -**Gheorghiev, P.; Donevski, P.**, *Rimski bronzovi statuetki ot Durostorum*, INMV, 16, p. 119-121
407. GIACCHERO 1974 -**Giacchero, Marta**, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium: in integrum fere restitutum e latinis graecisque fragmentis*, Genova
408. GIBBON 1976 -**Gibbon, E.**, *Istoria declinului și prăbușirii Imperiului roman, vol. I, II, III*, București
409. GIORGETTI 1980 -**Giorgetti, D.**, *Colonia Ulpia Traiana Ratiaria: analeta geographica et historica*, Ratiarensia, 1, p. 13-34
410. GIORGETTI 1981 -**Giorgetti, D.**, *Ratiaria and Its Territory*, AB, p. 19-39
411. GIORGETTI 1995 -**Giorgetti D.**, *Ratiaria (Moesia Superior) and Its Water Supply*, BP, 7, p. 243-249.
412. GOLENKO 1960 -**Golenko, K., V.**, *Monedă din Tomis descoperită la Ijevsk (rep. Autonomă Urmuță)*, SCN, 3, p. 39-41
413. GOLENKO 1964 -**Golenko, K., V.**, *K nekotorym voprosy hronologii monet pozdnego Bospora*, VV, 25, p. 176-183
414. GOLENKO 1972 -**Golenko, K., V.**, *Monety iz raskopok gosudarstvenogo istoriceskogo muzeja v Hersonese (1958-1969)*, SA, 4, p. 211-221
415. GOLENKO 1974 -**Golenko, K., V.**, *Monety iz raskopok Nimfeia 1939-1970*, NE, 11, p. 61-93
416. GALOFAST 1997 -**Galofast, L., A.**, *K voprosu o steklodellii v rannevizantijskom Hersonese*, MAIET, 6, p. 312-320
417. GOLUBŢOVA 1951 -**GolubŢova, E., S.**, *Severnoe Pričernomor"e i Rim na rubeje nașei ery*, Moskva
418. GOMOLKA 1966 -**Gomolka, G.**, *Iatrus, Katalog der Kleinfunde*, Klio, 47, p. 291-356
419. GONČAROVSKII 1996 -**Gončarovskii, V., A.**, *Itogi izucenija sel"skogo poselenija Gherovska I na hore Nimfeia*, DP, 3, p. 31-32
420. GORBUNOVA, OBALDUEVA 1988 -**Gorbunova, N., G.; Obaldueva, T., G.**, *Poselenie Aral-Tepe v Fergane*, AS, 29, p. 82-96
421. GOROHOVSKII, ZUBAR, GAVRILYUK 1985 -**Gorohovskii, E., L., Zubar, V., M., Gavriilyuk, N., O.**, *Pro pižnju data dejakih antičnyh gorodišče Ol"vijskoj hory*, Arheologia, 49, Kiev, p. 25-40
422. GOROHOVSKII, SON 1989 -**Gorohovskii, E., L., Son, N., A.**, *Fibuly iz Tiry*, Arheologia, 3, Kiev, p. 69-78
423. GOROHOVSKII, KORNIIENKO 1993 -**Gorohovskii, E., L.; Kornienko, P., L.**, *Ubrannija Konstanŭija II na verhivnjanskomu medalioni*, Arheologia, 2, Kiev, p. 130-152
424. GUDEA 1974 -**Gudea, N.**, *Befestigungen am Banater Donau-limes aus der Zeit der Tetrarchie*, ACIFR, 9, p. 173-180

425. GUDEA 1977 -**Gudea, N.**, *Gornea. Așezări din epoca romană și târzie*, Banatica, Reșița
426. GUDEA, ZRINY 1977 -**Gudea, N., et Zriny, A.**, *Contributions épigraphique à l'histoire de la Ala I Bosporanorum*, Epigraphica, p. 223-232
427. GUDEA, BOZU 1979 -**Gudea, N.; Bozu, O.**, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castelul roman de la Pojejena în anii 1977-1978*, Banatica, 5, p. 181-185
428. GUDEA 1982 -**Gudea, N.**, *Despre granița de nord a provinciei Moesia I și sectorul vestic al frontierei de nord a provinciei Dacia Ripensis de la 275 la 378 en.*, Drobeta, p. 93-114
429. GUDEA, GIURCO 1988 -**Gudea, N.; Giurco, I.**, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea
430. GUDKOVA 1983 -**Gudkova, O., V.**, *Poselenija perșih stoliť nașoi ery v stepah Pivnično-zahidnogo Pričernomor'ja*, Arheologia, Kiev, 42, p. 3-10
431. GUDKOVA 1989 -**Gudkova, O., V.**, *Ob izucenij rimskih pamjatnikov na juge Budjaka*, IANP, p. 69-70
432. GUNBA 1985 -**Gunba, M., M.**, *Arheologičeskie raskopki v Suhumi v 1982 g.*, AOA, 1981-1982, p. 23-26
433. GUNBA 1989 -**Gunba, M., M.**, *Arheologičeskie raskopki na teritorii Suhumskoi krepости v 1984 godu*, AOA 1984, p. 40-55
434. GUNBA, HRUŠKOVA 1990 a -**Gunba, M., M.; Hruškova, L., G.**, *Arheologiceskie issledovanie Suhumskoi krepости*, AOA, p. 35-39
435. GUNBA, HRUŠKOVA 1990 b -**Gunba, M., M.; Hruškova, L., G.**, *Raskopki Suhumskoi krepости*, AOA, p. 39-53
436. GUPTA, WILLIAMS, PEACOCK 2001 -**Gupta, S.; Williams, D.; Peacock, D.**, *Dressel 2-4 Amphorae and Roman Trade with India: the Evidence from Nevasa, SAS*, 17, p. 7-18
437. GRUŠKOVA, SOROKINA 1984 -**Gruščina, I., I., Sorokina, N., P.**, *Novie nahodki stekljannih sosudov v moghil'nike Bel'bek IV v jugo-zapadnom Krymu*, DESSV, p. 43-53
438. GRAČI 1979 -**Grači, N., L.**, *Drevnejšie vinodel'českie soorujenija na Bospore*, ISPAE, 1979, p. 93-103
439. GVINČIDZE 1987 -**Gvinčidze, G., O.**, *Pogrebal'nye pamjatniki antičnogo vremeni raspolajennye vokrug Nokalakevi*, NA, II, 1987, p. 249-273
440. HAIMOVICI 1991 -**Haimovici, S.**, *Studiul arheozoologic al resturilor de la Dinogetia (Garvăn) aparținând epocii romane târzii*, Peuce, 10, p. 353-360
441. HAIMOVICI 1996 -**Haimovici, S.**, *Studiul arheozoologic al materialului din două „villae” romane din nordul Dobrogei prin comparație cu situri autohtone contemporane lor*, Peuce, 12, p. 393-407
442. HAINEN 1993 -**Hainen, H.**, *Mitridat VI Eupator i narodi Severnogo Pričernomor'ja*, Arheologija, 4, p. 24-31
443. HARALAMBIEVA, IVANOV -1986 -**Haralambieva, Anna; Ivanov, D.**, *Käsnoantičnyi fibuli ot Muzeja v Ruse*, GMSB, 12, p. 9-20
444. HARALAMBIEVA 1989 -**Haralambieva, Anna**, *Dva tipa käsnoantični fibuli vāv Varnenskija muzei*, INMV, 25 (40), p. 29-40
445. HARALAMBIEVA 1990 -**Haralambieva, Anna.**, *Lukovičnyi fibuli vāv Varnenskija muzei*, INMV, 26 (41), p. 79-89
446. HARALAMBIEVA 1992 -**Haralambieva, Anna**, *Fibuli ot I-VII v o Dobričkija muzei*, Dobroudja, 9, p. 127-140
447. HARALAMBIEVA 1994 -**Haralambieva, Anna**, *Novopostypili fibuli ot I-VI vv Dobričkija muzei*, Dobroudja, 2, p. 25-42
448. HARHOIU 2000 -**Harhoiu, R.**, *Observații generale asupra evoluției cultural istorice a Dobrogei în sec. VII-X*, Istro - Pontica, p. 349-354
449. HARKO 1964 -**Harko, L., P.**, *Monety iz raskopok Ol'vij, v 1946- 1947*, OTA, p. 321-379
450. HARKO 1968 a -**Harko, L., P.**, *Monety iz Tarakamskogo klada 1908*, AIKSP, p. 284-295

451. HARKO 1968 b -**Harko, L., P.**, *Monetnye nahodki iz Fanagorii*, SGMII, 4, p. 94-99
452. HARTUȚHE, BOUNEGRU 1982 -**Hartuțhe, N.; Bounegru, Oct.**, *Opaițe grecești și romane din colecțiile muzeului Brăila*, Pontica, 15, p. 221-233
453. HAYES 1976 -**Hayes, J., W.**, *Roman Pottery in the Royal Ontario Museum*, Toronto
454. HAYES 1980 -**Hayes, J., W.**, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum: Greek and Roman Clay Lamps*, Toronto
455. HAYNES 2004 -**Haynes, I.**, *Introducing Chersonesos*, JRA, 17, II, p. 711-713
456. HISARD 1981 -**Hisard-Martin, Bernadette**, *La domination byzantine sur la littoral du Pont Euxin (milieu du VII-VIIIe siècles)*, BB, 7, p. 141-156
457. HOJTE 2005 -**Hojde, J., M.**, *The Archaeological Evidence for Fish Processing in the Black Sea Region*, BSS, 2, p. 133-160
458. HOMO 1904 -**Homo, I.**, *Essai sur le règne de l'Empereur Aurélien*, Paris
459. HÖZEL 1887 -**Hözel, E.**, *Atlas Antiquus*, Wien
460. HRABAN 1958 -**Hraban, G., E.**, *Klad rimskih denarijev iz s. Pogorelogo*, SA, 2, p. 22-31
461. HRAPUNOV 2001 -**Hrapunov, I., N.**, *Ob etničkih proťesah v Krymu v rimskoe vremja*, VDI, 2, p. 131-134
462. HRUŠKOVA 2009 -**Hruškova, L., G.**, *Bizantijskij Xerson (vtoraja polovina VI- pervaja polovina X vv.). Očerki istorii i kul'tury*, Arheologija, 2, p. 103-108
463. IACOB 2000 -**Iacob, Mihaela**, *Aspecte privind circulația monetară pe teritoriul României în a doua parte a secolului VII p. Chr.*, Istro-Pontica, Tulcea, p. 485-498
464. IAKOBSON 1941 -**Iakobson, A., L.**, *Gončarnye peči srednevekovogo Hersonesa*, KS, 10, p. 53-62
465. IAKOBSON 1951 -**Iakobson, A., L.**, *Srednevekovye amfory Severnogo Pričernomor'ja*, SA, 15, p. 324-344
466. IAKOBSON 1954 -**Iakobson, A., L.**, *Rannesrednevekovyi Hersones*, MIA, 3, p. 20-6
467. IAKOBSON 1963 -**Iakobson, A., L.**, *Antičnye tradiții v kul'ture rannesrednevekovyh gorodov Severnogo Pričernomor'ja*, AG, p.183-190.
468. IAKOBSON 1964 -**Iakobson, A., L.**, *Srednevekovyi Krym*, Moskva.
469. IAKOBSON 1970 -**Iakobson, A., L.**, *Rannesrednevekovye sel'skie poselenija jugo-zapadnoi Tavriki*, MIA, 168, Moskva
470. IAKOBSON 1972 -**Iakobson, A., L.**, *O date bolšogo hrama v Piťiunde (Abhazia)*, KS, 132, p. 38-45
471. IAKOBSON 1979 -**Iakobson, A., L.**, *Keramičeskoe proizvodstvo srednevekovoi Tavriki*, Leningrad, 1979
472. IANKOVIĆ 1982-1983 -**Ianković, Al.**, *Haiducika Vodenita -kāsnoantičiko i ranovizantijsko utvrdjenje*, Starinar, 33-34, p. 319-331
473. JANKOVIĆ 1973-1974 -**Janković, Đ.**, *Pokretni nalazi na nekropole i utvrdjenje kod Kladova*, Starinar, 24-25, p. 201-226
474. IANKOVIĆ 1980 -**Ianković, Đ.**, *Istrazivanje spomenika u Vrelu, Šarkamen*, Starinar, 31, p. 87-93
475. IAROSLAVSCHI 1975 -**Iaroslavski, E.**, *O villa rustica la Caransebeș*, Banatica, 3, p. 355-365
476. IAŠVILI, ZAMTARADZE 1981 -**Iašvili, M., D.; Zamtaradze, M., A.**, *Dvoreț egriskih țarei*, NA, I, p. 184-195
477. IAŠVILI, ZAKARAJA 1987 -**Iašvili, M., D.; Zakaraja, P., P.**, *Šepskaja krepost*", NA, II, p. 190-202
478. IAȚENKO 1983 -**Iațenko, I., V.**, *Severnyi kvartal i skijskogo poselenija na Čaikinskom gorodišče v Eupatorii po materialam raskopok 1974-1975 gg*, NKK, p. 46-66
479. IAȚENKO 1993 -**Iațenko, S., A.**, *Kostjum vel'mojnogo varvara na medal'noi z Verhivni*, Arheologia, 1, Kiev, p. 79-81

480. ICONOMU 1989 -**Iconomu, C.**, *Importurile și producția locală de firmalampen la gurile Dunării*, Sym.Th., 7, p. 370-371
481. ILIESCU 1987 -**Iliescu, Oct.**, *Despre monedele din tezaurul de la Suluc și alte contribuții privind aceeași descoperire*, Pontica, 20, p. 181-205
482. INFO 1964 -**Info, I., T.**, *Krasnolakovye svetil'niki*, OTA, p. 281-284
483. IONESCU, PAPUC 2005 -**Ionescu, M.; Papuc, Gh.**, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)*, Constanța
484. IONIȚĂ 1992 -**Ioniță, I.**, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii în spațiul est-carpatic în sec. II-IV e.n.*, Iași
485. IORDANES *Getica* -**Iordanis, Romana et Getica**, ed. Theodorus Mommsen, Berlin, 1882
486. IORDANOV 1982 -**Iordanov, I.**, *Neizdadenii vizantiiski olovni pečati ot Silistra I*, INMV, 19 (34), p. 97-110
487. IORDOVIĆ 1982-1983 -**Iordović, C.**, *Ostați rimskogo puta u Djerdapskoj klisuri*, Starinar, 33-34, p. 366-370
488. IORGA 1974 -**Iorga, N.**, *Istoria vieții Bizantine. Imperiul și civilizația după izvoare*, București
489. IOVANOVIĆ 1982-1983 -**Iovanović, A.**, *Hajducika Vodenita kāsnoanticko i rannovizantijska utvrđenje*, Starinar, 33-34, p. 319-331
490. IRIMIA 1968 -**Irimia, M.**, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramica de la Oltina (jud. Constanța)*, Pontice, 1, p. 379-408
491. IRIMIA 1981 a -**Irimia, M.**, *Observații preliminare privind așezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica, 14, p. 67-122
492. IRIMIA 1981 b -**Irimia, M.**, *Descoperiri arheologice recente la Rasova, jud. Constanța*, Pontica, 14, p. 231-247
493. IRIMIA 1985 -**Irimia, M.**, *În legătură cu unele tegule ștampilate descoperite la Izvoarele (jud. Constanța)*, Pontica, 18, p. 141-156
494. IRIMIA 1988-1989 -**Irimia, M.**, *O nouă unitate militară romană în sud-vestul Dobrogei*, Pontica, 21-22, p. 113-121
495. ITINERARIA -*Itineraria Romana*, vol. I, ed. Otto Cuntz, Leipzig, 1929
496. YUROČIKIN 1997 -**Yuročikin, V., Yu.**, *O hronologii Suvorovskogo pozdneantičnogo moghil'nika*, NAMSP, p. 304-310
497. YUROČIKIN 2005 -**Yuročikin, V., Yu.**, *Krym v epohu velikih migrații - problemy etnosa i kul'tury*, ECC, p. 383-415
498. YUROČIKIN, TRUFANOV 2007 -**Yuročikin, V., Yu.; Trufanov, A., A.**, *Hronologija moghil'nikov žentral'nogo i jugo-zapadnogo Kryma 3-4 vv. n.e.*, DT, p. 359-382
499. IVANISEVIĆ, KAZANSKI 2002 -**Ivanisević, V.; Kazanski, M.**, *La nécropole de l'époque des grandes migrations à Singidunum*, Singidunum, Belgrad, 3, p. 101-145
500. IVANOV 1998 -**Ivanov, R.**, *The Fortification System Along the Lower Danube in Moesia Secunda*, SD, p. 507-522
501. IVANOV, ATANASOV, DONEVSKI 2006 -**Ivanov, R.; Atanasov, G.; Donevski, P.**, *Anticinijat Durostorum. Istorija na Silistra, I Tom*, Silistra-Sofia, 2006
502. IVANOV 1966 a -**Ivanov, T.**, *Die altchristliche Basilika des 4.-6. Jahrhunderts in Sektor VIII*, Klio, 47, p. 153-191
503. IVANOV 1966 b -**Ivanov, T.**, *Die Festungsmauer des Kastells Iatrus*, Klio, 47, p. 23-56
504. IVANOV 1972 -**Ivanov, T.**, *Tărgovski vrăzki na Sirmium s Trakija po vreme na dețenalijska na imperator Liținii IAI*, 33, p. 225-243
505. IVANOV 1973 -**Ivanov, T.**, *Za njakoi prevstroistv na ukrepitelnata sisteme prez rannovizantijskata epoha (V-VI vv)* Arheologija, Sofia, 3, p. 24-34
506. IVANOV 1974 -**Ivanov, T.**, *Die letzten Ausgrabungen des römischen und frühbyzantinischen Donau Limes in der VR Bulgarien*, ACIFR, 9, p. 59-65
507. IVANOV 1975 -**Ivanov, T.**, *Proučivanija verhom topografijata i gradoostroistvoto na Oescus*, Arheologija, Sofia, 17, 1, p. 1-14

508. IVANOV 1976 -**Ivanov, T.**, *Starohristijanskii baziliki v Iatrus IV-VI v.*, Arheologia, Sofia 18, 3, p. 6-22
509. IVANOV 1977 -**Ivanov, T.**, *Untersuchungen zur Topographie und zur Stadtanlage von Oescus in Untermoesien (VR Bulgarien)*, SMR, 2, Köln, p. 339-350
510. IVANOV 1980 -**Ivanov, T.**, *Abritus. Rimski i rannovizantiiski gorod v Dolna Mizija*. Sofia
511. IVANOV 1983 - **Ivanov, T.**, *The Roman Cities of Moesia and Thrace*, AB, p. 129-154
512. IVANOV 1987 -**Ivanov, T.**, *Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (heute VR Bulgarien)*, IAI, 37, p. 7-60
513. IVANOV 2005 -**Ivanov, T.**, *Ulpia Oescus-rimski kăsnorimski i rannovizantiiski grad. Tom II. Grajdanska bazilica i hram na Fortuna*, RP, 34, Sofia
514. JACENKO 2005 -**Jacenko, E., G.**, *Glasgefäße der Römerzeit und Spätantike aus Tanais*, EA, 277-312
515. JDANOVSKII 1984 -**Jdanovskii, A., M.**, *Podkurgannye katakombi Severnogo prikuban"ja pervyh vekov našei ery*, AEISK, p. 72-99
516. JEREMIĆ 2007 -**Jeremić, Gordana**, *Watchtowers and Signal Towers on the Middle Danube*, LDA, p. 305-314
517. JIRAVLEV, HRȘAMOVSII 1997 -**Jiravlev, D., V.; Hrșamovski, L.**, *Firmalampen iz Hersonesa*, NAMSP, p. 288-291
518. JONES 1964 -**Jones, A., H., M.**, *The Later Roman Empire (284-602)*, vol. I-III, Oxford
519. KADEEV 1969 -**Kadeev, V., I.**, *Importnye svetilniki I-IV vv iz Hersonesa*, SA, 3, p. 159-170
520. KADEEV 1970 -**Kadeev, V., I.**, *Očerki istorii ekonomiki Hersonesa v I-IV vekah n.e.*, Harkov
521. KADEEV, RÎJOV 1973 -**Kadeev, V., I.; Rîjov, S., G.**, *Nova rybozasoljuval"na țisterna v Hersonese*, Arheologia, Kiev, 12, p. 76-79
522. KADEEV 1981 -**Kadeev, I., V.**, *Hersones Tavriceskii v pervyh vekah našei ery*, Harkov
523. KALAŠNIK 1979 -**Kalašnik, P., Yu.**, *Svințovye ramki stekljannyh zerkal v sobranii Ermitaja*, ISPAE, p. 116-123
524. KALAŠNIK 1986 -**Kalašnik, Yu.**, *Gruppa keramiceskih kleim rimskogo vremeni iz Ol"vii i Hersonesa*, SGE, 51, 1986, p. 41-45
525. KAMENEŢKII 1963 -**Kameneŭkii, I., S.**, *Svetoglinijanye amfory s Nijne Gnilovskogo gorodišča*, KS, 94, p. 29-35
526. KAPANADZE 1959 -**Kapanadze, D., G.**, *K voprosu ob ekonomiceskih svjazah Severnogo i Vostočnogo Pričernomor"ja v antičnuju epohu po numizmatičeskim dannym*, PISPAE, p. 139-151
527. KAPANADZE 1987 -**Kapanadze, T., V.**, *Baziliki Nokalakevi*, NA, 2, p. 90-125
528. KARYŠKOVSKII 1968, -**Karyškovskij, P., O.**, *Iz istorii pozdnei Ol"vii*, VDI, 1, p. 169-179
529. KARYŠKOVSKII, KAŢIEVSKI 1979 -**Karyškovskij, P., O.; Kaŭievskii, A., I.**, *Antičnîe monety iz raskopok Tiry*, ATSB, p. 88-98
530. KARYŠKOVSKII 1980 -**Karyškovskij, P., O.**, *Iz istorii Tirî v pervoi tretii III v n.e.*, IAAIZU, p. 73-83
531. KARYŠKOVSKII 1982 -**Karyškovskij, P., O.**, *O monetah țarja Farzoia*, APSZP, p. 66-88
532. KARYŠKOVSKII 1983 -**Karyškovskij, P., O.**, *Ol"viiskie monety naidenye na ostrove Leuke*, MAPS, p. 158-172
533. KARYŠKOVSKII 1985 -**Karyškovskij, P., O.**, *Novye nahodki antičnîh i vizantiiskih monet v stepnoi časti Prut'skogo-Dnestrovskogo mejdurecija*, NMAZP, p. 160-180
534. KARYŠKOVSKII, KLEIMAN 1985 -**Karyškovskij, P., O.; Klejman, I., B.**, *Drevnyi gorod Tyra*, Kiev
535. KARYŠKOVSKII 1986 -**Karyškovskij, P., O.**, *Monetnoe delo Ol"vii vo vtoroi polovine II vv. n.e.*, AKSP, p. 25-36
536. KARYŠKOVSKII 1987 -**Karyškovskij, P. O.**, *Posvjatitel"naja nadpisi rimskih vraci iz Tiry*, NIASP, p. 52-56

537. KARTER 2006 -**Karter, D., C.**, *Hersones Tavrices* "kii ta Institut Klasičnoi Arheologii. Dejakkii Pidsymki americans"ko-ukrains"koï spivraťi. Arheologija, 2, p. 24 -34
538. KAZAKOVA 1984 -**Kazakova, L., M.**, *Krovel* "naja čerepiťa perših vekov našei ery iz Tanaisa, KS, 191, p. 83-89
539. KAZANSKI 1987 -**Kazanski-Bartoli, Anne;** **Kazanski M.**, *Les sites archéologiques datés du I-e au VII-e siècle au nord et au nord-est de la Mer Noire: État des recherches*, TM, 10, p. 437-489
540. KAZANSKI 1991 -**Kazanski, M.**, *Contribution à l'histoire de la défense de la frontière pontique au Bas-Empire*, TM, 17, p. 487-526
541. KHRAPUNOV 2001 -**Khrapunov, N., Igor**, *On the Contacts Between the Population of Crimea and the Carpathian Basin in the Late Roman Period*, ICBCB, p. 267-274
542. KHRAPUNOV 2011 -**Khrapunov, N., I.**, *Administraťija Bospora v. V v.n.e.*, DB, 15, p. 352-369
543. KAZANSKI, SOUPAULT 2000 -**Kazanski, M.; Soupault, Vanessa**, *Les sites archéologiques de l'époque romaine tardive et du haut Moyen Age en Crimée (III-VII-e S). État des recherches (1990-1995)*, SACC, p. 253-293
544. KLEJMAN 1965 -**Klejman, I., B.**, *K voprosu o prebyvanni v Tire i Killiskoi kogorty*, KSOAM, p. 179-182
545. KLEJMAN 1971 -**Klejman, I., B.**, *Raskopki pomeščenija veksillaťii I Italiiskogo legiona v Tire*, MASP, 7, p. 229-238
546. KLEJMAN 1975 -**Klejman, I., B.**, *Rimskaja řitadely v Tire*, NOSA, p. 110-112
547. KLEJMAN 1976 -**Klejman, I., B.**, *K Stratigrafii naplastovanii rimskogo vremeni v Tire*, MASP, 8, p. 109-119
548. KLEJMAN 1979 -**Klejman, I., B.**, *Stratigrafija kultura sloja gorodiščia Tiry-Belgorode*, ATSB, p. 54-75
549. KLEJMAN 1981 -**Klejman, I., B.**, *Severo-zapadnyi učastok v nutrennyh oboronitel"niih sten v Tiry*, PDKSZP, p. 73-84
550. KLEJMAN, SON -1983, -**Klejman, I., B.; Son, A., N.**, *Zapadnopontiiskie i provinťial po rimskie kul"turno ekonomičeskie svjazy Tiry*, MASP, p. 47-59
551. KLEJMAN 1984 -**Klejman, I., B.**, *O datirovke raniih učastok oboronitel"nyh sten v Tire*, SP, p. 60-67
552. KLEJMAN 1990, -**Klejman, I., B.**, *Oboronitel"nye steny Tiry i posledovatel"nosti izučeniija vostočnoi i iugo-vostočnoi granitý gorodskoi zastroiki*, DP, p. 113-130
553. KNIPOVIČ 1949 -**Knipovič, T., N.**, *Tanais*, Moskva
554. KOBYLINA 1961 -**Kobylyna, M., M.**, *Terrakotovyie statuetoi Panticapea i Fanagorija*, Moskva
555. KOBYLINA 1966 a -**Kobylyna, M., M.**, *Otkryťija v Fanagorii*, AO, 1965, p. 103-106
556. KOBYLINA 1966 b -**Kobylyna, M., M.**, *Keramičeskoe proizvodstvo Fanagorii v IV v*, SA, 3, p. 172-186
557. KOBYLINA 1970 -**Kobylyna, M., M.**, *Terrakoty Severnogo Pričernomor"ja*, Arheologija, Kiev, G 1-11, Moskva
558. KOBYLINA 1972 -**Kobylyna, M., M.**, *Fanagoriiskaja krovel"naja čerepiťa pervyh vekov n.e.*, KS, 130, p. 112-114
559. KOBYLINA 1974 -**Kobylyna, M., M.**, *Masterskie Pantikapeiskih koroplastov*, Arheologija, Kiev, G 1-11, III, p. 47-53
560. KOBYLINA 1978 -**Kobylyna, M., M.**, *Razrušeniija gunov v Fanagorii*, VDSAVE, p. 30-35
561. KOBYLINA 1989 -**Kobylyna, M., M.**, *Fanagorija*, Moskva
562. KOŠELENKO, KUZNEȚOV 1993 -**Košelenko, G.; Kuzneťov, V.**, *Les villes grecques de la Mer Noire-Olbia, Panticapée, Chersonese. Les dossiers d'archéologie*, Paris
563. KOKORIȚKAJA, STOLJARIK 1990 -**Kokoriťkaja, T., N.; Stoljarik, E., S.**, *Pozdnerimskie i vizantiiskie monety v mejdureč"e Dnepra i Pruta (70-80 gg)*, NIIIVE, p. 112-117
564. KOLESNIKOVA 1974 -**Kolesnikova, G., L.**, *Rannehristianskaja skul"ptura Hersonesa*, HTRK, p. 55-64

565. KOLTUHOV, MAHNEVA 1988 -**Koltuhov, S., G.; Mahneva, O., A.**, *Novyi učastok oboronitel'noi steny Neapolja Skifskogo*, AAIK, p. 147-154
566. KOLTUHOV 1991 -**Koltuhov, S., G.**, *Pizn'oschifs'kii poselenija shidnoi časti peredgirs'kogo Krymu (po materialam do arheologičnoi karte Krims'koi Skifii)*, Arheologia, Kiev, 4, p. 76-89
567. KONDIĆ, CVJETICANIN 1991 -**Kondić, Jelena; Cvjeticanin, Tatijana**, *Terra sigillata from Castrum Diana I*, Starinar, 42, p. 49-62
568. KONDIĆ, CVJETICANIN 1992-1993 -**Kondić, Jelena; Cvjeticanin, Tatijana**, *Terra Sigillata from Castrum Diana II*, Starinar, 43-44, p. 149-161
569. KONDIĆ 1974 -**Kondić, V.**, *Ergebnisse der neuen Forschungen auf dem obermoesischen Donaulimes*, ACIFR, 9, p. 39-54
570. KONDIĆ 1982-1983 a -**Kondić, V.**, *Ravna (Camps) rimsko i ranovizantijsko utvrdjenje*, Starinar, 33-34, p. 233-251
571. KONDIĆ 1982-1983 b -**Kondić, V.**, *Bosman, ranovizantijsko utvrdjenje*, Starinar, 33-34, p. 137-145
572. KONDIĆ 1992-1993 -**Kondić, V.**, *Transdierna*, Starinar, 43-44, p. 49-52
573. KOROBKOV 1996 -**Korobkov, D., Yu.**, *K voprosu o sodержanii dipinti na uzkogorlyh amforah III-IV vv n.e. (novaja nahodka v Hersonese)*, SP, p. 59
574. KORONINA 1987 -**Koronina, A., K.**, *Vinodel'ni Germonasy*, KS, 191, p. 60-67
575. KORPUSOVA 1973 -**Korpusova, V., M.**, *Sil'skie naselenija pizn'antičnogo Bosporu*, Arheologija, Kiev, 8, p. 27-45
576. KOSTROMICHYOV 2012 -**Kostromichyov, D., A.**, *Rimskie fibuly Hersonesa*, HS, 17, p. 47-154
577. KOVALEVSKAJA 1984 -**Kovalevskaja, V., B.**, *Kavkazy i Alany*, Moskva
578. KOZAK 1993 -**Kozak, D., N.**, *Pro viis'kovu spravu davnyh slov"jan I st do n.e-VII st n.e.*, Arheologija, 4, p. 32-48
579. KOZAK 1995 -**Kozak, D., N.**, *Kul'turno istorično interpretacija skarbiv Volini rubejja IV-V st.*, Arheologija, 4, Kiev, p. 50-65
580. KOZUB 1986 -**Kozub, Yu., I.**, *Stekljanye bal'zamarii iz nekropolja Ol'vii*, AKSP, p. 41-52
581. KOVALEVSKAJA, SUHANOVA 2008 -**Kovalevskaja, L., A.; Suhanova, I., Yu.**, *Vinodel'ja rimskogo vremeni na hore Hersonesa Tavriceskogo*, MAIASK, I, p. 11-15
582. KOWALSKI 1998 -**Kowalski, S., P.**, *The Defenses of the Syrian Frontier of the Roman-Empire in the 4th-6th cent. A.D.*, SD, p. 37-48
583. KRAPIVINA 1979 -**Krapivina, V., V.**, *Ornamentacija serološčenoj keramiki rimskogo vremeni iz Ol'vii*, PDKSP, p. 96-100
584. KRAPIVINA, KUBRENKO 1986 -**Krapivina, V., V.; Kubrenko, A., I.**, *Vinodel'nie pervyh vekov našei ery v Ol'vii.*, AKSP, p. 52-64
585. KRAPIVINA 1993 -**Krapivina, V., V.**, *Ol'vija -material'naja kul'tura I-IV v n.e.*, Kiev
586. KRAPIVINA 1996 -**Krapivina, V., V.**, *O nadpisi agoramonov iz Ol'vii*, DP, p. 60-61.
587. KRAPIVINA, BUISKIH, 1997 -**Krapivina, V., V.; Buiskih, A., V.**, *Predvaritel'nye itogi issledovanija jugo-vostočnoj časti verhnego goroda Ol'vii (1982-1996)*, NAMSP, p. 122-127
588. KRAPIVINA 1998 -**Krapivina, Valentina, V.**, *Olbia Pontica and Roman Troops in the 3rd-4th Centuries*, SD., 1, p. 187-194
589. KRAPIVINA 2008 -**Krapivina, Valentina, V.**, *Trading Connections of Olbia Pontica in the 1st -4th Centuries A.D.*, OGS, p. 201-204
590. KRAPIVINA 2009 -**Krapivina, Valentina, V.**, *Tira, Ol'vija i varvary v III v.n .e.*, IRBSR, p. 196-205
591. KRAPIVINA 2010 -**Krapivina, Valentina, V.**, *Transport Amphoras. Roman Period*, BSS, 13, p. 407-410; fig. 302-306
592. KRAVČENKO 1979 -**Kravčenko, A., A.**, *Proizvodstvennye komplekсы Belgoroda XIII-XIV vv*, ATSB, p. 115-135

593. KRYJIŤKIJ, KLEJMAN 1970 -**Kryjiŭkij, S., D.; Klejman I., B.**, *Otkrytie oboronitel'nyh soorujenij Tiry*, AO, p. 258-259
594. KRYJIŤKIJ, KLEJMAN 1978 -**Kryjiŭkij, S., D.; Klejman, I., B.**, *Zitlovui budinok i ukrepel'nja Tira perših stolit' našoi ery*, *Arheologija*, Kiev, 25, p. 83-96
595. KRYJIŤKIJ, KLEJMAN 1979 -**Kryjiŭkij, S., D.; Klejman, I., B.**, *Raskopkii Tiry v 1963 i v 1965-1976*, ATSB, p. 19-54
596. KRYJIŤKIJ 1985 -**Kryjiŭkij, S., D.**, *Ol'vija. Istoriografičeskoe issledovanije arhitekturno stroitel'nyh komplecsov*, Kiev
597. KRYJIŤKIJ și colect.1990 -**Krijitkij, S., D.; Buiskih, S., B.; Otreško, V., M.**, *Anticinaja poselenija nij "nogo pobujija (Arheologiceskie karta)*, Kiev
598. KRYJIŤKIJ, ŤCEGLOV 1991 -**Kryjiŭkij, S., D.; Ťceglov, O., M.**, *Pro zernovii potențial antičniih derjav Pivničnogo Pričernomor'ja*, *Arheologija*, Kiev, 1, p. 46- 56
599. KRYJIŤKIJ și colect. 1994 -**Kryjiŭkij, S., D.; Krapivina, V., V.; Leipunska, V., O.**; *Golovni etapi istoričnogo razvitku Ol'vii*, *Arheologija*, Kiev, 2, p. 18-44
600. KROPATOV 1998 -**Kropatov, V., V.**, *Svitloglinijani v uzkogorlyh amfori „Inkermanskaja” tipa*, *Arheologija*, Kiev, 4, p. 128-134
601. KROPOTKIN 1956 -**Kropotkin, V., V.**, *O nekotoryh kladah rimskih monet naidennyh v Rosii*, KS, 66, p. 100-106
602. KROPOTKIN 1958 -**Kropotkin, V., V.**, *Iz istorii denejnogo obraščeniya v vostočnoi Evrope v I tysjačeleții n.e.*, SA, 2, p. 279-285
603. KROPOTKIN 1970 -**Kropotkin, V., V.**, *Rimskie importnye izdelija v vostočnoi Evrope (II v. do. v. n. e-V v. n. e)*, Moskva
604. KROPOTKIN 1984 -**Kropotkin, V., V.**, *O nekotoryh nahodkah rimskih monet v Sredem Povol'je i Prikam'e*, DESSV, p. 137-141
605. KROPOTKIN 1988 -**Kropotkin, A., V.; Kropotkin, V., V.**, *Severnaja granița rasprosatraniya amfor rimskogo vremeni v Vostočnoi Evrope*, MCK, p. 168-185
606. KRUGLIKOVA 1955 -**Kruglikova, I., T.**, *K voprosu o keramičeskom proizvodstve v Panticapee*, KS, 58, p. 28-29
607. KRUGLIKOVA 1962 -**Kruglikova, I., T.**, *O gončarnoi masterskoi Gorhipii*, SA, 2, p. 218-224
608. KRUGLIKOVA 1963 -**Kruglikova, I., T.**, *Goroda Bospora v III v n.e.*, Moskva
609. KRUGLIKOVA 1966 -**Kruglikova, I., T.**, *Bospor v pozdneantičnoe vremja*, Moskva
610. KRUGLIKOVA 1967 -**Kruglikova, I., T.**, *Kul'tura Bospora v pozdneantičnii period. Antičnoe obščestvo*, p. 50-54, Moskva
611. KRUGLIKOVA 1984 -**Kruglikova, I., T.**, *Antičnaja arheologija*, Moskva
612. KRUTILOV 1997 -**Krutilov, V., V.**, *Istorija issledovanija remeslo Ol'vii*, NAMSP, p. 135-138
613. KUCERA 1992 -**Kucera, M., P.**, *„Trajanoi, vali sredn'ogo Podnistrov'ja*, *Arheologija*, Kiev, 4, p. 43-55
614. KUNIN 1962 -**Kunin, V., E.**, *Monety klad s Tamanskogo Poluostrova*, AIB, p. 343-345
615. KUNINA 1962 -**Kunina, N., Z.**, *Kerčenskii klad serebrjanyh rimskih monet*, AIB-SS, 2, p. 329-342
616. KUNINA, SOROKINA 1972 -**Kunina, N., Z.; Sorokina, N., P.**, *Stekljannye bal'zamarii Bospora*, TGE, 13, p. 146-177
617. KUTAIISOV 1983 -**Kutaisov, V., A.**, *Gorodišče pervyh vekov n.e. na gore Tas-Tepe v Krymu*, NKK, p. 144-148
618. KUTAIISOV 1986 -**Kutaisov, V., A.**, *Novye nahodki legionnyh kleim v Hersonese*, AKSP, p. 139-142
619. KUTAIISOV 1988 -**Kutaisov, V., A.**, *Kul'turno istoričeskaja stratigrafija Kerkinitidy*, AAIK, p. 5-16
620. KUTAIISOV 1990 -**Kutaisov, V., A.**, *Antičnyi gorod Kerkinitida, VI-II vv do n.e.*, Kiev
621. KUZYŠČIN, IVANČIUK 1998 -**Kuzyščin, V., I.; Ivanciuk, A., L.**, *„Usadba Basilidov” v okrestnostjah Hersonesa Tavriceskogo*, VDI, 1, p. 205-233

622. KUZMANOV 1973 -**Kuzmanov, G.**, *Tipologija i hronologija na rannovizantiikih amfory (IV-VI v)*, Arheologija, Sofia, 15, 1, p. 14-21
623. KUZMANOV, BĂČIVAROV 1986 -**Kuzmanov, G.; Băčivarov, I.**, *Kolekțijata ot antični lampi v Silistrenskija muzej*, INMV, 22 (37), p. 43-62
624. KUZMANOV 1978 -**Kuzmanov, G.**, *Rannovizantiiska keramika ot kastela na nos Kaliakra*, Arheologija, Sofia, 2, p. 20-26
625. KUZMANOV 1985 -**Kuzmanov, G.**, *Rannovizantiiska keramika ot Trakia i Dakia (IV-naciala VII)*, Sofia
626. KUZMANOV, SALKIN 1992 -**Kuzmanov, G.; Salkin, A.**, *Antični amfory ot akvatirijata na Černomorskoto kraibrejie na jujna Dobrudja*, INMV, 28 (43), p. 27-61
627. KUZMANOV 1993 -**Kuzmanov, G.**, *Rannovizantiiska keramika ot Nikopolis ad Nestum*, Arheologija, 35, 4, Sofia, p. 35-45
628. KJUNEL'T 2007 -**Kjunel't, Z.**, *Krasnolakovaja keramika egeiskogo proishojdenija iz nekropolja u s. Zavetnoe*, DT, p. 139-148
629. LAPIN 1963 -**Lapin, V., V.**, *Ekonomičeskaja harakteristika berezanskogo poselenija*, AG, p. 31-39
630. LAPIN 1966 -**Lapin, V., V.**, *Grečeskaja kolonizațija Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev
631. LAVROV 1964 -**Lavrov, V., V.**, *K voprosu o hristijanstve krymskih gotov*, DP, p. 62-64
632. LAVROV 1999 -**Lavrov, V., V.**, *Pereselenie gotov v Pričernomor'je*, VDI, 3, p. 170-183
633. LAZAROV, BĂČIVAROV 1994 -**Lazarov, M.; Băčivarov, I.**, *Novi daniî za predrimskija Durostorum*, Dobroudja, 1, p. 89-93
634. LEIPUNSKA 1979 -**Leipuns'ka, N., O.**, *Amfori z zataplenoi častnii Ol'vii*, Arheologija, Kiev, 30, p. 91-98
635. LEKVIDADZE 1951 -**Lekvinadze, V., A.**, *O drevnejših oboronitel'nyh soorujenijah Arheopolisa- Nokalakevi*, SA, 3, p. 144-158
636. LEKVINADZE 1968 -**Lekvinadze, V., A.**, *O nekotoryh soorujenijah drevnego Pitiunda*, KSIA, 113, p. 53-58
637. LEKVINADZE 1969 -**Lekvinadze, V., A.**, *Pontiiskii Limes*, VDI, 108, 2, p. 75-93
638. LEKVINADZE, HVEDELIDZE 1981 -**Lekvinadze, V., A.; Hvedelidze, L., I.**, *Masovyie arheologičeskie nahodki iz raskopok Arheopolisa*, NA, 1, p. 20-149
639. LEKVINADZE 1975 -**Lekvinadze, V., A.**, *Bogatoe pogrebenie konța IV veka iz Ureki*, SA, 4, p. 193-208
640. LEKVINADZE 1987 -**Lekvinadze, V., A.**, *Massovyie arheologičeskii materialy IV-XI vv obnaryženyi v nokalakovskom gorodišče v 1978-1982 gg*, NA, 2, p. 237-248
641. LEVI 1964 a -**Levi, E., I.**, *Itogi raskopok Ol'vijskogo temenosa i agory (1951-1960 gg)*, OTA, p. 5-26
642. LEVI 1964 b -**Levi, E., I.**, *Materialy Ol'vijskogo Temenosa*, OTA, p. 131-174
643. LEVINA 1986 -**Levina, E., A.**, *Svetil'niki s mitologičeskimi silujetami iz kolekții OAM (I vne)*, PDISZP, p. 120-124
644. LEVINSCHI 1994-1995 -**Levinschi, Al.**, *Despre un grup de necropole ale culturii Sântana de Mureș-Cerneahov din interfluviul Nistru-Prut*, Tyragetia, 4-5, p. 117-130
645. LIUȘNEA 1998 -**Liușnea, Mihaela-Denisa**, *Câteva considerații privind limes-ul dunărean în nordul Dobrogei*, Pontica, 31, p. 271-225
646. LOMOURI 1981 -**Lomouri, N., Iu.**, *Istoriia izučenija Nokalakevi*, NA, II, p. 48-76
647. LOSIŤKII 1991 -**Losiŭkii, Yu., G.**, *Pro vizantiiski baziliki Hersonesa*, Arheologija, Kiev, 2, p. 83-97
648. LOT 1935 -**Lot, F.**, *Les invasions germaniques. La pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain*, Payot, Paris
649. LUNGU 1996 -**Lungu, Vasilica**, *Aegyssus-documentare arheologică preromană*, Peuce, 12, p. 47-102

650. LYČENKO 2007 -**Lyčenko, A., V.**, *Rimskie monety konța 3-načala 4 v. v jujnoi časti Tavriki*, DT, p. 187-191
651. MAČINSKI 1976 -**Mačinski, D., A.**, *K voprosu o territorii obitanija slavjan v I-VI vekah*, SA, 17, p. 82-100
652. MADGEARU 1996 -**Madgearu, A.**, *The Province of Scythia and the Avaro-Slavic Invasions (576-626)*, BS, 37, 1, p. 35-61
653. MADGEARU 1997 -**Madgearu, A.**, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, București
654. MADGEARU 1998 -**Madgearu, A.**, *The Last Period of the Danubian Limes (576-619 AD)*, SD, 1, p. 221-228
655. MAGOMEDOV 1987 -**Magomedov, B., V.**, *Černjahovskaja kul'tura severo-zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev
656. MAGOMEDOV 2006 -**Magomedov, B., V.**, *Moneti djak dжерelo vivcennja istorii plemen Černjahivs'koi kul'turi*, Arheologija, 4, p. 46-51
657. MAGOMEDOV 2010 -**Magomedov, B., V.**, *Zahidki predmetiv rimskogo importu z metalu na Černjahivs'kih pam'jatok Ukraini*, Arheologija, 2, p. 174-182
658. MAJEWSKI 1966 -**Majewski, K.**, *Fouilles archaéologiques polonaises à Novae (secteur d'ouest) en Bulgarie en 1963*, AP, 9, p. 149-162
659. MAJEWSKI 1970 -**Majewski, K.**, *Recherches archaéologiques polonaises à Novae (Bulgarie) en 1967*, AP, 12, p. 351-372
660. MAJEWSKI 1972 -**Majewski, K.**, *Recherches archéologiques polonaises de Novae (Bulgarie) en 1968 et 1969*, AP, 13, p. 270-306
661. MAJEWSKI 1974 -**Majewski, K.**, *La civilisation des provinces romaines danubiennes á la lumière des recherches archéologiques polonaises à Novae (Bulgarie)*, AP, 15, p. 7-27
662. MAJEWSKI și colect. 1974 -**Majewski, K.; Parnițki-Pudelko, S.; Press, L.; Koločkina, S.; Sabatski, Z.; Tabas, Z.; Șubert, V.; Kolendo, I.**, *Arheologičeskie issledovanija v zapadnoi sektor na None prez 1967-1969*, IAI, 34, p. 176-203
663. MAKSIMOV 1955 -**Maksimov, I., V.**, *Novyi pamjatnik pervyh vekov našei ery v Tire*, KSIA, p. 80-82
664. MALALAS -**Ioannis Malalae**, *Chronographia*, ed. Ludovic Dindorf, Bonn, 1831
665. MANSUELI 1984 -**Mansueli, G., A.**, *Il limes bassodanubiano in eta tardoantica note di geografia storica*, Ratiarensia, 2, p. 13-36
666. MARČENKO 1962 -**Marčenko, I., D.**, *Novaja vinodel'ja v Pantikapee*, AIB, p. 15-319
667. MARČENKO 1968 -**Marčenko, I., D.**, *Raskopki Pantikapeja v 1959-1964 godah*, SGM, 4, p. 27-53
668. MARTELLI 1980 a -**Martelli, F.**, *Cultura eclesiastica Ratiarense e lotta politica nel IV secolo*, Ratiarensia, 1, p. 65-82
669. MARTELLI 1980 b -**Martelli, F.**, *Linee dell'evoluziune sociale e politica di Ratiaria e dell'area Danubiana*, Ratiarensia, 1, p. 35-82
670. MARTELLI 1984 -**Martelli, F.**, *Fine di Ratiaria in Teophilatta Symocatta*, Ratiarensia, 2, p. 123-126
671. MASLENIKOV 1987 -**Maslenikov, A., A.**, *Graffiti i dipinti s Mysa Ziuk*, KS, 191, p. 45- 53
672. MASLENIKOV 1989 -**Maslenikov, O., O.**, *Istorico geografične raionirovanija shidno Krymu v antičnu epohu*, Arheologia, 4, p. 35-47
673. MASLENIKOV 1990 -**Maslenikov, A., A.**, *Naselenie bosporskogo gosudartsva v pervyh vekah n.e.*, Moskva
674. MASLENIKOV 1992 -**Maslenikov, O., O.**, *Evoluțiija organizații sil'skoi teritorii Evropejs'kogo Bosporam*, Arheologija, Kiev, 2, p. 69-84
675. MATEI 1987 -**Matei, C.**, *Cercetările arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava*, CCDJ, 3-4, p. 95-101

676. MATEI 1991 -**Matei, C.**, *Considerații privind raporturile dintre Classis Flavia Moesica și fortificațiile limesului roman la Dunărea de Jos (sec. I-VI)*, Pontica, 24, p. 143-158
677. MATEI 1993 -**Matei, C., D.**, *Capidava și Dunărea în secolele II-VI d. Chr.*, Rezumat teză doctorat, București
678. MATEI-POPESCU 2001-2002 -**Matei-Popescu, Fl.**, *Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior*, SCIVA, 52-53, p. 173-242
679. MATEI-POPESCU 2010 -**Matei-Popescu, Fl.**, *The Roman Army in Moesia Inferior*, București
680. MAZOLEVSKII 1996 -**Mazolevskii, B., M.**, *Problemi etničnoj geografii Skifii*, Arheologija, Kiev, 4, p. 1-66
681. MEDNIK 1988 -**Mednik, V., P.**, *Pamjatniki istorii i kul'tury Moldavii*, Kișinev
682. MELANED 1987 -**Melaned, A.**, *Amfori pečati ot golenija ostrov i „Nivata” kraj selo Durankulak, Tolbuhinski okrăg, Dobroudja*, 4, p. 83-86
683. MENANDER -**Menander Protector**, *Excerpta de legationibus*, ed. C. De Boor, Berlin, 1903
684. MIHAILOVSKII 1958 -**Mihailovski, K.**, *Mirmekii*, Warszawa
685. MILCEV 1977 -**Milcev, A.**, *Eine Festung am Unter-Donauländischen Limes bei Nova Cerna (Bezirk Silistra)*, SMR, p. 351-357
686. MILCEVA, GENCEVA 1998 -**Milceva, Aleksandra; Genceva, Eugenia**, *Städtebauliche Struktur von Novae IV-V J.H.*, SD, p. 151-155
687. MILOŠEVIĆ 2007 -**Milošević, Gordana**, *Typology of Early Christian Churches on the Lower Danube Between Singidunum and Durostorum*, LDA, p. 321-328
688. MILOŠEVIĆ 1982-1983 a -**Milošević, P.**, *Sip, kāsnoantičiko utvrdjenje*, Starinar, 33-34, p. 357-362
689. MILOŠEVIĆ 1982-1983 b -**Milošević, P.**, *Kosovița kod Sipa, rimski most*, Starinar, 33-34, p. 363-364
690. MINČEV 1976 -**Minčev, Al.**, *Kāsnoantična vnosna keramika vāv Varnenskaja Muzei*, INMV, 12, p. 118-122
691. MINČEV 1982 -**Minčev, Al.**, *Vnost na kāsnoantična černolakova keramika po zapadnaja brjag na Černo More*, INMV, 18 (33), p. 17-30.
692. MINČEV 1984 -**Minčev, Al.**, *Antično stāklo ot zapadnoto Pričernomorje I-VI v, I, kupi i paniŭy*, INMV, 20 (35), p. 5-21
693. MINČEV 1988 -**Minčev, Al.**, *Antično stāklo ot zapadnata Pričernomorje I-IV v, II, Ciaši*, INMV 24 (39), p. 35-59
694. MINČEV 1989 -**Minčev, Al.**, *Antično stāklo ot zapadnata Černomorje I-VI v, III, Kani*, INMV, 25 (40), p. 13-26
695. MINČEV 1990 -**Minčev, Al.**, *Antično stāklo ot zapadnata Černomorje (I-IV V) IV. Butelki*, INMV, 26 (41), p. 56-78
696. MINIĆ 1982-1983 a -**Minić, Dušica**, *Pesača-antičiko utvrdjenje i srednjovekovna nekropola*, Starinar, 33-34, p. 171-175
697. MINIĆ 1982-1983 b -**Minić, Dušica**, *Gospodin Vir -antičiko i srednjovekovna nazalište*, Starinar, 33-34, p. 147-148
698. MINIĆ 1982-1983 c -**Minić, Dušica**, *Rabniča -praistorijsko i anticiko nalazište srednjovekovna naselje sa nekropolam*, Starinar, 33-34, p. 259-264
699. MINIĆ, PAVLOVIĆ 1982-1983 -**Minić, Dušica; Pavlović, Ertegović, Slavenka**, *Pečka-Bara, praistorijsko antičiko i srednjovekovna nalazište*, Starinar, 33-34, p. 301-304
700. MIRKOVIĆ 1998 -**Mirković, Mirosłava**, *The Legionary Camps at Singidunum and Viminacium in the Defensive System in the 4th-5th and 6th Centuries: Romans and Barbarians*, SD, 1, p. 117-130
701. MISIEWICZ 2003 -**Misiewicz, K.**, *Geophysical Reconnaissance at the Site of Tanais (Russia) in 1993-2003*, AP, 41, 2003, p. 57-78

702. MITITELU, BARNEA 1969 -**Mititelu, I., M.; Barnea, I.**, *Sigilii de plumb bizantine din regiunea Dunării de Jos*, SCIV, 17, 1, p. 43-50
703. MITOVA-DZONOVA 1966 -**Mitova-Dzonova, D.**, *Peci za keramika i keramide ot Novae*, Arheologija, Sofia, 8, 1, p. 38-45
704. MITOVA-DZONOVA 1968 -**Mitova-Dzonova, D.**, *Rannovizantiisko jiliščio stroilestvo v kastele Iatrus*, Arheologija, Sofia, 10, 3, p. 13-23
705. MITOVA-DZONOVA 1972 -**Mitova-Dzonova, D.**, *Glineni urni s izobrajenje na čioreško lište ot Mizia*, IAI, 32, p. 203-211
706. MITREA 1962 -**Mitrea, B.**, *Un instrument muzical din perioada feudalismului timpuriu de la Bisericuța Garvăn*, SCIV, 13, 1, p. 197-200
707. MITREA, PEDA 1966 -**Mitrea, B.; Preda, C.**, *Necropolele din secolul al IV-lea în Muntenia*, București
708. MITREA, RĂDULESCU 1975 -**Mitrea, B.; Rădulescu, A.**, *Un tezaur monetar de la Filip Arabul în Dobrogea*, Pontica, 8, p. 125-173
709. MITREA 1974 -**Mitrea, B.**, *Monedele și prăbușirea Dinogetiei la sf. sec. VI*, Pontica, 6, p. 49-72
710. MITREA 1979 -**Mitrea, B.**, *Un tezaur monetar restituit Sucidavei*, SCIVA, 20, 1, p. 63-77
711. MYȚ 1983 -**Myț, V., L.**, *Pozdneantični moghil'nik na iujnom sklone v Catyrdag*, NKK, p. 135-156
712. MYȚ 1984 -**Myț, V., L.**, *Zagorodnyi hram i nekropol' Mangupskoi baziliki*, ADSV, 11, p. 30-40
713. MYȚ, JUK 1996 -**Myț, V., V.; Juk, S., M.**, *Pozdneantičnoe svjatišče v Partenite*, DP, 7, p. 45-47
714. MYȚ, LYCENKO, ŠČIUKIN, ŠAPOV 2006 -**Myț, V., L.; Lycenko, A., V.; Ščiukin, M., B.; Šapov, O., B.**, *Ciatur-Dag-Nekropol' rimskoi epohi v Krymu*, Sankt-Petersburg (<http://rutraker.org>)
715. MOCANU 2012 -**Mocanu, P.**, *Construcții martirice și bazilici paleocreștine în spațiul balcano-carpato-pontic* (Autoreferatul tezei de doctor în istorie), Chișinău 2012, (<http://www.cnaa.md>)
716. MOCANU 2011 -**Mocanu, M.**, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la (L?)Ibida*, Pontica, 44, p. 293-309
717. MOGARICEV și colect. 2012 -**Mogaricev, M., Iu.; Sazanov, A., V.; Sargsjan T., E.; Soročan S., B.; Šapošnikov, A., K.**, *Jitija Episkop hersoneskih v kontekste istorija Hersonesa Tavriceskogo*, NBU, 1
718. MOISIL 2009 -**Miosil, Delia**, *Moneda romană târzie în barbaricum. România-studiu de caz*, CA, 16, p. 257-294
719. MOLINEUS 2005 -**Molineus, Katja**, *Die Architectur von Tanais. Planung-Ausführung-Details*, EA, p. 183-203
720. MOMMSEN 1889 -**Mommsen Th.**, *Das römische Militärwesen seit Diocletian*, Hermes, 24, p. 195-279
721. MOMMSEN 1991 -**Mommsen, Th.**, *Istoria romană*, vol. IV, București
722. MORAĆ 1986 -**Morać, M.**, *Medicus et chirurgus ocularis iz Viminatiuma*, Starinar, 37, p. 51-71
723. MORINTZ, ROMAN 1969 -**Morintz, S.; Roman, P.**, *Un grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României. Insula Banului*, SCIV, 20, 3, p. 393-423
724. MUNTEANU, OCHEȘEANU 1975 -**Munteanu, M.; Ocheșeanu, R.**, *Descoperiri monetare în satele din Dobrogea romană (sec. I-III e.n.)*, Pontica, 8, p. 175-217
725. MUNTEANU, PAPUC 1976 -**Munteanu, Maria; Papuc, Gh.**, *La céramique romaine tardive à décor estampillé découverte à Tomis*, Pontica, 9, p. 147-154
726. MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1977 -**Mușețeanu, Cr.; Elefterescu, D.**, *Bronzuri romane în sud-vestul Dobrogei*, SCIVA, 28, 4, p. 585-589
727. MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1978 -**Mușețeanu, Cr.; Elefterescu, D.**, *Oglinzi romane din plumb de la Durostorum*, Pontica, 11, p. 105-118

728. MUȘȚEANU, ZAHARIADE, ELEFTERESCU 1980 -**Mușțeanu, Cr.; Zahariade, M.; Elefterescu, D.**, *Despre o tipologie a ștampilelor Legiunii XI Claudia în Moesia Inferior*, SMMIM, 13, p. 85-105
729. MUȘȚEANU, CULICĂ, ELEFTERESCU 1980 -**Mușțeanu, Cr; Culică, V.; Elefterescu, D.**, *Lampes à estampillé de Durostorum*, Dacia, 24, p. 283-305
730. MUȘȚEANU 1982 -**Mușțeanu, Cr.**, *Bijuterii romane de la Durostorum*, SCIVA, 33, 1, p. 125-129
731. MUȘȚEANU, ELEFTERESCU 1983 -**Mușțeanu, Cr.; Elefterescu, D.**, *Lampes romaines de Durostorum*, Dacia, 27, 1-2, p. 109-128
732. MUȘȚEANU 1984 -**Mușțeanu, Cr.**, *Capsule și sigilii romane din Dacia și Moesia Inferioară*, SCIVA, 35, 4, p. 361-365
733. MUȘȚEANU, ELEFTERESCU 1985 -**Mușțeanu, Cr.; Elefterescu, D.**, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum*, CCDJ, 2, p. 67-81
734. MUȘȚEANU 1985 -**Mușțeanu, Cr.**, *Ateliers céramiques de Durostorum*, Dacia, 29, 1-2, p. 147-151
735. MUȘȚEANU 1990 -**Mușțeanu, Cr.**, *Contribuții privind istoria Durostorului*, SCIVA, 41, 3-4, p. 293-299
736. MUȘȚEANU, ELEFTERESCU 1992 -**Mușțeanu, Cr.; Elefterescu, D.**, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum*, III, Pontica, 29, p. 221-239
737. MUȘȚEANU 1993 -**Mușțeanu, Cr.**, *Céramique à glaçure plombiphère de Durostorum*, Pontica, 26, p. 231-244
738. MUȘȚEANU 1996 -**Mușțeanu, Cr.**, *În legătură cu câteva opaițe de la Dunărea de Jos*, SCIVA, 47, 1, p. 91-96
739. MUȘȚEANU, ELEFTERESCU 1996 -**Mușțeanu, Cr.; Elefterescu, D.**, *Ceramica africană cu decor în relief de la Durostorum*, SCIVA, 47, 4, p. 395-399
740. MUȘȚEANU 1997 -**Mușțeanu, Cr.**, *Imitations locales des sigillés décorés de Durostorum*, CA, 10, p. 343-356
741. MUȘȚEANU 1998 -**Mușțeanu, Cr.**, *À propos de la fin des ateliers céramiques de Durostorum*, SD, 1, p. 169-176
742. MUȘȚEANU, DAMIAN 1999 -**Mușțeanu, Cr.; Damian, P.; Elefterescu, D.**, *Ostrov, Durostorum*, CCA, 33, p. 79-80
743. MUȘȚEANU și colectiv. 1998-2000 -**Mușțeanu, Cr.; Elefterescu, D.; Băltăc, Adela**, *La tipologie de fours céramiques de Durostorum*, CA, 11-12, p. 411-423
744. MUȘȚEANU 2003 -**Mușțeanu, Cr.**, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum* (în colaborare cu Dan Elefterescu), București
745. NAUMENKO 2005 -**Naumenko, A., Svetlana**, *Neue Forschungen zur westlichen Verteidigungsanlage von Tanais*, EA, p. 115-135
746. NAZAROV 1994 -**Nazarov, V., V.**, *Do pitanija pro morsku spravu Ol'viiopolitiv*, Arheologija, 2, Kiev, p. 94-101
747. NEVEROV 1977 -**Neverov, O., Ja**, *Otrajenie vostočnyh kul'tov v gliptike Severnogo Pričernomor'ja*, SGE, 42, p. 41-43
748. NEVEROV 1979 -**Neverov, O., Ja.**, *Italijskie gemmy v nekropoljah severopontijskih gorodov (k voprosu ob italijskom importe v Severnoe Pričernomor'e)*, ISPAE, p. 104-115
749. NIDZEL"NIȚKAJA 2009 -**Nidzel"nițkaja, L., Yu.**, *Vizantiiske amfory s gladkim korpusom i zonal'nym ornamentom V- načala IX vv. (Po materialam Donskih Muzeev)*, IRBSR, p. 257-282
750. NICOLAE 1993 -**Nicolae, C.**, *Despre topografia anticului Carsium*, Pontica, 26, p. 215-229
751. NICOLAE 2006 -**Nicolae, C.; Nicolae, V.**, *Vadul Dunării de la Hârșova și rolul său în epoca romană și romano-bizantină*, Pontica, 39, p. 279-293
752. NICOLAE 2010 -**Nicolae, C.**, *Stadiul cercetărilor arheologice la Hârșova, jud. Constanța. Contribuții la harta arheologică a localității*, Pontica, 43, p. 221-249

753. NICORESCU 1924 -**Nicorescu, P.**, *Scavi e scoperte a Tyras*, ED, II, 1924, p. 378-415
754. NICORESCU 1933 -**Nicorescu, P.**, *Fouilles à Tyras*, Dacia, 3-4, 1933, p. 557-601
755. NIKITENKO 1970 -**Nikitenko, M., M.**, *Amfory-Golosniki iz ţerkvi Ioanna Predmeč v Kerči*, AO, p. 276-278
756. NIKOLAENKO 1988 -**Nikolaenko, G., M.**, *Hersonesskaja okruga v I v do n.e. - IV v n.e. (po materialam Gerakleiskogo poluostrova)*, ADSP, p. 203-211
757. NOTITIA -*Notitia Dignitatum*, ed. Otto Seeck, Berlin, 1876
758. NOVIČENKOVA 2008 -**Novičenkova, Natalia, G.**, *Mountainous Crimea: A Frontier Zone of Ancient Civilization*, BSS, 8, p. 287-301
759. NOVIČENKOVA, NOVIČENKOVA 2009 -**Novičenkova, N., G.; Novičenkova-Lukičeva, H., V.**, *Budibel "na keramica z kleimami rims" koi forteţi Haraks*, Arheologija, 1, p. 61-71
760. NUDEL "MAN 1978 -**Nudel"man, A., A.**, *Topografija kladov i nahodok ediničnyh monet*, Kišinev
761. NUDEL "MAN 1986 -**Nudel"man, A., A.**, *Rimskie moneta v mejdureč"e Dnepra i Dunaja*, NAP, p. 125-135
762. NUȚU, CHIRIAC 2012 -**Nuțu, G.; Chiriac, C.**, *Bronzuri romane inedite din Moesia Inferior*, Arh. M., 35, p. 243-252
763. OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU 1980 -**Oberländer-Târnoveanu, E.**, *Monede antice și bizantine descoperite la Troesmis*, Peuce, 7, p. 148-188
764. OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU, PĂPUȘOI 1992 -**Oberländer-Târnoveanu, E.; Păpușoi, Eugenia**, *Monede bizantine din colecția muzeului „Vasile Pârvan” din Bârlad*, Carpica, 23, p. 223-225
765. OBERLÄNDER-TÄRNOVEANU 2002 -**Oberländer-Târnoveanu, E.**, *La răscruce de vremuri. Tranziția de la antichitate la evul mediu timpuriu în zona Porților de Fier ale Dunării - un punct de vedere numismatic*, CN, 8, p. 121-172
766. OCHEȘEANU, DUMITRAȘCU 1972 -**Ocheșeanu, R.; Dumitrașcu, A.**, *Un tezaur de la Teodosiu I descoperit la Medgidia*, Pontica, 5, 1972, p. 537-546
767. OCHEȘEANU 1976-1980 -**Ocheșeanu, R.**, *Tezaurul de monede romane târzii de la Mircea Vodă (jud. Constanța)* BSNR, 70-74, p. 231-237
768. OCHEȘEANU 1981 -**Ocheșeanu, R.**, *Câteva monede bizantine din secolele VII-XI e.n. descoperite în Dobrogea*, Pontica, 14, p. 309-314
769. OCHEȘEANU 1984 -**Ocheșeanu, R.**, *Câteva descoperiri monetare din secolul al IV-lea d. Hr. în Scythia Minor*, Pontica, 17, p. 131-156
770. OCHEȘEANU, CLIANTE 1987 -**Ocheșeanu, R.; Cliante, T.**, *Măsură ponderală romano-bizantină descoperită la Rasova, jud. Constanța*, CCDJ, 3-4, p. 173-174
771. OCHEȘEANU 1991 -**Ocheșeanu, R.**, *Tezaurul de numii constantinieni de la Arrubium (1908). Contribuții la cunoașterea circulației monetare în Scythia Minor între anii 318-324*, Peuce, 10, p. 417-455
772. OCHEȘEANU 2000 -**Ocheșeanu, V., R.**, *Circulația monetară în perioada 395-491/518 în Dobrogea*, Istro-Pontica, 2000, p. 455-483
773. OCHEȘEANU 2006 -**Ocheșeanu, R.**, *Les monnaies en Dobroudja de 270 à 498 (Scythie Mineure, Mésie Seconde)*, edite par **Georges Depeyrot**, Wetteren
774. OLTEANU 1974 -**Olteanu, Șt.**, *Cuptoarele de ars piatra de var de la Șvinița (jud. Mehedinți)*, Drobeta, 1, p. 179-185
775. OLTEANU 1987 -**Olteanu, Șt.**, *Iulia Șcapova, Očerki istorii drevnego steklodelja*, Moskva, 1983, SCIVA, 38, 2, p. 201-202
776. OLTEANU 1990 -**Olteanu, Șt.**, *Reducerea minereului de fier pe teritoriul României până în secolul VII în context european*, Sym.Th., 8, p. 237
777. OPAIȚ 1977 -**Opaiț, A.**, *Aegyssus '76 - raport preliminar*, Pontica, 10, p. 307-31

778. OPAIȚ 1980 -**Opaiț, A.**, *Considerații preliminare asupra amforelor romane și romano-bizantine în Dobrogea*, Peuce, 7, p. 291-327
779. OPAIȚ 1981 -**Opaiț, A.**, *O nouă unitate militară atestată la Aegyssus*, SCIVA, 32, 2, p. 297-298
780. OPAIȚ 1985 -**Opaiț, C.**, *Unele considerații privind vasele de sticlă din burgul roman târziu de la Topraichioi*, Pontica, 18, p. 249-257
781. OPAIȚ 1987 -**Opaiț, A.**, *Amfore romane de mare capacitate. Considerații tipologice*, SCIVA, 38, p. 245-258
782. OPAIȚ 1989 -**Opaiț, A.**, *Considerații privind mediul rural în centrul Dobrogei de nord în secolele II-IV e.n.*, Sym. Th., 7, p. 364
783. OPAIȚ 1990 -**Opaiț, A.**, *Unele considerații privind istoria Ibidei*, Sym. Th., 8, p. 213
784. OPAIȚ 1991 a -**Opaiț, A.**, *Ceramica din așezarea și cetatea de la Independența (Murighiol) sec. V î.e.n.-VII e.n.*, Peuce, 10, p. 133-182
785. OPAIȚ 1991 b -**Opaiț, C.**, *Descoperiri monetare în fortificațiile de la Independența, jud. Tulcea*, Peuce, 10, p. 457-483
786. OPAIȚ și colect.1991 -**Opaiț, A.; Zahariade, M.; Poenaru Bordea, Gh.; Opaiț, C.**, *Fortificația și așezarea romană târzie de la Babadag Topraichioi*, Peuce, 10, p. 185-353
787. OPAIȚ 1996 -**Opaiț, A.**, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia în sec. IV-VI p. Chr., Producția ceramicii locale și de import*, București
788. OPAIȚ 2004 -**Opaiț, A.**, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th Centuries A.D.)*, BAR, 1274
789. OPAIȚ 2007 -**Opaiț, A.**, *A Weighty Matter: Pontic Fish Amphorae*, BSS, 6, p. 101-122
790. OPAIȚ 2007 a -**Opaiț, A.**, *From DR 24 to LR 2 ?*, BAR II, 1662, p. 627-643
791. OPREANU 1998 -**Opresan, C., H.**, *Dacia romană și barbaricum*, Timișoara
792. OPRIȘ 1997 -**Opriș, I., I., C.**, *Notes sur la céramique romaine importées de la Scythie Mineure, Thraco-Dacica*, 18, 1-2, p. 207-218
793. OPRIȘ 2003 -**Opriș, I., C.**, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI)*, București
794. ORLOV 1988 -**Orlov, K., K.**, *Arhitekturnye komplekxy Haraska*, AAİK, p. 16-27
795. ORTOLAN 1876 -**Ortolan, J.**, *Explication historiques des instituts de l'empereur Justinien*, Paris
796. OSTROGORSKI 1956 -**Ostrogorski, G.**, *Histoire de l'etat byzantin*, Paris
797. OSTROVERHOV 1981 -**Ostroverhov, A. S.**, *Ol'vija i torgovyje puti Skifij*, DSZP, p. 84-94
798. PAEV 1978 -**Paev, B.**, *Kavani kani ot rimski provinții i tehnike italijski prototipove*, Arheologija, Sofia, 3, p. 1-8
799. PALADE 1969 -**Palade, V.**, *Un cuptor de olar din secolul al IV-lea de la Zorleni-Fântânele (jud. Vaslui)*, M.Ant.,1, p. 339-361
800. PALADE 1989 -**Palade, V.**, *Elemente alogene în unele așezări și necropole Sântana de Mureș din Zona Bârladului*, Carpica, 20, p. 203-214
801. PALADE 1990 -**Palade, V.**, *Goți sau daco-romani. Cultura materială și spirituală de aspect Sântana de Mureș din punct de vedere etnic*, Sym. Th., 8, p. 201-204
802. PALADE 1992 -**Palade, V.**, *Unele observații cu privire la aspectul etnic al populației din aria culturii Sântana de Mureș în lumina cercetărilor din așezările și necropole de la Bârlad-Valea Seacă, Zorleni-Fântânele, Banca Gară și Fălciu-Bogdănești*, Carpica, 23, 1, p. 195-221.
803. PANAITE, ALEXANDRESCU 2009 -**Panaite, Adriana; Alexandrescu, Cristina-Georgeta, A.**, *"Rediscovered" Inscription from Dobroudja. Roads and Milestones in Scythia (3rd-4th centuries AD)*, Pontica 42, p. 429-455
804. PANAITESCU 1978 -**Panaite, A.**, *Contribuții la cunoașterea valului mare de pământ din Dobrogea*, Pontica, 11, p. 241-245

805. PANAITESCU 1981 -**Panaiteescu, A.**, *Cuptor de ars materiale de construcție descoperit la Ulmetum*, Pontica, 14, p. 303-308
806. PAPASIMA 1997 -**Papasima, Tudor**, *Descoperiri arheologice la Gura Canliei (jud. Constanța)*, Pontica, 30, p. 305-315
807. PAPUC 1973 -**Papuc, Gh.**, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, Pontica, 6, p. 153-192
808. PARASCHIV 1997 -**Paraschiv, D.**, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Pontica, 30, p. 317-330
809. PARASCHIV 2002 -**Paraschiv, D.**, *Amfore pontice romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos*, Arh. M. 25, p. 165-208
810. PARASCHIV 2006 -**Paraschiv, D.**, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.)*, Iași
811. PARNIȚKI-PUDELKO și colect. 1967 -**Parnițki-Pudelko, Șt.; Press, Ludvika; Stanislav, Kolkuvna; Trynkovski, I.**, *Arheologičeskie raskopki v zapadnom sektore Novae v 1965 g*, IAI, 30, p. 59-74
812. PARNIȚKI-PUDELKO 1973 -**Parnițki-Pudelko, Șt.**, *The Western Gate of Novae*, AP, 14, p. 297-314
813. PARNIȚKI-PUDELKO 1983 -**Parnițki-Pudelko, Șt.**, *The Early Christian Episcopal Basilica in Novae*, AP, 21-22, p. 241-270
814. PAROVIĆ-PESIKAN 1984 -**Parović-Pesikan, Maja**, *Archéologie antique dans le „Starinar”*, Starinar, 35, p. 116-134
815. PARȘINA 1988 -**Parșina, E., A.**, *Eski-kermenskaja bazilica*, AIIK, p. 36-59
816. PARUȘEV 1992 -**Parușev, V.**, *Monetni nahodki ot antičnata i srednevekovnata selišče kraj selo Topola, Dobrično, Dobroudja*, 9, p. 112-126
817. PAVLENKO, SON 1991 -**Pavlenko, Yu., V.; Son, N., O.**, *Pizn”oantična Tira ta rannoderjavne ob”edenenja vizigotov*, Arheologija, Kiev, 2, p. 6-16
818. PIATYȘEVA 1956 -**Pjatyșeva, V., I.**, *Juvelirnye izdelja Hersonesa koneț IV veka do n.e- IV vek n.e*, Moskva
819. PÂRVAN 1906 -**Pârvan, V.**, *Salsovia*, București
820. PÂRVAN 1912 -**Pârvan, V.**, *Cetatea Ulmetum I*, ARMSI, 34, 2, București, 1912-1915
821. PÂRVAN 1916 -**Pârvan, V.**, *Histria*, ARMSI, 38, 2, București
822. PETCULESCU 1982 -**Petculescu, L.**, *Despre cronologia fortificațiilor romane de la Barboși*, Pontica, 15, p. 249-253
823. PETOLESCU 1980 -**Petolescu, C., C.**, *Note epigrafice IV*, SCIVA, 31, 3, p. 455—461
824. PETOLESCU 1993 -**Petolescu, C., C.**, *Drobeta și Dierna*, Arh. Ol., 8, p. 59-64
825. PETOLESCU 1994 -**Petolescu, C., C.**, *Sucidava-ΣΥΚΙΔΙΒΑ*, Arh. Ol., 9, p. 43-45
826. PETOLESCU 2000 -**Petolescu, C., C.**, *Dacia și Imperiul Roman*, București
827. PETOLESCU 2002 -**Petolescu, C., C.**, *Auxilia Daciae*, București
828. PETRE 1962 -**Petre, A.**, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, MCA, 8, p. 565-589
829. PETRE 1963 -**Petre, A.**, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantine dans la Scythie Mineure aux VI-e et VII-e siècles de notre ère*, Dacia, 7, p. 317-353
830. PETRE 1981 -**Petre A.**, *Byzance et Scythie Mineure au VII-e siècle*, RESEE, 19, 3, p. 555-568
831. PETRENKO 1983 -**Petrenko, V., G.**, *Skifskaja kul”tura na severnom Kavkaze*, AS, 3, p. 43-48
832. PETRIKOVITS 1971 -**Petrikovits, H., Von**, *Fortification in the North-western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A.D.* JRS, 6, p. 178-218
833. PETROV 1991 -**Petrov, T.**, *Termini i reperi v hronologijata na kastela Iatrus, vyzel v rimskija limes po dalmato tečenje na Istâr*, Arheologija, Sofia, 33, 3, p. 1-12
834. PETROVIĆ 1989-1990 -**Petrović, C.**, *Classis Flavia Moesica na Danuom i Gornjoi Mezii*, Starinar, 40-41, p. 207-216

835. PETROVIĆ 1975 -**Petrović, P.**, *Stanice Timacum na putu Naissus-Ratiaria i antičko naselje kod sela Ravna*, Starinar, 26, p. 43-56
836. PETROVIĆ 1980 -**Petrović, P.**, *O snabdevanju rimskih trupa na djerdapskom limesu*, Starinar, 31, p. 53-63
837. PETROVIĆ 1982-1983 a -**Petrović, P.**, *Salduim rimsko i ranovizantijsko utvrdjenje na ušcu Potoka Kozica*, Starinar, 33-34, p. 129-134
838. PETROVIĆ 1982-1983 b -**Petrović, P.**, *Zidinač-kāsnoantički „speculum”*, Starinar, 33-34, p. 127-128
839. PETROVIĆ 1982-1983 c -**Petrović, P.**, *Porečka-Reka sabirni čentar za snabdevanje rimskih trupa v Djerdapu*, Starinar, 33-34, p. 285-291
840. PETROVIĆ 1986 -**Petrović, P.**, *Rimski put u Djerdapu*, Starinar, 37, p. 41-52
841. PETROVIĆ 1994-1995 -**Petrović, P.**, *Les fortresse de la basse antiquité dans la region du Haut Timok*, Starinar, 45-46, p. 55-66
842. PIERI 2007 -**Pieri, Dominique**, *Les centres de productions d'amphores en Méditerranée Orientale durant l'antiquité tardive: quelques remarques*, BAR II, 1662, p. 611-625
843. PIGANOL 1947 -**Piganiol, A.**, *Histoire romaine*, T.IV, 2, *L'empire Chrétien (325-395)*, Paris
844. PILETIĆ 1982-1983 -**Piletić, D.**, *Velike i Male Livadiče, antička osmatračinja i kastel*, Starinar, 33-34, p. 187-192
845. PIPPIDI 1967 -**Pippidi, D., M.**, *Contribuții la istoria veche a României*, II, București
846. PLETNJOVA 1960 -**Pletnjova, S., A.**, *Srednevekovye poselenija verhov"ev Severskogo Donja*, KS, 79, p. 3-20
847. PLETNJOVA 1963 -**Pletnjova, S., A.**, *Srednevekovaja keramika Tamanskogo gorodišča*, KSDT, p. 5-2
848. PLETNJOVA 1976 -**Pletnjova, S., A.**, *Hazary*, Moskva
849. PLJUŠNIN 1974 -**Pljušnin, E., D.**, *K voprosu o nahodkah vizantijskih monet na teritorii g. Kirov*, NE, 11, p. 144-147
850. PODYŠKII 1973 -**Podyškii, I., P.**, *Gončarnye peči rannezemledel"českikh poselenii goliny Arisi*, AIK, p. 183-197
851. POENARU BORDEA, BARBU 1970 -**Poenaru Bordea, Gh.; Barbu, V.**, *Contribution à l'histoire du Bas Empire Romain à la lumière des deux trésors monétaires des IV e-V e siècles découverts à Celeiu*, Dacia, 14, p. 251-295
852. POENARU BORDEA 1971 -**Poenaru Bordea, Gh.**, *Monede romane descoperite la Histria și unele probleme de circulație monetară în Dobrogea antică*, Pontica, 4, p. 319-337
853. POENARU BORDEA, BAUMANN 1974-1975 -**Poenaru Bordea, Gh.; Baumann, V., H.**, *Monede romane și bizantine din nordul Dobrogei*, Peuce, 4, p. 133-173
854. POENARU BORDEA, OCHEȘEANU 1980 -**Poenaru Bordea, Gh.; Ocheșeanu, R.**, *Probleme istorice dobrogene (secolele VI-VII) în lumina monedelor bizantine din colecțiile Muzeului de istorie Națională și Arheologie Constanța*, SCIVA, 31, 3, p. 377-396
855. POENARU BORDEA, OCHEȘEANU, NICOLAE 1988-1989 -**Poenaru Bordea, Gh.; Ocheșeanu, R.; Nicolae, E.**, *Tezaurul de monede romane tîrzii descoperit la Ulmetum în anul 1912*, Pontica 21-22, p. 163-186
856. POENARU BORDEA, OCHEȘEANU 1989 -**Poenaru Bordea, Gh.; Ocheșeanu, R.**, *Tezaurul de monede din secolul al V-lea de la Beștepe, com. Mahmudia, jud. Tulcea*, Sym.Th., 7, p. 372
857. POENARU BORDEA și colect. 1990 -**Poenaru Bordea, Gh.; Ocheșeanu, R.; Smaranda, A.; Diaconu, A.**, *Un tezaur de monede de bronz din vremea împăratului Constantin cel Mare descoperit la Tomis*, Pontica, 23, p. 267-275
858. POL"ŠČIKOVA, KUZ"MENKO 1997 -**Pol"ščikova, N., V.; Kuz"menko, I., G.**, *Svjaz" stroitel"noi dejatel"nosti v Severnom Pričernomor"je v antičnyi period s prirodnym javlenijamii*, NAMSP, p. 101-107

859. POPA 1999 -**Popa, Al.**, *Sticla de geam din perioada romană-târzie în Basarabia, Tyrageția*, VIII, p. 69-72
860. POPA 2009 -**Popa, Al.**, *Câteva considerații privind stadiul cercetării vaselor de sticlă din hinterlandul daco-moesic*, CA, 16, p. 205-211
861. POPEA 1973-1974 -**Popea, Al.**, *Monede bizantine din nordul Dobrogei*, Peuce, 4, p. 175-197
862. POPESCU 1993 -**Popescu, A.**, *Late Roman Coins (Late 3rd-late 5th century AD) Discovered at Noviodunum (Isaccea, Tulcea County)*, NSCAMHD, p. 109-121
863. POPESCU 1987 -**Popescu, Em.**, *Creștinismul pe teritoriul Romaniei până în secolul al VII-lea, în lumina noilor cercetări*, Mitropolia Banatului, 37, p. 34-36
864. POPESCU 1989 -**Popescu, Em.**, *Dobrogea și ținuturile românești nord-dunărene în secolele IV-VI*, Sym. Th., 7, p. 189-198
865. POPESCU 1994 -**Popescu, Em.**, *Christianitas daco-romana*, București
866. POPILIAN 1976 -**Popilian, Gh.**, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova
867. POPILIAN 1981 -**Popilian, Gh.**, *L'atelier de céramique du camp romain de Slăveni, Oltenia*, Studii și Comunicări, 3, Craiova, p. 25-46
868. POPILIAN, CIUCĂ 1993 -**Popilian, Gh.; Ciucă, I.**, *Ceramica tip „terra sigillata” de import descoperită la Enoșești-Acidava (jud. Olt)*, Arh. Ol. 8, p. 29-42
869. POPILIAN 1994 -**Popilian, Gh.**, *Despre „lucernae”-le cu marca lui Armenius*, Arh. Ol., 9, p. 47-60
870. POPILIAN 1997 -**Popilian, Gh.**, *Les centres de production céramique d'Oltenie*, ECRDM, p. 7-20
871. POPILIAN, BONDOC 2012 -**Popilian, Gh.; Bondoc, D.**, *The Roman and Late Roman Cemetery of Sucidava-Celei. The Excavations from 1969-1983*, Craiova (<http://rutraker.org>)
872. POPOVIĆ 1986 -**Popović, Ivana**, *Rimske spravuz za oranje u srednjem Podunavlju*, Starinar, 37, p. 73-86
873. POPOVIĆ 1982-1983 -**Popović, Ljubiša**, *Malo i Veliko Golubnje rimsko vizantijsko nazalište*, Starinar, 33-34, p. 297-299
874. POPOVIĆ 1987 -**Popović, M.**, *Svetinja novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu*, Starinar, 38, p. 1-37
875. POPOVIĆ 1967 -**Popović, V.**, *Introduction à la topographie de Viminacium*, Starinar, 18, p. 29-36
876. POPOVIĆ, MILANOVAC 1982-1983 -**Popović, V.; Milanovac, D.**, *Velikii Gradač (Taliata) rimsko i ranovizantijsko utvrdjenje*, Starinar, 33-34, p. 265-282
877. POULTER 1979 -**Poulter, A., G.**, *Rural Communities (vici and komai) and Their Role in the Organisation of the Limes of Moesia Inferior*, Roman Frontier Studies, BAR 71, Oxford 1980, p. 729-744
878. POULTER 1983 -**Poulter, A., G.**, *Town and Country in Moesia Inferior*, AB, p. 74-118
879. PREDA, SIMION 1971 -**Preda, C.; Simion, G.**, *Tezaurul de monede imperiale descoperit la Isaccea (jud. Tulcea) și atacul gotic din vremea lui Gallienus*, Peuce, 2, p. 167-178
880. PREDA 1972 -**Preda, C.**, *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, SCIVA, 23, 3, p. 375-415
881. PRESS 1964 -**Press, Ludwika**, *Excavations au Novae (Bulgarie) in 1961 and 1962*, AP, 7, p. 228-244
882. PRESS 1968 -**Press, Ludwika**, *Novae -secteur ouest en 1964 et 1965*, AP, 11, p. 202-211
883. PRESS 1974 -**Press, Ludwika**, *The So-called Building at Novae, Bulgaria*, ACIFR, 9, p. 143-149
884. PRESS 1977 -**Press, Ludwika**, *Les travaux de l'expédition archéologique polonaise à Novae. Secteur ouest en 1973*, AP, 18, p. 229-243
885. PRES și colect. 1981 -**Press, Ludwika; Sarnowski, T.; Szubert, W.**, *Les travaux de l'expédition archéologique polonaise en Novae -secteur ouest dans les années 1975 et 1977*, AP, 20, p. 255-270

886. PRESS 1984 -**Press, Ludwika**, *Travaux de l'expédition archéologique polonaise à Novae, secteur ouest*, 1979. AP, 23, p. 225-237
887. PRESS 1985, -**Press, Ludwika**, *Travaux de l'expédition archéologique polonaise à Novae, secteur ouest*, 1981, AP, 24, p. 123-133
888. PRISCUS -**Priscus Panaïtes**, *Excerpta de legationibus*, ed. C. De Boor, Berlin, 1903
889. PROCOPIUS 1963 -**Procopius din Caesarea**, (*De bello Gothico*) *Războiul cu goții*, București
890. PROCOPIUS 1972 -**Procopius din Caesarea**, *Istoria secretă*, București
891. PROCOPIUS -**Procopii Caesariensis**, *Opera omnia*, ed. J. Hauray, Leipzig, 1962-1964
892. PROTASE 1975 -**Protase, D.**, *Villa rustica de la Dalboșeț (jud. Caraș Severin)*, Banatica, 3, p. 349-353
893. PUZDROVSKII 1999 -**Puzdrovskii, A., E.**, *Očerki etnosoțialnoi istorii kr"mskoi skifii vo II v do n.e.-III v n.e.*, VDI, 4, p. 97-119
894. PUZDROVSKII 2007 -**Puzdrovskii, A., E.**, *Krymskaja Skifija II v do n.e.- III v. n.e. Pogrebalnye pamjatniki*, Simferopol (<http://rutraker.org>)
895. RAFALOVIČ 1975 -**Rafalovič, I., A.**, *K voprosu o stepnei vljanija Vizantii na material"niju kul"turu naselenija Karpato-Dnestrovskih zemli v VI-IX vv.*, KDZ, p. 7-19
896. RĂDULESCU 1969 -**Rădulescu, A.**, *Ateliere meșteșugărești pentru ars materiale de construcție din lut*, Pontica, 2, p. 333-353
897. RĂDULESCU 1971 -**Rădulescu, A.**, *Podoabe de bronz ale unui car roman de bronz și depozitul de țigle de la Telița, jud. Tulcea*, Pontica, 4, p. 273-287
898. RĂDULESCU 1972 -**Rădulescu, A.**, *Aspecte privind exploatarea pietrei în Dobrogea romană*, Pontica, 5, p. 177-204
899. RĂDULESCU 1973 a -**Rădulescu, A.**, *Amfore de la edificiul cu mozaic*, Pontica, 6, p. 193-207
900. RĂDULESCU 1973 b -**Rădulescu, A.**, *Ateliere ceramice militare de-a lungul limesului Dunării de Jos*, Pontica, 6, p. 129-135
901. RĂDULESCU 1974 a - **Rădulescu, A.**, *Ateliers de produits en terre cuite le long du Bas Danube*, ACIFR, 9, p. 123-129
902. RĂDULESCU 1974 b -**Rădulescu, A.**, *Importations de céramique au III -em siècle de n.e. au Bas Danube*, Pontica, 7, p. 317-323
903. RĂDULESCU 1975 -**Rădulescu, A.**, *Contribuții la cunoașterea ceramicii romane de uz comun din Dobrogea*, Pontica, 8, p. 339-360
904. RĂDULESCU 1976 -**Rădulescu, A.**, *Amfore romane și romano-bizantine în Scythia Minor*, Pontica, 9, p. 99-114
905. RĂDULESCU 1977 -**Rădulescu, A.**, *Quelques aspects de l'activité artisanale le long du limes Scythique entre les IV-e et VI-e siècles de notre ère*, SMR, 2, p. 387-392
906. RĂDULESCU 1978 -**Rădulescu, A., V.**, *Dédicace en l'honneur de Valentinien*, Pontica, 11, p. 151-154
907. RĂDULESCU, CLIANTE 1986 -**Rădulescu, A.; Cliante, T.**, *Tezaurul de la Sucidava, Izvoarele (jud. Constanța)*, Pontica, 15, p. 127-158
908. RĂUȚ, BOZU, PETROVSKY 1977 -**Răuț, O.; Bozu, O.; Petrovsky, R.**, *Drumurile romane în Banat*, Banatica, 4, p. 135-159
909. REDDÉ 1986 -**Reddé, M.**, *Mare nostrum - Les infrastructures, les dispositifs et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire Romain*, Rome
910. RICHE 1992 -**Riche, P.**, *La législation scolaire d'un empire a l'autre*, ISPER, p. 507-514, Paris
911. RIKMAN, RAFALOVIČ, HÎNCU 1971 - **Rikman, E., A.; Rafalovič, I., A.; Hîncu, I., G.**, *Očerki istorii kul"tury Moldavii*, Kișinev.
912. RIKMAN 1972 -**Rikman, E., A.**, *Voprosy datirovki importnyh veščei v pamjatnikah plemen černjahovskoi kul"tury Dnestrovsko-Prutskogo mejdurecija*, SA, 4, p. 84-101
913. RIKMAN 1974 -**Rikman, E., A.**, *O nekotoryh aspektah romanizații naselenija severnyh nizov"ev Dunaja v pervoi polovine I tys. n.e.*, Moskva, DIVE, p. 1-11

914. RYJOV 1986 -**Ryjev, S., G.**, *Keramičeskii kompleks III-IV vv n.e. iz severo-vostočnogo raiona Hersonesa*, AKSP, p. 130-139
915. RYJOV, BORODINSKAJA, NOVOKREŠČENOVA 1987 -**Ryjev, S., G.; Borodinskaja, T., G.; Novokreščanova, A., O.**, *Oboronni razkopki Hersoneskogo nekropolja v 1981 g.*, *Arheologija*, 59, Kiev, p. 92-96
916. RYJOVA 2008 -**Ryjova, L., A.**, *K voprosu ob interpretatii statujeta rel'efnoi kompozicii krasnolakovogo bljuda iz raskopok moghil'nika „Sovhoz 10“*, MAIASK, p. 17-24
917. ROBINSON 1959 -**Robinson, H., S.**, *Pottery of the Roman Period. Chronology. The Athenian Agora*, V, Princeton
918. ROHOV 1997 -**Rohov, M.**, *Keramičina pešči v zapadnata podnoji na hălma „momina Kreposti“ văv Veliko Tărnovo*”, IIM, p. 136-142
919. ROMANČIUK 1972 -**Romančiuik, A., I.**, *K voprosu o položenii Hersonesa v „temnye veka“*”, ADSV, 8, p. 42-55
920. ROMANČIUK 1973 a -**Romančiuik, A., I.**, *Novye materialy o vremeni stroitel'stva rybozasoločnyh ŭistern v Hersonese*, ADSV, 9, p. 45-53
921. ROMANČIUK 1973 b -**Romančiuik, A., I.**, *Kompleks VII v iz portovogo raiona Hersonesa*, ADSV, p. 246-250
922. ROMANČIUK 1975 -**Romančiuik, A., I.**, *Sloi VII-VIII v v portovom raione Hersonesa*, ADSV, 11, p. 3-13
923. ROMANČIUK 1977 -**Romančiuik, A., I.**, *Plan rybozasoločnyh ŭistern Hersonesa*, ADSV, p. 18-26
924. ROMANČIUK 1981 a -**Romančiuik, A., I.**, *Torgovlja Hersonesa v VII-XII vv*, BB, 7, p. 319-335
925. ROMANČIUK 1981 b -**Romančiuik, A., I.**, *Izdelja iz kosti srednevekovom Hersonesa*, ADSV, p. 84-105
926. ROMANČIUK 1983 -**Romančiuik, Alla, I.**, *Die byzantinische Provinzstadt vom 7. Jahrhundert bis zur ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (auf Grund von Materialien aus Cherson)*, SBBF
927. ROMANČIUK 1986 -**Romančiuik, A., I.**, *Hersones XII-XIV vv. Istoriceskaja topografija*, Krasnodarsk
928. ROSOHATSKIJ și colect. 1997 -**Rosohatskij, Al.; Cojocar, V.; Opriș, I.**, *Tyras*, CCA, 31 p. 71-72
929. ROSTOVȚEV 1900 -**RostovȚev, M., I.**, *Rimskie garnizony na Tavriceskom poluostrove*, JMNP, 3, p. 143-157
930. ROSTOWTZEFF 1902 -**Rostowtzeff, M.**, *Römische Besatzungen in der Krim und das Kastel Charax*, Klio, II, p. 90-106
931. ROSTOVȚEV 1915 -**RostovȚev, M., I.**, *Voennaja okupațija Ol'vii rimljanami*, IAK, 58, p. 1-16
932. ROSTOVȚEFF 1926 -**Rostovtzeff, M.**, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford
933. RUDAKOV 1981 -**Rudakov, V., E.**, *Bakla malyi gorod țântre jugo-zapadnogo Kryma*, ASG-ADSV, p. 73-83
934. RUMENIKOV 1958 -**Rumenikov, A., M.**, *Antičnye i vizantiiskie avtory o voiskah plemen Severnogo Pričernomor'ja s Rimom v III v n.e.*, SA, 28, p. 266-275
935. RUNCIMAN 1934 -**Runciman, S.**, *La civilization byzantine*, Paris
936. RUSANOVA 1969 -**Rusanova, I., P.**, *Slavjanskije drevnosti VI-VII vv*, Moskva
937. RUSEEV 1986 -**Ruseev, N., D.**, *Geometričeskie ornamenty iz ŭiscul'nih okrujnostei na podveskah rimskogo vremeni*, PDISZP, p. 134-142
938. RUSU 2007 -**Rusu-Bolindeț, Viorica**, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2007
939. RUSU 2011 -**Rusu-Bolindeț, Viorica**, *Lămpi de perioadă romană-timpurie de la Histria. Aspecte legate de activitatea atelierelor care produc lămpi din Dobrogea romană*, Pontica, 44, p. 269-292

940. RUSSU 1959 -**Russu, I., I.**, *Elemente traco-getice în Scythia și Bosporul Cimmerian*, SCIV, 9, 2, p. 303-335
941. RUSSU 1965 -**Russu, I., I.**, *Obârșia și răscoala lui Vitalianus*, OPCI, p. 133-139
942. RUSSU 1976 -**Russu, I., I.**, *Elemente traco-getice în Imperiul Roman și Byzantium, veacurile VI-VIII*, București
943. RUSU 1991 -**Rusu, M.**, *Paleocreștinismul în Dacia Romană*, Eph. Nap., 1, p. 81-112
944. SAMOILOVA și colect. 2002 -**Samoilova, T., L.; Cojocaru, V.; Boguslavskij, G., S.**, *Raport privind săpăturile arheologice de la Tyras efectuate între 1996 și 1999*, TCABD, p. 51-158
945. SAMOJLOVA 2008 -**Samojlova, Tatiana**, *Natural Resources of the Lower Dnestr River Area and the Economic Potential of Tyras and Other Ancient Centres of the Dnestr River Estuary Area*, OGS, p. 197-200
946. SANIE 1981 -**Sanie, S.**, *Civilizația românească la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n.- sec. III e.n.)*, Iași
947. SAPRYKIN 1981 -**Saprykin, S., Yu.**, *Čerepiťy s kleimami rimskogo legiona iz usad"by hory Hersonesa*, KS, 168, p. 58-62
948. SAPRYKIN, D"JAČKOV 1999 -**Saprykin, S., Yu; D"jačkov, S., D.**, *Novyj rimski altar" iz Hersonesa*, VDI, 4, p. 71-78
949. SARANOVIĆ-SVETEK 1980 -**Saranović-Svetek, Vesna**, *Ranocarska lončarska radionica u Cibalma*, Starinar, 31, p. 17-33.
950. SARNOWSKI 1985 -**Sarnowski, T.**, *Die Legio I Italica und der untere Donauabschnitt der Notitia Dignitatum*, Germania, 63, p. 107-127
951. SARNOWSKI, SAVELJA 1998 -**Sarnowski, T.; Savelja, O. Iu.**, *Das Dolichenum von Balaklava und die römischen Streitkräfte auf der Südkrim*, AP, 49, p. 15-54
952. SARNOWSKI 2006 -**Sarnowski, T.**, *Ti. Plautius Silvanus, Tauric Chersonesos and Classis Moesica*, Dacia, N.S., 50, p. 85-92
953. SAZANOV 1989 -**Sazanov, A., V.**, *O hronologii Bospora rannovizantiiskogo vremeni*, SA, 4, p. 41-60
954. SAZANOV, IVAŠČENKO 1989 -**Sazanov, A., V.; Ivaščenko, Yu. F.**, *K voprosu o datirovках pozdneantičnyh sloev gorodov Bospora*, SA, 1, p. 84-102
955. SAZANOV 1991 -**Sazanov, A., V.**, *Bospor i rannovizantiis"kih čias*, Arheologija, Kiev, 2, p. 16-26
956. SAZANOV 1992 -**Sazanov, A., V.**, *Svitloglinijani amfory z reflennjam tipu nabygajučioi hvili (IV-VII st. n.e.)*, Arheologija, Kiev, 1, p. 51-59
957. SAZANOV 2000 -**Sazanov, A.**, *Les ensembles clos de Chersonese de la fin du VI-e - troisième quart du VII-e siècles. La cronologie de la céramique*, CP 5, p. 123-137
958. SAZANOV 2012 -**Sazanov, A., V.**, *Hronologija amfor mirmeki'skogo tipa (Zeest 72-Böttger I 5) rimskogo vremeni*, DB, 16, p. 326-353
959. SAVELJA, SARNOWSKI 1999 -**Sevelja, O., Iu; Sarnowski, T.**, *Dve latinskie nadpisi iz Balaklavī i Hersonesa*, VDI, 1, p. 42-45
960. SCORPAN 1973 -**Scorpan, C.**, *Săpăturile arheologice de la Sacidava, 1969, 1970, 1971*, Pontica, 6, p. 267-331
961. SCORPAN 1974 -**Scorpan, C.**, *Sacidava -A New Roman Fortress on the Map of the Danube Limes*, ACIFR, 9, p. 109-116
962. SCORPAN 1975 -**Scorpan, C.**, *Ceramica romano-bizantină de la Sacidava*, Pontica, 6, p. 264-313
963. SCORPAN 1976 -**Scorpan, C.**, *Origini și linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV-VII) din spațiul mediteranean și pontic*, Pontica, 9, p. 155-185
964. SCORPAN 1977 a -**Scorpan, C.**, *Rezultate ale săpăturilor arheologice de la Sacidava*, Pontica, 10, p. 229-251

965. SCORPAN 1977 b -**Scorpan, C.**, *Contribution à la connaissance de certaines types céramiques romano-byzantines (IV-e-VII-e siècles) dans l'espace istro-pontique*, Dacia, N.S. 21, p. 269-297
966. SCORPAN 1978 a -**Scorpan, C.**, *Cercetări topografice și stratigrafice asupra limesului romano-bizantin de la Dunărea de Jos*, rezumatul tezei de doctorat, București
967. SCORPAN 1978 b -**Scorpan, C.**, *Descoperiri arheologice diverse la Sacidava*, Pontica 11, p. 155-180
968. SCORPAN 1979 -**Scorpan, C.**, *Sacidava, 1978*, raport preliminar, MCA, 13, p. 189-203
969. SCORPAN 1980 -**Scorpan, C.**, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube*, BAR, International Series, 88, 1980
970. SEMENOV 1986 -**Semenov, A., I.**, *K rekonstrukcii sostava kompleksov Pereščepinskogo kruga*, AS, 27, p. 92-98
971. SESTON 1946 -**Seston, W.**, *Diocletien et la Tetrarchie*, Paris
972. SIL"ANTEVA 1974 -**Sil"anteva, P., F.**, *Terrakoty Pantikapeja*, Arheologija, G 1-11, 3, p. 5-37
973. SIMION 1980 -**Simion, G.**, *Săpăturile de salvare de la Troesmis*, Peuce, 8, 1980, p. 153-158
974. SIMION 1984 -**Simion, G.**, *Un cuptor roman de ars bombarde descoperit la Telîța*, Peuce, 10, p. 67-73
975. SIMION 1994-1995 -**Simion, G.**, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea)*, Dacia, 38-39, p. 121-149
976. SIMION 2007 -**Simion, G.**, *Noi descoperiri în necropola tumulară romană de la Isaccea (Noviodunum)*, jud. Tulcea, Pontica, 40, p. 307-338
977. SYMONOVIČ 1983 -**Symonovič, E., O.**, *Pivnično-shidne pograničija pam"jatok černjahivs"koj kul"tury*. Arheologija, Kiev, 44, p. 71-84
978. SIMOCATTA 1985 -**Simocatta, Teofilact**, *Istorie bizantină (domnia împăratului Mauricius 582-602)*, București
979. SIMONENKO 2011 -**Simonenko, A., V.**, *Rimskii import u sarmatov Severnogo Pricernomor"ja*, Sankt Petersburg (<http://rutraker.org>)
980. SYMONOVIČ, JAROVOI 1968 -**Symonovič, E., A.; Jarovoi; E., A.**, *Poselenie Viktorovka II-V ust"e sosițko berezanskogo limana*, SA, p. 169-183
981. SÂMPETRU 1971 -**Sâmpetru, M.**, *Situația imperiului romano-bizantin de la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui de-al VII -lea*, SCIV, 22, 2, p. 217-245
982. SÂMPETRU 1994 -**Sâmpetru, M.**, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, București
983. SKALON 1978 -**Skalon, K., M.**, *Ob odnoj nahodke v Abhazii*, AS, 19, p. 67-73
984. SKLON 1973 -**Sklon, K.**, *O nekotoryh formah stekljannoi posud pozdneantičnogo i rannesrednevekovogo Bospora*, SGE, 37, p. 50-53
985. SKLON 1974 -**Sklon, K.**, *Stekljannye sosudy iz bosporskogo nekropolja*, SGE, 38, p. 44-48
986. SLAVIN 1959 -**Slavin, L., M.**, *Periodizațija istoričeskogo razvitija Ol"vii*, PISPAE, p. 86-106
987. SLAVIN 1964 -**Slavin, L., M.**, *Raskopki zapadnoi časti Ol"vijskoj agory (1956- 1960)*, OTA, p. 189-224
988. SMIŠKO 1964 -**Smiško, M., Yu.**, *Poselenija III-IV st. n.e. iz shidami skljanogo virobnițtva Bil"ja, s. Komariv, Černiveț"koj oblasti*, MDAPV, 5, p. 64-78
989. SOKOL"SKII, ŠELOV 1959 -**Sokol"skii, N., J; Šelov, D., B.**, *Istoričeskaja rol" antičnyh gosudarstvoh Severnogo Pričernnomor"ja*, PISPAE, p. 40-62
990. SOKOL"SKII 1963 -**Sokol"skii, N., I.**, *Kepy*, AG, p. 97-114
991. SOKOL"SKII 1966 -**Sokol"skii, N., I.**, *Iličevskoe gorodišče*, SA, 4, p. 125-140
992. SOKOL"SKII 1976 -**Sokols"kii, N., I.**, *Tamanskii Talos i rezidențija hrisaliska*, Moskva
993. SOKOLOVA 1971 -**Sokolova, I.**, *Mednye monety Iustina I i Iustiniana I čekanenye v vizantiiskom Hersonese*, SGE, 32, p. 66-68
994. SOKOLOVA 1983 -**Sokolova, I., V.**, *Monety i pečati vizantiiskogo Hersona*, Leningrad
995. SOKOLOVA 1991 -**Sokolova, I., V.**, *Vizantiiskie pečati VI- pervoi poloviny IX v. iz Hersonesa*, VV, 52, p. 201-213
996. SOLOMONIK 1964 -**Solomonik, E., I.**, *Novye epigrafičeskie pamjatniki Hersonesa*, Kiev

997. SOLOMONIK 1966 -**Solomonik, E., I.**, *O rimskih flote v hersonese*, VDI, 2(96), p. 165-171
998. SOLOMONIK, DOMBROVSKI 1968 -**Solomonik, E., I.; Dombrovski, O., I.**, *O lokalizații Strani Dori*, AIKS, p. 11-44
999. SOLOMONIK 1973, -**Solomonik, E., I.**, *O prebyvanii rimskogo flota v Krymu*, ADSV, 10, p. 142-145
1000. SOLOMONIK 1985 -**Solomonik, E., I.**, *Latinskie nadpisi Hersonesa Tavriceskogo*, Moskva
1001. SOLOMONIK 1986 -**Solomonik, E., I.**, *Neskol'ko novyh greceskih nadpisi Srednevekovogo Kryma*, VV, 47, p. 210-218
1002. SOLOMONIK 1988 -**Solomonik, E., I.**, *Drevnie nadpisi Kryma*, Kiev
1003. SOLOMONIK 1993 -**Solomonik, E., I.**, *Napisi na rims'kih amforah perših stolit'e našoi ery*, Arheologia, 2, Kiev, p. 102-116
1004. SON 1986 -**Son, N., A.**, *K istorii pozdneantičnoi Tiry*, AKSP, p. 142-153
1005. SON 1988 -**Son, N., A.**, *Stekljani posudy iz Tiry*, Arheologija, Kiev, 63, p. 47-56
1006. SON, SOROČAN 1988 -**Son, N., A.; Soročan, S., B.**, *Antičnye svetilnike iz Tiry*, ADSP, p. 120-135
1007. SOROČAN 1985 -**Sorocn, S., B.**, *Ekonomičeskie svyazy Hersonesa Tavričeskogo s zapadnom v I do n.e. -V vv n.e.*, Arheologija, Kiev, 50, p. 9-18
1008. SOROČAN 1995 -**Soročan, S., B.**, *Tipologia trgovl'no -remisničih asoțiații vizantii VII-IX st.* Arheologia, Kiev, 1, p. 34-46
1009. SOROČAN 1999 -**Soročan, S., B.**, recenzie, *Shrzanovski, L., Zhuravlev, D., -Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum, Moscow-Roma, 1998*, VDI, 3, p. 215-220
1010. SOROKINA 1962 -**Sorokina, N., P.**, *Steklo iz raskopok Pantikapeja 1945-1959-Pantikapei*, MIA, 10, p. 210-236
1011. SOROKINA 1963 -**Sorokina, N., P.**, *Pozdneantičnoe i rannesrednevekovoe steklo s Tamanskogo gorodišča*, KSDT, p. 134-163
1012. SOROKINA 1978 -**Sorokina, N., P.**, *Stekljanyi bolah s imeni Ifigenii iz Panticapeja*, VDSAVE, p. 17-25
1013. SOROKINA 1984 -**Sorokina, N., P.**, *Steklijannaja posuda*, AGSP, p. 233-236
1014. SOUSSI 1993 -**Soussi, El., G.**, *Analiza resturilor de faună din castrul roman de la Hinova, jud. Mehedinți*, An.Bt., S.N. 2, p. 215-221
1015. SOZIUK 1997 -**Soziuk, V., V.; Turovski, E., Ja.; Ivanov, A., V.**, *Novyi hristijanski pamjatnik iz nekropol'ja Hersonesa y Karantinoi buhty*, Arheologija, Kiev, 1, p. 64-74
1016. SOZOMENOS -**Sozomenus**, *Kirchengeschichte*, ed. Joseph Bidez, Berlin, 1960
1017. SREJOVIĆ și colect.1980 -**Srejović, D.; Lalović, Anka; Ianković, B.**, *Gamzigrad*, Starinar, 31, p. 65-80
1018. SREJOVIĆ 1982-1983 -**Srejović, D.**, *Lepenski Vir -rimski kula*, Starinar 33-34, p. 197-199
1019. STARR 1960 -**Starr, G., C.**, *The Roman Imperial Navy (31 BC-324 AD)*, London
1020. STEIN 1949 -**Stein, E.**, *Histoire du Bas-Empire, II: De la disparition de l'Empire d'Occident á la mort de Justinien*, 476-565, Paris-Bruxelles
1021. STEIN 1959 -**Stein, E.**, *Histoire du Bas Empire I: De l'État romain a l'État byzantin (284-476)*, Bruges
1022. STÂNGĂ 1998 -**Stângă, I.**, *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p. Chr.*, București
1023. STOLBA 2005 -**Stolba, Vl., F.**, *Fish and Money: Numismatic Evidence for Black Sea Fishing*, BSS, 2, p. 115-132
1024. STOLJARIK 1986 -**Stoljarik, E., S.**, *Klad rimskih serebrjanyh monet IV u s Holmskoe, Odesskoi oblasti*, VV, 47, p. 219-221
1025. STOLJARIK 1987 -**Stoljarik, E., S.**, *Tri monetah kladah imperatora Konstantija II v Pruto-Dnestovskom mejdureč'e*, NIASP, p. 67-74
1026. STOLJARIK 1990 -**Stoljarik, E., S.**, *Zoloty monety pozdneantičnogo vremeni Odesskogo Arheologičeskogo Muzeia*, DP, p. 155-160
1027. STRŽELETKII 1947 -**Strželeťkii, S., F.**, *Raskopki v Nikermane v 1940*, SA, 9, p. 283-302

1028. STRŽELEŢKII 1959 a -**Strzeleŭkii, S., F.**, *Vinodelie v Hersonesa Tavričeskom antičnoi epohu*, HS, 5, p. 21-159
1029. STRŽELEŢKII 1959 b -**Strzeleŭkii, S., F.**, *Osnovye etapy ekonomičeskogo razvitija i periodizacija istorii Hersonesa Tavričeskogo v antičnuju epohu*, PISPAE, p. 63-85
1030. SUCEVEANU 1977 -**Suceveanu, Al.**, *Evoluŭia raporturilor dintre aŭezările militare ŷi civile la Dunărea de Jos*, Peuce, 6, p. 149-154
1031. SUCEVEANU 1977 a -**Suceveanu, Al.**, *Viaŭa economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e.n.*, Bucureŷti
1032. SUCEVEANU 1982 -**Suceveanu, Al.**, *Contribuŭii la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria*, SCIVA, 33, 1, p. 79-107
1033. SUCEVEANU, ZAHARIADE 1986 -**Suceveanu, Al.; Zahariade, M.**, *Un nouveau vicus sur le territoire de la Dobroudja romanie*, Dacia NS, 30, 1-2, p. 109-120
1034. SUCEVEANU, BARNEA 1991 -**Suceveanu, Al.; Barnea Al.**, *La Dobroudja romaine*, Bucureŷti.
1035. SUCEVEANU ŷi colect. 2003 -**Suceveanu, Al.; Zahariade, M.; Topoleanu, Fl.; Poenaru-Bordea, Gh.**, *Halmyris I. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca.
1036. SULTOV 1983 -**Sultov, P.**, *The Typology and Chronology of Provincial Roman Pottery from Lower Moesia*, AB, p. 119-128
1037. SULTOV 1993 -**Sultov, P.**, *On the Absolute Chronology of the Lower Danube Late Roman Fortresses*, NSCAMHD, p. 103-108
1038. SURESH 2004 -**Suresh, S.**, *Symbol of Trade. Roman and Pseudo-Roman objects found in India*, Manohar (<http://rutraker.org>)
1039. ŠAMBA 1985 -**Šamba, S., M.; Šamba, G., K.**, *Raskopki drevnego Giuenosa*, AOA, 1981-1982 g, p. 19-22
1040. ŠAPOŠNIKOVA, FORMENKO, GREBENIKOV 1976 -**Šapošnikova, O., G.; Formenko, I., V.; Grebenikov, S., Iu.**, *Raboty Ingul'skoi ekspedicii*, AO, p. 389-390
1041. ŠČEGLOV 1978 -**Ščeglov, A., N.**, *Severo-Zapadnyi Krym v antičnuju epohu*, Leningrad
1042. ŠČERBAKOVA 1989 -**Ščerbakova, T., A.**, *Iuvelirnye izdelja na pamjatnikah černjahovskoi kul'tury v dnestrovsko-prut'skogo mejdureč'e*, PDIM, p. 75-96
1043. ŠČERBAKOVA 2000 -**Ščerbakova, V., S.**, *Bronzovye perstni pečati Hersoneskogo proizdvodstva II-III vv n.e.*, Arheologija, Kiev, 3, p. 49-55
1044. ŠČAPOVA 1963 -**Ščapova, Yu., L.**, *Steklijanije izdelja srednevekovoi Tmutarakani*, KSDT, p. 102-132
1045. ŠČJUKIN 1994 -**Ščjukin, M., B.**, *O treh putjah Balto-Černomorskih svjazei v pervye veka našei ery*, DOZSSP, p. 245-247
1046. ŠČJUKIN, BEILEKČI 1994 -**Ščjukin, M., B.; Beilekči, V., V.**, *Rimskaja doroga u s. Novosel'skoe*, DOZSSR, p. 254-257
1047. ŠČJUKIN, KAZANSKI, SHAROV 2006 - **Ščjukin, M.; Kazanski, M.; Sharov, O.**, *Des les goths aux hunes: le nord de la Mer Noire au Bas-Empire et à l'epoque des grandes migrations*, BAR
1048. ŠELOV, STRŽELEŢKII 1953 -**Šelov, B., D.; Strzeleŭkii, S., F.**, *Kvartaly XV i XVI (raskopki 1937)*, MIA, 34, p. 32-105
1049. ŠELOV 1956 -**Šelov, D., B.**, *Antičnyi mir v Severnom Pričernomor'e*, Moskva
1050. ŠELOV 1960 -**Šelov, D., B.**, *Iz istorii ekonomičeskom jizni Hersonesa do I-IV vv n.e.*, AG, p. 61-68
1051. ŠELOV 1961 -**Šelov, D., B.**, *Necropol Tanaisa raskopki 1955-1959 gg*, Moskva
1052. ŠELOV 1963 -**Šelov, D., B.**, *Ekonomičeskaja jizn Tanaisa*, AG, p. 115-131
1053. ŠELOV 1972 -**Šelov, D., B.**, *Tanais i Nijnii Don v pervye veka našei ery*, Moskva
1054. ŠELOV 1978 -**Šelov, D., B.**, *Volgo-Donskie stepi v gunscoe vremja*, VDSAVE, p. 81-88
1055. ŠELOV 1978 a -**Šelov, D., B.**, *Uzkogorlye svetlogljaninye amfory pervyh vekov našei ery. Klasificaŭija i hronologija*, KS, 156, p. 16-21

1056. ŠRAMKO 1987 -**Šramko, B., A.**, *Bel'skoe gorodišče skifskoi epohi (gorod Gelon)*, Kiev
1057. ȘTEFAN 1971 -**Ștefan, Al., S.**, *Troesmis-considerații topografice*, BMI, 40, p. 43-52
1058. ȘTEFAN 1973 -**Ștefan, Al., S.**, *Noviodunum -studiu de foto-interpretare arheologică*, BMI, 42, 1, p. 3-14
1059. ȘTEFAN 1974 -**Ștefan, Al., S.**, *Recherches de foto-interpretation archéologiques sur le limes de la Scythie Minéure a l'époque du Bas-Empire*, ACIFR, 9, p. 93-108
1060. ȘTEFAN 1984 -**Ștefan, Al., S.**, *Cetatea romană târzie de la Murighiol -studiu aerofotogrametric*, Peuce, 9, p. 297-310; 663-664
1061. ȘTEFAN 1950 -**Ștefan, Gh.**, *O balanță romană din sec.VI en descoperită în Dobrogea*, SCIV, 1, 2, p. 152-162
1062. ȘTEFAN 1941 -**Ștefan, Gh.**, *Dinogetia I, Risultati della prima campagna di scavi (1939)*, Dacia, 7-8, 1937-1940, p. 401-425
1063. ȘTEFAN 1953 -**Ștefan, Gh.**, *Șantierul Garvăn-Dinogetia*, SCIV, 4, 1-2, p. 240-274
1064. ȘTEFAN și colect. 1954, -**Ștefan, Gh.; Barnea, I.; Bujor E.; Comșa, E.; Constantinescu, Șt.; Diaconu, P.; Dragomir, I.; Popilian, Gh.; Bichir, Gh.; Constantiniu, Fl.**, *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia) r. Măcin, reg. Galați*, SCIV, 5, 1-2, p. 161-197
1065. ȘTEFAN 1955 -**Ștefan, Gh.**, *La Legio I Iovia et la défense de la frontiere danubienne au IVE siècle de notre ère*, NEHX, p. 161-167
1066. ȘTEFAN 1957 -**Ștefan, Gh.**, *Un cuptor roman de ars țigle de la Dinogetia*, SCIV, 8, p. 339-346
1067. ȘTEFAN 1958 a -**Ștefan, Gh.**, *Două vase de terra sigillata descoperite la Bisericuța Garvăn*, SCIV, 9, 1, p. 61-71
1068. ȘTEFAN 1958 b -**Ștefan, Gh.**, *Dinogetia. A Problem of Ancient Topography*, Dacia, 2, p. 317-329
1069. ȘTEFAN și colect. 1959 a -**Ștefan Gh.; Barnea, I.; Comșa E.; Comșa, M.; Mitrea B.**, *Săpăturile arheologice de la Garvăn (r. Măcin, reg. Galați)*, MCA, 5, p. 565-586
1070. ȘTEFAN și colect. 1959 b -**Ștefan, Gh.; Barnea, I.; Chișvasi Comșa, M.; Mitrea, B.**, *Săpăturile de la Garvăn*, MCA, 6, p. 629-651
1071. ȘTEFAN și colect. 1960 -**Ștefan, Gh.; Barnea, I.; Comșa, M.; Mitrea, B.**, *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, MCA, 7, p. 583-598
1072. ȘTEFAN, BARNEA, MITREA 1962 -**Ștefan, Gh.; Barnea, I.; Mitrea, B.**, *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, MCA, 8, p. 675-692
1073. ȘTEFAN 1965 -**Ștefan, Gh.**, *Numele unui „prefectus urbi” pe o inscripție din Dobrogea din sec. VI e.n.*, OPCI, p. 141-145
1074. ȘTEFAN, BARNEA, COMȘA 1967 -**Ștefan, Gh.; Barnea, I.; Comșa, Maria; Comșa, E.**, *Dinogetia, I, București*
1075. ȘTEFAN 1967 -**Ștefan, Gh.**, *Tomis et Toméa. A propos des luttes entre Byzantins et Avars à la fin du VI-e siècle de notre ère*, Dacia, 11, p. 253-258
1076. ȘTEFAN 1974 -**Ștefan, Gh.**, *Iustiniana Prima și stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos în secolul al VI-lea*, Drobeta, p. 65-70
1077. ȘULT 1947 -**Șult, P., N.**, *Raskopki Neapolja Skifskogo*, KS, 1947, p. 16-21
1078. ȘULT 1959 -**Șult, N., P.**, *O nekotoryh vaprosah istorii tavrom*, PISPAE, p. 235-270
1079. TALIS 1968 -**Talis, L., D.**, *Čerepiťy s metkami iz raskopok Baklinskogo gorodišča*, SA, 2, p. 184-195
1080. TALIS 1969 -**Talis, L., D.**, *Raskopki Baklinskogo gorodišča v 1961-1965 gg.*, KSIA, 120, p. 57-63
1081. TALIS 1974 -**Talis, D., L.**, *Oboronitel'nye soorujenija jugo-zapadno Tavriki kak istoričeskii istočnik*, AIYuVE, p. 98-105
1082. TALIS 1981 -**Talis, L., D.**, *Materialy k economičeskoi i soțial'noi istorii iugo-zapadnogo Kryma (titadely Baklinskogo gorodišča)*, ADSV, p. 64-71

1083. TĂTULEA 1982 -**Tătulea, M.**, *Contribuții la cunoașterea tipologiei evoluției și răspândirii brăzdarului roman în Dacia (depozitul de fiare de plug de la Ghidici-Dolj)*, Oltenia, p. 47-85
1084. TEODOR 1981 -**Teodor, D., Gh.**, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași
1085. TEODOR 1983 -**Teodor, D., Gh.**, *Date noi privind agricultura la est de Carpați în secolele IV-XI e.n.*, PCC, p. 16-24.
1086. TEODOR 1988 -**Teodor, D., Gh.**, *Considérations concernant les fibules romano-byzantines des V-VII siècles dans l'espace carpato-danubiano pontique*, Arh.M., 12, p. 197-233
1087. TEODOR 1989 -**Teodor, D., Gh.**, *Regiunile est-carpătice ale Daciei în secolele IV-IX e.n.* Sym.Th., 7, p. 198-213
1088. TEODOR 1991 -**Teodor, D., Gh.**, *Piese vestimentare bizantine din sec.VI-VIII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, Arh.M, 14, p. 117-138
1089. TEODOR 1991 a -**Teodor, D., Gh.**, *Éléments et influences byzantins dans la civilisation des VI-VII siècles après J. Chr. au nord du Bas Danube*, EBPB, 2, p. 59-72
1090. TEODOR 1991, b -**Teodor, D., Gh.**, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași
1091. TEODOR 1994-1995 -**Teodor, D., Gh.**, *Quelques considérations sur la populations daco-romaine et romaine au nord du Bas-Danube aux IV-e -X-e siècle*. Dacia, 33-34, p. 357-363
1092. TEODOR 1996 -**Teodor, D., Gh.**, *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d.Hr.* Iași
1093. TEODOR 2000 -**Teodor, D., Gh.**, *Importuri creștine romano-bizantine la nordul Dunării de Jos*, Carpica, 39, p. 11-26
1094. TEODOR 2001 -**Teodor, D., Gh.**, *Romanitatea spațiului carpato-nistrean*, Carpica, 30, p. 43-52
1095. TEODOR 2005 -**Teodor, D., Gh.**, *Tipare din secolele VI-XI în regiunile carpato-nistrene*, Arh. M. 28, p. 159-174
1096. THEMISTIOS -**Themistii**, *Opera*, ed. L. Dindorf, Leipzig, 1832
1097. THEOPHANES -**Theophanes Confessor**, *Cronographia*, ed. C. De Boor, vol. I, Leipzig, 1883
1098. TOCILESCU 1900 -**Tocilescu, Gr.**, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, p. 167-175
1099. TOCILESCU 1902 -**Tocilescu, Gr.**, *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național din București*, vol. I, București
1100. TOLOCIKO 1978 -**Tolociko, P., P.**, *Novoe u vjvccenni Kiev*, Arheologija, Kiev, 26, p. 84-100
1101. TOMOVIĆ 1982-1983 -**Tomović, M.**, *Tekija-keramika sa utvrdjenja*, Starinar, 33-34, p. 345-353
1102. TOPOLEANU 1984 -**Topoleanu, Fl.**, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea I*, Peuce, 9, p. 187-205
1103. TOPOLEANU 1996 a -**Topoleanu, Fl.**, *Halmyris -un nouveau centre de production de lampes dans la nord de la Dobroudja*, (V-VII e, s. Ap. J. C), RCRF, 33, Abington, p. 91-94
1104. TOPOLEANU 1996 b -**Topoleanu, Fl.**, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Halmyris*, Peuce, 12, p. 143-168
1105. TOPOLEANU 1999 -**Topoleanu, Fl.**, *Ceramica romană târzie de la Halmyris, vasa escaria formele Hayes 3 și Hayes 10*, Pontica, 32, p. 187-214
1106. TOPOLEANU 2000 -**Topoleanu, Fl.**, *Roman and Roman-Byzantine Pottery from Halmyris. North-African Importations and Local Imitations*, Istro-Pontica, p. 257-294
1107. TOPOLEANU 2010 -**Topoleanu, Fl.**, *Opațiile de tip „firmalampen” din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova*, Arh.M., 33, p. 151-188
1108. TORBATOV 1998 -**Torbatov, S.**, *The Stone Fortifications near Nova Černa (Bulgaria)*, SD, I, p. 157-167

1109. TORBATOV 2002 -**Torbatov, S.**, *Ukrepitel'nata sistema na provinčija Skitija (kraja na III-VII v.)*, Veliko Târnovo
1110. TOROPU 1974 -**Toropu, Oct.**, *La frontière nord-danubienne de la Dacie Ripensis depuis l'abandon de la Dacie Traiana jusqu'aux invasions huniques*, ACIFR, 9, p. 71-81
1111. TOROPU 1976 -**Toropu, Oct.**, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (sec. III-XI)*, Craiova
1112. TOROPU și colect. 1983 -**Toropu, O.; Tătulea, C.; Nica, M.; Bîciu, Fl.**, *Șantierul arheologic Sucidava Celei, jud. Olt*, MCA, 17, 1983, p. 241-253
1113. TOROPU, TĂTULEA 1987 -**Toropu, Oct.; Tătulea, C.**, *Sucidava Celei*, București
1114. TOROPU 1992 -**Toropu, Oct.**, *Un „horreum” descoperit în castellum-ul Sucidava*, Arh. Ol., 7, p. 27-32
1115. TOROPU și colect. 1995 -**Toropu, Oct.; Gherghe, P.; Bîciu, Fl.**, *Sucidava-Celei*, CCA, 29, p. 85-86
1116. TOROPU și colect. 1996 -**Toropu, Oct.; Gherghe, P.; Bîciu, Fl.; Martin, P.**, *Sucidava-Celei, Corabia, jud. Olt*, CCA, 30, p. 117-118
1117. TOTEV, DERMENDJAEV 1997 -**Totev, C.; Dermendjaev, E.**, *Za funkciite na rannovizantiiskata ukreplenie kraj Iantra vâv Veliko Târnovo*, IIMV, 12, p. 143-155
1118. TREISTER 1993 -**Treister, M., Iu.**, *Rimljani v Panticapee*, VDI, (1993) 2, p. 50-74
1119. TRIFUNOVIĆ 1982-1983 -**Trifunović, L.**, *Portes de Fer 1961-1970*, Starinar 33-34, p. 5-8.
1120. TROFIN 2005 -**Trofin, Liliana**, *Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos în secolele IV-VIII*, București
1121. TRUFANOV 2007 -**Trufanov, A., A.**, *Zerkala-podveski pervyh vekov n.e. iz moghil "nikov Krymskoi Skifii*, DT, p. 173-186
1122. TUDOR 1937-1940 -**Tudor, D.**, *Sucidava II- Seconde (1937) et troisième (1940) campagne de fouilles et recherches archéologiques dans la forteresse de Celei, Département de Romanați, Dacia*, 7-8, p. 359-400
1123. TUDOR 1945-1947 -**Tudor, D.**, *Sucidava III. Quatrième (1924), cinquième (1943) et sixième (1945) campagnes de fouilles et de recherches archéologiques dans la forteresse de Celei, Département de Romanați, Dacia*, 11-12, p. 145-208
1124. TUDOR 1956 -**Tudor, D.**, *Cohors I Cilicum în Scythia Minor și Taurida*, AUB, 5, p. 45-73
1125. TUDOR 1959 -**Tudor, D.**, *Le dépôt de miroirs de verre doublé de plomb trouvé à Sucidava, Dacia*, 3, p. 415-432
1126. TUDOR și colect. 1960 -**Tudor, D.; Bujor, E.; Matrosenco, A.**, *Sucidava V*, MCA, 7, p. 473-494
1127. TUDOR 1961 -**Tudor, D.**, *Un pont romain ignoré dans la région du Bas-Danube*, Latomus, 20, 3, p. 501-509.
1128. TUDOR 1962 -**Tudor, D.**, *Comunicări epigrafice I*, SCIV, 13, 1, p. 115-123
1129. TUDOR și colect. 1962 -**Tudor, D.; Bujor, E.**, *Sucidava, VI*, MCA, 8, p. 555-563
1130. TUDOR 1965 -**Tudor, D.**, *Sucidava-une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles-Berchem
1131. TUDOR 1966 -**Tudor, D.**, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București
1132. TUDOR 1973 -**Tudor, D.**, *Preuves archéologiques attestent la continuité de la domination romaine au nord du Danube après l'abandon de la Dacie sous Aurelien (IIIe-Ve siècles)*, Dacomania, 1, p. 149-161
1133. TUDOR 1974 a -**Tudor, D.**, *Les ponts romains du Bas-Danube*, București
1134. TUDOR 1974 b -**Tudor, D.**, *Nouvelles recherches archéologiques sur le limes Alutantus et le limes Transalutantus*, ACIFR, 9, p. 235-246
1135. TUDOR, DAVIDESCU 1976 -**Tudor, D.; Davidescu, M.**, *Portul roman de la Drobeta, Drobeta*, 2, p. 62-79
1136. TUDOR 1977 -**Tudor, D.**, *Le rôle défensif du camp romain de Slăveni sur le limes alutantus en Dacie Inférieure*, SMR, 2, p. 399-403

1137. TUDOR 1978 -**Tudor, D.**, *Oltenia romană*, IV, București
1138. TUDOR 1979 -**Tudor, D.**, *Biserica paleocreștină de la Slăveni-Olt*, SCIVA, 30, 3, 1, p. 453-458
1139. TUROVSKII 1993 -**Turovskii, E., Ia**, *O hronologii serebrjanyh monet Hersonesa s magistratskimi imeni*, PAV, 3, p. 44-51
1140. TUROVSKII, FILIPENKO 2008, -**Turovskii, E. Ia.; Filipenko, A., A.**, *Hronologija sklepov rannyh hristijan nekropolja Hersonesa (v svete dannyh raskopok 2006 g)*, MAIASK, I, p. 45-48
1141. TOLSTIKOV 2005 -**Tolstikov, V.**, *Zur Geschichte des Bosphorus an der Wende vom 6. Zum 5. Jh. V. Chr.*, EA, p. 51-56
1142. ȚĂROV 1987 -**Țărov, I.**, *Kamenii sădove ot Velikotârnovski okrăg*, GMSB, 13, p. 43-51
1143. ȚĂU 1985 -**Țău, Stela; Mîrcea, N.**, *Un pahar de sticlă cu inscripție din necropola de la Banca-Tecuci (sec. IV e.n.)*, Dacia, 1-2, 1985
1144. ȚEȚHLADZE 1990 -**Țețhladze, G., R.**, *Pivnicine ta Shidne Pričernomor"ja v VI-I st. do n.e. (z istorii torgovl"nyh vidnostin)*, Arheologija, Kiev, 2, p. 86-97
1145. UDRESCU 1979 -**Udrescu, M., Șt.**, *Așezarea civilă de la Stolniceni-unele date despre influența romană asupra creșterii animalelor în Dacia. Studiu arheozoologic*. RMMM, nr. 9-10, p. 104-108
1146. UZUM 1990 -**Uzum, I.**, *Mărturii arheologice de civilizație veche românească descoperite în satul Gornea, „Căniuța de Sus”*, Banatica, 10, p. 203-266
1147. VACARCIUC 2001 -**Vacarciuc, L.**, *Vestigii antice despre dezvoltarea viticulturii, Tyragetia*, 10, p. 117-122
1148. VAKULENKO 2000 -**Vakulenko, A., L.**, *Vitoki gončarno Virobnițtra III-IV st. n.e. v Shidnoi Evropy*, Arheologia, Kiev, p. 26-36
1149. VARGAS 2011 -**Vargas, E., G.**, *Oriental Trade in the Iberian Peninsula During Late Antiquity (4th-7th Centuries AD): An Archaeological Perspective*, NPLA, p. 76-117
1150. VASIĆ 1980 -**Vasić, M.**, *Ostava rimskogo bronzanog novca IV i V veka iz Viminacijuma*, Starinar, 31 1980, p. 123-161
1151. VASIĆ 1982-1983 -**Vasić, M.**, *Čezava-Castrum Novae*, Starinar, 33-34, p. 91-122
1152. VASIĆ 1994-1995 -**Vasić, M.**, *Le limes protobyzantin dans la Mésie Premiere*, Starinar, 45-46, p. 41-53
1153. VASILČIN 1976 -**Vasilčin, Yu.**, *Antični lampi ot muzeja v Tolbuhin*, INMV, 12, p. 11-118
1154. VASILČIN 1980 -**Vasilčin, I.**, *Bronzova plastika ot tolbuhinski okrăg*, INMV, 31, p. 115-119
1155. VASILIU 1991 -**Vasiliiu, I.**, *Săpăturile de la Dinogetia (1982-1985)*, Peuce, 10, p. 71-391
1156. VAULINA 1959 -**Vaulina, M., P.**, *K istorii torgovyh snošenii Severnogo Pričernomor"ja s Knidom*, SA, 1, p. 72-89
1157. VEIMARN 1980 -**Veimarn, E., V.**, *Ot kogo mogli zaščičat" gotov v Krîmu „dlinnye steny" Prokopja ?* ATVR, p. 19-33
1158. VELKOV 1959 -**Velkov, V.**, *Grădat v Trakia i Dakia prez kăsnata antičnost IV-VI v proučivanija i materiali*, Sofia
1159. VELKOV 1965 -**Velkov, V.**, *Novi danni za ikonikata i istorijata na antičnaja grad pri dnešnata Malko Tărnovo*, INM, 2, p. 75-100
1160. VELKOV, ATANASOVA 1968 -**Velkov, V.; Atanasova, Iordanka**, *Latinski nadpisi ot Ratiaria*, IAI, 30, p. 143-156
1161. VELKOV 1977 -**Velkov, V.**, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam
1162. VELKOV 1983 -**Velkov, V.**, *La Thrace et la Mésie Inférieure pendant l'époque de la basse antiquité (IV-VI ss)*, AB, p. 177-185
1163. VERTAN, CUSTUREA 1986 -**Vertan, Antoaneta; Custurea, G.**, *Descoperiri monetare în Dobrogea, VII, Pontica*, 19, p. 297-308
1164. VERTAN, OCHEȘEANU 1987 -**Vertan, Antoneta; Ocheșeanu, R.**, *Tezaurul de monede romane tirzii de la Straja (jud. Constanța)*, Pontica, 20, p. 147-179

1165. VETTERS 1950 -**Vetters, H.**, *Dacia Ripensis*, Viena
1166. VETŠTEIN 1957 -**Vetštein, I., R.**, *Raskopki na rimskoi žitadely Ol'vij*, KSIA, 7, p. 78-80
1167. VINOGRADOV 1998 -**Vinogradov, Yu., G.**, *Pozdneantičnyj Bospor i rannjaja vizantija (v svete datirovannyh bosporskih nadpisei V veka)* VDI, 1, p. 233-247
1168. VINOGRADOV 2005 -**Vinogradov, A., Iu.**, *Hersonesskii hram Cb. Petra i ego epigrafičeskie pamjatniki*, HS, 14, p. 91-93
1169. VINOGRADOV 2010 -**Vinogradov, A., Iu.**, *Ţerkov' i Ţerkvi Hersona v IV veka po dannym literaturnyh istočnikov i epigrafiki*, Moskva (<http://rutraker.org>)
1170. VÎLCEANU 1962 -**Vîlceanu, D.**, *Urme de viețuire antică la Gura Canliei*, SCIV, 3, 1, p. 141-145
1171. VÎLCEANU, BARNEA 1975 -**Vîlceanu, D.; Barnea, Al.**, *Ceramica lucrată cu mână în așezarea romană și romano-bizantină de la Piatra Frecăței (sec. VI e.n.)*, SCIVA, 26, 2, p. 209-218
1172. VYSOTSKAJA 1972 -**Vysotskaja, T., N.**, *Pozdnye skity v jugo-zapadnom Krymu*, Moskva
1173. VYSOTSKAJA, MALENEVA 1983 -**Vysotskaja, T., N.; Maleneva, O., A.**, *Novye pozdneskifskie moghil'niki v Ţentral'nom Krymu*, NKK, p. 66-80
1174. VYSOTSKAJA 1997 -**Vysotskaja, T., N.**, *Sklepy moghil'nika sovhoz nr.10 (Sevastopolskii) i problemy etnosa i hronologii*, MAIET, 6, p. 256-273
1175. VLADIMIROVA-ALADJOVA 1987 -**Vladimirova-Aladjova, Docika, Njakoi** *nabljudenija vărhu mednite ot V- v.v. provincija Dolna Mizia vtora*, GMSB, 13, p. 73-78
1176. VLADIMIROVA-ALADJOVA 1989 -**Vladimirova-Aladjova, Docika, Za njakoi** *varvarski napadenija v zemite okolo dnešnja Šumen parz V vek (po nimizmaticini danyi)*, GMSB, 15, p. 63-66
1177. VLADKOVA 1996 -**Vladkova, Pavlina**, *Kostnei toaletni prinadlijnosti ot Novae*, IIM, 11, p. 141-153
1178. VLADKOVA 1997 -**Vladkova, Pavlina**, *Water-Supply and Drainage of a villa suburbana in Novae*, Izvetija, 12, p. 114- 123
1179. VLĂDESCU 1971-1972 -**Vlădescu, C., M.**, *Cercetări asupra limesului dunărean în Moesia*, SMIM, 4-5, p. 14-62
1180. VLĂDESCU, POENARU-BORDEA 1974 -**Vlădescu, C.; Poenaru-Bordea, Gh.**, *Les fortifications romains sur le „limes Alutanus” dans la zone du massif de Cozia*, ACIFR, 9, p. 247-257
1181. VLĂDESCU 1986 -**Vlădescu, C., M.**, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova
1182. VLOV 1966 -**Vlov, U.**, *Peči za stroitelna keramika ot Novae*, Arheologia, 8, 1, Sofia, p. 46-51
1183. VNUKOV 1988 -**Vnukov, Yu., S.**, *Širokogorlye svitloglinijani amfori Pivnično-Zahidnogo Krymu*, SA, 3, p. 200-203
1184. VOLOŠINOV 2004 -**Vološinov, A., A.**, *K voprosu o datirovke t. n. „rel'efa konnogo palaka”* PE, p. 139-156
1185. VORNIC 2006 -**Vornic, V.**, *Recipiente de sticlă descoperite în complexul arheologic de la Budești (rn. Chișinău)*, Tyrageția, 15, p. 48-59
1186. VORONOV, BGAIBA 1985 -**Voronov, I., N.; Bgajba, O., H.**, *Issledovanija srednevekovyh pamjatnikov v Ţebel'de*, AOA 1981-1982, gg, p. 27-34
1187. VORONOV și colect. 1989 -**Voronov, Yu., N.; Bgajba, O., H.; Šenkao, N., K.; Loginov, V., A.**, *Issledovanija kreposte i moghil'nikov v Ţebel'de*, AOA, 1984, p. 9-14
1188. VORONOV 1990 a -**Voronov, Yu., N.; Bgajba, O., H.; Šenkao, N., K.**, *Issledovanija srednevekovogo monastirskogo kompleksa v Ţibilium*, AOA, 1986-1987, p. 40-44
1189. VORONOV 1990 b -**Voronov, Yu., N.; Bgajba, O., H.; Šenkao, N., K.; Loginov, V., A.**, *Novye pogrebenija apsilon iz okrestnostei Ţebel'dy*, AOA, 1985 g, p. 24-29
1190. VULPE 1961 -**Vulpe, R.**, *La Valachie et la base Moldavie sous les romains*, Dacia, N.S., 5, p. 365-393
1191. VULPE 1977 -**Vulpe, R.**, *Les Valla de la Valachie et de la Basse-Moldavie et du Boudjak*, ACIFR, 9, p. 267-276

1192. ZAGINAILO 1965 -**Zaginailo, A., G.**, *K voprosu o nekotoryh mednyh monetah Istrii*, KSAIOAM, p. 167-173
1193. ZAVODSKAJA 1997 -**Zavodskaja, I., A.**, *Rannesrednevekovye hramy zapadnoi časti Hersoneses, MAIET*, 6, p. 327-343
1194. ZAHARIADE și colect. 1986 -**Zahariade, M.; Opaît, A.; Opaît C.; Suceveanu, Al.; Topoleanu, Fl.**, *Șantierul arheologic Independența (Murighiol)*, MCA, 16, p. 180-186
1195. ZAHARIADE și colect. 1987 -**Zahariade, M.; Suceveanu, Al.; Opaît, A.; Opaît, C.; Topoleanu, Fl.**, *Early and Roman Fortification at Independența, Tulcea country, Dacia*, 31, p. 97-106
1196. ZAHARIADE 1988 -**Zahariade, M.**, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București
1197. ZAHARIADE 1994 a -**Zahariade, M.**, *Limesul roman în secolele IV-VI între Singidunum și gurile Dunării*, rezumatul tezei de doctorat, București
1198. ZAHARIADE 1994 b -**Zahariade, M.**, *Inscripție de fundație din timpul primei tetrarii de la Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea)*, Pontica, 27, p. 173-186
1199. ZAHARIADE 2000 -**Zahariade, M.**, *The Roman Frontier in Scythia Minor, 1980-1995*, SFR, 17, Zalău, p. 199-213
1200. ZAHARIADE 2006 -**Zahariade, M.**, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam
1201. ZAHARIADE 2007 -**Zahariade, M.**, *The Tetrarchic Reorganization of the Limes Scythicus*, LDA, 2005, p. 293-304
1202. ZAHARIADE 2009 -**Zahariade, M.**, *The Thracian in the Roman Imperial Army from the First to the Third Centuries A.D. Auxilia I*, Napoca
1203. ZAKARAJA 1981 -**Zakaraja, P., P.**, *Obščii otčet o rabotah provedennyh v Nokalakevi v 1973-1977*, gg. NA, 1, p. 77-119
1204. ZAKARAJA 1987 -**Zakaraja, P., P.**, *Sistemi ukreplenii Nokalakevi*, NA, 2, p. 136-189
1205. ZASEȚKAIA 1977 -**Zasețkaja, I., P.**, *O roli gunov v formirovanii kul'tury iujnorusskikh stepei konța IV-V veka nașei ery.* AS, 18, p. 92-100
1206. ZASEȚKAIA 1990 -**Zasețkaja, I., P.**, *Otnositel'naja hronologia sklepov pozdneantičnogo i rannesrednevekovogo Bosporskogo nekropol'ja - (konet IV- nacialo VII v.)*, AS, 30, p. 97-106
1207. ZASEȚKAIA 1995 -**Zasețkaja, Irina**, *A propos du lieu de fabrication des plats en argent portant la représentation de Constance II trouvés à Kertch*, NRCB, p. 89-100
1208. ZAVADSKAYA 2007 -**Zavadskaya, Irina**, *L'Église de Chersonèse protobyzantine (IVe-VIe siècle)*, KCC, p. 3-10
1209. ZEILLER 1918 -**Zeiller, J.**, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, IV, Paris
1210. ZEEST 1955 -**Zeest, I., B.**, *Bosporskih Ghermonasy*, KS, 58, p. 114-121
1211. ZEEST 1960 -**Zeest, I., B.**, *Keramičeskaja tara Bospora*, Moskva
1212. ZEST 1966 -**Zeest, I., B.**, *Raskopki Ghermonasy*, AO, p. 129-131.
1213. ZIL'MANOVIČ 1967 -**Zil'manovič, I., D.**, *Gončarnye peči Luki-Urublevețk*, KS, 112, p. 112-117
1214. ZLATKOVSKAJA 1951 -**Zlatkovskaja, T., D.**, *Mezija v I-II vekah nașei ery (s istorii nijnego Dunaja v rimske vreme)*, Moskva
1215. ZOGRAF 1955 -**Zograf, A., N.**, *Denejnoe obraščenie i monetnoe delo Severnogo Pričernomor'ja*, AGOSP, p. 148-163
1216. ZOGRAF 1957 -**Zograf, A., N.**, *Monety Tiry*, Moskva
1217. ZOLOTAREV 1981 -**Zolotarev, M., I.**, *Rannesrednevekovyi rybozasoločnyi kompleks v Hersoneses*, ADSV, p. 27-33
1218. ZOLOTAREV, RYJOV 1984 -**Zolotarev, M., I.; Ryjov, S., G.**, *Novyi sklep zahidnogo nekropolja Hersoneses*, Arheologia, Kiev, 48, p. 68-77

1219. ZOLOTAREV, TREISTER 1993 -**Zolotarev, M., I.; Treister, M., Yu.**, *Formi dlja vidlivki rimskih dzerkal iz Hersonesa*, Arheologija, 3, Kiev, p. 117-130
1220. ZOSIMOS -**Zosimi Comitis**, *Historia nova*, ed. L.Mendelssoh, Leipzig, 1887
1221. ZOTOVIĆ 1982-1983 -**Zotović, Ljubiša**, *Boljetin (Smorna) rimski i ranovizantijski logor*, Starinar, 33-34, p. 211-225
1222. ZUBAR 1982 -**Zubar, V., M.**, *Nekropol" Hersonesa Tavričeskogo I-IV vv ne*, Kiev
1223. ZUBAR, RYJOV, ŠČEVČENKO 1986 -**Zubar, V., M.; Ryjov, S., G.; Ščevčenko, A., V.**, *Doslidjenija sklep piznyoantičnogo časti iz Hersonesa v 1981 g.* Arheologija, 54, Kiev, p. 58-68
1224. ZUBAR, SOROČAN 1986 -**Zubar, V., M.; Soročan, S., B.**, *Novyi pogrebal"nyi kompleks II-IV vv n. e. i ekonomičeskoe razvitie Hersonesa*, AKSP, p. 101-129
1225. ZUBAR, SON 1987 -**Zubar, V., M.; Son, N., O.**, *Do pitanija pro političnyi status Tiry seredini I st. n.e.*, Arheologija, Kiev, 59, p. 12-17
1226. ZUBAR 1987 -**Zubar, V., M.**, *Iz istorii Hersonesa tavričeskogo na rubeje našei ery*, VDI, 2, p. 118-129
1227. ZUBAR 1988 a -**Zubar, V., M.**, *Pro pohid Plavtija Sil"vana v Krymu*, Arheologija, Kiev, 63, p. 19-27
1228. ZUBAR 1988 b -**Zubar, V., M.**, *Novoe latinskoe kleimo iz Ol"vij*, VDI, 1, p. 78-81
1229. ZUBAR, PAVLENKO 1988 -**Zubar, V., M.; Pavlenko, Yu., V.**, *Hersones tavričeskii i rasprostranenie hristianstva na Rusii*, Kiev
1230. ZUBAR, ŠČEVČENKO, LIPAVSKII 1989 -**Zubar, V., M.; Ščevčenko, A., V.; Lipavskii, S., A.**, *Zapadni nekropol" Hersonesa Tavričeskogo (materialy raspokop 1983-1985 gg)*, Kiev
1231. ZUBAR 1990 -**Zubar, V., M.**, *Nahotki z latinskoi epigrafiki Hersonesa i Haraska*, Arheologija, Kiev, 2, p. 107-114
1232. ZUBAR, ŠČEVČENKO, LIPAVSKII 1990 -**Zubar, V., M.; Ščevčenko, A., V.; Lipavski, S., A.**, *Nekropol" Hersonesa Tavričeskogo. Materialy i issledovanija*, Kiev
1233. ZUBAR, ANTONOVA 1991 -**Zubar, V., M.; Antonova, I., A.**, *Ob interpretačij i datirovke kleim s abbreviaturoi VEMI iz Hersonesa*, VDI, 2, p. 80-88
1234. ZUBAR 1993 a -**Zubar, V., M.**, *Novoe svidatstvo pro rimski viis"ka a Hersonesi Tavričeskogo*, Arheologija, Kiev, 4, p. 133-137
1235. ZUBAR 1993 b -**Zubar, V., M.**, *Hersones Tavričeskii v antičnuju epohu*, Kiev
1236. ZUBAR 1995 -**Zubar, V., M.**, *Pro nijn"iji datu latinskih kleim z nazvaju mezinskogo flavievogo flota*, Arheologija, Kiev, 4, p. 136-138
1237. ZUBAR, SON 1995 -**Zubar, V., M.; Son, N., A.**, *K interpretačij odnoi latinskoi nadpisi iz Ol"vij*, VDI, 3, p. 181-187
1238. ZUBAR 1997 -**Zubar, V., M.**, *Iz istorii Ol"vij pervoi polovine III v.n.e.*, NAMPS, p. 291-295
1239. ZUBAR, SARNOWSKI 1997 -**Zubar, V., M.; Sarnowski, T.**, *Novaja latinskaja stroitel"naja nadpis" Ai-Todora i nekotorye voprosy rimskoi voennoi organizacij v Tavrike na vtoroi polovine II v.n.e*, VDI, 4, p. 50-59
1240. ZUBAR, SAVELJA, SARNOWSKI 1997 -**Zubar, V., M.; Savelja, O., Yu.; Sarnowski, T.**, *Novi latinski nadpisi iz rimskogo hramu v okolitjah Hersonesa Tavričeskogo*, Arheologija, Kiev, 4, p. 67-88
1241. ZUBAR 1998 -**Zubar, V., M.**, *Severnij Pont i Rimskaja Imperija*, Kiev
1242. ZUBAR, SAVELIJA, SARNOWSKI 1999 -**Zubar, V., M.; Savelija, O., Yu.; Sarnowski, T.**, *Novye epigrafičeskie pamiatniki iz rimskogo hrama v okrestnostjah Hersonesa Tavričeskogo*, VDI, 2, p. 197-217
1243. ZUBAR 1999 -**Zubar, V., M.**, *Rimskie dorogi v mejdureč"e Istra (Dunaja) i Tirasa (Dnestra) po dannym Klavdija Ptolemeja*, VDI, 3, p. 67-76
1244. ZUBAR 2000 -**Zubar, V., M.**, *Šče raz pro rimsku viiskovu priščetnist a Hersonesi v drugii polovini III na zlami IV-V st.* Arheologija, Kiev, 3, p. 87-97
1245. ZUBAR 2000 a -**Zubar, V., M.**, *O rimskih voiskah v Hersonese i ego okruge v seredine II - pervoi tretii III vv. v svete novyh otkrytij*, BRID, p. 252-264

1246. ZUBAR, ANTONOVA 2000 -**Zubar, V., M.; Antonova, I., A.**, *Novye dannye o rimskom garnizone Hersonesa v pervoi polovine III v.*, VDI, 1, p. 66-70
1247. ZUBAR 2001 -**Zubar, V., M.**, *O zaključitel'nom etape istorii Ol"vij (tretja četvert" III-pervaja polovina IV v.)*, VDI, 1, p. 132-138
1248. ZUBAR, KRAPIVINA 2004 -**Zubar, V., M.; Krapivina, V., V.**, *O rimskih garnizon v Ol"vij v III v n.e.* VDI, 4, 2004, p. 166 -178
1249. ZUBAR 2006 - **Zubar, V., M.**, *Čiasta obstavini budivniťva kompleksu zahidnoi baziliki Hersonesa-Hersona*, Arheologija, 1, p. 25-41
1250. ZUBAR 2009 -**Zubar, V., M.**, *Sklepi z hristijans"kim rozpisom necropolja Hersonesa: problemi datuvannja*, Arheologija, 2, p. 18-23
1251. ZUGRAVU 1997 -**Zugravu, N.**, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București
1252. ZUGRAVU 1999 -**Zugravu, N.**, *Roma. Politică și aculturație*, I, Iași
1253. ZUKERMAN 2006 -**Zukerman, C.**, *La Crimee entre Byzance et la Khaganat Khazar*, Paris
1254. ZURAVLEV 2005 -**Zuravlev, D., V.**, *Krasnolakovye pontiiskie tarelki s vertikal"nym bortikom iz mogil"nika Bel"bek IV*, HS, 14, p. 141-168)
1255. ZURAVLEV 2007 -**Zuravlev, V., D.**, *Lighting Equipment of the Northern Pontic Area in the Roman and Late Roman Periods. Imports and Local Production*, BSS, 6, p. 209-238
1256. ZURAVLEV 2012 -**Zuravlev, D.**, *Syro-Palestinian Lamps from Chersonesos and Their Derivatives of the Roman and Byzantine Period*, RCFR, 42, Bonn, p. 23-32
1257. WAAGE 1949 -**Waage, F., O.**, *Hellenistic and Roman Tableware of North Syria*, AO IV, Princeton, p. 1-60
1258. WACHTEL 1974 -**Wachtel, K.**, *Zum gegenwärtigen Forschungsstand der Kastellgrabung Iatrus*, ACIFR, 9, p. 137-149
1259. WENDEL 1986, -**Wendel, M.**, *Iatrus-Krivina: Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, Berlin
1260. WHEELER 2000 -**Wheeler, Everett, L.**, *From Pitys to Zeugma: the Northern Sector of the Eastern Frontier 1983-1996*, SFR, 17, Zalău, p. 215-229
1261. WINKLER, BĂLOI 1971 -**Winkler, Iudita; Băloi, C.**, *Circulația monetară în așezările antice de pe teritoriul comunei Orlea*, AMN, 8, p. 161-172

Editura **TOP FORM**

*Abilitată de Consiliul Național de Atestare a Titlurilor, Diplomelor și Certificatelor Universitare
Comisia pentru Științe Militare, Informații și Ordine Publică, Categoria Edituri A2, poziția 16*

ISBN:978-606-8550-09-1